

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟ ΜΟΥΣΕΙΟ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ
ARCHAEOLOGICAL MUSEUM OF THESSALONIKI

Έλληνες και Φοίνικες
στα Σταυροδρόμια της Μεσογείου

Greeks and Phoenicians
at the Mediterranean Crossroads

Έλληνες και Φοίνικες
στα σταυροδρόμια της Μεσογείου

Greeks and Phoenicians
at the Mediterranean Crossroads

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟ ΜΟΥΣΕΙΟ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ
ARCHAEOLOGICAL MUSEUM OF THESSALONIKI

Έλληνες και Φοίνικες στα σταυροδρόμια της Μεσογείου

Greeks and Phoenicians at the Mediterranean Crossroads

Επιμέλεια:

Πολυξένη Αδάμ-Βελένη, Ευαγγελία Στεφανή

Editors:

Polyxeni Adam-Veleni, Evangelia Stefani

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ ΚΑΙ ΤΟΥΡΙΣΜΟΥ
HELLENIC MINISTRY OF CULTURE AND TOURISM

Στο πλαίσιο του προγράμματος
Within the framework of the programme

Χορηγός
Sponsor

www.opap.gr

ISBN 978-960-9621-07-6

Έκδοση Αρχαιολογικού Μουσείου Θεσσαλονίκης αρ. 15
Archaeological Museum of Thessaloniki, publication no 15

© ΥΠΠΟΤ, Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης, 2012
Hellenic Ministry of Culture and Tourism, Archaeological
Museum of Thessaloniki, 2012

Το παρόν έργο πνευματικής ιδιοκτησίας προστατεύεται κατά τις διατάξεις του Ελληνικού νόμου (Ν.2121/1993 όπως έχει τροποποιηθεί και ισχύει σήμερα) και τις διεθνείς συμβάσεις περί πνευματικής ιδιοκτησίας. Απαγορεύεται απολύτως η άνευ γραπτής άδειας του εκδότη κατά οποιοδήποτε τρόπο ή μέσο αντιγραφή, φωτοανατύπωση και εν γένει αναπαραγωγή, εκμίσθωση ή δανεισμός, μετάφραση, διασκευή, αναμετάδοση στο κοινό σε οποιαδήποτε μορφή (ηλεκτρονική, μηχανική ή άλλη) και η εν γένει εκμετάλλευση του συνόλου ή μέρους του έργου.

Έλληνες και Φοίνικες
στα σταυροδρόμια
της Μεσογείου
Greeks and Phoenicians
at the Mediterranean
crossroads

Επιμέλεια: *Editors:*
Πολυξένη Αδάμ-Βελένη
Ευαγγελία Στεφανή
Polyxeni Adam-Veleni
Evangelia Stefani

Μετάφραση: *Translation:*
Θεόδωρος Παπακώστας
Theodore Papakostas

Φωτογραφίες Έκθεσης
και αντικειμένων: *Photographs of the exhibition:
and of the objects*
Ορέστης Κουράκης
Orestis Kourakis

Διόρθωση κειμένων: *Text editing:*
Ευαγγελία Στεφανή
Θεόδωρος Παπακώστας
Evangelia Stefani
Theodore Papakostas

Παραγωγή / Production

Συγγραφείς κειμένων

- Αδάμ-Βελένη Πολυξένη, Δρ. Αρχαιολόγος-Θεατρολόγος, Διευθύντρια
Αρχαιολογικού Μουσείου Θεσσαλονίκης
- Badre Leila, Δρ. Αρχαιολόγος, Διευθύντρια Αρχαιολογικού Μουσείου
Αμερικανικού Πανεπιστημίου της Βηρυτού
- Βεροπουλίδου Ρένα, Δρ. Αρχαιολόγος, Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού
- Βουτυράς Εμμανουήλ, Καθηγητής Κλασικής Αρχαιολογίας Αριστοτελείου
Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης
- Μερούσης Νίκος, Δρ. Αρχαιολόγος, Ανοικτό Πανεπιστήμιο Κύπρου,
Σχολή Ανθρωπιστικών και Κοινωνικών Επιστημών
- Μπουρογιάννης Γιώργος, Δρ. Αρχαιολόγος, Μεταδιδακτορικός Ερευνητής,
Μουσείο Μεσογειακών Αρχαιοτήτων Medelhavsmuseet, Στοκχόλμη
- Σταμπολίδης Νικόλαος Χρ., Καθηγητής Κλασικής Αρχαιολογίας
Πανεπιστημίου Κρήτης, Διευθυντής Μουσείου Κυκλαδικής Τέχνης
- Στεφανή Ευαγγελία, Δρ. Αρχαιολόγος, Προϊσταμένη Τμήματος Εκθέσεων
Αρχαιολογικού Μουσείου Θεσσαλονίκης
- Τιβέριος Μιχάλης, Καθηγητής Κλασικής Αρχαιολογίας Αριστοτελείου
Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης

Authors of texts

- Adam-Veleni Polyxeni, Dr. Archaeologist-Theatrologist, Director of the
Archaeological Museum of Thessaloniki
- Badre Leila, Dr. Archaeologist, Director of the Archaeological Museum
of the American University of Beirut
- Bourogiannis Giorgos, Dr. Archaeologist, Postdoctoral Research Fellow,
Museum of Mediterranean Antiquities Medelhavsmuseet, Stockholm
- Merousis Nikos, Dr. Archaeologist, Open University of Cyprus,
Faculty of Humanities and Social Sciences
- Stampolidis Nikolaos Chr., Professor of Classical Archaeology
at the University of Crete, Director of the Museum of Cycladic Art
- Stefani Evangelia, Dr. Archaeologist, Head of the Exhibitions Department
of the Archaeological Museum of Thessaloniki
- Tiverios Michalis, Professor of Classical Archaeology at the Aristotle University
of Thessaloniki
- Veropoulidou Rena, Dr. Archaeologist, Museum of Byzantine Culture
- Voutyras Emmanuel, Professor of Classical Archaeology at the Aristotle
University of Thessaloniki

Συγγραφείς λημμάτων

Αθανασάκη Κατερίνα
Αθανασιάδου Αθηνά
Ανέστη-Καραπασχαλίδου Αμαλία
Badre Leila
Βιγλάκη-Σοφιανού Μαρία
Γκαδόλου Αναστασία
Γκατζόλης Χρήστος
Κοκοσάλη Μαρία
Κουράγιος Γιάννος
Κυρίμη Μαρία
Κωνσταντινίδη-Συβρίδη Ελένη
Κωστάντη Κατερίνα
Μαλαμίδου Δημητρία
Μανακίδου Ελένη
Παλαιοκρασσά Νομική
Πατσιαδά Βάσω
Ρουσάκη Μαρία
Σάλτα Μαρία
Σταμπολίδης Νικόλαος
Στεφανή Ευαγγελία
Τζαναβάρη Κατερίνα
Τσαρούχα Ανθούλα
Τσιαφάκη Δέσποινα
Τσιγαρίδα Ελισάβετ-Μπεττίνα
Φίλης Κώστας
Χατζηδάκης Παναγιώτης

Authors of entries

Athanasaki Katerina
Athanasiadou Athena
Anesti-Karapaschalidou Amalia
Badre Leila
Chatzidakis Panagiotis
Filis Kostas
Gadolou Anastasia
Gatzolis Christos
Kokosali Maria
Konstantinidi-Syvridi Eleni
Kostanti Katerina
Kouragios Giannos
Kyrimi Maria
Malamidou Dimitria
Manakidou Eleni
Palaiokrassa Nomiki
Patsiada Vasso
Rousaki Maria
Salta Maria
Stampolidis Nikolaos
Stefani Evangelia
Tsaroucha Anthoula
Tsiafaki Despina
Tsigarida Elisavet-Bettina
Tzanavari Katerina
Viglaki-Sofianou Maria

ΣΥΝΤΕΛΕΣΤΕΣ ΕΚΘΕΣΗΣ

ΣΥΝΤΟΝΙΣΜΟΣ

Πολυξένη Αδάμ-Βελένη, *Διευθύντρια*
Αρχαιολογικού Μουσείου Θεσσαλονίκης

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ-ΜΟΥΣΕΙΟΛΟΓΙΚΗ ΜΕΛΕΤΗ

Ευαγγελία Στεφανή, *Προϊσταμένη Τμήματος*
Εκθέσεων Α.Μ.Θ.

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΟΜΑΔΑ

Αγγελική Κουκουβού, *Αρχαιολόγος Α.Μ.Θ.*
Ουρανία Πάλλη, *Αρχαιολόγος Α.Μ.Θ.*
Αναστασία Δημουλά, *Αρχαιολόγος Α.Μ.Θ.*

ΕΙΔΙΚΟΙ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟΙ ΣΥΜΒΟΥΛΟΙ

Μιχάλης Τιβέριος, *Καθηγητής Κλασικής*
Αρχαιολογίας Α.Π.Θ.
Γιώργος Μπουρογιάννης, *Ερευνητής, Μουσείο*
Μεσογειακών Αρχαιοτήτων, Στοκχόλμη

ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΟΣ ΣΧΕΔΙΑΣΜΟΣ

Γιώργος Τσεκμές, *Αρχιτέκτων Μηχανικός Α.Μ.Θ.*
Μαρία Λουκμά, *Αρχιτέκτων Μηχανικός Α.Μ.Θ.*

ΣΥΝΤΗΡΗΣΗ

Ανδρονίκη Καπιζιώνη, *Προϊσταμένη Τμήματος*
Συντήρησης Α.Μ.Θ.
Σοφία Αθανασιάδου,
Δημήτρης Καρολίδης,
Βασιλική Μιχαλοπούλου,
Συντηρητές αρχαιοτήτων Α.Μ.Θ.

ΜΕΤΑΦΡΑΣΕΙΣ

Θεόδωρος Παπακώστας, *Αρχαιολόγος*

ΦΩΤΟΓΡΑΦΗΣΗ

Ορέστης Κουράκης, *Φωτογράφος*

ΔΗΜΟΣΙΕΣ ΣΧΕΣΕΙΣ

Χρήστος Γκατζόλης, *Προϊστάμενος Τμήματος*
Δημοσίων Σχέσεων Α.Μ.Θ.
Αγνή Αποστολίδου, *Αρχαιολόγος-Μουσειολόγος*
Α.Μ.Θ.

ΤΕΧΝΙΚΗ ΥΠΟΣΤΗΡΙΞΗ

Στέλιος Καραμπίκας, *Αρχιτεχνίτης Α.Μ.Θ.*
Γιώργος Καραμπίκας, *Τεχνίτης*
Στέφανος Αποστολίδης, *Ηλεκτρολόγος*

ΓΡΑΦΙΣΤΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ

Λευτέρης Κοντογιάννης, *Id Creative*

ΕΚΤΥΠΩΣΕΙΣ

Κώστας Λιόλιος, *Resolution*

EXHIBITION CONTRIBUTORS

ORGANISATION

Polyxeni Adam-Veleni, *Director of the*
Archaeological Museum of Thessaloniki

COORDINATION-MUSEOLOGICAL DESIGN

Evangelia Stefani, *Head of the Exhibitions*
Department A.M.Th.

SCIENTIFIC TEAM

Angeliki Koukounou, *Archaeologist A.M.Th.*
Ourania Palli, *Archaeologist A.M.Th.*
Anastasia Dimoula, *Archaeologist A.M.Th.*

SPECIAL SCIENTIFIC CONSULTANTS

Michalis Tiverios, *Professor of Classical Archaeology*
A.U.Th.
Giorgos Bourogiannis, *Researcher Museum*
of Mediterranean Antiquities, Stockholm

ARCHITECTURAL DESIGN

Giorgos Tsekmes, *Architect Engineer A.M.Th.*
Maria Loukma, *Architect Engineer A.M.Th.*

CONSERVATION

Androniki Kapizioni, *Head of the Department*
of Conservation A.M.Th.
Sofia Athanasiadou,
Dimitris Karolidis,
Vasiliki Michalopoulou,
Conservators A.M.Th.

TRANSLATIONS

Theodore Papakostas, *Archaeologist*

PHOTOGRAPHY

Orestis Kourakis, *Φωτογράφος*

PUBLIC RELATIONS

Christos Gatzolis, *Head of the Department*
of Public Relations A.M.Th.
Agni Apostolidou, *Archaeologist-Museologist*
A.M.Th.

TECHNICAL SUPPORT

Stelios Karambikas, *Foreman A.M.Th.*
Giorgos Karambikas, *Technician*
Stefanos Apostolidis, *Electrician*

GRAPHIC DESIGN

Lefteris Kontogiannis, *Id Creative*

DIGITAL PRINTS

Kostas Liolios, *Resolution*

ΣΥΝΕΡΓΑΖΟΜΕΝΟΙ ΦΟΡΕΙΣ

COOPERATING INSTITUTIONS

Αρχαιολογικό Μουσείο Αμερικανικού Πανεπιστημίου της Βηρυτού	Archaeological Museum of the American University of Beirut
Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο	National Archaeological Museum
Αρχαιολογικό Μουσείο Ηρακλείου	Archaeological Museum of Heraklion
Αρχαιολογικό Μουσείο Δελφών – Ι' Εφορεία Προϊστορικών & Κλασικών Αρχαιοτήτων	Archaeological Museum of Delphi – 10 th Ephorate of Prehistoric & Classical Antiquities
ΙΑ' Εφορεία Προϊστορικών & Κλασικών Αρχαιοτήτων	11 th Ephorate of Prehistoric & Classical Antiquities
ΙΣΤ' Εφορεία Προϊστορικών & Κλασικών Αρχαιοτήτων	16 th Ephorate of Prehistoric & Classical Antiquities
ΙΗ' Εφορεία Προϊστορικών & Κλασικών Αρχαιοτήτων	18 th Ephorate of Prehistoric & Classical Antiquities
ΚΑ' Εφορεία Προϊστορικών & Κλασικών Αρχαιοτήτων	21 st Ephorate of Prehistoric & Classical Antiquities
ΚΒ' Εφορεία Προϊστορικών & Κλασικών Αρχαιοτήτων	22 nd Ephorate of Prehistoric & Classical Antiquities
ΚΓ' Εφορεία Προϊστορικών & Κλασικών Αρχαιοτήτων	23 rd Ephorate of Prehistoric & Classical Antiquities
ΚΕ' Εφορεία Προϊστορικών & Κλασικών Αρχαιοτήτων	25 th Ephorate of Prehistoric & Classical Antiquities
ΚΖ' Εφορεία Προϊστορικών & Κλασικών Αρχαιοτήτων	27 th Ephorate of Prehistoric & Classical Antiquities
Πανεπιστημιακή ανασκαφή Ελεύθερνας Κρήτης, <i>Νικόλαος Σταμπολίδης, Καθηγητής Πανεπ. Κρήτης</i>	University excavation of Eleftherna, Crete, <i>Nikolaos Stampolidis, Professor Univ. of Crete</i>
Πανεπιστημιακή ανασκαφή Καραμπουρνακίου Θεσσαλονίκης, <i>Μιχάλης Τιβέριος, Καθηγητής ΑΠΘ</i>	University excavation of Karabournaki, Thessaloniki, <i>Michalis Tiverios, Professor AUTH</i>
Πανεπιστημιακή ανασκαφή Τούμπας Θεσσαλονίκης, <i>Στέλιος Ανδρέου, Καθηγητής ΑΠΘ</i>	University excavation of Toumba, Thessaloniki, <i>Stelios Andreou, Professor AUTH</i>
Αρχαιολογικό Πρόγραμμα Μήτρου <i>Aleydis Van de Moortel,</i> <i>Καθηγήτρια Πανεπιστημίου Tennessee</i> <i>Ελένη Ζάχου, Δρ. Αρχαιολογίας</i>	Mitrou Archaeological Project <i>Professor Aleydis Van de Moortel,</i> <i>University of Tennessee</i> <i>Dr Eleni Zachou, 14th Ephorate of Prehistoric</i> <i>and Classical Antiquities</i>

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ • CONTENTS

Πρόλογοι • Παύλος Γερούλανος, Λίνα Μενδώνη | Forewords • Pavlos Geroulanos, Lina Mendoni

Προλεγόμενα • Πολυξένη Αδάμ-Βελένη | Preface • Polyxeni Adam-Veleni

Έλληνες και Φοίνικες στα σταυροδρόμια της Μεσογείου. Το μουσειολογικό σκεπτικό • Ευαγγελία Στεφανή	19
Greeks and Phoenicians at the Mediterranean crossroads. The museological approach • <i>Evangelia Stefani</i>	25

Εισαγωγή στην προβληματική των Φοινίκων • Γιώργος Μπουρογιάννης	31
Introduction to the Phoenician problematic • <i>Giorgos Bourogiannis</i>	37
Συνδέσεις ανατολικής και δυτικής Μεσογείου • <i>Leila Badre</i>	43
Interconnections between the eastern and the western Mediterranean • <i>Leila Badre</i>	47
Φοίνικες και Αιγαίο κατά την Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου • Νικόλαος Χρ. Σταμπολίδης	49
The Phoenicians and the Aegean in the Early Iron Age • <i>Nikolaos Chr. Stampolidis</i>	55
Η φοινικική παρουσία στο Αιγαίο από τον 7 ^ο έως τον 4 ^ο αιώνα π.Χ. • Γιώργος Μπουρογιάννης	61
The Phoenician presence in the Aegean from the 7 th to the 4 th century BC • <i>Giorgos Bourogiannis</i>	63
Η παρουσία των Φοινίκων στο βόρειο Αιγαίο • Μιχάλης Α. Τιβέριος	65
The Phoenician presence in the northern Aegean • <i>Michalis A. Tiverios</i>	69
Φοίνικες και Κύπρος • Γιώργος Μπουρογιάννης	73
Phoenicians and Cyprus • <i>Giorgos Bourogiannis</i>	75
Ο Μέγας Αλέξανδρος, οι πόλεις της Φοινίκης και η πολιορκία της Τύρου • Πολυξένη Αδάμ-Βελένη	77
Alexander the Great, the Phoenician cities and the siege of Tyre • <i>Polyxeni Adam-Veleni</i>	81

Το αλφάβητο • Εμμανουήλ Βουτυράς	83
The alphabet • <i>Emmanuel Voutyras</i>	87
Ρητίνες, καρκεύματα και αρώματα από τη Χαναάν στο Αιγαίο • Νίκος Μερούσης	91
Resins, spices and perfumes from Canaan to the Aegean • <i>Nikos Merousis</i>	95
Η πορφύρα των Φοινίκων, μια «βασιλική» βαφή • Ρένα Βεροπουλίδου	99
The Tyrian Purple, a “royal” dye • <i>Rena Veropoulidou</i>	103

Κατάλογος αντικειμένων • Catalogue of objects	107
---	-----

Βιβλιογραφία • Bibliography	185
-----------------------------	-----

Thessaloniki is changing.

With small but steady steps, the city regains its natural, international role that has been downgraded in the past years.

Thessaloniki becomes a host for great cultures once more and at the same time displays every aspect of its own rich cultural heritage to the world.

In 2011, the “Thessaloniki – Cultural Crossroads” programme focused on the cultures of the Near and Middle East, which has always been a source of inspiration and of new, exciting experiences.

The “Arab Spring” is a clear testimony for that.

It pleases me that age-old bonds of friendship with the Arab peoples are redefined and acquire a new dynamic and prospect through such cultural exchanges and synergies, which resulted into this exhibition.

I am confident that this exhibition will also attract a multitude of visitors as did the other events of the “Cultural Crossroads”.

I would like to thank all those who worked for this excellent exhibition, and especially the employees of the Archaeological Museum of Thessaloniki; the excellent hosts of this outstanding cultural event.

Pavlos Geroulanos

Minister of Culture and Tourism

Η Θεσσαλονίκη αλλάζει.

Με μικρά αλλά σταθερά βήματα, η πόλη ξαναβρίσκει τον φυσικό, διεθνή της ρόλο, που τα τελευταία χρόνια είχε υποβαθμισθεί.

Η Θεσσαλονίκη γίνεται ξανά οικοδέσποινα για μεγάλους Πολιτισμούς, προβάλλοντας ταυτόχρονα σε ολόκληρο τον κόσμο κάθε πτυχή και της δικής της πλούσιας πολιτιστικής κληρονομιάς.

Ο Πολιτισμός της Εγγύς και Μέσης Ανατολής, στον οποίο ήταν αφιερωμένο το 2011 του προγράμματος «Θεσσαλονίκη-Σταυροδρόμι Πολιτισμών», αποτελεί πηγή διαχρονικής έμπνευσης αλλά και νέων, συγκλονιστικών εμπειριών.

Η «Αραβική άνοιξη» το αποδεικνύει περίτρανα.

Χαίρομαι ιδιαίτερα, γιατί με πολιτιστικές ανταλλαγές και συνέργειες, καρπός των οποίων είναι και η σημερινή έκθεση, μακραίωνοι δεσμοί φιλίας με τους αραβικούς λαούς αναβαπτίζονται και αποκτούν νέα δυναμική και προοπτική.

Είμαι βέβαιος ότι κι αυτή η έκθεση θα προσελκύσει πλήθος επισκεπτών, όπως συνέβη και με τις υπόλοιπες εκδηλώσεις του «Σταυροδρομιού».

Θέλω να ευχαριστήσω όλους τους ανθρώπους που δούλεψαν για την άρτια διοργάνωση. Και ιδίως τους ανθρώπους του Αρχαιολογικού Μουσείου Θεσσαλονίκης, τους εξαιρετικούς οικοδεσπότες αυτού του ξεχωριστού πολιτιστικού γεγονότος.

Πάυλος Γερουλάνος
Υπουργός Πολιτισμού και Τουρισμού

Within the general frame of Greek relationships with the Mediterranean peoples and places, Phoenicia and the Phoenicians occupy a unique position, mainly due to two reasons.

Firstly, because of the multitude of archaeological evidence that proves the mutual contacts of the Aegean world with the Near East already since the early stages of the Bronze Age. Purple-dyed textiles and metals, as well as pearls and corals, ebony and ivory and sensual perfumes of every kind, as the Alexandrine poet sings, as well as the Phoenician trade posts on the Mediterranean crossroads at the time of their naval and commercial supremacy; seals, bone artefacts, ceramics and glass, orientalising sculptures and products of metalworking are among the hundreds of finds in Greece testifying for the contacts between the Greeks and the Phoenicians.

This interaction was not merely economic but cultural as well, which carried on through the region's historic course until the age of the Hellenistic world. The adoption of the alphabet was a product of this constant association, along with the advent of the Orientalising period of Greek art and various forms of religious syncretism.

And this leads us to the second reason, equally important in my opinion, which constitutes the organisation of this scientifically sound exhibition on the Phoenicians well-timed and essential. I am referring to the ancient Greeks' correlation to the "otherness". It is widely known that Phoenicia as a place is the symbol of an ideal land of the East in our collective imagination. Concurrently, the 'Phoenicians' as a term and the achievements associated with them, refer to the peoples of the Canaanite eastern Mediterranean, whose identities were always defined according to the Greek ideal. Thus the study of the Greco-Phoenician contacts sheds new light on Phoenicia itself and makes us rediscover the many features of the ancient Greek cultural phenomenon, with its distinctive limitless power of absorption, incorporation and recreation.

I would like to thank all those who worked for this exhibition. This exhibition concludes the tribute to the Near East at the museums of Thessaloniki, within the frame of the "Cultural Crossroads" for 2011. It aims to offer new dimensions for research but also establish a more meaningful communication between our nations.

Lina Mendoni

Secretary General

Hellenic Ministry of Culture and Tourism

Στο πλαίσιο των πολυεπίπεδων σχέσεων των Ελλήνων με τους λαούς και τους τόπους της Μεσογείου, η Φοινίκη και οι Φοίνικες διατηρούν σίγουρα μια ξεχωριστή θέση. Και αυτό για δύο λόγους.

Πρώτον, γιατί το πλήθος των αρχαιολογικών στοιχείων πιστοποιεί την αμοιβαία προσέγγιση του αιγαιακού κόσμου με αυτόν της Μέσης Ανατολής ήδη από τις πρώιμες φάσεις της Εποχής του Χαλκού. Πορφυρένια υφάσματα, μέταλλα, αλλά και «σεντέφια και κοράλλια, κεχριμπάρια κ'εβένους, και ηδονικά μυρωδικά κάθε λογής» είχαν, όπως διηγείται και ο Αλεξανδρινός ποιητής, τα «Φοινικικά εμπορεία» στα σταυροδρόμια της Μεσογείου κατά την ακμή της εμπορικής και ναυτικής τους δύναμης. Σφραγιδόλιθοι, οστέϊνα αντικείμενα, κεραμικά και γυάλινα αγγεία, ανατολίζοντα πλαστικά έργα και προϊόντα μεταλλοτεχνίας, προσμετρώνται στα εκατοντάδες ανασκαφικά ευρήματα από τον ελληνικό χώρο, που στέκονται σήμερα μάρτυρες αυτής της γόνιμης επαφής.

Επαφής, όχι μόνον οικονομικής, αλλά κυρίως πολιτισμικής, η οποία συνεχίστηκε μετασχηματιζόμενη μέσα από τις ιστορικές περιπέτειες της ευρύτερης περιοχής μέχρι και τους χρόνους της ελληνιστικής Οικουμένης. Προϊόν της διαρκούς αυτής επικοινωνίας υπήρξε, μεταξύ άλλων, η υιοθέτηση του αλφαβήτου, η έκρηξη της ανατολίζουσας περιόδου της ελληνικής τέχνης, αλλά και μορφές θρησκευτικού συγκρητισμού.

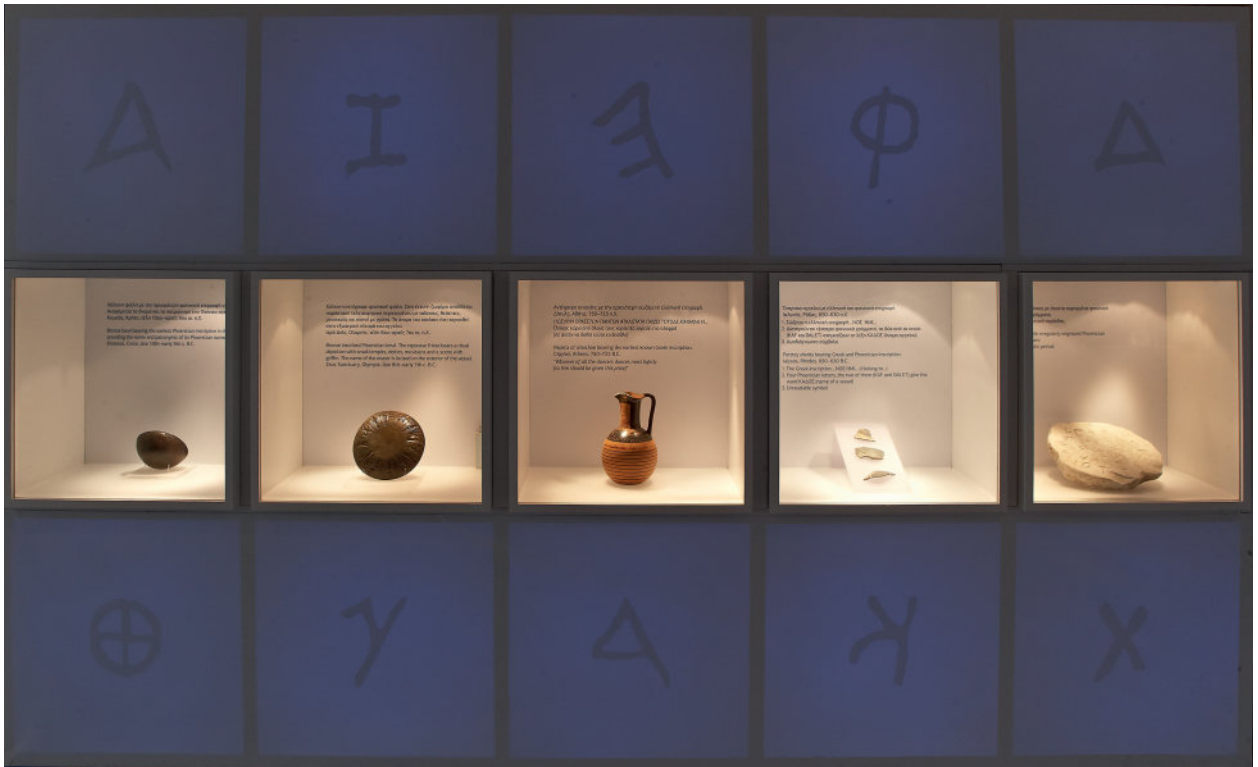
Στο σημείο αυτό έρχεται να ακουμπήσει ο δεύτερος, κατά τη γνώμη μου, εξίσου σημαντικός λόγος και για τον οποίο η διοργάνωση μιας άρτιας επιστημονικής έκθεσης για τους Φοίνικες, όπως η παρούσα, έχει ιδιαίτερη και επίκαιρη σημασία. Και αυτός είναι η σχέση των αρχαίων Ελλήνων με την «ετερότητα». Όπως είναι γνωστό, η λεγομένη Φοινίκη λειτουργεί και συμβολικά στο συλλογικό φαντασιακό ως ένας ιδεατός τόπος της Ανατολής. Παράλληλα, η ονομασία Φοίνικες, καθώς και τα επιτεύγματα που τους αποδίδονται, αφορούν σε λαούς της Χαναϊτικής Ανατολικής Μεσογείου, των οποίων η ταυτότητα στην περίπτωση αυτή προσδιορίζεται συνολικά σε σχέση πάντα με το ιδανικό του Έλληνα. Με τον τρόπο αυτό, η μελέτη των επαφών των Ελλήνων με τους Φοίνικες και τη Φοινίκη φωτίζει με νέο φως και μας οδηγεί να ξαναανακαλύψουμε τις ποικιλόσχημες όψεις του ίδιου του αρχαιοελληνικού πολιτισμικού φαινομένου, με την αστείρευτη δύναμη της πρόσληψης, της ενσωμάτωσης και της αναδημιουργίας που το χαρακτηρίζει.

Επιθυμώ να συγχαρώ θερμά τους συντελεστές της έκθεσης, που κλείνει το αφιέρωμα των μουσείων της Θεσσαλονίκης στο έτος που τα Σταυροδρόμια του Πολιτισμού αφιέρωσαν το 2011 στη Μέση Ανατολή, ανοίγοντας ταυτόχρονα νέες προοπτικές όχι μόνον στην επιστημονική έρευνα, αλλά κυρίως στην ουσιαστικότερη επικοινωνία μεταξύ των λαών μας.

Λίνα Μενδώνη

Γενική Γραμματέας

Υπουργείου Πολιτισμού και Τουρισμού

Views of the Exhibition.

13

Preface

Phoenicians and Greeks: two seafaring peoples who left clear marks on the Mediterranean routes. Their presence affected the fate of many other peoples and opened roads of trade and culture.

The Phoenicians, with an older seafaring tradition, were the pioneers. They tamed the sea and taught the Greeks the way to master it. Soon, the Greeks evolved into their main antagonists in their maritime enterprises.

Which were the meeting points of these rulers of the waves? And which their conflicting? How did they interact and how they evolved? How common were their cultural characteristics? All these questions have troubled researchers of the Mediterranean history and archaeology.

The two peoples' traces are not always apparent. Their origins balance between myth and reality. Their early stages can be found among the ambiguous evidence of the Late Bronze Age. Through the course of time, they meet each other and identify themselves with other peoples, as the limits and material remains of their activity are not always obvious.

Three large exhibitions in the past have focused on the Phoenicians. In 1989 at Venice, in 2003 at the Museum of Cycladic Art in Athens, within the general framework of the exhibition "Sea Routes", and in 2010 at the Institut du Monde Arabe in Paris. All three exhibitions covered a wide geographic and cultural range and were accompanied by voluminous and informative exhibition catalogues.

The present exhibition aims to focus mainly on the Phoenician presence in the Aegean and collect recent data, while its temporal range reaches the 4th c. BC for the first time, the era of Alexander the Great. It was him, who brought an end to Phoenician supremacy in the Mediterranean. From then on the Phoenicians diminish and other peoples assimilate them.

The temporary exhibition "Greeks and Phoenicians in the Mediterranean crossroads" is organised within the framework of the "Thessaloniki – Cultural Crossroads" programme of the Ministry of Culture and Tourism, which was dedicated to the Near and Middle East for 2011. We would like to thank the political and administrative leadership of the Ministry for their support in the implementation of this exhibition.

The idea derived from the recent archaeological evidence in northern Greece, which indicate a more vibrant Phoenician presence in the northern Aegean.

Many colleagues from all over Greece responded to our invitation and contributed to the exhibition with artefacts testifying Phoenician presence from various sites across Greece.

Hence, a particularly interesting assemblage of artefacts was drawn together from many Ephorates: from Herakleion, Rethymnon and Eleftherna in Crete (23rd EPCA, 25th EPCA, Archaeological Museum of Herakleion, and the University Excavations of Eleftherna), from Kos and Rhodes (22nd EPCA), from Paros and Delos (21st EPCA), from Delfi and Lefkandi (10th EPCA, 11th EPCA), from the National Archaeological Museum with exhibits from

Προλεγόμενα

Φοίνικες και Έλληνες: δύο λαοί θαλασσοπόροι που άφησαν φανερά σημάδια στις οδούς της Μεσογείου, καθορίζοντας με την παρουσία τους τις τύχες πολλών λαών κι ανοίγοντας δρόμους του εμπορίου και του πνεύματος.

Οι Φοίνικες με αρχαιότερη παρουσία από τους Έλληνες στη ναυσιπλοΐα ήταν οι πρωτοπόροι, ήταν αυτοί που δάμασαν τη θάλασσα και δίδαξαν τρόπους αντιμετώπισής της στους Έλληνες οι οποίοι σε σύντομο χρόνο έγιναν οι μεγαλύτεροι ανταγωνιστές τους στις θαλάσσιες περιπέτειες.

Πού συναντήθηκαν και πού συγκρούστηκαν οι δύο πρώιμοι θαλασσοκράτορες; Ποιές ήταν οι αλληλοεπηρεασμοί τους; Πώς εξελίχθηκαν στη συνέχεια και πόσο κοινά ήταν τα στοιχεία του πολιτισμού τους; Πόσο διαδραστικές ήταν οι σχέσεις τους; Είναι ερωτήματα που απασχολούν την έρευνα αυτών που ασχολούνται με την ιστορία και την αρχαιολογία της Μεσογείου.

Τα χνάρια των δύο λαών δεν είναι πάντοτε φανερά. Οι απαρχές τους ακροβατούν μεταξύ μύθου και πραγματικότητας. Ξεκινώντας από τους πρώιμους χρόνους, εντοπίζονται μέσα στα συχνά δυσσεμνήνευτα δεδομένα της Ύστερης Εποχής του Χαλκού. Προχωρώντας ανά τους αιώνες άλλοτε συμφύρονται κι άλλοτε ταυτίζονται με στοιχεία που αφορούν σε άλλους λαούς, καθώς τα όρια και τα απτά επιτεύγματά της δραστηριοποίησής τους δεν είναι πάντοτε εμφανώς διακριτά.

Οι Φοίνικες έχουν αποτελέσει στο παρελθόν θέμα τριών μεγάλων εκθέσεων. Το 1989 στη Βενετία, το 2003 εντάχθηκαν στο γενικότερο πλαίσιο της έκθεσης «Πλόες» που οργάνωσε το Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης στην Αθήνα και το 2010 με θέμα και πάλι τους Φοίνικες που οργανώθηκε στο Παρίσι στο Institut du Monde Arabe. Και οι τρεις ήταν μεγαλειώδεις εκθέσεις που κάλυπταν ένα ευρύτατο γεωγραφικό και πολιτισμικό φάσμα και συνοδεύτηκαν από ογκώδεις και εξαιρετικά κατατοπιστικούς καταλόγους.

Η παρούσα έκθεση έχει ως στόχο να επικεντρωθεί στην παρουσία των Φοινίκων κυρίως στο Αιγαίο πέλαγος, να συγκεντρώσει κατά το δυνατόν τα καινούργια δεδομένα, ενώ για πρώτη φορά το χρονολογικό της όριο φθάνει στον 4^ο αιώνα π. Χ. και στον Μέγα Αλέξανδρο. Ήταν αυτός ο οποίος ουσιαστικά κατέλυσε οριστικά την κυριαρχία των Φοινίκων στη Μεσόγειο. Οι Φοίνικες έκτοτε δεν επανεμφανίζονται και οι πληθυσμοί των πόλεων τους αφομοιώνονται από άλλους λαούς.

Η περιοδική έκθεση «Έλληνες και Φοίνικες στα σταυροδρόμια της Μεσογείου» στο Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης εντάχθηκε στο πρόγραμμα του Υπουργείου Πολιτισμού και Τουρισμού «Θεσσαλονίκη σταυροδρόμι πολιτισμών», το οποίο το 2011 ήταν αφιερωμένο στην Εγγύς και Μέση Ανατολή. Στην πολιτική και διοικητική ηγεσία του Υπουργείου που με κάθε τρόπο στήριξε την απρόσκοπτη υλοποίηση της έκθεσης εκφράζουμε τις πιο θερμές ευχαριστίες μας.

Η ιδέα για το θέμα αναδύθηκε μέσα από τα νεότερα αρχαιολογικά δεδομένα του βορειοελληνικού χώρου, τα οποία κατά τις τελευταίες δεκαετίες έδειξαν με αρκετά πιο εναργή τρόπο την παρουσία των Φοινίκων και στις βόρειες ακτές του Αιγαίου.

Attica, Mycenae and Cyprus, from Thasos (18th EPCA), from Methone (27th EPCA) and from the University excavations at Karabournaki (16th EPCA and the director of the excavations, Prof. M. Tiverios). I would also like to thank all my colleagues who responded and contributed with recent and older finds for the exhibition's enrichment.

An exhibition on the Phoenicians could not exclude authentic artefacts from the large Phoenician urban centres, the cities of Byblos, Sidon and Tyre now in Lebanon. The Archaeological Museum of the American University of Beirut, which investigates the region for decades, participated actively in this exhibition with important artefacts that accentuate the relationship between the two peoples. I would like to extend warm thanks to Dr. Leila Badre, director of the aforementioned Museum for our fruitful cooperation.

I would also like to thank Prof. Michalis Tiverios of the Aristotle University of Thessaloniki and member of the Academy of Athens for his academic consultation, Prof. Nikolaos Stambolidis of the University of Crete and director of the Museum of Cycladic Art, for his essential aid to the exhibition and Dr. G. Bourogiannis for his contribution to a better understanding of the exhibition's topic.

Special thanks are due to all members of the Archaeological Museum of Thessaloniki, who worked for the present exhibition. A special mention is due Evangelia Stefani, Head of the Exhibitions Department, who endorsed the idea for this exhibition from the very beginning, designed and implemented in a very tight schedule, Eurydice Kefalidou, Head of the Ceramics department, who among other things, shared with me the experience of visiting Lebanon, Despina Ignatiadou Head of the Department and Katerina Tzanavari, former Head of the Lithics department for the incorporation of artefacts from their department, Christos Gatzolis, Head of Documentation and Educational Programmes department for the promotion of the exhibition with the help of Agne Apostolidou, museologist, Giorgos Tsekmes and Maria Loukma, architects, for the hall's museographic adaptation, as well as the technical staff with Stelios Karambikas as foreman.

Lastly, I would like to warmly thank the Friends of the Archaeological Museum of Thessaloniki for the constant positive responses to our propositions and their many-sided collaboration on practical and economic issues.

Polyxeni Adam-Veleni

*Director of the
Archaeological Museum of Thessaloniki*

Στην πρόσκληση για την έκθεση ανταποκρίθηκαν με αξιοσημείωτη προθυμία πολλοί συνάδελφοι από διάφορους ανά την Ελλάδα τόπους όπου έχουν εντοπιστεί τεκμήρια της παρουσίας των Φοινίκων.

Έτσι, συγκεντρώθηκαν εξαιρετικά σημαντικά για την παρουσία των Φοινίκων αντικείμενα από πολλές Εφορείες Αρχαιοτήτων ανά την Ελλάδα: από το Ηράκλειο, το Ρέθυμνο και την Ελεύθερνα στην Κρήτη (ΚΓ' και ΚΕ' Εφορείες Αρχαιοτήτων, Αρχαιολογικό Μουσείο Ηρακλείου και Πανεπιστημιακή ανασκαφή Ελεύθερνας), από την Κω και τη Ρόδο (ΚΒ' Εφορεία Δωδεκανήσου), από την Πάρο και τη Δήλο (ΚΑ' Εφορεία), από τους Δελφούς και το Λευκαντί της Εύβοιας (Ι' Εφορεία και Αρχαιολογικό Μουσείο Δελφών, ΙΑ' Εφορεία), από το Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο με εκθέματα από την Αττική, τις Μυκήνες και την Κύπρο, από τη Θάσο (ΙΗ' Εφορεία), από τη Μεθώνη (ΚΖ' Εφορεία), από την πανεπιστημιακή ανασκαφή στο Καραμπουρνάκι (ΙΣΤ' Εφορεία και ο Διευθυντής της ανασκαφής Μ. Τιβέριος). Ευχαριστώ θερμά όλους τους συναδέλφους που με τόση ζέση συμμετείχαν στο κάλεσμα και συνέβαλαν με νεότερα και παλαιότερα ευρήματα στον εμπλουτισμό της έκθεσης.

Η έκθεση για τους Φοίνικες δεν θα μπορούσε να παραλείψει αυθεντικά εκθέματα από τους τόπους όπου αναπτύχθηκαν τα μεγάλα φοινικικά αστικά κέντρα με τις γνωστότερες εκεί πόλεις της Βύβλου, της Σιδώνας και της Τύρου, οι οποίες σήμερα ανήκουν στον Λίβανο. Το Αρχαιολογικό Μουσείο του Αμερικανικού Πανεπιστημίου του Λιβάνου, το οποίο επί δεκαετίες διεξάγει έρευνα στην περιοχή, συμμετείχε ενεργά στην έκθεση με σημαντικά ευρήματα που δείχνουν την αλληλένδετη σχέση των δύο λαών. Ιδιαίτερες ευχαριστίες οφείλονται στη δρ. Leila Badre διευθύντρια του εν λόγω Μουσείου για την ευτυχή και γόνιμη συνεργασία μας.

Ξεχωριστές ευχαριστίες οφείλονται, επίσης, στον Μιχάλη Τιβέριο ακαδημαϊκό και καθηγητή στο Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης για τις επιστημονικές του συμβουλές, στον Νικόλαο Σταμπολίδη, καθηγητή του Πανεπιστημίου της Κρήτης και διευθυντή του Κυκλαδικού Μουσείου, για την ουσιαστική αρωγή του στην οργάνωση της έκθεσης και στον δρ. Γιώργο Μπουρογιάννη για τη συμβολή του στην αρτιότερη γνώση μας σχετικά με το θέμα.

Από καρδιάς ευχαριστώ όλο το επιτελείο του Αρχαιολογικού Μουσείου Θεσσαλονίκης που εργάστηκε με ιδιαίτερο ζήλο για την παρούσα έκθεση. Κυρίως οφείλονται εύσημα στην Ευαγγελία Στεφανή, προϊσταμένη του Τμήματος Εκθέσεων, που ενστερνίστηκε αμέσως την ιδέα οργάνωσης έκθεσης για τους Φοίνικες, και με ταχύτατους ρυθμούς την σχεδίασε και την υλοποίησε, στην Ευρυδίκη Κεφαλίδου, προϊσταμένη του Τμήματος Κεραμικής, η οποία εκτός των άλλων μοιράστηκε μαζί μου και την εμπειρία του ταξιδιού στον Λίβανο, στην Δέσποινα Ιγνατιάδου, προϊσταμένη του Τμήματος Μεταλλοτεχνίας και στην Κατερίνα Τζαναβάρη πρώην προϊσταμένη του Τμήματος Λίθου για την παροχή αντικειμένων των συλλογών τους, στον Χρήστο Γκατζόλη, προϊστάμενο του Τμήματος Τεκμηρίωσης και Εκπαιδευτικών Προγραμμάτων, για την προβολή της έκθεσης μαζί με την Αγνή Αποστολίδου, μουσειολόγο, στον Γιώργο Τσεκμέ και Μαρία Λουκμά αρχιτέκτονες, για τη μουσειογραφική προσαρμογή της αίθουσας, καθώς και στο τεχνικό προσωπικό με επικεφαλής τον αρχιτεχνίτη Στέλιο Καραμπίκα.

Τέλος, ευχαριστίες οφείλονται στο Σωματείο των Φίλων του Αρχαιολογικού Μουσείου για την πάντοτε θετική τους αντιμετώπιση στις προτάσεις μας και στις πολλαπλές παροχές διευκολύνσεων εκ μέρους τους σε πρακτικά και οικονομικά ζητήματα, τα οποία συμβάλλουν στην αρτιότερη πραγματοποίησή τους.

Πολυξένη Αδάμ-Βελένη

Διευθύντρια

Αρχαιολογικού Μουσείου Θεσσαλονίκης

Έλληνες και Φοίνικες στα σταυροδρόμια της Μεσογείου

Το μουσειολογικό σκεπτικό

Ευαγγελία Στεφανή

Οι σχέσεις του ελληνικού πολιτισμού με τους άλλους πολιτισμούς που αναπτύχθηκαν γύρω από τις ανατολικές παρυφές της Μεσογείου είναι γνωστές και επαρκώς τεκμηριωμένες από την αρχαιολογική βιβλιογραφία. Τα ζητήματα που αφορούν τις αλληλεπιδράσεις ανάμεσα στους λαούς της Μεσογείου μέσα από τις επαφές, τις μετακινήσεις και τα ταξίδια ανθρώπων και ιδεών έχουν αποτελέσει το αντικείμενο αρκετών πρόσφατων επιστημονικών μελετών¹. Στην Ελλάδα δύο σημαντικές εκθέσεις είναι ευρύτερα γνωστές και έδωσαν την αφορμή για τη διεξαγωγή επιστημονικού διαλόγου επάνω στο ζήτημα των επαφών ανάμεσα στις διαφορετικές περιοχές της Μεσογείου: η έκθεση *«Ανατολική Μεσόγειος. Κύπρος – Δωδεκάνησα – Κρήτη. 16^{ος} - 6^{ος} αι. π.Χ.»*², η οποία επικεντρώθηκε στις σχέσεις των λαών της ανατολικής Μεσογείου, και η μεγάλη έκθεση του Μουσείου Κυκλαδικής Τέχνης *«Πλόες»*³, που εξέτασε μέσα από ένα εντυπωσιακό πανόραμα αντικειμένων τις σχέσεις και τις αλληλεπιδράσεις των λαών από τον 16^ο έως τον 6^ο αι. π.Χ., από το ανατολικό ως το δυτικό άκρο της Μεσογείου, από τη Σιδώνα στη Χουέλβα, όπως χαρακτηριστικά αναφέρεται και στον τίτλο της έκθεσης.

Ειδικότερα οι Φοίνικες και οι επαφές τους με τον ελληνικό πολιτισμό δεν αποτέλεσαν μέχρι σήμερα το κύριο θέμα εκθέσεων στην Ελλάδα, καθώς

εντάσσονταν στο ευρύτερο πλέγμα των σχέσεων του Αιγαίου με την ανατολική Μεσόγειο. Αντίθετα, στο εξωτερικό έχουν αφιερωθεί στους Φοίνικες και στον σημαντικό ρόλο τους στον πολιτισμό της Μεσογείου μεγάλες εκθέσεις και επιστημονικά συνέδρια⁴. Έτσι, η έκθεση του Αρχαιολογικού Μουσείου Θεσσαλονίκης ευελπιστεί να προσθέσει μία ακόμη ψηφίδα στην κατανόηση των αλληλεπιδράσεων ανάμεσα στους λαούς της Μεσογείου κατά την αρχαιότητα και να συμβάλει στις γνώσεις της επιστημονικής κοινότητας και του κοινού ως προς τις συναντήσεις των μεσογειακών πολιτισμών στη μακραίωνη ιστορία τους.

Πριν από τριάντα τόσα χρόνια είχε γράψει ο Fernand Braudel στο μνημειώδες έργο του για τη Μεσόγειο: «...στη Μεσόγειο κάθε κόλπος είναι μια μικρή πατρίδα και, μόνος του, ένας πολύπλοκος κόσμος»⁵. Ο ίδιος μεγάλος ιστορικός είχε περιγράψει τη Μεσόγειο όχι ως μία θάλασσα αλλά ως πολλές διαδοχικές υγρές πεδιάδες, που επικοινωνούν μεταξύ τους μέσα από διόδους. Πραγματικά, στην αγκαλιά της Μεσογείου και σε διαφορετικές γωνιές της αναπτύχθηκαν μεγάλοι αρχαίοι πολιτισμοί ολότελα διαφορετικοί ο ένας από τον άλλο και με πολλά κοινά σημεία ταυτόχρονα, σα να βρίσκονταν σε μια αέναη επικοινωνία μεταξύ τους, ενώ παράλληλα ήταν επικεντρωμένοι στη δική τους παράδοση και στους δικούς του στόχους ο καθένας.

Έλληνες και Φοίνικες είναι οι μεγάλοι θαλασσοπόροι της Μεσογείου. Και αυτό κατά τη γνώμη μας

1. Βλ. σχετ. συμβολές σε Stampolidis & Karageorghis (eds.) 2003, Σταμπολίδης & Γιαννικουρή (επιμ.) 2004, Karageorghis & Kouka (eds.) 2009, Kourou 2009.
2. Σταμπολίδης & Καρέτσου (επιμ.) 1998.
3. Σταμπολίδης (επιμ.) 2003.

4. Ενδεικτικά: Moscati (ed.) 1988, Baurain & Bonnet 1992, Fontan & Le Meaux (eds.) 2007.
5. Braudel 2005a, 131.

αποτελεί το κομβικό σημείο σύνδεσης των δύο λαών: και οι μεν και οι δε ξεκίνησαν να εξερευνήσουν και να κατακτήσουν μια θάλασσα που δεν ήταν τόσο φιλική όσο φαίνεται σήμερα. Η πορεία προς τη Δύση, κυρίως, έκρυβε πολλές δυσκολίες για τους ναυτικούς των πρώιμων χρόνων. Ας μην ξεχνάμε ότι η ανατολική μεσογειακή λεκάνη χωρίζεται από τη δυτική με το Ιόνιο πέλαγος και το μεγάλο άνοιγμά του προς τον Νότο, το οποίο για τους όρους της παράκτιας ναυσιπλοΐας είναι ένα σημαντικό εμπόδιο⁶. Η αναζήτηση νέων τόπων έφερε τη γνωριμία με άλλους ανθρώπους και νέες ιδέες, η θαλασσινή περιπέτεια έγινε δρόμος επικοινωνίας και έδειξε ότι «η Μεσόγειος είναι οι δρόμοι της»⁷, δηλαδή είναι οι άνθρωποι που άνοιξαν και ακολούθησαν αυτούς τους δρόμους. Η περιπέτεια, η περιπλάνηση και η ανακάλυψη πρωτόφαντων τόπων αλλά και η επιστροφή, η νοσταλγία, η ανάκτηση του οικείου αποτυπώθηκαν με θαυμαστό τρόπο στην Οδύσεια, στην *περιπλάνηση* και τον *νόστο* του Οδυσσέα⁸, που φαίνεται ότι απηχούν τις αναζητήσεις του ελληνικού κόσμου κατά τις πρώιμες φάσεις της ιστορίας του.

Έχοντας λοιπόν μπροστά μας δύο λαούς οι οποίοι μοιράστηκαν όχι μόνο τον ίδιο φυσικό χώρο αλλά κυρίως την ίδια αγάπη για την εξερεύνησή του, θέσαμε ως αφετηρία ακριβώς αυτό: την ανίχνευση της πορείας Ελλήνων και Φοινίκων στη Μεσόγειο και τις αναπόφευκτες συναντήσεις τους οι οποίες, όπως φάνηκε κατά τη φάση μελέτης και επεξεργασίας της έκθεσης, άλλοτε πήραν τη μορφή συγκλίσεων και συνεργασίας και άλλοτε αντιθέσεων και σύγκρουσης ακολουθώντας τις μεταβαλλόμενες ιστορικές συνθήκες που διαμορφώνονταν από εποχή σε εποχή.

Εάν εξετάσει κανείς τις μετακινήσεις Ελλήνων και Φοινίκων στη μεσογειακή λεκάνη και τις αποικίες που ίδρυσαν και οι μεν και οι δε, διαπιστώνει ότι κατά μία έννοια είχαν “μοιράσει” την αποικιακή τους δραστηριότητα με τρόπο που εξυπηρετούσε τους ασφαλείς πλόες και παράλληλα δημιουργούσε διακριτούς ζωτικούς χώρους ανάμεσα στους δύο λαούς⁹: οι Φοινίκες ξεκινώντας από το ανατολικό άκρο της Μεσογείου πέρασαν αναπόφευκτα από την Κύπρο και ακολούθησαν τον αυτονόητο δρόμο των παραλίων της βόρειας Αφρικής, όπου ίδρυσαν τη

σημαντικότερη αποικία τους, την Καρχηδόνα, απέναντι από τη Σικελία. Από εκεί προχώρησαν προς τη Σαρδηνία, την Κορσική και έφθασαν στο δυτικό άκρο της Μεσογείου, την Ιβηρική χερσόνησο¹⁰. Οι Έλληνες ξεκινώντας από τις δύο ακτές του Αιγαίου, «της πιο φιλόξενης θάλασσας της υφής»¹¹ κινήθηκαν προς τα τέσσερα σημεία του ορίζοντα: προς τα ανατολικά στην Κύπρο και τις ακτές της νοτιοανατολικής Μικράς Ασίας, στα δυτικά αποικίζοντας τη νότια Ιταλία και τη Σικελία και φθάνοντας τουλάχιστον ως τη Μασσαλία, προς τα βόρεια πλημμυρίζοντας με αποικίες τις ακτές του Εύξεινου Πόντου, και λιγότερο προς τα νότια στη χερσόνησο της Κυρηναϊκής¹².

Με όλη την έντονη κινητικότητα που τους χαρακτήριζε, Έλληνες και Φοινίκες, ήταν αναπόφευκτο να συναντηθούν σε πολλά σταυροδρόμια της Μεσογείου άλλοτε συνεργαζόμενοι και άλλοτε συγκρουόμενοι, αναμφισβήτητα όμως ανταλλάσσοντας στοιχεία πολιτισμού και εν τέλει αφήνοντας τη σφραγίδα τους στον ευρύτερο μεσογειακό πολιτισμό. Η πορεία των δύο αυτών λαών φανερώνει με θαυμαστό τρόπο ότι η συνύπαρξη, ο ανταγωνισμός και η ανταλλαγή αποτελούν τους κινητήριους μοχλούς του πολιτισμού.

Πρωταρχικός στόχος της έκθεσης του Αρχαιολογικού Μουσείου Θεσσαλονίκης ήταν να εντοπίσει ορισμένα από τα σημαντικότερα σταυροδρόμια στα οποία οι δύο πολιτισμοί συναντήθηκαν και τροφοδότησαν αλλήλους με υλικά, γνώσεις, τεχνικές και ιδέες ή συγκρούστηκαν για οικονομικούς ή πολιτικούς λόγους, μέσα στη διάρκεια της μακράς συνύπαρξής τους στη Μεσόγειο. Η έκθεση αρθρώνεται σε δύο παράλληλους άξονες αφήγησης. Ο πρώτος ακολουθεί τη χρονολογική εξέλιξη των σχέσεων Ελλήνων – Φοινίκων από τις απαρχές τους, κατά τη Μέση και Ύστερη Εποχή του Χαλκού, μέχρι την κατάλυση των πόλεων της Φοινίκης από τον Μέγα Αλέξανδρο και τον εξελληνισμό της Ανατολής. Ο δεύτερος άξονας αναπτύσσεται παράλληλα με τον πρώτο αλλά όχι γραμμικά και παρουσιάζει επιλεκτικά ορισμένους από τους τομείς στους οποίους ο ελληνικός και ο φοινικικός πολιτισμός συναντήθηκαν

6. Braudel 2005a, 163-165.

7. L. Febvre, *Annales d'Histoire Sociale* 11, 1940, 70.

8. Schadewaldt 1985, 207-249.

9. Κυρτάτας & Ράγκος 2010, χάρτης σελ. 32.

10. Για τον φοινικικό αποικισμό βλ. σε Moscati (ed.) 1988, 46-53, Baurain & Bonnet 1992, Markoe 2000, 170-189.

11. Braudel 2005a, 137.

12. Αναλυτικά για τον ελληνικό αποικισμό βλ. σε Dundabin 1968, Vallet & Villard 1996, Γραμμένος & Πετρόπουλος 2003.

και αλληλεπίδρασαν. Σε αυτόν τον δεύτερο αφηγηματικό άξονα εντάσσονται ειδικές θεματικές ενότητες, οι οποίες «φωτίζουν» ιδιαίτερες πτυχές των ιστορικών συναντήσεων των δύο λαών. Στόχος μας δεν ήταν η εξαντλητική παρουσίαση όλων των τομέων του υλικού πολιτισμού, στους οποίους οι δύο πολιτισμοί επηρέασαν ο ένας τον άλλον αλλά η ανάδειξη της πορείας καθενός από αυτούς μέσα από τις συγκλίσεις και τις αντιθέσεις τους.

Η διάρθρωση της έκθεσης

1. Εισαγωγή. Στην εισαγωγή της έκθεσης εκτός από τη συνοπτική παρουσίαση της ιστορίας των Φοινίκων και το χρονολογικό πλαίσιο, το οποίο καλύπτεται από τις επιμέρους ενότητες, σχολιάζεται η χρήση και οι σημασίες του όρου «φοινικικός». Το θεωρητικό αυτό ζήτημα κρίθηκε απαραίτητο να τεθεί εξ αρχής στον επισκέπτη όχι μόνο για λόγους επιστημονικής εγκυρότητας, αλλά κυρίως για να γνωστοποιηθούν στο κοινό τα όρια και οι προβληματισμοί της έρευνας σχετικά με τα αντικείμενα που θα δει και το πολιτισμικό τους περιβάλλον. Θεωρούμε ότι μαζί με την υποχρέωση των εκθεσιακών κειμένων να είναι απλά και κατανοητά υπάρχει η ανάγκη να δομούνται νοήματα εύληπτα αλλά όχι απλοϊκά, να μεταφέρεται στον επισκέπτη η ιδέα της πολλαπλότητας των αρχαιολογικών ερμηνειών και, όσο είναι δυνατόν, να διευκρινίζονται θεωρητικά ζητήματα που παίζουν καταλυτικό ρόλο στην ερμηνεία και στην ανασύνθεση της ιστορίας από αρχαιολόγους και ιστορικούς¹³. Με τον όρο «φοινικικός», λοιπόν, περιγράφονται προϊόντα όχι αποκλειστικά φοινικικών εργαστηρίων αλλά ευρύτερα των ανατολικών ακτών της Μεσογείου¹⁴, τα οποία έφθαναν στο Αιγαίο μέσω της εμπορικής δραστηριότητας των Φοινίκων. Επίσης, εξ αρχής διευκρινίζεται ότι είναι δύσκολο αντικείμενα που βρίσκονται στον ελλαδικό χώρο, να ταυτιστούν με ασφάλεια ως εισαγμένα από την ανατολική Μεσόγειο ή ως προϊόντα ελληνικών εργαστηρίων με έντονες επιδράσεις από τα έργα της Ανατολής.

Το πρώτο αντικείμενο που συναντάει ο επισκέπτης στην είσοδο της έκθεσης είναι το κάτω μέρος μίας μαρμάρινης ανθρωπόμορφης σαρκοφάγου από την Πάρο (αρ. 136). Οι ανθρωπόμορφες σαρκοφάγοι

φοινικικού τύπου ανάμεσα στον 5^ο και 3^ο αι. π.Χ. υπό την ισχυρή επίδραση της ελληνικής τέχνης εγκαταλείπουν τη μέχρι τότε εικονογραφία τους και υιοθετούν νέους, ελληνικούς τύπους, συνθέτοντας έτσι ένα αξιοθαύμαστο αμάλγαμα φοινικικής και ελληνικής τέχνης¹⁵.

2. Οι απαρχές των επαφών ελληνικού - ανατολικού κόσμου (από τον 16^ο έως τον 11^ο αι. π.Χ.). Οι απαρχές των επαφών του αιγαιακού κόσμου με τον χώρο της Ανατολής ανιχνεύονται ήδη από πρώιμες φάσεις της Εποχής του Χαλκού. Αγγεία ανατολικής προέλευσης που βρέθηκαν σε Πρωτομινωικούς Ι τάφους στην Κρήτη περιλαμβάνονται ανάμεσα στα πρωιμότερα ευρήματα που υποδηλώνουν αυτές τις επαφές¹⁶. Στις αμέσως επόμενες περιόδους, οι ενδείξεις για εμπορικές σχέσεις ανάμεσα στην Κρήτη και την Ανατολή αυξάνονται. Χαρακτηριστικά ευρήματα, από τάφους στην Κνωσό, τις Αρχάνες, τον Μόχλο και αλλού, αποτελούν οι σφραγιδοκύλινδροι που είναι ανατολικής προέλευσης ως προς την χρήση. Ωστόσο, τα μοτίβα τους συχνά φανερώνουν την ισχυρή μινωική επίδραση, στοιχείο που φανεώνει τις αμφίδρομες σχέσεις επίδρασης και όσμωσης πολιτισμικών στοιχείων ανάμεσα στο Αιγαίο και την Ανατολή¹⁷. Αλλά και μια σειρά άλλων στοιχείων στην αρχιτεκτονική, τη μεταλλουργία, τη θρησκεία και τα ταφικά έθιμα υποδεικνύουν όχι απλώς τις πρώιμες εμπορικές σχέσεις του Αιγαίου με την Ανατολή αλλά και την ανταλλαγή πρακτικών, τεχνικών και ιδεολογιών¹⁸. Η καμαραϊκή κεραμική που έχει βρεθεί στη Βύβλο, την Ugarit και τη Βηρυττό¹⁹ αποτελεί μάρτυρα των επαφών που είχαν αναπτύξει οι Μινωίτες με την Εγγύς Ανατολή. Ωστόσο αυτοί που συστηματοποιούν τις εμπορικές σχέσεις με την ανατολική Μεσόγειο είναι οι Μυκηναίοι. Τα μυκηναϊκά προϊόντα κυριαρχούν στις αγορές της Ανατολής και ανατολικά προϊόντα φθάνουν στη μυκηναϊκή Ελλάδα. Οι Μυκηναίοι ιδρύουν εμπορικούς σταθμούς στις ανατολικές ακτές της Μεσογείου και σε ορισμένες περιπτώσεις, με χαρακτηριστικότερη αυτή της Ugarit, δημιουργούν εγκαταστάσεις²⁰.

15. Moscati (ed.) 1988, 292-295, Karageorghis 2000.

16. Κάντα 1998, 31-34, Κάντα 2003, 21.

17. Κάντα 1998, 37, 39.

18. Κάντα 1998, Κάντα 2003.

19. Αναλυτικά Badre στον παρόντα τόμο, 43.

20. Αναλυτικά Badre στον παρόντα τόμο, 43-44, Κάντα 2003, 28-37.

13. Shanks & Hodder 1995, Pearce 2002, 173-206.

14. Αναλυτικά Μπουργιάννης στον παρόντα τόμο, 31-36.

Σε αυτή την ενότητα εκτίθενται αντικείμενα που προέρχονται από το Αιγαίο και έχουν βρεθεί σε ανασκαφές στον Λίβανο. Πρόκειται κυρίως για μυκηναϊκά αγγεία (αρ. 1 έως 4), που αποτελούν μάρτυρες της διείσδυσης των Μυκηναίων στην Εγγύς Ανατολή. Επίσης εκτίθενται αντικείμενα ανατολικής προέλευσης που έχουν βρεθεί στην Κύπρο, την Κρήτη και τις Μυκήνες και υποδεικνύουν την ανταλλαγή στοιχείων στο επίπεδο της θρησκείας, ήδη από πρώιμες περιόδους (αρ. 6 έως 13).

3. Έλληνες και Φοίνικες: συναντήσεις στα σταυροδρόμια της Μεσογείου (από τον 11^ο έως τον 6^ο αι. π.Χ.). Μετά την κατάρρευση του μυκηναϊκού ανακτορικού πολιτισμού και τη γενικότερη αναστάτωση που επικρατεί στην ανατολική Μεσόγειο, έρχεται μια νέα εποχή στο εμπόριο και ευρύτερα στον πολιτισμό²¹. Από τα τέλη του 11^{ου} αι. π.Χ. αναδύονται οι Φοίνικες ως σημαντική εμπορική δύναμη και έως τον 6^ο αι. π.Χ. κάνουν έντονη την παρουσία τους στο Αιγαίο. Σύμφωνα με τα μέχρι σήμερα αρχαιολογικά δεδομένα, οι εμπορικές επαφές είναι πυκνές και οι επιδράσεις αναγνωρίζονται σε διάφορα επίπεδα²². Σε αυτή την ενότητα γίνεται αναφορά στις περιοχές του Αιγαίου, από τις οποίες προέρχονται σημαντικά στοιχεία για φοινικική παρουσία. Τα πρωιμότερα ευρήματα που υποδεικνύουν επαφές με τους Φοίνικες προέρχονται από την Εύβοια και χρονολογούνται στα τέλη του 11^{ου} αι. π.Χ., ενώ η Κρήτη και τα Δωδεκάνησα κατέχουν εξέχουσα θέση στο δίκτυο των επαφών του ελληνικού κόσμου με την Ανατολή²³. Η φοινικική παρουσία στο βόρειο Αιγαίο τεκμηριώνεται μέχρι σήμερα από περιορισμένα αριθμητικά παραδείγματα και πιθανότατα είχε μικρή χρονική διάρκεια²⁴. Επίσης, γίνεται λόγος για την παρουσία των Ελλήνων στην Ανατολή ήδη από τα πρώιμα Γεωμετρικά χρόνια, με αναφορά στην Al Mina, το Al Basid, την Τύρο και άλλες φοινικικές θέσεις, στις οποίες έχει βρεθεί ευβοϊκή κεραμική ήδη από τον ύστερο 10^ο αι. και κυρίως τον 9^ο και 8^ο αι. π.Χ.²⁵.

Εκτίθενται αντικείμενα από την Εύβοια (αρ. 29-34), την Κρήτη (αρ. 35-44), το βόρειο Αιγαίο (αρ. 86-

93) και ταφικά σύνολα από τη Ρόδο (αρ. 45-85). Πρόκειται για αντικείμενα που θεωρείται ότι είναι εισαγμένα από τη Φοινίκη ή μιμούνται ανατολικά πρότυπα. Ξεχωριστή είναι η σημασία των επιτύμβιων στηλών φοινικικού τύπου (cipri) από την Κρήτη (αρ. 101-103), οι οποίες αποτελούν σημαντικές ενδείξεις ύπαρξης φοινικικών τάφων στη μεγαλόνησο. Επίσης εκτίθενται αντικείμενα, κατά κύριο λόγο κεραμική, από τον Λίβανο (αρ. 14-28), τα οποία εντάσσονται στο ίδιο χρονολογικό πλαίσιο, των συστηματικών επαφών του ελληνικού πολιτισμού με τον φοινικικό.

4. Ο μετασχηματισμός στο εμπόριο της Μεσογείου και στις σχέσεις Ελλήνων-Φοινίκων (από τον 6^ο έως τον 4^ο αι. π.Χ.). Από τον 6^ο αι. π.Χ. ξεκινάει μια νέα εποχή για το εμπόριο της Μεσογείου και για τις σχέσεις των Ελλήνων με τους Φοίνικες και τους άλλους λαούς της Ανατολής. Καταρχάς αλλάζει ο τρόπος των οικονομικών συναλλαγών καθώς το εμπόριο της Μεσογείου περνάει από την προνομισματική στη νομισματική ή κερματική φάση του. Παράλληλα ο θεσμός της πόλης-κράτους ισχυροποιείται και οι νέες πολιτικές και κοινωνικές δομές των ελληνικών πόλεων, διαφοροποιούν ουσιαστικά τις ελληνικές κοινωνίες από αυτές της Ανατολής, όπου συνεχίζουν να έχουν πρωταγωνιστικό ρόλο οι βασιλικές αυλές και τα ιερατεία²⁶. Την ίδια εποχή η εμπορική δραστηριότητα των Ελλήνων εντατικοποιείται και περιορίζει τις δυνατότητες εμπορικής εκμετάλλευσης του Αιγαίου από τους Φοίνικες²⁷, ενώ οι πόλεις του ελλαδικού κορμού εντατικοποιούν τις εμπορικές σχέσεις τους με τις πόλεις της Ιωνίας και με τη Μακεδονία. Έτσι, η συνεργασία και ο συναγωνισμός μετασχηματίζονται σε ανταγωνισμό για τον έλεγχο των θαλάσσιων δρόμων, που με τη σειρά του οδηγεί στη δημιουργία διαφορετικών σφαιρών επιρροής στη Μεσόγειο. Αυτοί οι ανταγωνισμοί θα οδηγήσουν στις συγκρούσεις ανάμεσα στους Καρχηδόνιους και τους Ετρούσκους με τους Έλληνες της Δύσης²⁸. Οι Περσικοί Πόλεμοι βρίσκουν τους Φοίνικες στο πλάι των Περσών, να συγκρούονται με τον ελληνικό στόλο.

Σε αυτή την ενότητα εκτίθενται γυάλινα (αρ. 114-120) και μεταλλικά (αρ. 121-122) αντικείμενα,

21. Σταμπολίδης 2003, κυρίως 41-45.

22. Coldstream 1982, Μπουρογιάννης στον παρόντα τόμο 35-36, Σταμπολίδης στον παρόντα τόμο, 50-54.

23. Σταμπολίδης στον παρόντα τόμο, 51-54, Τιβέριος στον παρόντα τόμο, 65.

24. Τιβέριος στον παρόντα τόμο, 65-68.

25. Coldstream 1982, 262 κ. εξ., Μαζαράκης-Αινιάν 2000, 214.

26. Σταμπολίδης 1998, 134, Σταμπολίδης 2003, 17.

27. Μπουρογιάννης στον παρόντα τόμο, 61-62.

28. Βλ. συνοπτικά Κυρτάτας & Ράγκος 2010, 43-44, 80, 140-145.

που εντάσσονται στο συγκεκριμένο χρονολογικό πλαίσιο και απηχούν τις υπάρχουσες ακόμα σχέσεις με την Ανατολή και τις επιδράσεις της στην καλλιτεχνική παραγωγή των ελληνικών εργαστηρίων.

5. Η άλωση της Τύρου (332 π.Χ.) και ο εξελληνισμός της Ανατολής (από τον 4^ο αι. π.Χ. και εξής). Οι αιώνες έντονων επαφών των Φοινίκων με τον ελληνικό κόσμο είχαν ως αποτέλεσμα την παρουσία τους στο Αιγαίο και στον 4^ο αι. π.Χ. Όπως φαίνεται από τα επιγραφικά κυρίως τεκμήρια, υπάρχουν εγκατεστημένοι σε νησιά και σημαντικά λιμάνια του Αιγαίου, Φοινίκες οι οποίοι αυτή την περίοδο είναι ενταγμένοι στον ελληνικό τρόπο ζωής²⁹. Το ιστορικό γεγονός-ορόσημο στην ιστορία των Φοινίκων αποτελεί η άλωση της Τύρου από τον Μέγα Αλέξανδρο, ύστερα από σκληρή πολιορκία³⁰. Τώρα ξεκινάει η περίοδος κατά την οποία η Φοινίκη και η ευρύτερη Ανατολή αποτελούν κομμάτι της ελληνιστικής οικουμένης. Τα φοινικικά λιμάνια εξακολουθούν να γνωρίζουν ευημερία από τις εμπορικές δραστηριότητες, όμως η περιοχή της Φοινίκης είναι ενταγμένη στο ελληνιστικό βασίλειο των Σελευκιδών με όλα τα χαρακτηριστικά ελληνικής διοικητικής οργάνωσης και καλλιτεχνικής δημιουργίας. Παράλληλα την ίδια εποχή, ως αποτέλεσμα της εκστρατείας του Αλεξάνδρου και της νέας πραγματικότητας που διαμορφώνεται, παρατηρείται εισροή στοιχείων της Ανατολής στον ελλαδικό κόσμο, κυρίως στον τομέα της θρησκείας.

Στην ενότητα εκτίθενται δίγλωσσες επιγραφές του 4^{ου} αι. π.Χ. από το Αιγαίο, οι οποίες αποτελούν ενδείξεις της ομαλής ένταξης ανθρώπων φοινικικής καταγωγής στους ελληνικούς θεσμούς (αρ. 123-125) καθώς και μία μοναδική επιτύμβια στήλη από τον αττικό Κεραμεικό (αρ. 135). Επίσης, εκτίθενται νομίσματα Αλεξάνδρου από νομισματοκοπεία της Φοινίκης (αρ. 127-129), ελληνική κεραμική αυτής της περιόδου που έχει βρεθεί σε ανασκαφές στην περιοχή του σημερινού Λιβάνου (αρ. 131-134) και ένα αγαλμάτιο μικρού αγοριού (αρ. 126), χαρακτηριστικό τύπο αναθήματος σε ιερά θεών με θεραπευτικές ιδιότητες τόσο στην Ελλάδα όσο και στη Φοινίκη.

Ειδικές θεματικές ενότητες

Οι ειδικές θεματικές που αναπτύσσονται παράλληλα με το χρονολογικό νήμα της εκθεσιακής αφήγησης είναι:

α) Η Ανατολίζουσα περίοδος της ελληνικής τέχνης. Παρουσιάζεται συνοπτικά αυτή η ιδιαίτερα σημαντική περίοδος της ελληνικής τέχνης υπό την επίδραση των ανατολικών παραδόσεων³¹, με έμφαση στον ρόλο των μεγάλων πανελλήνιων ιερών (αρ. 94-100).

β) Οι δρόμοι της Μεσογείου. Γίνεται αναφορά στους κυριότερους εμπορικούς δρόμους του αρχαίου μεσογειακού κόσμου και στα προϊόντα που διακινούνταν από τα φοινικικά καράβια³². Εκτίθενται φοινικικοί αμφορείς από διάφορες ελληνικές θέσεις και από τη Φοινίκη (αρ. 105-111).

γ) Φοινίκες και Κύπρος. Η Κύπρος αποτελεί, γεωγραφικά, τον πρώτο σταθμό των Φοινίκων στην προς δυσμάς εξάπλωσή τους. Κύπριοι και Φοινίκες της Κύπρου συνεργάστηκαν όχι μόνο στις εμπορικές δραστηριότητες τους αλλά και σε άλλες περιπτώσεις, όπως φαίνεται και από την πιθανή συμμετοχή των Κυπρίων στα πρώτα στάδια αποικισμού της Καρχηδόνας³³.

δ) Πορφύρα, μια βασιλική βαφή. Μια από τις σημαντικότερες οικονομικές δραστηριότητες των Φοινίκων ήταν η παραγωγή και διακίνηση πορφύρας, της βαφής που παραγόταν από το σώμα θαλασσινών μαλακίων και προοριζόταν για τη βαφή υφασμάτων³⁴. Εκτίθενται οστρεολογικά κατάλοιπα επεξεργασίας πορφύρας από την πανεπιστημιακή ανασκαφή της Τούμπας Θεσσαλονίκης και σκεύη πειραματικής αρχαιολογίας, που κατασκευάστηκαν στο πλαίσιο του ερευνητικού προγράμματος Μήτρου Λοκρίδας.

ε) Οι Φοινίκες στην αρχαία ελληνική γραμματεία. Η αρχαία ελληνική γραμματεία αποτελεί πολύτιμη πηγή πληροφοριών για τη φοινικική παρουσία στο Αιγαίο³⁵. Ιδιαίτερα, η παρουσίαση των Φοινίκων στα ομηρικά έπη τούς αποδίδει ιδιότητες οι οποίες θα παγιωθούν στη συνείδηση του ελληνικού κόσμου τους επόμενους αιώνες.

31. Σταμπολίδης 2003.

32. Μερουσης στον παρόντα τόμο, 91-94.

33. Μπουρογιάννης στον παρόντα τόμο, 73-74.

34. Βεροπουλίδου στον παρόντα τόμο, 99-102.

35. Μπουρογιάννης στον παρόντα τόμο, 33, 61-62, Σταμπολίδης στον παρόντα τόμο, 49-50.

29. Μπουρογιάννης στον παρόντα τόμο, 61-62.

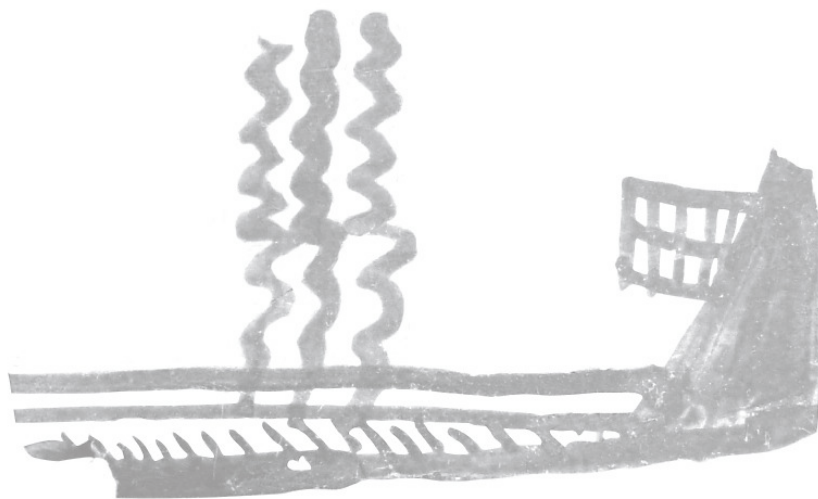
30. Αδάμ-Βελήν στον παρόντα τόμο 77-79.

στ) Από τον μύθο στην Ιστορία: στα χνάρια του Κάδμου. Ο μύθος του Κάδμου προσφέρει μια γοητευτική σύνδεση του ελληνικού κόσμου με την Ανατολή, των αρχαιολογικών στοιχείων με τη μυθική σκέψη των Ελλήνων³⁶ και, ως ένα βαθμό, με την ιστορική πραγματικότητα στη Μεσόγειο των πρώιμων χρόνων. Οι τόποι που αναφέρονται στον μύθο ως οι “σταθμοί” της περιπλάνησης του Κάδμου στην αναζήτηση της Ευρώπης, αναδύονται με τη βοήθεια της αρχαιολογίας μέσα από την αχλύ των μυθικών διηγήσεων, καθώς οι αρχαιολογικές έρευνες φέρνουν στο φως ευρήματα που προσδίδουν σε αυτούς τους τόπους μια ιδιαίτερη σύνδεση με την ανατολική Μεσόγειο.

ζ) Το αλφάβητο. Η δημιουργία της ελληνικής αλφabetικής γραφής είναι ένα από τα πιο κομβικά σημεία συνάντησης του ελληνικού πολιτισμού με τον φοινικικό. Οι Έλληνες δεν παρέλαβαν αυτούσια τη φοινικική γραφή αλλά εισήγαγαν στο αλφάβητό τους

τροποποιήσεις που κατέστησαν ευχερέστερη την καταγραφή της ελληνικής γλώσσας³⁷. Εκτίθενται αντικείμενα που έχουν βρεθεί στην Ελλάδα και φέρουν πρώιμες ελληνικές επιγραφές ή ελληνικά και φοινικικά στοιχεία (αρ. 137-141).

Κλείνοντας, ας εκφράσουμε την ελπίδα όσων εργάστηκαν για αυτή την έκθεση ότι η δική μας αφήγηση, η δική μας αλυσίδα αιτίου – αιτιατού, την οποία προσπαθήσαμε να συνθέσουμε μέσα από τα υλικά τεκμήρια που διαθέταμε, να έγινε η αφορμή για όσους επισκέφθηκαν την έκθεση να σκεφθούν τη Μεσόγειο ως το φυσικό «εμπόδιο» και μαζί τον κρίκο, τον χώρο που πρόσφερε την πρόκληση της περιπέτειας και μαζί τη φιλόξενη αγκαλιά για τους δύο θαλασσοπόρους λαούς. Σε πόσα ακόμα σταυροδρόμιά της, πέρα από αυτά που ανιχνεύονται μέσα από το αρχαιολογικό υλικό, να συναντήθηκαν Έλληνες και Φοίνικες και σε πόσα ακόμα λιμάνιά της να αντάλλαξαν αντικείμενα, γνώσεις, ιδέες;

36. Κακριδής 1986, τ. 3, 69-74.

37. Βουτυράς στον παρόντα τόμο 83-86.

Greeks and Phoenicians at the Mediterranean crossroads

The museological approach

Evangelia Stefani

The relations of the Greeks with the other cultures that developed along the eastern coast of the Mediterranean are known and sufficiently documented in the archaeological literature. Several recent disciplinary studies have dealt with issues regarding the interactions among the peoples of the Mediterranean through their contacts, their movements and the journeys of peoples and ideas¹. Two important exhibitions in Greece have already given rise to the debate on the contacts between various regions of the Mediterranean: the exhibition “Eastern Mediterranean. Cyprus – Dodecanese – Crete. 16th - 6th c. BC”², which focused on the relations among the nations of the eastern Mediterranean, and the exhibition of the Museum of Cycladic art “Sea Routes”³, which examined the relations and interactions from the 16th to the 6th c. BC from the eastern to the western end of the Mediterranean, *from Sidon to Huelva*, as the exhibition’s title explicitly mentioned, through an impressive panorama of artefacts.

The Phoenicians in particular and their contacts with the Greek world had not been the main topic of any exhibition in Greece to this day, as they were incorporated into a wider network of Aegean contacts with the eastern Mediterranean. On the contrary, many exhibitions and conferences abroad have focused on the Phoenicians and their contribution

to Mediterranean culture⁴. Hence, this exhibition of the Archaeological Museum of Thessaloniki aims to contribute towards a better understanding of the interactions between Mediterranean cultures in antiquity and offer the academic community and the general public a better look on these ancient peoples and their age-old history.

More than thirty years ago, Fernand Braudel in his monumental work on the Mediterranean wrote: “*in the Mediterranean every gulf is a small motherland, and by itself a complex world*”⁵. The same historian describes the Mediterranean not as a sea but as multiple successive liquid valleys connected with each other via channels. Indeed important ancient cultures completely different from one another but at the same time sharing common attributes, as if perpetually bound with each other, while focusing on their own traditions and targets, all of them within the Mediterranean Sea.

The Greeks and the Phoenicians were the great seafarers of the Mediterranean. And there lies, in our opinion, the association between the two nations: both of them set off to explore and conquer a sea quite more inhospitable than today. The westward route was risky for those early voyagers. The eastern Mediterranean basin is separated from the western by the Ionian Sea and its large southern opening, which is a significant obstacle in terms of coastal navigation⁶. In their search for new lands they met

1. See relevant articles on Stampolidis & Karageorghis (eds.) 2003, Σταμπολίδης & Γιαννικουρή (επιμ.) 2004, Karageorghis & Kouka (eds.) 2009, Kourou 2009.

2. Σταμπολίδης & Καρέτσου (επιμ.) 1998.

3. Stampolidis (ed.) 2003.

4. Indicatively: Moscati (ed.) 1988, Baurain & Bonnet 1992, Fontan & Le Meaux (eds.) 2007.

5. Braudel 2005a, 131.

6. Braudel 2005a, 163-165.

other peoples and new ideas, their maritime adventure became a communication route and proved that “*the Mediterranean is its routes*”⁷, meaning the people who discovered and followed those paths. The quest, the wandering and the discovery of places seen for the first time, but also the return, the nostalgia, the recovery of what was once familiar were all remarkably imprinted in the *Odyssey*. Narrating the quest and the *nostos* of Odysseus⁸, the poem reflects the pursuits of the Greeks during the early phases of their history.

Having two nations who shared not only the same natural environment but also the same love for exploration, we decided to use this as our starting point: tracing the Greek and Phoenician routes across the Mediterranean and their inevitable contact, which, as it became clear during the preparation of the exhibition, took the form of either convergence and cooperation or conflict, depending on the ever-changing historical conditions of each successive era.

By examining the movements of Greeks and Phoenicians in the Mediterranean basin and the colonies they both founded, one can discern a pattern of division in their colonial activities in a way that served safe sailing and created distinct living spaces between the two nations⁹: The Phoenicians starting off from the eastern end of the Mediterranean and inevitably crossing Cyprus followed the obvious path along the coast of north Africa, where they founded their most important colony, Carthage, opposite Sicily. From there they moved on to Sardinia, Corsica and reached the Iberian peninsula at the western end of the Mediterranean¹⁰. The Greeks set out from the coasts of the Aegean, “the most hospitable sea in the globe”¹¹ and moved towards all four cardinal directions: to the east towards Cyprus and the southeastern coast of Anatolia, to the west, settling south Italy and Sicily and reaching at least as far as Marseilles, to the north ‘flooding’ the coasts of the Black Sea, and, to a lesser extent, to the south towards Cyrenaica¹².

It was thus inevitable for the Greeks and the Phoenicians with their high mobility to meet on many Mediterranean crossroads, either under friendly or under hostile terms, but indisputably sharing cultural elements and in the end leaving their mark on Mediterranean culture in general. These two nations’ course through time proves that coexistence, competition and exchange are the driving forces of civilisation.

The main aim of this exhibition was to detect some of the most crucial crossroads where the two cultures came together and provided each other with materials, knowledge, techniques and ideas or fought for economic or political reasons, along the course of their coexistence in the Mediterranean. The exhibition unfolds on two parallel narrative axes. The first one follows the chronological sequence of Greco-Phoenician relations from the outset, during the Middle and Late Bronze Age, until the dissolution of the Phoenician cities by Alexander the Great and the Hellenization of the East. The second axis corresponds to the first one but is not linear, as it presents selective elements of convergence between Greek and Phoenician culture. It displays thematic units which highlight special aspects of their historical interaction. Our goal was not to provide an exhaustive inventory of material culture that shows traces of influence between the two civilisations but to emphasize on each nation’s course as they were coming together and apart.

The structure of the exhibition

1. **Introduction.** The exhibition’s introduction discusses the uses and meaning of the term “Phoenician” while summarising the history and chronological framework of the Phoenicians. It was considered necessary to acquaint the visitor with the term “Phoenician” from the start in order to understand the limitations and conjectures of research regarding the displayed artefacts and their cultural environment. We believe that along with the necessity to provide simple and understandable texts, intelligible but not simplified concepts should also be also presented, thus transmitting the multiplicity of archaeological interpretation to the visitor and, if possible, clarify theoretical topics which have a crucial effect on the archaeological and historical interpretation¹³. The term “Phoenician”

7. L. Febvre, *Annales d'Histoire Sociale* 11, 1940, 70.

8. Schadewaldt 1985, 207-249.

9. Κυρτάρας & Πάγκος 2010, map, p. 32.

10. For the Phoenician colonization, see Moscati (ed.) 1988, 46-53, Baurain & Bonnet 1992, Markoe 2000, 170-189.

11. Braudel 2005a, 137.

12. For details on the Greek colonization, see Dundabin 1968, Vallet & Villard 1996, Γραμμένος & Πετρόπουλος 2003.

13. Shanks & Hodder 1995, Pearce 2002, 173-206.

does not describe products of Phoenician workshops exclusively but Levantine products in general¹⁴, which reached the Aegean through Phoenician trading networks. It is also made clear from the start that the distinction between goods from the eastern Mediterranean imported in the Aegean on the one hand and products of Greek workshops displaying strong Eastern influences on the other is very difficult.

The first exhibit greeting the visitors is the lower part of an anthropomorphic marble sarcophagus from the island of Paros (no. 136). Phoenician anthropomorphic sarcophagi abandon their traditional iconography from the 5th to the 3rd c. BC under the strong influence of Greek art and adopt new Greek types, composing a remarkable amalgam of Phoenician and Greek art¹⁵.

2. The first phase of the contacts between Greece and the Orient (from the 16th to the 11th c. BC). The beginnings of the contacts between the Aegean world and the East can be traced back to the early phases of the Bronze Age. Vessels of eastern origin have been found in EM I burials in Crete among other artefacts that confirm these contacts¹⁶. Indications of commercial relations between Crete and the East multiply in later periods. Cylinder seals of eastern origin are characteristic finds at burials from Knossos, Archanes, Mochlos and elsewhere. Nevertheless, the motifs usually display a strong Minoan influence, which reveals the reciprocity of cultural exchange between the two regions¹⁷. But also a series of elements in architecture, metallurgy, religion and burial practices show that the interaction between the Aegean and the East was not solely commercial but extended to the exchange of practices, techniques and ideologies¹⁸. The Kamares ware pottery found at Byblos, Ugarit and Beirut¹⁹ testifies for the contacts of the Minoans with the Near East. But the Mycenaeans were the ones who standardised commercial relations with the eastern Mediterranean. Mycenaean products dominated the eastern markets and eastern products arrived in Mycenaean Greece. The

Mycenaeans founded trade stations on the Syro-Palestinian coast and even settled there with Ugarit as the most characteristic example²⁰.

This unit includes Aegean artefacts found in excavations at Lebanon. They mostly consist of Mycenaean vessels (n. 1-4), which indicate the extent of Mycenaean penetration in the Near East. Artefacts found in Cyprus, Crete and Mycenae are also displayed, verifying the exchange of elements in terms of religion already since this early stage (n. 6-13).

3. Greeks and Phoenicians: meetings at the Mediterranean crossroads (from the 11th to the 6th c. BC). After the destruction of the Mycenaean palatial civilisation and the general upheaval that took place in the eastern Mediterranean, a new era dawned for trade and culture in general²¹. From the late 11th c. BC the Phoenicians emerged as an important commercial power and their presence remained strong in the Aegean until the 6th c. BC. According to archaeological evidence, the commercial contacts were intensive with recognisable influence on various levels²². This unit explores areas of the Aegean which yielded strong elements of Phoenician presence. The earliest finds indicating contacts with the Phoenicians come from Euboea and date to the late 11th c. BC while Crete and the Dodecanese occupy a central place in the networks of communication between Greece and the East²³. The available evidence of the Phoenician presence in the northern Aegean to date is limited indicating that it must have been short-lived²⁴. The Greek presence in the East already since the early Geometric era is also discussed, with reference to Al Mina, Al Basid, Tyre and other Phoenician sites, which yielded Euboean pottery from the late 10th c. and mostly during the 9th and 8th c. BC²⁵.

Artefacts from Euboea are on display (no 29-34), as well as from Crete (no 35-44), the northern Aegean (no 86-93) and burial assemblages from Rhodes (no 45-85) interpreted either as Phoenician imports or as local imitations. The Phoenician burial stelae (cippi)

14. For a detailed discussion, see Bourogiannis, present volume, 37-41.

15. Moscati (ed.) 1988, 292-295, Karageorghis 2000.

16. Kávra 1998, 31-34, Kávra 2003, 21.

17. Kávra 1998, 37, 39.

18. Kávra 1998, Kávra 2003.

19. For a detailed discussion, see Badre present volume, 47.

20. For a detailed discussion, see Badre present volume, 47-48, Kávra 2003, 28-37.

21. Stampolidis 2003b, mainly 41-45.

22. Coldstream 1982, Bourogiannis present volume, 40-41, Stampolidis present volume, 56-59.

23. Stampolidis present volume, 57-59, Tiverios present volume, 69.

24. Tiverios present volume, 69-72.

25. Coldstream 1982, 262 ff., Μαζαράκης-Αϊνιάν 2000, 214.

from Crete (no 101-103) are of special significance, as they show the existence of Phoenician burials on the island. Other artefacts are also exhibited, mainly pottery, from Lebanon (no 14-28), dating to the same era of intensive contacts between the Greek and the Phoenician cultures.

4. The transformation of Mediterranean trade and the Greco-Phoenician relations (from the 6th to the 4th c. BC). From the 6th c. BC a new era began for Mediterranean trade and the relations of the Greeks with the Phoenicians and the other Levantine nations. Firstly, the nature of economic transactions changed, as trade advanced to a monetary character. Concurrently, the Polis as a political organisation solidified and the new political and social structures of the Greeks differentiated them from the eastern ones, where the royal courts and clergies still held strong²⁶. At the same time, the Greeks intensified their commercial activities thus limiting Phoenician trade opportunities in the Aegean²⁷, while the cities of southern Greece increased their contacts with other Greek regions (Ionia and Macedonia). Hence, co-operation gave way to competition for the control of the sea routes which led to the creation of different spheres of influence in the Mediterranean. This competition would lead to conflict between the Greeks of the West on the one hand and the Carthaginians and Etruscans on the other²⁸. During the Greco-Persian Wars the Phoenicians fought on the Persian side against the Greek war fleet.

Glass (no 114-120) and metal (no 121-122) objects dating to this chronological frame are displayed, echoing the still existent contacts with the East and their influence on the artistic production of the Greek workshops.

5. The fall of Tyre (332 BC) and the Hellenization of the East (from the 4th c. BC onwards). The centuries of intensive Phoenician contacts with the Greek world allow us to trace them archaeologically in the Aegean in the 4th c. BC as well. Epigraphic evidence suggests that Phoenicians had settled on islands and important ports of the Aegean, having adopted a Greek lifestyle²⁹. The turning point in Phoenician

history was the fall of Tyre by Alexander the Great, after a fierce siege. During the following era, Phoenicia along with the whole of the Near East became part of the Hellenistic world³⁰. The Phoenician ports continued to flourish through trade but the Phoenician homeland was integrated into the Seleucid kingdom with all the characteristics of Greek administration and artistic creation. At the same time, due to Alexander's campaign and the new world order it created, many eastern elements infiltrated Greece proper, mostly regarding religion.

This unit displays bilingual inscriptions of the 4th c. BC from the Aegean, which signify the smooth integration of the Phoenicians in Greek institutions (no 123-125) as well as a unique grave stele from the Athenian Kerameikos (no 135). Coins issued by Alexander at Phoenician mints are also on display (no 127-129), along with Greek pottery of that era found in excavations in Lebanon (no 131-134) and the statuette of a young boy (no 126). Statuettes of this type are common as votive offerings in sanctuaries of gods with healing powers, in both Greece and Phoenicia.

Special thematic units

The special thematic units arranged parallel to the main narrative's chronological thread, are:

- a) **The Orientalising period in Greek art.** A summary of this very crucial era of Greek art under the influence of eastern traditions³¹, emphasizing on the role of the large Pan-Hellenic sanctuaries (no 94-100).
- b) **The Mediterranean routes.** A reference to the major commercial routes of the ancient Mediterranean and the products traded by the Phoenician merchant ships³². Phoenician amphorae from various sites in Greece and Phoenicia are on display (no 105-111).
- c) **Phoenicians and Cyprus.** Cyprus is naturally the first stopover on the Phoenician route to the West. The Cypriots cooperated with the Phoenician residents of their island not only in trading but in other enterprises as well, as the possible Cypriot involvement in the initial settlement of Carthage suggests³³.

26. Σταμπολίδης 1998, 134, Stampolidis 2003b, 17.

27. Bourogiannis present volume, 63-64.

28. For summary, see Κυρτάτας & Πάγκος 2010, 43-44, 80, 140-145.

29. Bourogiannis present volume, 64.

30. Adam-Veleni present volume 81-82.

31. Σταμπολίδης 2003.

32. Merousis present volume, 95-98.

33. Bourogiannis present volume, 75-76.

d) **Tyrian Purple, a royal dye.** One of the most lucrative Phoenician activities was the production and circulation of Tyrian purple, a dye manufactured from sea snails and used for textile colouring³⁴. Osteological remains of the manufacturing process from the university excavations at Toumba Thessaloniki are on display along with vessels used in experimental archaeology for the research programme of Mitrou Lokris.

e) **The Phoenicians in ancient Greek literature.** The ancient Greek literature offers valuable information on the Phoenician presence in the Aegean³⁵. Notably their mention in the Homeric poems gives them certain attributes that will persevere in the conscience of the Greeks for centuries to come.

f) **From Myth to History: in search of Cadmus.** The myth of Cadmus offers a fascinating association of the Greek world to the East, of the archaeological remains to the ancient Greek mythological thinking³⁶ and, to a certain extent, with the historical reality of the Mediterranean in earlier times. The myth mentions various places in Cadmus' search for Europa, which now archaeologists bring to light, through the

mist of legendary tales, as excavations reveal their special connection to the eastern Mediterranean.

g) **The Alphabet.** The creation of the Greek alphabetic script is one of the most important meeting points between the Greek and the Phoenician cultures. The Greeks did not simply copy the Phoenician script but modified it so as to become easier to record the Greek language³⁷. Artefacts from Greece bearing early Greek inscriptions or Greek and Phoenician letters are on display (no 137-141).

In conclusion, we would like to express the wish of all those who participated in the exhibition that our narrative, our interpretation of cause and effect, as we attempted to reconstruct it through the material remains available, will inspire the visitors to view the Mediterranean as both a barrier and a link, the place that offered the challenge of adventure and extended its welcoming arms to those two seafaring nations. In how many more crossroads did the Greeks and the Phoenicians meet, apart from those already detected by archaeologists and in how many ports did they exchange products, thoughts and ideas?

Φτερωτή μορφή Σειρήνας, αρ. κατ. 99
Winged Siren, cat. no. 99

34. Veropoulidou present volume, 103-105.

35. Bourogiannis present volume, 39, 63-64, Stampolidis present volume, 55-56.

36. Κακριδής 1986, vol. 3, 69-74.

37. Voutyras, present volume 87-90.

Εισαγωγή στην προβληματική των Φοινίκων

Γιώργος Μπουρογιάννης

Από όλους τους λαούς της αρχαίας Μεσογείου, οι Φοίνικες είναι πιθανώς εκείνοι που συνδέθηκαν στενότερα με το εμπόριο και τη ναυσιπλοΐα. Δεινοί θαλασσοπόροι, επιδέξιοι και επινοητικοί τεχνίτες, ικανότατοι έμποροι, οι Φοίνικες διέσχισαν τη Μεσόγειο απ' άκρου εις άκρον σε αναζήτηση πρώτων υλών, ίδρυσαν εμπορικούς σταθμούς και αποικίες, γνώρισαν και συγχρωτίστηκαν με τους λαούς που κατοικούσαν τις ακτές της. Η υπερπόντια κινητικότητα των Φοινίκων συνέβαλε αποφασιστικά στην ενίσχυση των δικτύων εμπορικής επικοινωνίας της αρχαίας Μεσογείου, μέσω των οποίων διακινούνταν πρώτες ύλες και εμπορεύματα, πρωτίστως όμως οι ίδιοι οι άνθρωποι, με τις αντιλήψεις, τις πολιτισμικές καταβολές και την τεχνογνωσία τους¹.

Σε αντίθεση, ωστόσο, με την ευρύτητα των αρχαιολογικών ενδείξεων για την εμπορική τους δραστηριότητα η γνώση αρκετών πτυχών της αρχαίας ιστορίας των Φοινίκων παραμένει ελλιπής. Μια από τις βασικές αιτίες αυτής της αναντιστοιχίας είναι η σπανιότητα ή ανεπάρκεια πρωτογενών ιστορικών πηγών, που υποκαθίσταται εν μέρει από τις πληροφορίες που αντλούμε για τους Φοίνικες από εξωγενείς καταγραφές όπως η Βίβλος, τα Ασσυριακά Χρονικά, η αρχαία ελληνική και η ρωμαϊκή γραμματεία.

Παρά την αναντίρρητη ιστορική αξία των πηγών αυτών, συχνά αποδίδουν μια ιδιότυπη, ενίοτε στρεβλή περιγραφή των Φοινίκων². Στο ίδιο γεγονός συντείνει και η ανεπαρκής γνώση των κύριων κέντρων της μητροπολιτικής Φοινίκης λόγω των δυσχερειών της ανασκαφικής έρευνας, αφού πάνω από τις αρχαίες θέσεις έχουν αναπτυχθεί τα σύγχρονα αστικά κέντρα.

Σε αυτά τα πλαίσια, η διοργάνωση, από το Αρχαιολογικό Μουσείο της Θεσσαλονίκης, μιας έκθεσης αφιερωμένης στη φοινικική παρουσία στο Αιγαίο, αποτελεί έξοχη ευκαιρία για τη μελέτη και κατανόηση της ιστορίας και, ακολούθως, της αρχαιολογικής ορατότητας των σχέσεων μεταξύ των Φοινίκων και των Ελλήνων. Μολονότι οι πρώτες ενδείξεις των επαφών αυτών εντοπίζονται στην Εποχή του Χαλκού, πληθαίνουν και συστηματοποιούνται σταδιακά με τη μετάβαση στους πρώιμους ιστορικούς χρόνους. Για τον λόγο αυτό, η πλειονότητα των εκθεμάτων εκτείνονται χρονολογικά από τον 11^ο αι. π.Χ. και εξής. Η παρακολούθηση της φοινικικής παρουσίας στο Αιγαίο έχει ιδιαίτερη αξία, δεδομένου ότι δύο από τις πιο καίριες εκφάνσεις του πολιτισμού της αρχαίας Ελλάδας συνδέονται παραδοσιακά με τους Φοίνικες: η υιοθέτηση της αλφαβητικής γραφής (τα *φοινίκεια γράμματα*) και ο ανατολίζων ρυθμός στην τέχνη, που σηματοδοτούν τον 8^ο και 7^ο αι. π.Χ. αντίστοιχα.

1. Η εξέχουσα θέση που κατέχουν οι Φοίνικες στην ιστορία και την αρχαιολογία της αρχαίας Μεσογείου είχε ως αποτέλεσμα την παραγωγή εκτενέστατου συγγραφικού έργου καθώς και διεθνών αρχαιολογικών εκθέσεων και συμποσίων που πραγματεύονται τη φυσιογνωμία και το ρόλο των Φοινίκων. Ενδεικτικά, Harden 1962, Moscati (ed.) 1988, Baurain & Bonnet 1992, Aubet 1993, Markoe 2000, Grasetal 1989, Niemeyer (ed.) 1982, Lipiński (ed.) 1987; Fontan & Le Meaux (eds.) 2007; Kourou 2007; Σταμπολίδης (επιμ.) 2003, Stampolidis 2003b.

2. Kuhrt 1995, 402-410.

Η κοιτίδα των Φοινίκων: εντοπισμός και γεωγραφικά χαρακτηριστικά

Το ιδιαίτερο γεωγραφικό περιβάλλον στο οποίο συγκροτήθηκαν και αναπτύχθηκαν οι φοινικικές πόλεις ερμηνεύει ως ένα βαθμό τη φοινικική ιδιαιτερότητα που συνοψίζεται στην εμπορική κινητικότητα, τη ναυσιπλοΐα, την αστική οργάνωση, την πολιτική διάσπαση και την υπερπόντια εξάπλωση. Ως εκ τούτου, προϋπόθεση για την κατανόηση των Φοινίκων και των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών τους αποτελεί η σύντομη αναφορά στην κοιτίδα τους, τη Φοινίκη.

Ο επακριβής γεωγραφικός προσδιορισμός της κοιτίδας των Φοινίκων δεν είναι ούτε απλός ούτε αυτονόητος. Ο όρος Φοινίκη θα μπορούσε αρχικά να αποδοθεί στο μεγαλύτερο μέρος των ανατολικών ακτών της Μεσογείου, σε μια ευρύτερη περιοχή που συμπίπτει με την προϊστορική Χαναάν³. Μια προσεκτικότερη εξέταση, ωστόσο, καθιστά σαφές πως ο πρωταρχικός πυρήνας της φοινικικής μητρόπολης των πρώιμων ιστορικών χρόνων (η έναρξή τους στην περιοχή τίθεται γύρω στα 1200 π.Χ.) ήταν σημαντικά μικρότερος και συνέπιπτε χονδρικά με τα όρια του σημερινού Λιβάνου.

Η περιοχή αυτή εμφανίζει ορισμένες από τις βασικές αρετές αλλά και αδυναμίες του μεσογειακού περιβάλλοντος. Πρόκειται για μια ιδιαίτερα εύφορη, συνάμα όμως περιορισμένης έκτασης και συχνά κατακερματισμένη λωρίδα γης, εκτεινόμενη σε μήκος 200 χιλιομέτρων περίπου από βορρά προς νότο. Αν και διαρρέεται από πλήθος ποταμών που σχηματίζουν μικρές κοιλάδες, οι περισσότεροι από αυτούς είναι μικροί σε μήκος, ορμητικοί και έχουν εποχική μόνο ροή. Στο μεγαλύτερο μήκος της ορίζεται ανατολικά από τον συμπαγή ορεινό όγκο του Λιβάνου, ο οποίος κορυφώνεται σε ύψος μεγαλύτερο των 3000 μέτρων. Η παρουσία του δυσχέρανε την επικοινωνία με την ασιατική ενδοχώρα, παρείχε όμως άφθονη και καλής ποιότητας ξυλεία που ήταν απαραίτητη για τη ναυπήγηση πλοίων, και τροφοδοτούσε πολλές πηγές που εξασφάλιζαν πόσιμο νερό.

Σε αυτή τη σχετικά μικρή παράκτια ζώνη συνωστιζόνταν πλήθος οικισμών και πόλεων, σημαντικότερες από τις οποίες ήταν η Άραδος, η Βύβλος, η Βηρυτός, η Σιδώνα και η Τύρος. Η ανάπτυξη των κυριότερων αστικών κέντρων της Φοινίκης σε

παράκτιες θέσεις, ενίοτε ακόμα και σε νησίδες σε μικρή απόσταση από την ασιατική στεριά (Άραδος, Τύρος) μαρτυρά την ιδιαίτερη μέριμνα των Φοινίκων για ανεμπόδιστη πρόσβαση στη θάλασσα και αποτέλεσε πάγια επιδίωξη του φοινικικού αστικού σχεδιασμού, που διατηρήθηκε και κατά την υπερπόντια εξάπλωση των Φοινίκων στη Μεσόγειο. Χαρακτηριστικό είναι ότι ορισμένες από τις σημαντικότερες φοινικικές πόλεις, όπως η Τύρος, διέθεταν περισσότερους από έναν λιμένες ώστε να εξασφαλίζεται η θαλάσσια επικοινωνία ανεξαρτήτως της διεύθυνσης των ανέμων. Παράλληλα, ο κατά κανόνα ομαλός διαμελισμός των ακτών της Φοινίκης, με αρκετούς καλογραμμένους όρμους και νησίδες σε ελάχιστη απόσταση από τη μεγάλη στεριά, ευνόησε τη δημιουργία λιμένων και ναυστάθμων ικανών να τροφοδοτήσουν και να συντονίσουν τη φοινικική υπερπόντια εξάπλωση.

Η ευφορία των εδαφών και η επιτυχής και ταχεία αστική συγκρότηση των φοινικικών πόλεων οδήγησαν στη σημαντική αύξηση του πληθυσμού της Φοινίκης μεταξύ του 12^{ου} και 8^{ου} αι. π.Χ. Η έλλειψη, ωστόσο, επαρκών καλλιεργήσιμων εκτάσεων επέφερε έντονες δημογραφικές πιέσεις και αδυναμία κάλυψης των διατροφικών αναγκών ενός συμπαγούς πληθυσμού, η οποία είχε πιθανότατα καταστεί πιεστική ήδη από τον 10^ο αι. π.Χ.⁴ Η πραγματικότητα αυτή ώθησε τους κατοίκους της Φοινίκης στην ανάπτυξη πιο εξειδικευμένων μορφών οικονομικής δράσης, με ήσσονα εξάρτηση από το γεωργικό πλεόνασμα: το εμπόριο, η μεταλλοτεχνία, η κατεργασία υφασμάτων και η μικροτεχνία, η παραγωγή πολυτελών τέχνηρων από ακριβές πρώτες ύλες όπως ο χρυσός, ο άργυρος και ο “ελέφαντας”, αλλά και από ταπεινότερα υλικά όπως η φαγεντιανή και το γυαλί. Οι πεπερασμένες γεωγραφικές δυνατότητες της μητροπολιτικής Φοινίκης, σε συνδυασμό με την απρόσκοπτη θαλάσσια πρόσβαση, την εξειδίκευση της παραγωγής και τη δημογραφική πίεση από την αύξηση του πληθυσμού, υπήρξαν μερικοί από τους κύριους παράγοντες που ώθησαν τους Φοινίκες στη θάλασσα και το εμπόριο. Στην κατεύθυνση αυτή συνέτεινε επίσης η γειννιάσή τους με στρατιωτικά ισχυρότατες χερσαίες αυτοκρατορίες, όπως η Αίγυπτος και αργότερα η Ασσυρία, για τις οποίες οι Φοινίκες συχνά έδρασαν ως εμπορικοί εντεταλμένοι και βασικοί προμηθευτές πρώτων υλών.

3. Tubb 1998.

4. Aubet 1993, 56.

Χαναναίοι, Φοίνικες, Καρχηδόνιοι: αναγκαιότητα ή παιχνίδια της ορολογίας;

Συνθετότερο ακόμα και από τον προσδιορισμό των γεωγραφικών ορίων της Φοινίκης είναι το ακριβές περιεχόμενο του όρου «Φοίνικας». Ποιους ακριβώς αποκαλούμε Φοίνικες και ποιους χρονολογικούς συνειρμούς γεννά η χρήση του όρου;⁵ Περαιτέρω, τι ακριβώς εννοούμε όταν μιλούμε για Φοίνικες στο Αιγαίο και πώς προσδιορίζεται η παρουσία τους στον ελλαδικό χώρο; Ο κατά το δυνατόν ακριβής προσδιορισμός των Φοινίκων είναι απαραίτητος δεδομένων των παρανοήσεων που γεννά η συχνά γενικευτική χρήση του όρου, ειδικά σε αιγαιακούς αρχαιολογικούς ορίζοντες. Τα αίτια της δυσκολίας επακριβούς προσδιορισμού των Φοινίκων είναι σύνθετα, μπορούν, όμως, να συνοψιστούν σε δύο κύριους άξονες:

Ο πρώτος συνδέεται με τα ιδιαίτερα γεωγραφικά χαρακτηριστικά της Φοινίκης που ευνόησαν την πολυδιάσπαση και την πολιτική κατάτμηση του φοινικικού χώρου σε ανεξάρτητες πόλεις, με συχνά αντικρουόμενα συμφέροντα. Ως συνέπεια, μολονότι οι κάτοικοι των πόλεων αυτών μοιράζονταν μια ισχυρή, και στους ίδιους προφανή φυλετική, γλωσσική και θρησκευτική συγγένεια, κατά κύριο λόγο προσδιορίζονταν με βάση την ιδιαίτερη καταγωγή τους, ήταν δηλαδή Τύριοι, Σιδώνιοι κλπ, και όχι συλλογικά. Ο κοινός ή συνολικός προσδιορισμός ουδέποτε φαίνεται να αποτέλεσε πρωταρχικό μέλημα ή αγωνία των ιδίων των Φοινίκων και συχνά αντικατοπτρίζει μια γενικευτική και στερεοτυπική θεώρησή τους από αλλοεθνείς πληθυσμούς.⁶

Ο δεύτερος λόγος σχετίζεται με την ίδια την προέλευση του όρου «Φοίνιξ» που αποτελεί ελληνική και όχι φοινικική επινόηση και ως εκ τούτου συνιστά εξωγενή προσδιορισμό των Φοινίκων, υποκείμενο σε ασάφειες και αμφισημίες. Η ρίζα του όρου δεν είναι βεβαίως ούτε σημιτική ούτε φοινικική, ωστόσο η δημοφιλέστερη ελληνική της ετυμολογία, που συνδέει τη δημιουργία της λέξης με το επίθετο φοίνιος/φόνιος/φοινός ως δηλωτικό του ερυθρού χρώματος, έχει αμφισβητηθεί σε αρκετές περιπτώσεις αφήνοντας τη γλωσσολογική διαπραγμάτευση του όρου μετέωρη.⁷

Με βάση την παραδοσιακή ερμηνεία, ωστόσο, ο όρος Φοίνιξ συνδέεται με το ερυθρό χρώμα και κατ' επέκταση με την κατεργασία της πορφύρας για τη βαφή υφασμάτων, για την οποία οι Φοίνικες ήσαν φημισμένοι στην αρχαιότητα, πιθανώς δε ακόμη και με τη μελαχρινή επιδερμίδα των κατοίκων της Φοινίκης!

Η πρώτη καταγραφή των «Φοινίκων» ως αναφοράς στους κατοίκους των ακτών της Συροπαλαιστίνης απαντά στα Ομηρικά Έπη, όπου ο όρος χρησιμοποιείται παράλληλα προς το ειδικότερο «Σιδώνιοι». Το τελευταίο λειτουργεί επαγωγικά, ως δήλωση των Φοινίκων στο σύνολό τους. Δεδομένου ότι οι Φοίνικες του Ομήρου εξυπηρετούσαν πρωτίστως την ποιητική πλοκή και όχι την ιστορική ακρίβεια, ο όρος χρησιμοποιείται συνήθως ως συλλογική αναφορά στους εμπόρους, ναυτικούς και τεχνίτες της ανατολικής Μεσογείου. Οι Φοίνικες του Ομήρου είναι φορείς πολλαπλών και συχνά αντιφατικών ιδιοτήτων⁸: περίφημοι ναυτικοί που διασχίζουν με τα πλοία τους το Αιγαίο και τη Μεσόγειο, δαιμόνιοι έμποροι, επιδέξιοι τεχνίτες, αλλά και τυχοδιώκτες, αναξιόπιστοι, άοκνοι κυνηγοί του κέρδους, άνθρωποι που επιδίδονται στην πειρατεία, την αρπαγή, την απαγωγή και την εξαπάτηση με την ίδια ευκολία και φυσικότητα που επιδίδονται στο εμπόριο. Ενώ, λοιπόν, αναγνωρίζονται οι αξεπέραστες δεξιότητές τους που καθιστούν τα προϊόντα τους περιζήτητα και την εμπορική τους ενασχόληση επικερδή, σε επίπεδο ποιητικής ηθικής και αφήγησης αποτελούν σχεδόν το αντίβαρο απέναντι στην ανδρεία και την πολεμική αρετή των Ελλήνων.

Αυτή η ιδιότυπη ομηρική σκιαγράφηση δεν είναι άσχετη ασφαλώς από την ελληνική αντίληψη περί Φοινίκων στα τέλη του 8^{ου} με αρχές του 7^{ου} αι. π.Χ. Για τους Έλληνες των όψιμων Γεωμετρικών και πρώιμων Αρχαϊκών χρόνων, οι Φοίνικες λειτουργούσαν ως γενικευτικός προσδιορισμός που αφορούσε συνολικά τους ναυτεμπόρους και εξειδικευμένους τεχνίτες από την ανατολική Μεσόγειο, δίχως αξιώσεις ιδιαίτερης ακρίβειας ως προς την καταγωγή, ακόμα λιγότερο δε ως προς τη φυλετική, γλωσσική ή πολιτισμική οντότητα. Υπό αυτό το απλουστευτικό πρίσμα, οι «Φοίνικες» μπορούσαν να είναι όντως Φοίνικες αλλά και Σύριοι, Αραμαίοι κλπ.⁹

5. Moscati (ed.) 1988, 24-25, Aubet 1991, 5-12.

6. Sherratt 2005, 35.

7. Aubet 1993, 5-8, Vandersleyen 1987. Τα επίθετα φοίνιος/φόνιος/φοινός αναφέρονται επίσης στο ερυθρό χρώμα του αίματος (φόνιον/φοινικόν αίμα) και, κατ' επέκταση, στην ετυμολογικά συγγενή πράξη του φόνου.

8. Winter 1995.

9. Niemeyer 2005, 17, Hodos 2006, 25.

Τι ίσχυε όμως για τους ίδιους τους Φοίνικες; Όταν δεν προέτασαν την πόλη καταγωγής τους ως βασικό κριτήριο αυτοπροσδιορισμού, οι Φοίνικες αυτοαποκαλούνταν Χαναναίοι (can'ani), κάτοικοι δηλαδή της Χαναάν, της περιοχής που περιελάμβανε το σύνολο σχεδόν των συροπαλαιστινιακών ακτών. Αν και σημιτικής προέλευσης, ο όρος δεν είναι πλήρως αποσαφηνισμένος ετυμολογικά. Η τεκμηρίωση των λέξεων k'na'ani ή kina'nu στα εβραϊκά, ως δηλωτικών του εμπόρου, αποτυπώνει εύγλωττα την ιδιότητα με την οποία οι Φοίνικες ήταν περισσότερο γνωστοί κατά την αρχαιότητα, ως έμποροι. Χαναάν είναι συνεπώς η γη των εμπόρων, οι κάτοικοι της οποίας καλούνται Χαναναίοι. Ορισμένοι ερευνητές συνδέουν ετυμολογικά τη Χαναάν (Kinahni) με το γνωστότερο ενδεχομένως προϊόν της, τα πορφυροβαφή υφάσματα. Τα τελευταία αποδίδονται ως kinnahu ήδη σε ακκαδικά κείμενα του 15^{ου} και 14^{ου} αι. π.Χ. Στην περίπτωση αυτή, Χαναάν δεν είναι απλά η γη των εμπόρων, αλλά η χώρα της πορφύρας και των προϊόντων που συνδέονται με τη χρήση και την επεξεργασία της.¹⁰

Μολονότι ο γεωγραφικός και ιστορικός τους ορίζοντας είναι εν πολλοίς κοινός, η χρήση των όρων «Χαναναίοι» και «Φοίνικες» από τη σύγχρονη ιστορική και αρχαιολογική έρευνα δεν είναι ταυτόσημη αλλά διαφοροποιείται κυρίως χρονολογικά. Οι Χαναναίοι αποτελούν πρωτίστως «φαινόμενο» της δεύτερης χιλιετίας π.Χ. και αντικαθίστανται από τους Φοίνικες γύρω στα 1200 π.Χ., με τη μετάβαση των ακτών της Συροπαλαιστίνης στην Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου. Ο διαχωρισμός είναι βεβαίως τεχνητός, αλλά εμφανίζεται σχεδόν παγιωμένος στη σύγχρονη έρευνα, καθώς αποσαφηνίζει τη διάκριση μεταξύ της Εποχής του Χαλκού και της Εποχής του Σιδήρου. Όταν μιλούμε, λοιπόν, για Φοίνικες, εστιάζουμε στην ιστορία και την κινητικότητα ενός λαού όπως αυτή διαμορφώθηκε σταδιακά από το 1200 π.Χ., οπότε ο υλικός πολιτισμός της ανατολικής Μεσογείου εισέρχεται στη σιδηρά φάση του, μέχρι την κατάκτηση της Τύρου από τον Αλέξανδρο στα 333/332 π.Χ. Αυτή ακριβώς είναι και η περίοδος στην οποία εστιάζει η παρούσα έκθεση.

Ήσσανος σημασίας από αιγαιακής σκοπιάς, αλλά εξίσου ενδιαφέρων, είναι ο διαχωρισμός του δυτικού κλάδου των Φοινίκων, ο οποίος συχνά προσδιορίζεται ως καρχηδονιακός, από το ομώνυμο κέντρο που

αποτελούσε τη μέγιστη φοινικική εγκατάσταση στη δυτική Μεσόγειο. Η ισχύς και ακτινοβολία της Καρχηδόνας έχει ως αποτέλεσμα ο όρος «καρχηδονιακός» να καλύπτει τόσο τους κατοίκους της πόλης όσο και τους Φοίνικες της δυτικής Μεσογείου γενικότερα. Η επαγωγική χρήση του όρου έχει την αφετηρία της στους Ρωμαίους συγγραφείς, στους οποίους οι όροι roenus και phoenix (μεταγραφή στα λατινικά του ελληνικού Φοίνιξ) και των παραγώγων τους επιθέτων runicus και roenicus, δηλώνουν όχι μόνο τους κατοίκους της Καρχηδόνας αλλά γενικά τους φοινικικούς πληθυσμούς που βρίσκονταν εγκατεστημένοι στις ακτές της Αφρικής και της ευρύτερης δυτικής Μεσογείου. Η συλλογική αυτή δήλωση παρουσιάζει σαφείς αναλογίες με τους Σιδωνίους του Ομήρου, ως δήλωσης τόσο των κατοίκων της Σιδώνας όσο και της ευρύτερης μητροπολιτικής Φοινίκης.

Η χρήση του όρου «καρχηδονιακός» (Punic) ως αναφοράς στους Φοίνικες της δυτικής Μεσογείου επιβίωσε και στη σύγχρονη ιστοριογραφία, ειδικά για την περίοδο από τον 6^ο αι. π.Χ., οπότε η Καρχηδόνα ανέρχεται στο ζενίθ της στρατιωτικής και πολιτικής της ισχύος, μέχρι την ισοπέδωση της πόλης από τους Ρωμαίους το 146 π.Χ.

Ανακεφαλαιώνοντας, η χρήση των όρων χανανίτικος, φοινικικός και καρχηδονιακός απεικονίζει πτυχές της ιστορικής πορείας ενός λαού της αρχαίας Μεσογείου με κοινές φυλετικές, γλωσσικές και θρησκευτικές καταβολές, τον οποίο όμως διαφοροποιεί επί τη βάση χρονολογικών και γεωγραφικών κριτηρίων. Ως Χαναναίοι προσδιορίζονται οι κάτοικοι των ακτών της Συροπαλαιστίνης κατά τη δεύτερη κυρίως χιλιετία π.Χ. Γύρω στα 1200 π.Χ., με τη μετάβαση στην Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου, οι Χαναναίοι αντικαθίστανται από τους Φοίνικες, όρος, που στην ανατολική Μεσόγειο θα επιβιώσει μέχρι την κατάκτηση της Τύρου από τον Αλέξανδρο το 333/332 π.Χ. Ο ίδιος προσδιορισμός είναι δόκιμος και για τις φοινικικές εγκαταστάσεις της δυτικής Μεσογείου, από τις απαρχές της εκεί φοινικικής παρουσίας μέχρι την αναγωγή της Καρχηδόνας σε ηγεμονεύουσα δύναμη στον 6^ο αι. π.Χ. Από το σημείο αυτό και μέχρι την καταστροφή της πόλης από τους Ρωμαίους το 146 π.Χ., ο φοινικικός πολιτισμός της δυτικής Μεσογείου αναφέρεται συχνά ως καρχηδονιακός (Punicus, Punic), όρος που περικλείει το σύνολο των φοινικικών πληθυσμών που είχαν τεθεί υπό τη στρατιωτική και πολιτική επιρροή της Καρχηδόνας.

10. Drower 1973, 510, Aubet 1993, 9.

Η αιγαιακή ιδιαιτερότητα: Ποιοι Φοίνικες ακριβώς;

Η συνθετότητα που παρουσιάζει ο ακριβής προσδιορισμός των Φοινίκων συνιστά διαπιστωμένο ζήτημα και στην αρχαιολογία του Αιγαίου. Το ακριβές περιεχόμενο των όρων Φοίνικας και φοινικικός σε αιγαιακά συμφραζόμενα έχει επανειλημμένα τεθεί στο επίκεντρο συζητήσεων με θέμα την ευρύτερη «φοινικική προβληματική», ακόμα δε περισσότερο την αρχαιολογική ορατότητα των Φοινίκων στο Αιγαίο, ειδικά κατά την Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου. Η ασάφεια που προκύπτει συνδέεται με τη σχεδόν καταχρηστική αιγαιακή λειτουργία του όρου, κατά την οποία ορίζονταν ως αναφανδόν φοινικικές όλες σχεδόν οι εισαγωγές από την ανατολική Μεσόγειο. Αυτό είχε ως συνέπεια ο προσδιορισμός «φοινικικός» να λειτουργεί εν πολλοίς ως υποκατάστατο του «ανατολικός» (Oriental, Levantine)¹¹. Τα αίτια αυτής της γενικευτικής θεώρησης συνοψίζονται σε τρεις βασικούς παράγοντες:

- Την ελλιπή γνώση των καλλιτεχνικών κέντρων της ανατολικής Μεσογείου που δυσχεραίνει τον διαχωρισμό της παραγωγής τους, ειδικά όταν αυτή ανευρίσκεται σε ξένα αρχαιολογικά περιβάλλοντα. Κατ' αυτόν τον τρόπο λογίζονταν φοινικικά, προϊόντα που δεν είχαν παραχθεί στη Φοινίκη αλλά σε γειτονικές περιοχές όπως η Συρία ή ακόμα και η Κύπρος.
- Την αποσπασματικότητα και γεωγραφικά ανισομερή κατανομή των ανατολικών εισαγωγών στον αιγαιακό χώρο, ειδικά κατά τους πρώιμους ιστορικούς χρόνους, που καθιστούσε σύνθετη τη συνολική μελέτη και εποπτεία τους.
- Την εμπορική παντοδυναμία των Φοινίκων που συνοδεύεται από το εν πολλοίς ξεπερασμένο σήμερα αξίωμα, ότι οι ανατολικές εισαγωγές στο Αιγαίο, ανεξαρτήτως του τόπου παραγωγής τους, διακινούνταν μέσω του φοινικικού εμπορίου. Τούτο είχε ως συνέπεια να επισκιάζεται ή και να αγνοείται πλήρως ο ρόλος γειτονικών λαών με διαπιστωμένη εμπορική δράση στη Μεσόγειο, όπως οι Κύπριοι και, από αιγαιακής σκοπιάς, οι Ευβοείς¹².

11. Kourou 2008, 307-308, Boardman 2005, 284-285. Για τις παρανοήσεις που γεννά η συχνή ταύτιση των Φοινίκων με την ευρύτερη ανατολική Μεσόγειο βλ. επίσης Gubel 2006, Gunter 2009. Για μια διαφορετική προσέγγιση, Fletcher 2006, 187.

12. Boardman 1990, 2006, Lemos 2005, Kourou 2002, DiStefano 2008, Bourgiannis 2009, 121-124. Βλ. Επίσης Botto 2008.

Η σημαντική πρόοδος των φοινικικών σπουδών τα τελευταία χρόνια, κατέστησε, ωστόσο, δυνατό τον ακριβέστερο προσδιορισμό των φοινικικών εισαγωγών στο Αιγαίο, και τον διαχωρισμό τους από άλλα, μη-φοινικικά προϊόντα της ανατολικής Μεσογείου. Η αποκατάσταση του προβλήματος της φοινικικής προέλευσης εμφανίζεται αποτελεσματικότερη για συγκεκριμένες ομάδες ευρημάτων, όπως η κεραμική, ενώ άλλες εξακολουθούν να εγείρουν αμφιβολίες ως προς τον ακριβή τόπο παραγωγής τους, δίχως να αναιρούν ωστόσο την προσεκτικότερη και ακριβέστερη, σήμερα, χρήση του όρου «φοινικικός» σε σύγκριση με το παρελθόν.

Περισσότερο σύνθετη παραμένει η εξακρίβωση του φορέα των ανατολικών εισαγωγών στο Αιγαίο, η οποία είναι εξαιρετικά δύσκολο αν όχι αδύνατο να τύχει πλήρους αρχαιολογικής τεκμηρίωσης. Το θέμα της ταυτοποίησης εθνικών ομάδων μέσω των αρχαιολογικών καταλοίπων αποτελεί μέγα θεωρητικό ζήτημα της αρχαιολογίας με ευρείες, διεπιστημονικές προεκτάσεις και δε θα μπορούσε να θιγεί στο πλαίσιο μιας περιοδικής αρχαιολογικής έκθεσης. Οι αρχαιολογικές ενδείξεις φαίνεται να υποδεικνύουν πως οι Φοίνικες άσκησαν ασφαλώς πρωταγωνιστικό ρόλο στις επαφές του Αιγαίου με την ανατολική Μεσόγειο κατά τους πρώιμους ιστορικούς χρόνους, δεν ήταν όμως οι αποκλειστικοί υπεύθυνοι της εμπορικής δραστηριότητας της Μεσογείου.

Φοίνικες και Αιγαίο: σύντομη επισκόπηση

Η παρουσία των Φοινίκων στο Αιγαίο αποτελεί αναπόσπαστο μέρος της φοινικικής εξάπλωσης και συμβάλλει στην κατανόηση των επαφών μεταξύ του Αιγαίου και της ανατολικής Μεσογείου από τους πρώιμους Ιστορικούς Χρόνους και εξής. Οι σχέσεις των Ελλήνων με τους Φοίνικες δεν υπήρξαν βεβαίως στατικές. Εξελίχθηκαν και τροποποιήθηκαν ανάλογα με τα ιδιαίτερα γεωγραφικά και χρονολογικά συμφραζόμενα. Ως αποτέλεσμα, η αρχαιολογική ορατότητα των επαφών αυτών στον αιγαιακό χώρο εκδηλώνεται με τρόπο ποικίλο και σύνθετο, ενώ η τεκμηρίωσή της είναι πληρέστερη σε περιοχές του Αιγαίου που είτε βρίσκονται σε στρατηγικά σημεία των μεγάλων θαλάσσιων διαδρομών της Μεσογείου, όπως η Κρήτη και η Ρόδος, είτε ανέπτυξαν μια ιδιαίτερη οικονομική και κοινωνική φυσιογνωμία, όπως η Εύβοια και πολύ μεταγενέστερα η Δήλος.

Όταν συνεπώς γίνεται λόγος για φοινικική παρουσία στο Αιγαίο, πρωταρχικό μέλημα αποτελεί ο χρονικός και ο γεωγραφικός προσδιορισμός της παρουσίας αυτής.

Οι παράγοντες που καθιστούσαν το Αιγαίο ελκυστικό για τα φοινικικά πλοία ήταν πολλοί. Ο πλούσιος διαμελισμός των ακτών παρείχε ασφαλή αγκυροβόλια για τον ελλιμενισμό των πλοίων κατά τον οποίο, εκτός από τον ανεφοδιασμό των πληρωμάτων σε τροφή και νερό, οι Φοίνικες μπορούσαν να επιδοθούν στις εμπορικές τους δραστηριότητες. Ο σχετικός πλούτος του Αιγαίου σε ορυκτά και μεταλλεύματα ασφαλώς προσήλκυσε τους Φοίνικες, οι οποίοι έτρεφαν ιδιαίτερη προτίμηση προς τα συγκεκριμένα αγαθά. Η παράδοση που μας διασώζουν ο Ηρόδοτος (VI, 46-47) και ο Στράβων (XIV, 5.28), σύμφωνα με την οποία οι Φοίνικες εγκαταστάθηκαν στη Θάσο και ίδρυσαν ιερό του Ηρακλή, εξασφαλίζοντας άμεση πρόσβαση στα ορυχεία χρυσού του Παγγαίου, απηχεί την επιδίωξη, τουλάχιστον, των Φοινίκων να συμμετέχουν στην εμπορική εκμετάλλευση των ορυχείων του Αιγαίου.

Περαιτέρω, η πυκνή ύπαρξη στο Αιγαίο οργανωμένων κέντρων οικονομικής δραστηριότητας, συχνά συσπειρωμένων γύρω από τη λειτουργία μεγάλων ιερών, εξασφάλιζε μια συστηματική μορφή οικονομικής ανταποδοτικότητας που προσέδωσε ώθηση στην ανάπτυξη των εμπορικών συναλλαγών των Φοινίκων με τους Έλληνες. Δεν είναι τυχαίο ότι η πρώτη μεγάλη κορύφωση των επαφών αυτών σημειώνεται στους Ύστερους Γεωμετρικούς χρόνους (β' μισό του 8^{ου} αι. π.Χ.), περίοδο κατά την οποία

αποκρυσταλλώνεται ο θεσμός της πόλης-κράτους, που ευνόησε τις εμπορικές επαφές. Η ίδια αυτή πολιτική και οικονομική οργάνωση του αιγαιακού χώρου ωστόσο, φαίνεται πως απέτρεψε τη βαθύτερη διείσδυση ή εδραίωση των φοινικικών εγκαταστάσεων στο Αιγαίο, αντίστοιχη εκείνης που διαπιστώνεται στην Κύπρο, και στην κεντρική και δυτική Μεσόγειο. Αν και οι αρχαίες ελληνικές πηγές αναφέρονται στην ύπαρξη φοινικικών αποικιών σε αρκετά, νησιωτικά πρωτίστως, σημεία του αιγαιακού χώρου (βλ. Σταμπολίδη, παρόντα τόμο), καμία από αυτές τις πιθανολογούμενες αποικίες δεν έχει μέχρι στιγμής τεκμηριωθεί αρχαιολογικά¹³.

Στην ίδια χονδρικά περίοδο ανήκει και η σημαντικότερη, ίσως, φοινικική συνδρομή στον πολιτισμό του γεωμετρικού Αιγαίου, η μετάδοση του αλφαβήτου (βλ. Βουτυρά στον παρόντα τόμο). Η υιοθέτηση και προσαρμογή του φοινικικού αλφαβήτου από τους Έλληνες, που παραδοσιακά τοποθετείται λίγο πριν τα μέσα του 8^{ου} αι. π.Χ., αποτελεί μια τις πιο εύλωττες μαρτυρίες της «αναγέννησης» που έλαβε χώρα στο Αιγαίο κατά τον 8^ο αι. π.Χ. Αν και ο ακριβής τρόπος και τόπος της μετάδοσης αυτής δεν έχει λάβει ακόμα απολύτως ικανοποιητική απάντηση, φαίνεται λογικό να επιτεύχθηκε σε περιοχή όπου οι επαφές των Ελλήνων με τους Φοίνικες υπήρξαν πυκνές και συστηματικές¹⁴. Η φοινικική προέλευση της αλφαβητικής γραφής πάντως, τα λεγόμενα *φοινίκεια γράμματα* φαίνεται πως αποτελούσε παγιωμένη αντίληψη των Ελλήνων κατά την αρχαιότητα και αποτυπώνεται εύγλωττα τόσο στο μύθο του Κάδμου (Ηρόδοτος V:58) όσο και σε πλήθος ελληνικών επιγραφών¹⁵.

13. Δεν αποκλείεται η αναφορά σε φοινικικές αποικίες στο Αιγαίο από αρχαίους συγγραφείς να απηχεί απλά τη συστηματικότητα και την ένταση των επαφών μεταξύ των Ελλήνων και των Φοινίκων, η οποία αποκτά, κατ' αυτόν τον τρόπο, μια εμφαντική διατύπωση στις αρχαίες πηγές (Lipiński 2004, 188).

14. Guarducci 1987, 10-33, Jeffery 1990, 1-42, Baurain, Bonnet & Krings (eds.) 1991.

15. Κριτζάς 2010, 14-17.

Introduction to the Phoenician problematic

Giorgos Bourogiannis

Among all nations of the ancient Mediterranean, the Phoenicians were probably the ones most associated with trade and navigation. Avid seafarers, skilful and resourceful craftsmen, very capable merchants, the Phoenicians sailed across the Mediterranean seeking raw materials, founding trading posts and colonies, meeting and bonding with the nations residing along the Mediterranean coasts. The Phoenician activity overseas contributed to the reinforcement of trading networks in the ancient Mediterranean, through which people, commodities, cultural and artistic notions circulated¹.

Despite the multitude of archaeological evidence regarding their trading activities, many aspects of the Phoenicians' ancient history still elude us. This inconsistency is mainly due to the scarcity or insufficiency of primary historical sources. This shortcoming is partially substituted by information drawn from other sources, such as the Bible, the Assyrian Chronicles, the ancient Greek and Roman literature. Although the historical value of the aforementioned sources is undeniable, the image of Phoenicians they present is distorted². Furthermore, modern cities built directly on top of the major ancient urban centres of Phoenicia proper, obstruct proper excavations and prevent us from gathering information for these sites.

Within this frame, the exhibition organised by the Archaeological Museum of Thessaloniki dedicated to the Phoenician presence in the Aegean, is an excellent opportunity to study and understand the history of the Greek-Phoenician relations and how they reflect on the archaeological record. These relations can be traced back to the Bronze Age, but they intensify and become more systematic after the transition to the Early Iron Age. Hence, most artefacts on display date from the 11th c. BC onwards. Tracing the Phoenician presence in the Aegean is of special importance as two fundamental aspects of ancient Greek culture are closely associated with the Phoenicians: the adoption of the script and the Orientalising style in art, which characterized the 8th and 7th c. BC respectively.

The Phoenician homeland

The characteristics of the Phoenician culture, expressed through commercial activity, navigation, urban organisation, political division and overseas expansion, can be interpreted through the special geographic environment in which the Phoenician cities formed and developed. Therefore, a short mention to their homeland is necessary in order to examine this nation and its special characteristics.

The precise geographic location of the Phoenician homeland is neither a simple task nor self-evident. The term Phoenicia could initially refer to the greatest part of the eastern Mediterranean coasts, of a wider region coinciding with prehistoric Canaan³.

1. Phoenician prominence in the history and archaeology of the ancient Mediterranean resulted to an extensive bibliography dealing with the character and role of the Phoenicians. Harden 1962; Moscati (ed.) 1988; Baurain & Bonnet 1992; Aubet 1993; Markoe 2000; Grasetal 1989; Niemeyer (ed.) 1982; Lipiński (ed.) 1987; Fontan & Le Meaux (eds.) 2007; Kourou 2007; Stampolidis (ed.) 2003, Stampolidis 2003b.

2. Kuhrt 1995, 402-410.

3. Tubb 1998.

It becomes apparent though, after a more careful look, that the primary core of Phoenician culture in the Early Iron Age (from around 1200 BC) was significantly smaller and roughly corresponds with the area of modern-day Lebanon.

This region has certain qualities, as well as limitations common in the Mediterranean setting. Its fertile but limited and fragmented strip of land extends approximately 200 km on a north-south axis. Rivers and streams traverse the region creating small valleys, but most are short in length and only flow seasonally. The massif of Lebanon, exceeding a height of 3000 metres, defines Phoenicia's eastern border. While hindering communications with the Asian mainland, the mountain range provided plentiful timber necessary for shipbuilding as well as fresh water.

Numerous settlements and cities were packed in this relatively limited coastal zone, with Arvad, Byblos, Beirut, Sidon and Tyre being the most important among them. The major Phoenician urban centres developed along the coast or on small islands close to the mainland (Arvad, Tyre) since the unobstructed access to the sea was a key-element of the Phoenician urban planning (this principal was also retained in the Phoenician settlements overseas). Some major Phoenician centres, such as Tyre, had more than one harbours so as to secure marine communications regardless of wind directions. Moreover, the Phoenician coast, marked by several bays and islets in very close proximity to the mainland, favoured the creation of harbours and anchorages able to sustain the Phoenician overseas expansion.

Phoenicia's population rose systematically due to the land's fertility and the successful and rapid urban development between the 12th and 8th c. BC. Nonetheless, the lack of sufficient arable land led to demographic pressure and the inability to meet the population's nutritional needs, which was possibly an issue already since the 10th c. BC⁴. This necessity forced the Phoenicians to seek more advanced methods of economic activity, less dependable on agricultural surplus: trade, metallurgy, textiles and miniature art, production of luxurious artefacts from precious raw materials such as gold, silver, and ivory, as well as from less valuable materials such as faience and glass.

The rather limited agricultural potential of Phoenicia proper, in conjunction with the unimpeded access to the sea, the specialisation in production and the demographic pressure were some of the main factors that urged the Phoenicians towards maritime trade. The fact that the Phoenicians functioned as entrepreneurs and key suppliers of raw materials for their adjacent powerful military empires such as the Egyptians and later on the Assyrians, was yet another motive for their maritime expansion.

Canaanites, Phoenicians, Carthaginians: necessity or a trick of terminology?

The precise meaning of the term "Phoenician" is even more complex than the designation of geographic boundaries of Phoenicia. Who exactly were the Phoenicians and to what chronological connotations does this term lead⁵? Furthermore, what is the exact meaning of the Phoenician presence in the Aegean and how is this presence visualised in the archaeological record? Given the misconceptions generated by the generic use of the term, especially in the Aegean archaeological context, a reasonably accurate specification of the Phoenicians is necessary. Ambiguity often associated with the Aegean usage of the term can be summarised in two facts:

The first is related to the special geographical characteristics of Phoenicia, which favoured political segmentation and the division of the land into independent cities, usually with conflicting interests. Hence, in spite of the fact that the inhabitants shared a common ethnic, linguistic and religious substratum, evident to them, they mainly identified themselves through their specific origin (i.e. Tyrians, Sidonians etc.) instead of the collective one. The common or collective self-determination was never a major issue for the Phoenicians and usually reflects a generalized and stereotypical projection of other ethnic groups towards them⁶.

The second one is associated with the very definition of the word "Phoenix", which is not of Phoenician but of Greek origin, and thus an exogenous term for that specific ethnic group being subject to uncertainties and ambiguities. Though the term

4. Aubet 1993, 56

5. Moscati (ed.) 1988, 24-25; Aubet 1991, 5-12.

6. Sherratt 2005, 35.

is not of Semitic or Phoenician origin, the most common Greek etymology, related to the adjective φοῖνιος/φόνιος/φοινός which denotes the colour red, has been repeatedly disputed, leaving the issue open⁷. However, according to the traditional meaning, the term Phoenix correlates with the colour red and with purple-dying, whose processing and trade made Phoenicians famous in antiquity.

The Homeric poems first employ the term “Phoenicians” to portray the inhabitants of the Levantine coast, used side-by-side with the more specific term “Sidonians”. The latter is inductively used as a reference of the Phoenicians as a whole. Since the Phoenicians in the Homeric poems served primarily as plot elements and not as historically accurate portrayals, the term ‘Phoenician’ usually encompasses all merchants, seafarers and craftsmen of the eastern Mediterranean. The Phoenicians of Homer have multiple, and often conflicting, qualities⁸: renowned sailors crossing the Aegean and the Mediterranean, ingenious merchants and craftsmen, but also unreliable, tireless profit-seekers, plunderers, kidnappers and equally skilled in deception as in trade. While the poet acknowledges their unsurpassable skills that rendered their products popular and their trading activities lucrative, these same skills are presented as the exact opposite of Greek valour and military virtue in terms of poetic ethics and narration.

This peculiar Homeric outline is not dissimilar to the general attitude of Greeks towards the Phoenicians in the late 8th c. and the early 7th c. BC. For Greeks of the Geometric and early Archaic eras, the word Phoenicians functioned as a generic term for sailing merchants and specialized craftsmen from the eastern Mediterranean, without specification on their origin, let alone their ethnic, linguistic or cultural identity. Within this simplifying frame, the “Phoenicians” could be indeed Phoenicians, but also Syrians, Aramaeans etc⁹.

Yet how did the Phoenicians actually view themselves?

Whenever they did not state their city of origin as the basic identity criterion, the Phoenicians called

themselves Canaanites (can’ani), meaning inhabitants of Canaan, a region that included almost the whole Levantine coast. Although Semitic in origin, the etymology of the term is not totally clear. The words k’na’ani or kina’nu in Hebrew, also mean ‘merchant’ illustrating the main activity which characterised the Phoenicians in antiquity. Canaan is thus the land of merchants, whose people are called Canaanites. Some scholars have associated the etymology of Canaan (Kinahni) with its most famous product, the purple-dyed textiles. These textiles had already been called kinnahu in Akkadian texts of the 15th and 14th c. BC thus signifying Canaan as not merely the land of merchants, but the land of purple-dyed textiles and the products associated with it¹⁰.

Although their geographic and historical setting is predominantly known, the use of the terms “Canaanites” and “Phoenicians” in modern historical and archaeological literature is not identical and presents a chronological distinction. The term Canaanites is mainly employed for the second millennium BC and is substituted by the term Phoenicians around 1200 BC, during the transition to the Early Iron Age at the Syro-Palestinian coast. This of course is an artificial boundary; its main purpose being to clarify the distinction between the Bronze Age and the Iron Age. Hence, when mentioning the Phoenicians, one focuses on the history and activity of an ethnic group as it gradually evolved from circa 1200 BC to 333/332 BC when Alexander the Great conquers Tyre. The present exhibition focuses on this exact time frame.

Though of little importance from an Aegean perspective, the separation of the western branch of the Phoenicians from the main core is equally interesting, usually described as Punic, from the major urban centre, which became the strongest Phoenician colony in the western Mediterranean. Apart from the city’s inhabitants, the term “Punic” incorporated all the Phoenicians of the western Mediterranean due to the city’s supremacy and radiance. This tendency originated from Roman writers who used the terms Phoenician, Carthaginian and Punic (poenus and phoenix and their derivative adjectives punicus and poenicus) to denote all Phoenician populations inhabiting the northern African coast and the western Mediterranean

7. Aubet 1993, 5-8; Vandersleyen 1987. The adjectives φοῖνιος/φόνιος/φοινός also refer to the red colour of blood (φόνιον/φοινικόεν αίμα) thus etymologically associated with the act of murder.

8. Winter 1995.

9. Niemeyer 2005, 17; Hodos 2006, 25.

10. Drower 1973, 510; Aubet 1993, 9.

in general, which present clear correlations to Homer's use of the term Sidonians, who incorporated all residents of the wider metropolitan Phoenicia.

The use of the word Punic as indicative of all western Mediterranean Phoenicians survived to modern-day historiography especially referring to the period from the 6th c. BC, when Carthage reaches its climax in terms of military and political power, to 146 BC, when the Romans razed the city.

To recapitulate, the terms Canaanite, Phoenician and Punic depict aspects of a single nation's historical course, with common ethnic, linguistic and religious roots but differentiate it in terms of chronological and geographical criteria. 'Canaanite' refers to the people of the Syro-Palestinian coast mainly during the second millennium BC. Around 1200 BC, at the transition towards the Iron Age, the term is replaced by 'Phoenician', a term which would persist in the eastern part of the Mediterranean until the fall of Tyre to Alexander the Great in 333/332 BC. The same term is also valid for the Phoenician settlements of the western Mediterranean, from the outset to the rise of Carthage into a major ruling power in the 6th c. BC. From then on, until the city's destruction by the Romans in 146 BC, Phoenician culture in the western Mediterranean is usually referred to as Punic (Punicus) incorporating the entire Phoenician populations under the military and political control of Carthage.

The Aegean particularity: which Phoenicians exactly?

The accurate determination of the Phoenicians is admittedly a complex issue for Aegean archaeology as well. The exact meaning of the word Phoenician (either as a noun or an adjective) within an Aegean context has been repeatedly put under scrutiny usually focusing on the archaeological visibility of the Phoenicians in the Aegean, especially during the Early Iron Age. Vagueness about the use of the term arises from the almost abusive use of the term in Aegean archaeology, given that virtually all eastern Mediterranean imports are ipso facto designated as Phoenician. As a result, "Phoenician" in essence became a substitute for the term "Eastern" (Oriental, Levantine)¹¹. The

causes for this generalisation can be summarised into three main factors:

The insufficient information on eastern Mediterranean art centres, which complicates any attempt to distinguish between their various products, especially when found in foreign archaeological contexts. Consequently, products originating from neighbouring regions like Syria or Cyprus have often been interpreted as Phoenician.

The fragmentary representation and geographically uneven distribution of eastern imports in the Aegean, especially during the early Iron Age, which made their overall examination more complex.

The Phoenician commercial supremacy which was accompanied by the outdated view that Phoenician trading networks circulated all eastern imports in the Aegean regardless of their place of origin. The role of neighbouring ethnic groups with documented commercial activities, like the Cypriots, or even the Euboeans within the Aegean, was thus overshadowed or even ignored altogether¹².

However, considerable advances in Phoenician studies in the past few years, have accounted for a more accurate classification between Phoenician imports in the Aegean and their distinction from other, non-Phoenician products from the eastern Mediterranean.

What remains more elusive is our ability to identify the carriers of the oriental imports. Identifying ethnic groups through the archaeological record has long been a major issue in archaeological theory with wide, interdisciplinary extensions. Archaeological evidence shows that the Phoenicians did in fact played a leading role in the contacts of the Aegean with the eastern Mediterranean during the Early Iron Age, but were definitely not the sole instigators of all trading activity in the Mediterranean.

Phoenician evidence in the Aegean: a brief overview

The Phoenician presence in the Aegean is an integral part of Phoenician expansion and contributes to the understanding of contacts between the Aegean and the eastern Mediterranean from the Early Iron

11. Kourou 2008, 307-308; Boardman 2005, 284-285; Gubel 2006; Gunter 2009; Fletcher 2006, 187.

12. Boardman 1990; 2006; Lemos 2005; Kourou 2002; DiStefano 2008; Bourogiannis 2009, 121-124. See also Botto 2008.

Age. Furthermore, the archaeological documentation of such contacts is more comprehensive in parts of the Aegean strategically located along the major intra-Mediterranean sea-routes, such as the islands of Crete and Rhodes, or areas that developed a special economic and social character, such as Euboea and later on the island of Delos. Consequently, when discussing the Phoenician presence in the Aegean, the temporal and spatial definition of their presence has essential value.

The Aegean attracted Phoenician ships for a number of reasons. The heavily indented coastline created secure harbours, which apart from letting them to replenish water and food supplies, also allowed them to practice their commercial activities. The Phoenicians, showing a strong preference in minerals, were also interested in the Aegean's mineral wealth. According to Herodotus (VI, 46-47) and Strabo (XIV, 5.28) the Phoenicians settled the island of Thasos and founded a sanctuary of Heracles, thus securing access to the goldmines of mount Pangaion. Furthermore, the dense concentration of centres in the Aegean, usually clustered around large sanctuaries, secured a systemic form of economic reciprocity that also facilitated commercial exchanges between the Phoenicians and the Greeks. It is no coincidence that the first peak of contacts took place during the Late Geometric era (second half of the 8th c. BC) at

a time when the city-states were formulated, benefiting commercial interactions. On the other hand, the special political and economic organisation in the Aegean may have possibly prevented a deeper penetration or further establishment of Phoenician settlements (unlike Cyprus, as well as the central and western Mediterranean). Although Greek sources mention the existence of Phoenician colonies on various locations across the Aegean, mainly on islands (see Stampolidis, in the present volume), none of these alleged colonies has been confirmed archaeologically yet¹³.

The most important contribution of the Phoenicians to the Geometric Aegean, the diffusion of the alphabet, dates roughly to the same period. The adoption and modification of the Phoenician alphabet by the Greeks, conventionally dated before the mid-8th c. BC, speaks for the transformation and rebirth that swept the Aegean in the 8th c. BC. Although the exact place and time of this process still elude us, it seems reasonable to have taken place at an area where the contacts between the Greeks and the Phoenicians were systematic¹⁴. In any case, it appears that the Greeks in antiquity were aware of the Phoenician origin of the alphabetic script as the myth of Cadmus (Herodotus V: 58) as well as numerous Greek inscriptions illustrate¹⁵.

13. The mention of Phoenician colonies in the Aegean by ancient authors could simply reflect the intensity of contacts between Greeks and Phoenicians, which was thus emphatically stressed in ancient sources (Lipiński 2004, 188).

14. Guarducci 1987, 10-33; Jeffery 1990, 1-42; Baurain, Bonnet & Krings (eds.) 1991.

15. Κριτζάς 2010, 14-17.

Λεπτομέρεια από τα ανάγλυφα που κοσμούσαν το ανάκτορο του Sargon στην Khorsabad, με παράσταση μεταφοράς ξυλείας από τον Λίβανο. 7^{ος} αι. π.Χ. Παρίσι, Μουσείο Λούβρου (πηγή: Moscati ed. 1988, 40).

Detail of the bas-reliefs in the palace of Sargon at Khorsabad depicting transport of timber from Lebanon. 7th c. BC Paris, Musée du Louvre (source: Moscati ed. 1988, 40).

Συνδέσεις ανατολικής και δυτικής Μεσογείου

Leila Badre

Οι συνδέσεις μεταξύ ανατολικής και δυτικής Μεσογείου αποδεικνύονται από εμπορικές ανταλλαγές που χρονολογούνται από τη Μέση Εποχή του Χαλκού (2^η χιλιετία π.Χ.) και μαρτυρούνται από σποραδικά ευρήματα: ένα ακέραιο κύπελλο της Μεσομινωικής ΙΑ εποχής, που βρέθηκε σε πρόσφατες ανασκαφές στη Σιδώνα¹, είναι η πρωιμότερη ένδειξη επαφών μεταξύ της πόλης αυτής και του Αιγαίου². Υπάρχουν ακόμη ευρήματα μινωικής κεραμικής καμαραϊκού ρυθμού, κυρίως από τη βόρεια Συροπαλαιστίνη, και συγκεκριμένα από την Βύβλο³, την Ουγκαρίτ και τη Βηρυτό⁴. Αργότερα, κατά την Ύστερη Εποχή του Χαλκού, οι ενδείξεις πληθαίνουν καθώς σημαντικές ποσότητες μυκηναϊκής κεραμικής, είτε στιλβωμένης και ωραία διακοσμημένης είτε απλής, αβαφούς, εντοπίστηκαν σε πολλές θέσεις κατά μήκος της ακτής, όπως: Ουγκαρίτ⁵, Ibn Hani⁶, Tell Kazel⁷, Tell Arqa⁸, Βύβλος⁹, Σιδώνα¹⁰, Sarepta¹¹ και Τύρος¹².

Το τέλος αυτών των πόλεων της Ύστερης Εποχής του Χαλκού σημαδεύτηκε από οικονομική κρίση

και μια προφανή μείωση του διεθνούς εμπορίου. Εν τέλει, η καταστροφή ήρθε από βίαιη πυρκαγιά που αποδόθηκε στην εισβολή των Λαών της Θάλασσας¹³. Κάποιες από αυτές τις παράλιες πόλεις ξαναχτίστηκαν την Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου όπως μαρτυρείται ξεκάθαρα στην Ras Ibn Hani¹⁴ και στην Tell Kazel¹⁵. Αλλά παρότι η οικονομία τους είχε εξαρχής έναν εμπορικό χαρακτήρα, οι υπερπόντιες δραστηριότητές τους ήταν ακόμη περιορισμένες. Επομένως, μια μικρή ποσότητα φοινικικής κεραμικής που βρέθηκε στην Πάφο, σε στρώμα του 11^{ου} αι. π.Χ.¹⁶, είναι η μόνη ένδειξη για μια πρώιμη έξοδο των Φοινίκων από την πατρίδα τους προς το πλησιέστερο αγκυρόβολιο στο γειτονικό νησί της Κύπρου.

Οι επαφές μεταξύ Κύπρου και Κρήτης συνεχίζονται σε μεγαλύτερη κλίμακα κατά την Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου (11^{ος} αι. π.Χ.), οπότε κυπριακές εισαγωγές εντοπίζονται σε αρκετές περιοχές του Αιγαίου: ένα δείγμα τετράπλευρης βάσης κυπριακής προέλευσης βρέθηκε στην Κνωσό¹⁷ και παρόμοιες βάσεις έχουν βρεθεί, επίσης, σε στρώματα του 11^{ου} αι. π.Χ. στη Σαρδηνία. Μια ακόμη ένδειξη κυπριακών εισαγωγών είναι ο χάλκινος κρατήρας που βρέθηκε σε τάφο στο Αμάρι της Κρήτης, ενός τύπου γνωστού στην Κύπρο του 12^{ου} και 11^{ου} αι. π.Χ.¹⁸. Αυτά τα παραδείγματα δείχνουν πως παρότι υπάρχουν τεκμηριωμένες επαφές μόνο με την Κύπρο, το Αιγαίο δεν

1. Macgillivray 2004, 125-27.

2. Karageorghis 2008, 325-37, Karageorghis 2011-2012, 372-82.

3. Badre 2008, 60.

4. Merrillees 2003, 127-42.

5. Yon, Karageorghis & Hirschfeld 2000.

6. Bounni, Lagarce & Saliby 1978, 233-301, Bounni, Lagarce, Saliby & Badre 1979, 217-94, du Piéd 2008, 161-85.

7. Badre, Boileau, Jung & Mommsen 2005, 15-47, Jung 2006, 147-218, Jung 2007, 551-70, Jung 2011, 121-32.

8. Charaf-Mullins 2006, 174-92.

9. Salles 1980, 29-36, πίν. X, XI, XII.

10. Karageorghis 2011-2012, 372-82.

11. Herscher 1975, 85-104, Koehl 1985.

12. Bikai 1978, 14-63.

13. Badre 2003, 92, 94, Badre 2006, 93.

14. Badre 1983, Lagarce 1988.

15. Badre 2006, 45-75, Capet 2003, 99 κ.ε.ξ.

16. Bikai 1987.

17. Coldstream & Catling 1996, πίν. 276.

18. Kourou 2008, 363.

ήταν αποκομμένο από την ανατολική Μεσόγειο κατά τα κρίσιμα χρόνια που ακολούθησαν την πτώση των ανακτόρων.

Η κοινωνική και πολιτική οργάνωση των Φοινίκων άλλαξε ριζικά γύρω στα τέλη του 10^{ου} αι. π.Χ. Οι Φοινίκες αρχίζουν να επιχειρούν μακρινά θαλάσσια ταξίδια ανά την Μεσόγειο, οργανωμένα από τον Hiram I, ηγέτη της Τύρου. Η πιο σημαντική φοινικική εξαγωγή είναι σίγουρα το φοινικικό αλφάβητο που εξαπλώθηκε ήδη από τον 10^ο αι. π.Χ. στη Συρο-παλαιστίνη, την Ελλάδα και από εκεί σε όλη τη δυτική Μεσόγειο. Ανατολίτικα προϊόντα σταδιακά επανεμφανίζονται στο Αιγαίο μετά τους “Σκοτεινούς Αιώνες” στο Λευκαντί της Εύβοιας και στην Κνωσό της Κρήτης. Στο Λευκαντί, το πρώτο μετά-μυκηναϊκό εισηγμένο εύρημα είναι ένα χαρακτηριστικό ληκύθιο της Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου, που βρέθηκε μαζί με κεραμική από το Αιγαίο της πρώιμης Πρωτογεωμετρικής περιόδου σε τάφο στο νεκροταφείο του Σκουμπρή¹⁹. Το γεγονός πως ένα όμοιο ληκύθιο βρέθηκε σε ένα κυπρογεωμετρικό τάφο στο Κίτιο της Κύπρου²⁰, επιβεβαιώνει για ακόμη μια φορά πως η Κύπρος ήταν η πρώτη στάση στους δρόμους από την ανατολική προς τη δυτική Μεσόγειο²¹. Αυτές οι εντατικές επαφές μεταξύ Κύπρου και Αιγαίου τονίζονται, επίσης, από τον αυξανόμενο αριθμό ανατολίτικων προϊόντων που βρέθηκαν σε τάφους στο Λευκαντί και χρονολογούνται στο δεύτερο μισό του 10^{ου} αι. π.Χ. Πιθανότατα, η πιο σημαντική ανακάλυψη είναι μια χάλκινη φιάλη²² από τάφο στον Τεκέ Ηρακλείου που έφερε εγχάρκτη φοινικική επιγραφή. Παρότι τα γράμματα παραπέμπουν σε αρχαιότερη χρονολόγηση²³, η εναπόθεσή του στον τάφο φαίνεται να έλαβε χώρα τον ύστερο 10^ο αι. π.Χ. Την ίδια περίοδο φοινικικοί εμπορικοί αμφορείς έφταναν στο λιμάνι του Κομμού στην Κρήτη.

Αλλά για να ολοκληρώσουμε την εικόνα, πρέπει να αντιστρέψουμε τον προσανατολισμό μας και να αναζητήσουμε τα πρωιμότερα ελληνικά εισηγμένα αντικείμενα της Εποχής του Σιδήρου στη Φοινίκη. Η Τύρος είναι το ιδανικότερο μέρος για να μας δώσει στοιχεία, καθώς απέδωσε διάφορα δείγματα ελληνικής κεραμικής που χρονολογούνται από το δεύτερο

μισό του 10^{ου} αι. π.Χ.²⁴. Επίσης, στην Τύρο εντοπίστηκαν θραύσματα ευβοϊκού Πρωτογεωμετρικού αμφορέα, κάποιοι ευβοϊκοί σκύφοι και ένας τριποδικός λέβητας αττικού τύπου²⁵.

Η εντατικοποίηση της ανατολίτικης εμπορικής παρουσίας στην Κρήτη και στο Αιγαίο παρατηρείται στα τέλη του 9^{ου} αι. π.Χ. καθιστώντας την παρουσία Φοινίκων στο Αιγαίο πιο αισθητή²⁶. Αυτό διαφαίνεται από την εξάπλωση της φοινικικής ερυθλής στιλβωμένης κεραμικής (red-slip ware), των μανιταρόσχημων ερυθρών πρόχων και της Μελανής επί Ερυθρού κεραμικής σε όλη τη δυτική Μεσόγειο. Ο 9^{ος} και 8^{ος} αι. π.Χ. είναι, επίσης, η περίοδος της φοινικικής εξάπλωσης προς τη Δύση. Παράλληλα με τις πρωιμότερες ανταλλαγές προϊόντων που αναφέρθηκαν παραπάνω, τώρα εντοπίζονται και ταφικές στήλες (cippi)²⁷ ή άλλα θρησκευτικά μνημεία και ταφικά έθιμα των οποίων η παρουσία παραπέμπει σε μια πιο μόνιμη εγκατάσταση ξένων (πρβλ. το τρικιόνιο ιερό στον Κομμό της Κρήτης που θεωρείται μοναδικό στον Αιγαίο²⁸). Η δημιουργία του ελληνικού αλφαβήτου, τα *φοινικία γράμματα* χρονολογείται, επίσης, αυτή την περίοδο. Ως αποτέλεσμα, ορισμένα χάλκινα αντικείμενα με επιγραφές στην Αραμαϊκή στάλθηκαν ως δώρα στην Ελλάδα²⁹.

Στη Φοινίκη, οι πρωιμότερες εισαγωγές της Εποχής του Σιδήρου από τη δυτική Μεσόγειο είναι πήλινα αγγεία που βρέθηκαν στη φοινικική Τύρο³⁰ καθώς και στη Sarepta, στη Σιδώνα, στη Βηρυτό³¹, στην Tell Kazel, στην Ras Ibn Hani και στην Ras el Bassit³², που πρωτοεμφανίζονται στον 10^ο αι. π.Χ. και αυξάνονται εντυπωσιακά στον 8^ο - 7^ο αι. π.Χ. Το μεγαλύτερο ποσοστό εισηγμένων αντικειμένων είναι κυπριακής προέλευσης. Ιδιαίτερα σημαντικά είναι ορισμένα παραδείγματα, όπως μια πυξίδα πιθανότατα από την Αργολίδα, που βρέθηκε στην Tambourit (κοντά στη Σιδώνα) και χρονολογείται στα τέλη του 9^{ου} αι. π.Χ.³³.

19. Kourou 2008, 364.

20. Georgiou 2003, πίν. V, 33.

21. Kourou 2009, 365.

22. Coldstream & Catling 1996, εικ. 157.

23. Snycer 1979, 92-3.

24. Coldstream & Bikai 1988.

25. Kourou 2009, 366.

26. Stampolidis 2003b, 221.

27. Stampolidis 1990, 99-106.

28. Kourou 2008, 366.

29. Kourou 2008, 367.

30. Nuñez 2004, 291-380.

31. Badre 1997, 68-76.

32. du Pied 2008, 161-185.

33. Courbin 1977, 157.

Πρόσφατες ανασκαφές στην αρχαία πόλη στο κέντρο της Βηρυτού αποκάλυψαν μια φοινικική αποθήκη που περιείχε μεγάλο αριθμό φοινικικών αμφορέων έτοιμων για εξαγωγή μαζί με ποσότητες εισηγμένης κυπριακής κεραμικής, συμπεριλαμβανομένων ενός σχεδόν ακέραιου αμφορέα κυπριακής προέλευ-

σης³⁴ και έναν εντυπωσιακό μεγάλο αττικό αμφορέα του γνωστού τύπου SOS (Εικ. 1) που χρονολογείται στον 7^ο αι. π.Χ.³⁵. Το περιεχόμενο αυτής της αποθήκης στην αρχαία Βηρυτό αποτελεί ένα συμβολισμό που συνοψίζει τις πολιτισμικές συνδέσεις μεταξύ ανατολικής και δυτικής Μεσογείου.

Εικ. 1. Αττικός αμφορέας από τις ανασκαφές στο κέντρο της Βηρυτού (BEY 003).

Fig. 1. Attic amphora from Beirut Town Centre excavations (BEY 003).

34. Badre 1997, πίν. 46:1.

35. Badre 1997, πίν. 46:2.

Βύβλος, αεροφωτογραφία.
Byblos, aerial view.

Σιδώνα, Ναός του Εσμούν.
Sidon, Eshmoun Temple.

Interconnections between the eastern and the western Mediterranean

Leila Badre

The interconnections between the eastern and the western Mediterranean are mostly evidenced by trade exchange whose tradition goes back at least to the Middle Bronze Age in the second millennium and which is attested by some sporadic discoveries: A complete Middle Minoan IIA cup found in recent excavations in Sidon¹ constitutes the earliest contact between Sidon and the Aegean². There are also Minoan Kamares Ware examples which were found in the Levant especially in the North where most examples came from Byblos³, Ugarit and Beirut⁴. Later, in the Late Bronze Age, remarkable quantities of Mycenaean pottery both from the well known lustrous and attractively decorated vessels as well as that of the more common unpainted pottery, were found at most sites along the Mediterranean coast such as: Ugarit⁵, Ibn Hani⁶, Tell Kazel⁷, Tell Arqa⁸, Byblos⁹, Sidon¹⁰, Sarepta¹¹ and Tyre¹².

The end of these Late Bronze Age cities is marked by an economic crisis and an obvious reduction of the international trade. They were finally destroyed by a violent fire which is attributed to the invasion of the Sea

Peoples¹³. Some of these coastal cities were subsequently rebuilt in the Early Iron Age as it is clearly evident in Ras Ibn Hani¹⁴ and at Tell Kazel¹⁵. But although their economy had a commercial character from the beginning, their overseas activities were still at a very limited scale. Thus some small quantities of Phoenician pottery were found at Paphos in an 11th century context¹⁶ indicating the only certain evidence for an early exodus of the Phoenicians from their homeland to the closest anchorage ground in the neighbouring island of Cyprus.

However, contacts between Cyprus and Crete persisted on a larger scale in the Early Iron Age (11th c. BC), when Cypriot imports have been identified at some Aegean sites: Example of four-sided stand of Cypriot manufacture was found at Knossos¹⁷ and similar stands were also found in 11th century contexts in Sardinia. Another evidence for Cypriot imports of the same period is a bronze crater found in a tomb at Amari (Crete) which is a well known type in Cyprus in the 12th and 11th centuries BC¹⁸. All these examples suggest that, although these contacts are limited to Cyprus only, still the Aegean was not cut off from the eastern Mediterranean during the crucial years that followed the destruction of the Palaces.

The social and political organization of the Phoenicians changed completely around the end of the 10th c. BC. The Phoenicians started to undertake long

1. Macgillivray 2004, 125-27.

2. Karageorghis 2008, 325-37; Karageorghis 2011-2012, 372-82.

3. Badre 2008, 60.

4. Merrillees 2003, 127-42.

5. Yon, Karageorghis & Hirschfeld 2000.

6. Bounni, Lagarce, Lagarce & Saliby 1978, 233-301; Bounni, Lagarce, Lagarce, Saliby & Badre 1979, 217-94; du Piéd 2008, 161-85.

7. Badre, Boileau, Jung & Mommsen 2005, 15-47; Jung 2006, 147-218; Jung 2007, 551-70; Jung 2011, 121-32.

8. Charaf-Mullins 2006, 174-92.

9. Salles 1980, 29-36, Pl. X, XI, XII.

10. Karageorghis 2011-2012, 372-82.

11. Herscher 1975, 85-104; Koehl 1985.

12. Bikai 1978, 14-63.

13. Badre 2003, 92, 94; Badre 2006, 93.

14. Badre 1983; Lagarce 1988.

15. Badre 2006, 45-75; Capet 2003, 99ff.

16. Bikai 1987.

17. Coldstream & Catling 1996, pl. 276.

18. Kourou 2008, 363.

distance overseas commercial travels in the Mediterranean, organized by Hiram I, ruler of Tyre. The most important Phoenician export is certainly the linear Phoenician alphabet that was spread as early as the 10th c. BC throughout the Levant, Greece and from there on to the whole western Mediterranean world. Phoenician and Near Eastern objects gradually reappeared in the Aegean after the crisis period in Lefkandi (Euboea) and in Knossos (Crete). At Lefkandi, the first post-Mycenaean import is a typical Levantine Iron I dipper- juglet which was found along with some Aegean pottery from the early Protogeometric period in a grave in the Skoubris cemetery¹⁹. The fact that a similar dipper-juglet was found in a Cyprio-Geometric tomb at Kition (Cyprus)²⁰, confirms again that Cyprus was the first stop in the route from eastern to western Mediterranean²¹. These intense contacts between Cyprus and the Aegean are also highlighted by the increasing number of Near Eastern objects found in tombs at Lefkandi and dated to the second half of the 10th century BC. The most important discovery is probably a bronze bowl²² from Tekke tomb (Knossos) which bears an inscription in the Phoenician alphabet. Although these Phoenician letters may suggest an early date²³, the period of its deposition in the grave indicates the late 10th century BC. Also it is about this same time that Phoenician transport amphorae have reached the harbour of Kommos (Crete). But to complete the picture, we must reverse the orientation and look for the earliest Iron Age Greek imports found in the Phoenician homeland. Tyre is the best site to provide some of the evidence to this with its various Greek pottery dating to the second half of the 10th century BC²⁴. Also from Tyre, come fragments of a Euboean Protogeometric amphora, some Euboean skyphoi and a tripod lebes of a type known in Attica²⁵.

It is at the end of the 9th century BC that an intensification of oriental commercial presence took place in Crete and the Aegean in general, which

might render Phoenician presence in the Aegean more tangible²⁶. This is evident from the wide distribution of Phoenician Red-Slip Ware, the mushroom-topped Red-Slip jugs and the Black-on-Red pottery all over the Western Mediterranean sites. The 9th and 8th c. BC also the period which corresponds to Phoenician colonization in the West. In addition to the earlier exchanges mentioned above, there are now the funerary cippi²⁷ or other religious monuments and burial rites whose presence suggests a more permanent establishment of foreigners (Cf. the tri-pillared Phoenician shrine found at the Cretan temple of Kommos which is considered unique in the Aegean world²⁸). The creation of the Greek alphabet, the *Phoenikia Grammata* took place during this period. As result several bronze objects inscribed in Aramaic were sent as gifts to Greece²⁹.

Turning to the Phoenician homeland, the earliest Iron Age western Mediterranean imports are pottery found in Phoenician Tyre³⁰ as well as in Sarepta, Sidon, Beirut³¹, Tell Kazel, Ras Ibn Hani and Ras el Bassit³² starting from the 10th c. BC and becoming increasingly larger in the 8th-7th centuries BC. The largest percentage of these imports is of Cypriot origin. Some examples are noteworthy: A pyxis, whose origin is most probably from the Argolid, was found in Tambourit (near Sidon) and was dated to the end of the 9th century BC³³.

During recent excavations at the ancient tell of Beirut Town Centre, a Phoenician warehouse was discovered yielding a large number of Phoenician amphorae ready for the exportation along with quantities of imported Cypriot Pottery among which is an almost complete amphora of Cypriot origin³⁴ and an impressive large amphora of Attic origin commonly known as SOS type (figure 1) dating to the 7th c. BC³⁵. The discovery of this warehouse of ancient Beirut represents a concise symbol of the interconnection between the eastern and western Mediterranean.

19. Kourou 2008, 364.

20. Georgiou 2003, pl. V, 33.

21. Kourou 2009, 365.

22. Coldstream & Catling 1996, fig. 157.

23. Snycer 1979, 92-3.

24. Coldstream & Bikai 1988.

25. Kourou 2009, 366.

26. Stampolidis 2003b, 221.

27. Stampolidis 1990, 99-106.

28. Kourou 2008, 366.

29. Kourou 2008, 367.

30. Nuñez 2004, 291-380.

31. Badre 1997, 68-76.

32. du Pied 2008, 161-185.

33. Courbin 1977, 157.

34. Badre 1997, pl. 46:1.

35. Badre 1997, pl.46:2.

Φοίνικες και Αιγαίο κατά την Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου

Νικόλαος Χρ. Σταμπολίδης

Αρχαίες πηγές

Το δέκατο τρίτο έτος από την ανάρρηση του Νέρωνα στον θρόνο της Ρώμης, το 66 μ.Χ., σεισμός έπληξε την Κνωσό στην Κρήτη και ανάμεσα στις ζημιές που προκάλεσε, άνοιξαν και παλαιότεροι τάφοι, ένας από τους οποίους περιείχε ενεπίγραφα θραύσματα με μια παράξενη γραφή, που στάλθηκαν στον αυτοκράτορα. Ο Νέρων ταύτισε τη γλώσσα με τα φοινικικά και συγκάλεσε ειδικούς για να μεταφράσουν το κείμενο¹.

Φυσικά, δεν ήταν η πρώτη φορά που «εγγράμματοι» της αρχαιότητας ασχολούνταν με τους Φοίνικες². Πολύ πριν από τη ρωμαϊκή περίοδο, στα ομηρικά έπη, στην Ιλιάδα και την Οδύσσεια μνημονεύονταν οι Φοίνικες (που ταυτίζονταν με τους Σιδώνιους) σε αρκετούς στίχους των ραψωδιών των δύο μεγάλων ποιημάτων. Στα κείμενα αυτά οι πληροφορίες για τους Φοίνικες ποικίλουν: δεινοί ταξιδιώτες στην Οδύσσεια (ν 272 κ.εξ., ξ 191 κ.εξ. ο 404 κ.εξ., 455-458), έμποροι διαφόρων προϊόντων, υφασμάτων (δ 646 κ.εξ. και ο 116 κ.εξ.) και δούλων (ξ 190 κ.εξ., ο 414 κ.εξ.), είχαν μian αρνητική φήμη ιδιαίτερα εξαιτίας της αρπαγής και της αγοραπωλησίας ανθρώπων (θ 159 κ.εξ., ν 283 κ.εξ., ξ 288 κ.εξ. και ο 403 κ.εξ.). Στην κατά τεκμήριο λίγο παλαιότερη Ιλιάδα, η εικόνα δεν είναι πολύ διαφορετική, μολονότι η μνεία τους είναι λιγότερο συχνή. Και εδώ πάντως

γυναίκες της Φοινίκης εργάζονται στην υφαντουργία, τεχνίτες της Σιδώνας κατασκευάζουν έναν περίτεχνο ασημένιο κρατήρα και Φοίνικες έμποροι «αφού πέρασαν τη θάλασσα και έδεσαν σε λιμάνια, τον φέραν και τον δώσαν δώρο στο Θόαντα (τον βασιλιά της Λήμνου)» (Ψ 740 κ.εξ.)³.

Από τις παραπάνω αναφορές ιδιαίτερα σημαντικές για την παρούσα έκθεση είναι αυτές του ναυτικού δρόμου, τον οποίο ακολουθούν από τη Σιδώνα προς τα βόρεια λιμάνια της Εγγύς Ανατολής και της Μικράς Ασίας και μέσω Κρήτης (ή των ανατολικών νησιών) στο ίδιο το Αιγαίο. Πουθενά ωστόσο, δεν γίνεται λόγος στα ομηρικά έπη για εγκαταστάσεις Φοινίκων στο Αιγαίο⁴.

Η παραπάνω εικόνα του βορειοδυτικού ναυτικού δρόμου ενισχύεται από τον Θουκυδίδη (2,69.1) και άλλους υστερότερους συγγραφείς, όπως ο Ιώσηπος (Antiquitates Judaicae VIII, 324), που αναφέρουν ότι ο βασιλιάς τους Ιθωβάαλ (887-856 π.Χ.) ίδρυσε τη Βότρυ στη Φοινίκη, ενώ ο Ψευδοσκύλαξ μαρτυρεί στην περιοχή του κόλπου της Αλεξανδρέτας (σημερινό Iskenderun) το φοινικικό λιμάνι Μυρίανδρο, υποδηλώνοντας έτσι εγκαταστάσεις τους στη Βόρεια Συρία και την Κιλικία από πολύ νωρίς⁵.

Τον τελευταίο σταθμό των Φοινίκων της διήγησης του Ομήρου στη Λήμνο⁶, φαίνεται να συνε-

1. Για το θέμα βλ. Stampolidis & Kotsonas 2006, 337-338 και υποσημειώσεις.

2. Για τον όρο Φοίνικες βλ. Stampolidis & Kotsonas 2006, 337 και υποσ. 1. Για το όνομα και την περιοχή βλ. Aubet 2001², 6 κ.εξ., 13 κ.εξ., Markoe 2000, Morris 1995, 124. Επίσης Helck 1995, 130-135.

3. Βλ. Σταμπολίδης 1998, 26.

4. Για τα ρεύματα και τους ανέμους της Μεσογείου καθώς και τις διαδρομές βλ. Aubet 2001, 182-188 και πίν. 40. Για τους Φοίνικες στο Αιγαίο βλ. Coldstream 1969 και Coldstream 1982, Stampolidis 2003a, Niemeyer 2003, 201-202 εικ. 1 και Fontan & Le Meaux (eds.) 2007, 281 κ.εξ.

5. Βλ. και Σταμπολίδης 2003, 56.

6. Βλ. παραπάνω και υποσημείωση 3.

χίζει ο Ηρόδοτος (6,47) βορειότερα προς τη Θάσο, όταν αναφέρει ότι στο νησί αυτό Φοίνικες εξόρυσσαν χρυσό⁷. Αυτή, φαίνεται να είναι και μια από τις πρώτες αναφορές αρχαίου κειμένου που παρουσιάζει τους Φοίνικες όχι απλώς να ταξιδεύουν και να εμπορεύονται στο Αιγαίο, αλλά να βρίσκονται για μεγάλο σχετικά χρονικό διάστημα εκεί, όπως άλλωστε προϋποθέτει η εξόρυξη χρυσού και τα συνακόλουθά της. Για μια πρώτη πρώιμη εγκατάσταση Φοινίκων στην Ιαλυσό της Ρόδου, κάνει λόγο ένα ιστοριογραφικό απόσπασμα⁸ που αναφέρεται σε φοινικικά στρατεύματα που έστειλε ο βασιλιάς της Αιθιοπίας Μέμνων κατά τη διάρκεια του Τρωικού πολέμου και τα οποία παρέμειναν στην Ιαλυσό.

Για την ιστορία του Κάδμου, την ίδρυση του ιερού του Ποσειδώνα στην Ιαλυσό και για το κληρονομικό δικαίωμα του ιερατείου των Ιαλυσίων είναι γνωστά και τα σχετικά που παραδίδει ο Διόδωρος ο Σικελιώτης (V, 58) βασιζόμενος σε παλαιότερους Ρόδιους ιστορικούς, όπως ο Ζήνων και ο Εργίας. Επίσης ο Αθήναιος VIII, 360 αναφέρεται στο επεισόδιο με τον Φάλανθο και στην απέλαση των Φοινίκων από την Αχαΐα της Ιαλυσού (πρβλ. και Jacoby, FGH 111b, Commentary 434-5, 513 και 523)⁹.

Ξανά ο Ηρόδοτος (I, 105) αναφέρει ότι το ιερό της Αφροδίτης στα Κύθηρα ιδρύθηκε από Φοίνικες (μαρτυρία που αρκετούς αιώνες αργότερα επαναλαμβάνει ο Πausanias (I, 14,7) και ότι οι Φοίνικες είχαν εγκατασταθεί και πολιτογραφηθεί ως Αθηναίοι πολίτες, όταν εκδιώχθηκαν από τη βοιωτική Τανάγρα (5,57 κ.εξ.)

Τέλος, υστερότερες πηγές, όπως ο Στέφανος Βυζάντιος¹⁰, αναφέρουν εγκαταστάσεις τους στη Θήρα και την Ανάφη, υπό τον Μεμβλίαρο, ενώ ο ίδιος ο Στέφανος Βυζάντιος αναφέρει ότι και στην κρητική Ίτανο καθώς και στη Μήλο οι Φοίνικες υπήρξαν από τους αρχαιότερους κατοίκους των δύο περιοχών.

Αρχαιολογικές μαρτυρίες

Η ανεύρεση ενός ορισμένου αριθμού τεχνέργων «εξωτικής» παραγωγής, δηλαδή αντικειμένων που έχουν κατασκευαστεί σε περιοχές της ανατολικής

Μεσογείου, της Φοινίκης ή της Εγγύς Ανατολής (ή ακόμα και της Αιγύπτου), έχει ορισμένες φορές θεωρηθεί από ορισμένους ερευνητές ως απόδειξη της εμπορικής δραστηριότητας και παρουσίας των Φοινίκων στο Αιγαίο.

Ωστόσο, πριν αποφανθεί κανείς για κάτι τέτοιο, θα πρέπει κατά τη γνώμη μου, να είναι σε θέση: 1. να ορίσει τι είναι φοινικικό τέχνηργο και, επομένως, πώς αυτό μπορεί να διακριθεί από άλλα ομοειδή και συγγενικά του της ευρύτερης περιοχής, δηλαδή αραμαϊκά, συριακά ακόμη και κυπροφοινικικά, κυπριακά ή αιγυπτιακά/αιγυπτιάζοντα κ.λπ., 2. να αποδείξει ή να πείσει ότι η παραγωγή και η διακίνηση γίνεται από ομοεθνείς ομάδες ή έστω από ομάδες με κοινά χαρακτηριστικά: εν τέλει, 3. να αποφανθεί ότι ο διακινητής-μεταφορέας φοινικικού ή άλλου ανατολίτικου προϊόντος είναι Φοίνικας.

Ιδιαίτερα η εκπλήρωση του τελευταίου ορισμού γίνεται ακόμη δυσκολότερη στην περίπτωση μας για το Αιγαίο, τη στιγμή που οι αποδέκτες των «εξωτικών», ανατολίτικων αντικειμένων (μεμονωμένοι άνθρωποι, ομάδες, κοινότητες, ιερά κ.λπ.) δεν είναι παθητικοί αποδέκτες ή άμαθοι σε ταξίδια και μετακινήσεις αλλά Έλληνες, λαός που και από τη γεωγραφία και την ιστορία του είναι ναυτικός ως επί το πλείστον –και πάντως στο μεγαλύτερο μέρος του Αιγαίου– και επομένως, θα μπορούσαν οι ίδιοι να έχουν μεταφέρει ορισμένα τουλάχιστον ανατολίτικα τέχνηρα από την επικοινωνία και τις επαφές που είχαν με τους λαούς της ανατολικής Μεσογείου και της συροπαλαιστινιακής ακτής, όπως αυτές μαρτυρούνται ήδη από την Ύστερη Εποχή του Χαλκού (16^{ος} - 11^{ος} αι. π.Χ.).

Και, φυσικά, κανείς δεν θα μπορούσε να αποκλείσει και άλλους ενδιάμεσους διακινητές «εξωτικών» προϊόντων προς το Αιγαίο, όπως λ.χ. οι Κύπριοι¹¹.

Λαμβάνοντας υπόψη τα παραπάνω, μόνον ένας ικανός αριθμός «εξωτικών» αντικειμένων που προέρχεται από προσεκτικές και τεκμηριωμένες ανασκαφικές έρευνες σε συνδυασμό με στρωματογραφημένα σύνολα και με ενδεχόμενο διαχρονικό ορίζοντα και αλγοριθμική στατιστική προσέγγιση μπορεί να δώσει –εν μέρει ή εν όλω– απαντήσεις με σχετική επάρκεια στο ερώτημα για τη φυσική παρουσία των Φοινίκων στο Αιγαίο και ενδεχομένως να κατορθώσει να τη διαχωρίσει: Α. σε άπαξ, μεμονωμένη ή ευκαιριακή εμπορική ή άλλη (άμεση ή έμμεση) επαφή,

7. Για τους Φοίνικες στο βόρειο Αιγαίο βλ. Τιβέριος 2004, 298-299.

8. FHG IV, 405. Για τους Φοίνικες στην Ιαλυσό βλ. και Coldstream 1969.

9. Βλ. και Stampolidis 2003a, 218.

10. Βλ. και Helck 1995, 131 κ.εξ.

11. Βλ. και Σταμπολίδης 2003, 53-54, 55-57, 62-63 και αλλού.

Β. σε συνεχή εμπορική παρουσία σε λιμενικές εγκαταστάσεις ή άλλους τόπους, Γ. σε μικρότερης ή μεγαλύτερης διάρκειας παραμονή (*παρεπιδημία*) για πιο εξειδικευμένες, και πέραν της εμπορικής, δραστηριότητες και Δ. σε μεγάλη ή διαρκή παραμονή ανάμεσα ή πλάι στις ντόπιες κοινωνίες (*μετοίκησης*) με συνακόλουθες επιπτώσεις (απλός επηρεασμός, διακίνηση ιδεών και τεχνογνωσίας, αμαλγάματα, απορρόφηση κ.ο.κ.).

Επομένως, από τα παραπάνω συνάγεται ότι η ανεύρεση στο Αιγαίο «εξωτικών» τεχνέργων, συμπεριλαμβανομένων και αιγυπτιαζόντων ή/και αιγυπτιακών αντικειμένων από τη συροπαλαιστινιακή ακτή, την Εγγύς Ανατολή αλλά εν μέρει και την Κύπρο, θα μπορούσε θεωρητικά να σημαίνει μια άμεση ή έμμεση επαφή και ενδεχόμενη παρουσία Φοινίκων στο Αιγαίο. Ας δούμε, όμως, αναλυτικότερα τα αρχαιολογικά τεκμήρια και τα συμπεράσματα που προκύπτουν από αυτά.

Η **Κρήτη**, και ιδιαίτερα η κεντρική, έχει αποδώσει στην έρευνα αρκετά από τα παραπάνω αντικείμενα¹². Ιδιαίτερα στα νεκροταφεία της Κνωσού και γύρω από αυτήν αλλά και στον Κομμό και την Ελεύθερνα, έχει βρεθεί μεγάλο μέρος φοινικικής και κυπροφοινικικής κεραμικής. Ιδιαίτερα στον Κομμό μπορεί κανείς να μιλήσει για μια πρώτη «καραβιά» αγγείων μεταφοράς και αποθήκευσης ήδη γύρω στα 900 π.Χ., αλλά θα πρέπει να περιμένει έως τα τέλη του 9^{ου} ή τις αρχές του 8^{ου} αι. π.Χ. για να διακρίνει μια μεγαλύτερη ποικιλία αγγείων αν και σε μικρότερους αριθμούς. Στην Ελεύθερνα από τα τέλη του 9^{ου}, αλλά κυρίως, στον 8^ο αι. π.Χ. έχουν βρεθεί κυρίως ληκύθια φοινικικά και κυπροφοινικικά αλλά και μια σειρά από κυπριακές οinoχόες καθώς και μεγάλος αριθμός ληκυθίων του λεγόμενου κρητοκυπριακού τύπου (ντόπιες δηλαδή), όπως άλλωστε και σε άλλες θέσεις στο νησί. Ανάλογη κεραμική σε μικρές ποσότητες προέρχεται από τη Φαιστό, τους Κουνάβους Ηρακλείου και τους Κούρτες (οinoχόη, συριακής πιθανώς προέλευσης).

Αθύρματα, φυλαχτά και μικροαντικείμενα από φαγεντιανή, αιγυπτιακό μπλε και γυαλί, δηλαδή μικρά ειδώλια, σκαραβαίοι, αγγεία κ.λπ., αντικείμενα δηλαδή που ήσαν κοινά στην Εγγύς Ανατολή και εύκολα στη μεταφορά, έχουν επίσης εντοπιστεί στους

τάφους της Κνωσού και περί αυτήν, στην Αμνισό, την Ελεύθερνα, το Ιδαίον Άντρο, την Ίτανο και το σπήλαιο του Ψυχρού, τον Πριλιά, την Γόρτυνα, τον Κομμό, το Αφρατί, το Καβούσι, το Βρόκαστρο, την Πραισό και το Παλαίκαστρο.

Κατ' εξοχήν «εξωτικό» υλικό το ελεφαντόδοντο, ή ακόμα και τα δόντια και το κέρασ ρινόκερων ή ιπποπόταμων, προερχόμενο από την Ασία ή την Αφρική, δεν είναι απαραίτητο να το επεξεργάζονται μόνον στην Εγγύς Ανατολή αλλά και στη Μικρά Ασία και το Αιγαίο. Παρά ταύτα έχουν αναγνωριστεί ελεφαντοστέινα έργα ως φοινικικά και βορειοσυριακά στην Κρήτη και μάλιστα από το Ιδαίον Άντρο, χώρο που έως σήμερα έχει αποδώσει το μεγαλύτερο αριθμό ελεφαντοστέινων αντικειμένων της περιόδου. Λιγότερα προέρχονται από την Κνωσό (και μάλιστα πρόσφατα από το βόρειο νεκροταφείο) καθώς επίσης από την Ίτανο, το Ψυχρό και την Ελεύθερνα (η θεά με το λιοντάρι).

Με τη Φοινίκη ή τη βόρεια Συρία και την Κύπρο έχουν συνδεθεί μετάλλινα αγγεία και κοσμήματα που έχουν βρεθεί σε διάφορες θέσεις του νησιού. Ιδιαίτερα σημαντική θεωρείται η ανεύρεση μιας χάλκινης φιάλης με εγχάρακτη φοινικική επιγραφή από τον τάφο J του Τεκέ που έχει ως χρονολογικό όριο περίπου το 900 π.Χ.

Αιγυπτιακής (ή κατ' άλλους και αιγυπτιαζουσας – φοινικικής) παραγωγής είναι μια ομάδα χάλκινων πρόχων με λωτόσχημη λαβή που χρονολογούνται στον 10^ο αι. π.Χ. και έχουν ανακαλυφθεί στο Ιδαίον Άντρο και την Κνωσό. Η διακίνησή τους έχει αποδοθεί στους Φοίνικες. Ρηχές χάλκινες φιάλες αιγυπτιαζουσας-φοινικικής τεχνοτροπίας έχουν βρεθεί στο Ιδαίον, στην Ελεύθερνα και την Κνωσό, ορισμένες από τις οποίες ενδεχομένως προέρχονται από τα ίδια κέντρα παραγωγής. Σύνδεση, τέλος, με εργαστήρια βορειοσυριακά, φοινικικά (ή έστω εργαστήρια της Εγγύς Ανατολής), φαίνεται ότι έχουν οι λεγόμενες «ασπίδες» του τύπου του Ιδαίου Άντρου, που έχουν εντοπισθεί στο ίδιο το σπήλαιο, καθώς επίσης και στην Ελεύθερνα, το Αφρατί, τη Φαιστό και το Παλαίκαστρο. Αντικείμενα σαν αυτά, όπως επίσης και το λεγόμενο «τύμπανο» από το Ιδαίον, που έχει ασυριακές επιρροές, είναι δύσκολο να έχουν κατασκευαστεί στις πρώιμες τουλάχιστον χρονολογικές φάσεις του 9^{ου} αι. π.Χ. από Κρήτες και μάλλον θα πρέπει να συνδεθούν με κάποιον τρόπο αμεσότερα με Ανατολίτες τεχνίτες. Τέλος, υπάρχουν ελάχιστα κοσμήματα

12. Σχετικά με τους Φοίνικες στην Κρήτη βλ. πρόσφατα Stampolidis & Kotsonas 2006, 337-360.

που μπορούν να συνδεθούν με παραγωγές από τη συροπαλαιστινιακή ακτή, η ανεύρεση, ωστόσο, κοσμημάτων και υπολειμμάτων από εργαστήριο χρυσοχοΐας σε θολωτό τάφο του Τεκέ Ηρακλείου μπορεί να εξηγηθεί μάλλον ως περιουσιακό στοιχείο των ιδιοκτητών του τάφου και όχι ενός Ανατολίτη ή Φοίνικα χρυσοχόου. Αν ένας τέτοιος υπήρξε θα συνδεόταν άμεσα με τους ιδιοκτήτες του τάφου.

Από τα παραπάνω παραδείγματα, γίνεται φανερό ότι υπήρχε μια επικοινωνία ανάμεσα στη συροπαλαιστινιακή ακτή και την Κρήτη ήδη από τα τέλη τουλάχιστον του 10^{ου} αι. π.Χ. και η επικοινωνία αυτή γινόταν πιο πυκνή από τα τέλη του 9^{ου} και ιδιαίτερα μέσα στον 8^ο και τον 7^ο αι. π.Χ. Επομένως, ακόμα και αν δεχθεί κανείς ότι τα περισσότερα αντικείμενα μεταφέρονταν από Ανατολίτες ναυτικούς και εμπόρους στην Κρήτη, είναι εξαιρετικά δύσκολο να διακρίνει εάν επρόκειτο για Φοίνικες. Τις περισσότερες φορές ο ορίζοντας των υπολοίπων συνευρημάτων, του αριθμού και της χρονικής ακολουθίας, συνάδει με ένα περισσότερο κυπριακό «δούναι και λαβείν» στο οποίο φυσικά, δεν μπορεί, από ένα χρονικό σημείο και μετά (τέλη του 9^{ου} αι. π.Χ.), να αποκλειστεί η κυπροφοινικική παρουσία. Μόνον τα ευρήματα της κεραμικής στον Κομμό είναι πιο κοντά σε μια ενδεχόμενη φοινικική παρουσία, κατ' αρχάς ευκαιριακή και στη συνέχεια πυκνότερη που ενισχύεται και από τα ευρήματα μέσα στο ναό Β (τρεις πεσσοί, ειδώλιο της Σεκμέτ και του Νεφερούμ κ.λπ.). Εξάλλου, χάλκινα ειδώλια ανατολικών θεοτήτων που έχουν εντοπιστεί σε σπήλαια-ιερά της Κρήτης, μαζί με τα φαγεντιανά αθύρματα και ειδώλια ανάλογων θεοτήτων είναι ίσως οι πιο ενδιαφέρουσες κατηγορίες διεξόδους ανατολικών δοξασιών στην Κρήτη κατά την Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου.

Ενδεχόμενη *παρεπιδημία* ανατολιτών, ενδεχομένως Φοινίκων ή από την περιοχή της βόρειας Συρίας, μπορεί να συναχθεί μόνον εάν υποθέσουμε ότι κάποιοι (οι πρώτοι τουλάχιστον) τεχνίτες χάλκινων τεχνέρων δημιούργησαν στην Κρήτη και δίδαξαν στους ντόπιους την τέχνη τους.

Επομένως, μια παρουσία διαρκείας εγκατάσταση (*μετοίκηση*) ανατολιτών-Φοινίκων στο νησί μπορεί κατά τεκμήριο να προέλθει από τους χώρους σιωπής, όπως τα νεκροταφεία, που μιλούν εύγλωττα, σε ορισμένες τουλάχιστον περιπτώσεις, για την καταγωγή των νεκρών. Εκτός από την παραπάνω αναφορά για την παρουσία του Ανατολίτη χρυσοχόου στον

θολωτό τάφο του Τεκέ, που δεν συνιστά όμως και μαρτυρία για την ταφή του εκεί, μια δεύτερη υπόθεση για εγκατάσταση και ταφή Ανατολιτών έχει εκφράσει πάλι ο Boardman για το νεκροταφείο στο Αφρατί στη νοτιοανατολική κεντρική Κρήτη, εξαιτίας της ομοιότητας του είδους των τεφροδόχων αγγείων και του τρόπου εναπόθεσής τους με ανάλογα από το Καρκεμής. Ωστόσο, ο μεγάλος αριθμός των τεφροδόχων στο Αφρατί και η παρόμοια ταφική πρακτική και στο γειτονικό Ρήτιον, αποτρέπουν, προς το παρόν, να εξαχθούν ασφαλή συμπεράσματα.

Προς το παρόν, τα νεκροταφεία της Ελεύθερνας και της Κνωσού, έχουν αποδώσει λίθινες στήλες (cippi), των οποίων τα παράλληλα εντοπίζονται μόνον σε νεκροταφεία της μητροπολιτικής Φοινίκης στη συροπαλαιστινιακή ακτή (Dor, Akko) και στη φοινικική εξάπλωση στη Δύση (Καρχηδόνα, Σικελία και αλλού). Καθώς δεν φαίνεται πιθανόν να έχουν οι στήλες αυτές υιοθετηθεί από το ντόπιο στοιχείο, ο περιορισμένος αριθμός τους (3 στην Ελεύθερνα και 2 στην Κνωσό) και το γεγονός της ύπαρξης ορίζοντα αντικειμένων ανατολίτικης παραγωγής στα εν λόγω νεκροταφεία, συνάδει με μια μεγαλύτερης διάρκειας παραμονή Ανατολιτών-Φοινίκων στις παραπάνω περιοχές¹³.

Από τα νησιά του ανατολικού Αιγαίου, η **Ρόδος**, η **Κως** και η **Σάμος** (ιερό της Ήρας) είναι αυτά που έχουν αποδώσει σειρά ανατολίτικων προϊόντων και απομιμήσεών τους στην Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου. Στην **Ιαλυσό** της Ρόδου¹⁴ η εικόνα που διαθέτουμε από την πρώιμη κεραμική είναι ανάλογη με αυτήν της Κρήτης. Κυριαρχούν οι απομιμήσεις σχημάτων αγγείων (ληκύθια, βαρελόσχημα κ.λπ.) που μιμούνται κυπριακές παραγωγές. Από τα μέσα του 8^{ου} αι. π.Χ. διακρίνονται δύο ομάδες, μικρά «αρωματοδόχα» αγγεία πιο κοντά στα στιλπνά πρωτότυπα από τη Συρία, τη Φοινίκη και την Κύπρο (;) και άλλα με λιγότερο στιλπνή επιφάνεια και ελληνίζουσα διακόσμηση. Η επιρροή των παραπάνω περιοχών στην κεραμική της περιόδου στη Ρόδο είναι επίσης προφανής σε οινοχόες και «αρωματοδόχα» μικρά αγγεία με «προσωπεία» ψηλά στην περιοχή του λαιμού, από τα

13. Ιδιαίτερα δε, αν συνδυάσει κάποιος τον ορίζοντα φοινικικών – κυπροφοινικικών ευρημάτων στα νεκροταφεία της Ελεύθερνας και της Κνωσού, που έχουν μάλιστα και μεγάλη ποικιλία (χάλκινα αγγεία, φιάλες, πήλινα αγγεία, τα cippi κ.λπ.) και παρουσιάζονται στην παρούσα έκθεση.

14. Βλ. Coldstream 1969. Για ΠΓ κεραμική από την περιοχή με μια διαφορετική εικόνα βλ. Φαρμακίδου 2004. Πρβλ. επίσης για παράδειγμα Σταμπολίδης (επιμ.) 2003, 312 αρ. 329, 487 αρ. 893 κ.α.

οποία τα πιο πρώιμα χρονολογούνται γύρω στα μέσα του 8^{ου} αι. π.Χ. Από τα τέλη, ωστόσο, του 8^{ου} αι. π.Χ. (όχι μόνον στην **Ιαλυσό** αλλά και την **Κάμφο** και την **Εξοχή**) ανάλογα αγγεία και ως προς το σχήμα και ως προς τη δομή και τη διακόσμηση βρίσκονται πιο κοντά στα φοινικικά πρότυπα, γεγονός που οδήγησε ορισμένους ερευνητές να θεωρήσουν ότι αυτό οφείλεται στην εγκατάσταση ενός εργαστηρίου μικρών «αρωματοδόχων» στο νησί. Ιδιαίτερα, η πληθώρα εύρεσής τους στην περιοχή της Ιαλυσού συνδυάστηκε με τις υστερότερες πηγές που μιλούσαν για εγκατάσταση Φοινίκων στην περιοχή.

Η παρουσία, επίσης, μεγάλου αριθμού φαγεντιανών και υάλινων αιγυπτιαζόντων αντικειμένων σε ιερά και τάφους του νησιού από τον 8^ο αι. π.Χ. και μετά, έχει θεωρηθεί ότι συνηγορεί για ένα φοινικικό εργαστήριο στο νησί ή τουλάχιστον για συχνή φοινικική παρουσία που συνάγεται και από ανεύρεση σκαβαβίων, καθώς και ενός φοινικικού αμφορέα που είχε χρησιμοποιηθεί για την ταφή ενός παιδιού. Σύμφωνα με τις παραπάνω εκτιμήσεις και υποθέσεις θα μπορούσε κανείς να οδηγηθεί στο συμπέρασμα μιας τακτικότερης παρουσίας Ανατολιτών-Φοινίκων ή ακόμη σε διαρκή παρεπιδημία τους στη Ρόδο και μάλιστα στην περιοχή της Ιαλυσού.

Στην **Κω** η ανεύρεση κυπριακής κεραμικής και απομιμήσεών της οδηγεί και πάλι σε μια άμεση ή έμμεση σχέση με το νησί της Κύπριδος. Ενδιάμεσοι, όπως οι Φοίνικες, θα μπορούσαν να είναι οι διακινητές κεραμικής με συριακά χαρακτηριστικά των μέσων Γεωμετρικών χρόνων (τέλη 9^{ου} και α' μισό 8^{ου} αι. π.Χ.) που σύντομα τη μιμούνται οι ντόπιοι φυσικά με διαφορές στη διακόσμηση¹⁵.

Το ιερό της Ήρας στη **Σάμο** είναι ουσιαστικά ένας από τους λίγους τόπους συγκέντρωσης πληθώρας «εξωτικών» αρχαίων αντικειμένων (ειδώλια, αθύρματα, φυλακτά διαφόρων υλικών κ.λπ. αλλά και χάλκινα ή εφυαλωμένα αγγεία) που προέρχονται από τη Μέση (Ανατολική Τουρκία, Αρμενία) και Εγγύς Ανατολή (Ιράκ, Συρία, συροπαλαιστινιακή ακτή, Φοινίκη κ.λπ.)¹⁶. Έμμεσες ή άμεσες οι παρουσίες των παραγωγών της ποικιλίας αυτών των τεχνέργων, μιλούν εύγλωττα για αρκετές περιπτώσεις διακινητών-μεταφορέων ανάμεσα στους οποίους είναι φυσικό να

μην απουσιάζουν ναυτικοί από την Κύπρο ή τη Φοινίκη και λίγο αργότερα, τουλάχιστον στον 7^ο αι. π.Χ. και των ίδιων των Σαμίων ναυτικών και εμπόρων.

Στις **Κυκλάδες** (Θήρα, ιερό Αφροδίτης, νεκροταφείο αρχαίας Θήρας, Δεσποτικό, Πάρος και αλλού) μια σειρά από φαγεντιανά ειδώλια ανατολικών θεοτήτων, αθύρματα, φυλακτά, αυγά στρουθοκαμήλου, κυρίως του 7^{ου} αι. π.Χ., θα μπορούσαν να εξηγηθούν ως «εξωτικά» αντικείμενα που έφθασαν μέσω Φοινίκων εμπόρων, αν η ναυτική ιδιότητα των περισσότερων κατοίκων τους ή των Ευβοέων γειτόνων τους προς την ανατολική Μεσόγειο δεν αποτελούσε έναν εξίσου πιθανό παράγοντα εισαγωγής των προϊόντων αυτών¹⁷. Το ίδιο, άλλωστε, συμβαίνει και αργότερα, όταν η παραγωγή σαρκοφάγων από παριανό μάρμαρο εξαγόταν κατά την κλασική και ελληνιστική περίοδο προς τη Σιδώνα. Μόνον η ύπαρξη διγλωσσων επιγραφών στην ελληνική και φοινικική στην Πάρο, όπως και στη Ρόδο και την Κω, του 4^{ου}/3^{ου} αι. π.Χ. μπορεί εμμέσως να συνηγορήσει υπέρ της διακίνησης των παραπάνω προϊόντων μέσω Φοινίκων εμπόρων.

Η συροφοινικική φιάλη του 9^{ου} αι. π.Χ. από τον αθηναϊκό Κεραμεικό, καθώς και μια σειρά από χάντρες φαγεντιανής, ένα ειδώλιο Bastet και γυάλινες χάντρες από άλλους τάφους στην περιοχή της **Αθήνας**¹⁸ είναι ορισμένες από τις ενδείξεις που θα μπορούσαν να συνηγορήσουν για μια φοινικική εμπορική παρουσία, μολονότι υποψιάζομαι ότι αρκετά αδημοσίευτα ή πρόσφατα δημοσιευμένα «εξωτικά» αντικείμενα, αθύρματα κ.λπ. στην Αττική θα πρέπει να εισάγονταν στην Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου από τα λιμάνια των ανατολικών ακτών της και του Ωρωπού. Και εδώ, ωστόσο, ισχύει η επιφύλαξη αν αυτά διακινούνταν από Φοίνικες ή Κυκλαδίτες, Ευβοείς ή και άλλους Έλληνες ναυτικούς.

Μια από τις πιο σημαντικές περιοχές ανεύρεσης «εξωτικών» προϊόντων από την Εγγύς Ανατολή και μάλιστα σε πολύ πρώιμο χρονολογικό στάδιο ήδη από το β' μισό του 10^{ου} αι. π.Χ. είναι η **Εύβοια**¹⁹. Από

15. Βλ. π.χ. σχόλια στο Σταμπολίδης 2003, 255 αρ. 124.

16. Βλ. Σταμπολίδης (επιμ.) 2003, π.χ. 487 αρ. 892, 480 αρ. 870, 390 αρ. 597, 504 αρ. 593 κ.α.

17. Το ιερό της Αφροδίτης στη Θήρα είναι ουσιαστικά αδημοσίευτο. Υλικό από τις Κυκλάδες έχει παρουσιαστεί περιστασιακά στο Σταμπολίδης (επιμ.) 2003, π.χ. 499 αρ. 941 (αυγά στρουθοκαμήλου) με διακινητές Φοίνικες (;), Κυπρίους (;), Κυκλαδίτες (;), 505 αρ. 955-958 κ.α.

18. Βλ. τελευταία σχετικά Σταμπολίδης 2007.

19. Για τα σχετικά με την Εύβοια και την Εγγύς Ανατολή, Φοινίκη κ.λπ. βλ. Popham, Sackett & Themelis (eds.) 1980, 96 κ.εξ., 218 κ.εξ. Muhly 1999, 523 κ.εξ. Lemos 2003, 189 κ.εξ. Coldstream 2004, 135 κ.εξ.

τάφους στο Λευκαντί, τα Παλαιά Περιβόλια (Τ24 και 25Α), το Σκουμπρί, την Τούμπα και την Ξερόπολη αλλά και την Ερέτρια προέρχεται μεγάλος αριθμός αντικειμένων από φαγεντιανή, γυαλί, χρυσό και χάλκινα αγγεία. Ιδιαίτερα για τον τάφο 39 της Τούμπας είχε παλαιότερα υποτεθεί ότι ανήκε σε μια γυναίκα από την Εγγύς Ανατολή, αλλά τόσο το ταφικό τυπικό όσο και το πλήθος των κτερισμάτων μιλούν για περισσότερους του ενός νεκρούς. Από τον τάφο 27 στην ίδια περιοχή προέρχεται, επίσης, ένα εντυπωσιακό περιδέραιο με φαγεντιανές κεφαλές λεόντων, γεράκια και μια Ίσιδα στο μέσον, ενώ από τον τάφο 79 προέρχεται μια μεγάλη ποσότητα κυπριακής, συριακής, φοινικικής παραγωγής (δύο δίχρωμα φοινικικά αγγεία, τα πιο πρώιμα ουσιαστικά δείγματα στο Αιγαίο). Μαζί τους βρέθηκαν και ένα τμήμα ζυγαριάς και ένας συριακός σφραγιδοκύλινδρος του 1800 π.Χ. Το σύνολο του τάφου, βέβαια, χρονολογείται από δύο αττικές οινοχόες στις αρχές του 9^{ου} αι. π.Χ. Μολονότι υπήρξαν ερευνητές που υιοθέτησαν την ερμηνεία ότι πρόκειται για τάφο Φοίνικα εμπόρου, το ταφικό έθιμο της καύσης του νεκρού μαζί με τα όπλα του (ξίφος, αιχμές δοράτων και ακοντίων, μαχαίρια) και η τοποθέτηση των αποτεφρωμένων οστών σε χάλκινο κυπριακό λέβητα, συνηγορούν πιθανότατα για ένα ντόπιο, υψηλής κοινωνικής στάθμης άτομο, όπως άλλωστε γνωρίζουμε και από άλλες ανάλογες ταφές –υστερότερες χρονολογικά– και από την Ερέτρια (τάφος ήρωα). Ότι ο νεκρός του τάφου 27 θα είχε άμεσες ή έμμεσες σχέσεις με περιοχές της Εγγύς Ανατολής, είναι περισσότερο από προφανές.

Από άλλον τάφο στο Λευκαντί προέρχεται μια βορειοσυριακή χάλκινη φιάλη του 900 περίπου π.Χ., ενώ από τον τάφο 59 στο Λευκαντί υπάρχουν δείγματα χρυσοχοϊκής, που η τεχνική τους συνηγορεί για ντόπιο κατασκευαστή –ακόμα και εάν έχει, όπως ενδεχομένως και άλλοι, επηρεαστεί από μοτίβα και έργα ανατολικής προέλευσης. Καθώς η δεινότητα των Ευβοέων ναυτικών –ενδεχομένως μαζί με τους Κυκλαδίτες– είναι γνωστή ήδη από την αρχαιότητα, όπως άλλωστε και η ανεύρεση ευβοϊκής, αττικής και

κυκλαδίτικης κεραμικής σε διαφορετικές θέσεις της συροπαλαιστινικής ακτής, και μάλιστα ήδη από τα Πρωτογεωμετρικά χρόνια και τον 9^ο αι. π.Χ., είναι δύσκολο να καταλήξει κανείς υπέρ μιας πιο βέβαιης πρώιμης φοινικικής παρουσίας στην Εύβοια.

Μολονότι υπάρχουν ελάχιστα ανατολίτικα ευρήματα από το **βόρειο Αιγαίο** που συνδέονται με την ανατολική Μεσόγειο (λ.χ. Καραμπουρνάκι, Μεθώνη)²⁰, το παραπάνω συμπέρασμα είναι ικανό από μόνο του να συμπαρασύρει και μιαν ανάλογης λογικής σκέψη για το βόρειο Αιγαίο – τουλάχιστον για τις πρώιμες φάσεις της Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου – καθώς και η ευβοϊκή και η κυκλαδική παρουσία στην περιοχή του Θερμαϊκού και της Χαλκιδικής είναι συχνή, γνωστή και επιβεβαιωμένη.

Θα έλεγα, μάλιστα, ότι η ενδεχόμενη παρουσία Φοινίκων ναυτικών και εμπόρων στην περιοχή του κεντρικού και βόρειου Αιγαίου, τουλάχιστον, στις πρώιμες χρονολογικές φάσεις, θα βασιζόταν οπωσδήποτε σε ανθρώπους που γνώριζαν τις δύσκολες καιρικές συνθήκες, τα ρεύματα, τα λιμάνια και τους όρμους, τις περιοχές, τις πόλεις και τα ιερά. Αυτοί θα μπορούσαν να είναι οι Ευβοείς και οι Κυκλαδίτες που ταξίδευαν στις ακτές της Εγγύς Ανατολής και έρχονταν σε επαφή και με τους Φοίνικες. Θα συνέβαινε δηλαδή κάτι ανάλογο, όπως έχουμε ήδη ισχυριστεί ότι συνέβη και με τους Κυπρίους, οι οποίοι γνώριζαν τις ρότες και τους σταθμούς στην ανατολική Μεσόγειο, το νοτιοανατολικό Αιγαίο και την Κρήτη. Οι επαφές των Φοινίκων με αυτούς αρχικά στα νερά και τα λιμάνια της ανατολικής Μεσογείου και αργότερα η εγκατάστασή τους στο Κίτιον και άλλες περιοχές της Κύπρου οδήγησε βαθμιαία από τα τέλη του 9^{ου} αι. π.Χ. και στον 8^ο αι. π.Χ. στην πιο συχνή παρουσία τους στο Αιγαίο, στην πιθανή παρεπιδημία τους στη Ρόδο και ίσως στη μετοίκηση ορισμένων από αυτούς στην Κρήτη. Αυτό, τουλάχιστον, μπορεί να συμπεράνει κανείς από τα ανασκαφικά δεδομένα και τις ερμηνείες τους έως σήμερα. Η πρόοδος της αρχαιολογικής έρευνας είναι η μόνη που μπορεί να μεταβάλλει την εικόνα μελλοντικά.

20. Για τους Φοίνικες και το βόρειο Αιγαίο βλ. Τιβέριος 2004. Της Μεθώνης το υλικό παραμένει αδημοσίευτο. Οι πληροφορίες αντλούνται από τον ίδιο τον ανασκαφέα κ. Μ. Μπέσιο (πρβλ. και Σταμπολίδης 2008, 155-160).

The Phoenicians and the Aegean in the Early Iron Age

Nikolaos Chr. Stampolidis

Ancient sources

In the thirteenth year of Nero's reign at Rome, in AD 66, an earthquake hit Knossos in Crete. Among the ruins, some earlier graves were opened, one of which contained sherds with peculiar inscriptions, which were sent to the emperor. Nero identified the script as Phoenician and called experts to translate the text¹.

Naturally, that was not the first time ancient scholars dealt with the Phoenicians². Long before Roman times, the Homeric poems, the Iliad and the Odyssey mentioned the Phoenicians (identified as Sidonians) in various verses. The information regarding the Phoenicians on these texts vary: Avid travellers in the Odyssey (XIII 272 ff., XIV 191 ff. XV 404 ff., 455-458), traders of various commodities, textiles (IV 646 ff. and XV 116 ff.) and slaves (XIV 190 ff., XV 414 ff.), they had a bad reputation especially since they enslaved and sold people (VIII 159 ff., XIII 283 ff., XIV 288 ff. and XV 403 ff.). In the Iliad, presumed older than the Odyssey, the image is not very different, but they are mentioned less frequently. Here too though, Phoenician women worked in textiles, Sidonian craftsmen created a lavish silver krater and Phoenician traders *"brought it into port from beyond the sea, and made a present of it to Thoas"* (XXIII 740 ff.)³.

From the above citations, most important for this exhibition are those referring to sea routes, from Sidon towards the northern harbours of the Near East and those of S & SW Asia Minor, and via Crete or the eastern islands to the Aegean proper. There is no mention though in the Homeric poems of Phoenicians settling in the Aegean⁴.

The above picture of the north-western sea route is reinforced by Thucydides (2,69.1) and other later writers, such as Josephus (*Antiquitates Judaicae* VIII, 324) who mention that king Ithobaal (887-856 BC) founded Bortys (modern-day Batroun) in Phoenicia, while Pseudo-Scylax refers to the Phoenician port of Myriandrus, at the gulf of Alexandretta (modern-day Iskenderum) thus indicating their very early settlement in North Syria and Cilicia⁵.

Herodotus (6,47) picks up from Homer's last Phoenician station in the Aegean, at the island of Lemnos⁶, and moves further north to that of Thasos, where he mentions Phoenicians mining gold on that island⁷. This seems to be one of the earliest mentions in ancient literature presenting the Phoenicians not as mere seafarers and traders, but as a long-term presence, as gold-mining procedures require. A historiographical

1. For the topic, see Stampolidis & Kotsonas 2006, 337-338 and footnotes.

2. For the term Phoenicians, see Stampolidis & Kotsonas 2006, 337 and footn. 1. For the name and the region, see Aubet 20012, 6 ff, 13 ff, Markoe 2000, Morris 1995, 124. Also Helck 1995, 130-135.

3. See Σταμπολίδης 1998, 26.

4. For the currents and the winds of the Mediterranean, as well as the routes, see Aubet 2001, 182-188 and pl. 40. For the Phoenicians in the Aegean, see Coldstream 1969 and Coldstream 1982; Stampolidis 2003a; Niemeyer 2003, 201-202 fig. 1 and Fontan & Le Meaux (eds.) 2007, 281 ff.

5. See also Stampolidis 2003b, 56.

6. See above and note 3.

7. For the Phoenicians at the northern Aegean, see Τιβέριος 2004, 298-299.

quote⁸ refers to an initial Phoenician settlement at Ialysos on the island of Rhodes, mentioning Phoenician troops that remained there, sent by the king of Ethiopia, Memnon, during the Trojan war.

Diodorus Siculus (V, 58) based on earlier Rhodian historians, such as Zenon and Ergias, offers details on the story of Cadmus, the founding of the sanctuary of Poseidon at Ialysos and the heritable right of the Ialysian priests. Furthermore, Athenaeus (VIII, 360) refers to the incident of Phalanthus and the expulsion of the Phoenicians from Achaia at Ialysos (see also Jacoby, FGH 111b, Commentary 434-5, 513 and 523)⁹.

Herodotus again (I, 105) mentions that the sanctuary of Aphrodite at the island of Kythera was founded by Phoenicians, a statement repeated by Pausanias many centuries later (I, 14,7) and that Phoenicians had settled and registered as Athenian citizens, when they were chased out of Tanagra, in Boeotia (5,57 ff.).

Finally, later sources, such as Stephanus of Byzantium¹⁰, mention settlements at Thera and Anaphe, under Memvliaros, while Stephanus of Byzantium himself mentions that the Phoenicians were one of the oldest inhabitants of Itanos, at Crete, and Melos.

Archaeological testimonies

The discovery of a certain number of “exotical” produced artwork, that is artefacts manufactured in areas of the eastern Mediterranean, Phoenicia or the Near East (or even Egypt) have been interpreted by some researchers as proof for the Phoenician trading activity in the Aegean.

Nonetheless, before reaching this conclusion, in my opinion, one should be able to: 1. define what is a Phoenician artefact and therefore how can it be distinguished from other similar artefacts from the wider region, such as for example Aramaic, Syrian, or even Cypro-Phoenician, Cypriot or Egyptian/Egyptianizing etc. 2. prove or confirm that production and circulation was done by the same group of people, or at least groups of people with common characteristics, and finally 3. conclude that the traders-transporters of a Phoenician or other Eastern product were in fact Phoenicians themselves.

The accomplishment of the last prerequisite becomes even more difficult in our case regarding the Aegean, as the recipients of these “exotic” orientalizing products (individuals, groups, communities, sanctuaries etc.) are not passive receivers or unfamiliar with travel and trading, but Greeks, a nation whose geographic location and history define them as clearly nautical – if not elsewhere at least in the Aegean – and could therefore transport eastern artworks themselves from their contacts with the peoples of the eastern Mediterranean and the Syro-Palestinian coast, already attested since the Late Bronze Age (16th - 11th c. BC).

And, of course, no one could exclude other mediating traders of “exotic” products in the Aegean, such as for example the Cypriots¹¹.

Taking all the above into consideration, only a sufficient number of “exotic” artefacts from well-documented and carefully excavated sites in association with stratified assemblages and an algorithmic statistical approach can offer –partial or full– answers with relative sufficiency to the question of the physical presence of the Phoenicians in the Aegean: and possibly to manage and separate it into: A. a single, random commercial (direct or indirect) contact, B. a continuous commercial presence in ports or other locations, C. a settlement of shorter or longer duration for more specialised and apart from commercial activities, and D. a long and continuous presence among or side-by-side with the local communities with subsequent effects (simple influence, diffusion of ideas and know-how, amalgamation, assimilation etc.).

Therefore, all the above denote that the discovery of “exotic” products in the Aegean, including Egyptianizing/Egyptian artefacts from the Syro-Palestinian coast, the Near East but also from Cyprus, could theoretically signify a direct or indirect presence of Phoenicians the Aegean.

Crete and especially its central region has revealed enough such artefacts¹². The cemeteries of Knossos in particular and around it, as well as at Kommos and Eleftherna, have produced significant numbers of Phoenician and Cypro-Phoenician pottery. Especially at Kommos, one could talk about an

8. FHG IV, 405. For the Phoenicians at Ialysos, see also Coldstream 1969.

9. See also Stampolidis 2003a, 218.

10. See also Helck 1995, 131 ff.

11. See also Stampolidis 2003b, 53-54, 55-57, 62-63 and elsewhere.

12. On the Phoenicians in Crete, see recently Stampolidis & Kotsonas 2006, 337-360.

initial ‘cargo’ of transport and storage vessels already around 900 BC, but one must wait until the late 9th or early 8th c. BC to discern a larger variety of pottery although in smaller numbers. At Eleftherna from the end of the 9th but mainly during the 8th c. BC (or even early 7th c. BC), Phoenician and Cypro-Phoenician lekythoi have been found along with a series of Cypriot oinochoai, as well as a large number of lekythoi of the so-called Creto-Cypriot type (local), also present in other sites on the island. Similar pottery in smaller quantities comes from Phaistos, Kounavoi at Herakleion and Kourtes (an oinochoe of possible Syrian origin).

Toys, amulets and small objects made of faience, Egyptian blue and glass, small figurines, scarabs, vessels etc., artefacts common in the Near East and easy to transport have been found in graves at Knossos and around it, at Amnisos, Eleftherna, Idaean Cave, Itanos, the Psychro cave, Prinias, Gortys, Kommos, Aphrati, Kavousi, Vrokastro, Praissos and Palaikastro.

Ivory, the par excellence “exotic” material, or even the teeth and horn of rhinos or hippos, from Asia or Africa need not have been processed exclusively in the Near East, but also at Anatolia and the Aegean. Nonetheless, ivory artefacts have been identified as Phoenician and northern Syrian in Crete and especially in the Idaean Cave, a site that has yielded the largest number of ivory items of its time. Fewer come from Knossos (found recently at the northern cemetery) as well as from Inatos, Psychro and Eleftherna (the goddess with the lion).

Metal vessels and jewellery found in various sites across the island have also been associated with Phoenicia or northern Syria. The discovery of a bronze bowl with an incised Phoenician inscription is considered very important, found in grave J of Teke, dated circa 900 BC.

A group of bronze jugs with a lotus-shaped handle found in the Idaean Cave and at Knossos dating to the 10th c. BC is Egyptian (or Egyptianizing – Phoenician according to some). Their circulation has been attributed to the Phoenicians. Shallow bronze bowls of an Egyptianizing-Phoenician style have been found at Idaean Cave, Eleftherna and Knossos, some of which might have come from the same production centres. Finally, the so-called “shields” of the Idaean Cave type seem associated with northern Syrian, Phoenician workshops (or Near Eastern in general),

found at the cave itself, as well as at Eleftherna, Afrati, Phaistos and Palaikastro. It is possible that similar artefacts, such as the so-called “drum” from the Idaean Cave, with Assyrian influences, could not have been created by Cretans, at least during the early phases of the 9th c. BC and should somehow be linked more directly with eastern craftsmen. Finally, there is very little jewellery that can be associated with workshops of the Syro-Palestinian coast, but the discovery of jewellery and remains of gold-working in a tholos tomb at Teke near Herakleion can be explained as a property of the tomb’s owners rather than of an eastern or Phoenician goldsmith. If such a goldsmith existed, he would be associated directly with the tomb’s owners.

It is made obvious from the above examples that contacts between the Syro-Palestinian coast, Cyprus and Crete were already existent since at least the end of the 10th c. BC and they became closer from the end of the 9th c. and especially during the 8th and 7th c. BC. Therefore, even if one accepts that most artefacts were brought to Crete by eastern seamen and traders, it is extremely difficult to discern whether they were Phoenicians. In most cases, the associated context, the number and chronological sequence of the finds points towards a more Cypriot ‘give and take’. Of course, the Cypro-Phoenician presence cannot be excluded from a certain chronological point onwards (end of 9th c. BC). Only the Kommos finds are closer to a possible Phoenician presence, at first occasional and more systematic later on, reinforced by the finds within temple B (three pillars, Sekhmet and Nefertum figurine etc.). After all, bronze figurines of eastern deities found at cave-sanctuaries of Crete, together with the faience toys and figurines of the same deities are perhaps the most interesting categories of eastern beliefs penetrating Crete in the Early Iron Age.

A possible temporary residence of easterners, probably Phoenicians or northern Syrians, can be deduced only if we suppose that some (at least the first) bronze-working craftsmen worked in Crete and taught their craft to some of the local population.

Therefore, a more permanent settlement of easterners-Phoenicians on the island can only be detected in sites such as cemeteries, which can prove to be very eloquent, at least in certain instances, on the origins of the deceased. Apart from the aforementioned presence of an eastern goldsmith at the Tholos tomb

of Teke, which nonetheless does not constitute proof for his burial there. Boardman pointed out a second possibility for the settlement and burial of easterners at the cemetery of Aphrati in SE central Crete, due to the resemblance of the urns and deposition practices with similar ones at Carchemish. Nevertheless, the large number of urns at Aphrati and the similar deposition practices at the nearby Retion, do not allow us to draw any definite conclusions yet.

For now, the cemeteries of Eleftherna and Knossos have provided stone stelae (cippi) with parallels only to cemeteries of Phoenicia proper, the Syro-Palestinian coast (Dor, Akko) and the western Phoenician colonies (Carthage, Sicily and elsewhere). As the cippi do not seem to have been adopted by the local population, their limited number (3 at Eleftherna and 2 at Knossos) and the presence of eastern products in those cemeteries, signifies a more long-term stay of easterners-Phoenicians there¹³.

On the eastern Aegean, the islands where several eastern products and imitations of the Early Iron Age have been found are **Rhodes**, **Kos** and **Samos** (sanctuary of Hera). The picture of early pottery we have from **Ialysos at Rhodes**¹⁴ is similar to that of Crete. Imitations of Cypriot pottery shapes (lekythoi, barrel-shaped etc.) are dominant. From the mid-8th c. BC, two groups are evident, small perfume containers closer to the polished originals from Syria, Phoenicia and Cyprus (?) and others with a less polished surface and decoration closer to the Greek standards. The influence of the abovementioned regions in the ceramics of Rhodes at the time is also clear on jugs and small vessels for perfumes with “faces” on the neck, whose earliest examples date around the middle of the 8th c. BC. From the late 8th c. BC though (not only at **Ialysos** but also at **Kamiro**s and **Exochi**), similar vessels in terms of shape, structure and decoration evolve closer to Phoenician prototypes, which led researchers towards a possible establishment of a workshop for small perfume bottles on the island. Their concentrated occurrence around Ialysos in particular was associated with later sources mentioning

a Phoenician settlement on the area.

Furthermore, the large number of faience and glass Egyptianizing objects on the island’s sanctuaries and burials from the 8th c. BC onwards, has been interpreted as an argument for the presence of a Phoenician workshop on the island or at least a common Phoenician presence, also deduced by the discovery of scarabs as well as a Phoenician amphora used as a funerary urn for a child’s burial. Based on the above hypotheses, one could argue towards a more regular Phoenician presence, a settlement even, at Rhodes and more specifically at the vicinity of Ialysos.

At **Kos**, the discovery of Cypriot pottery and imitations leads us again towards a direct or indirect association with Cyprus. Intermediaries, such as the Phoenicians, could trade pottery with Syrian characteristics of the middle Geometric times (end of 9th and first half of the 8th c. BC) that the locals soon imitate, naturally with certain variations in decoration¹⁵.

The sanctuary of Hera at **Samos** is one of the few sites with a large percentage of “exotic” ancient artefacts (figurines, toys, various amulets etc. as well as bronze or glazed vessels) originating from the Middle (east Turkey, Armenia, Iraq) and Near East (Syria, Syro-Palestinian coast, Phoenicia etc.)¹⁶. Whether the presence of the producers was direct or indirect, these artefacts speak clearly of traders-carriers, the Cypriots or the Phoenicians logically among them, and a little later, at least during the 7th c. BC, the Samian sailors and tradesmen themselves.

At the **Cyclades** (Thera, sanctuary of Aphrodite, cemetery of ancient Thera, Despotiko, Paros and elsewhere) a series of faience figurines of eastern deities, toys, amulets, ostrich eggs, mainly of the 7th c. BC, could be interpreted as “exotic” artefacts brought by Phoenician merchants, although the maritime prowess of most islands’ inhabitants and their Euboean neighbours could also easily account for the introduction of these products¹⁷. A similar process can be seen later on, when the production of sarcophagi

13. Particularly if this is associated with the Phoenician/Cypro-Phoenician finds from the cemeteries of Eleftherna and Knossos, which show a wide variety (bronze vessels, bowls, ceramic vessels, cippi etc.), presented at the exhibition.

14. See Coldstream 1969. For the EG pottery from the area with a different viewpoint, see Φαμακίδου 2004. Cf. Also for example Stampolidis (ed.) 2003, 312 no. 329, 487 no. 893 and elsewhere.

15. See for example comments on Stampolidis (ed.) 2003, 255 no. 124.

16. See Stampolidis (ed.) 2003, e.g. 487 no. 892, 480 no. 870, 390 no. 597, 504 no. 593 and elsewhere.

17. The sanctuary of Aphrodite at Thera is practically unpublished. Material from the Cyclades was occasionally presented in Stampolidis (ed.) 2003, e.g. 499 no. 941 (ostrich eggs) with Phoenician (?), Cypriot (?), Cycladic (?) traders, 505 no. 955-958 and elsewhere.

from Parian marble was exported to Sidon during Classical and Hellenistic times. Only the occurrence of bilingual inscriptions in Greek and Phoenician at Paros, as in Rhodes and Kos, of the 4th/3rd c. BC can ultimately advocate the circulation of these products via Phoenician trade.

The Syro-Palestinian bowl of the 9th c. BC from the Athenian Kerameikos as well as several faience beads, a Bastet figurine and glass beads from various graves across **Athens**¹⁸ are only a few of the indications towards a Phoenician trading presence, although I suspect that several unpublished or recently published “exotic” artefacts, toys etc. from Athens must have reached the city in the EIA from Oropos and other ports of eastern Attica. The doubt, whether these objects were traded by Phoenicians, Cycladians, Euboeans or other Greeks, is still valid though.

One of the most important areas that yielded “exotic” products from the Near East and at a very early stage at that, already since the second half of the 10th c. BC, is **Euboea**¹⁹. A large number of faience, glass, gold objects and bronze vessels were found at Lefkandi, Palaia Perivolia (T24 and 25A), Skoumbri, Toumba and Xeropolis. Grave 39 at Toumba is especially interesting, as it was previously attributed to a Near Eastern female but the burial practice as well as the multitude of artefacts implies a multiple burial. An impressive pendant with faience lion’s heads, hawks and an Isis figurine in the middle comes from grave 27, while a large quantity of Cypriot, Syrian, Phoenician (two bichrome Phoenician vessels, the earliest examples at the Aegean) pottery comes from grave 79. Part of a scale and a Syrian cylinder seal of 1800 BC were also found with them. The burial assemblage is dated by two attic jugs to the early 9th c. BC. Although some researchers argued that the grave belonged to a Phoenician merchant, the cremation of the deceased with his weapons (sword, spearheads and javelins, knives) and the placement of the charred bones into a Cypriot bronze cauldron point towards a member of the local elite, comparable to other similar burials – of a later date – from Eretria (hero burial). The fact that the deceased of grave 27 had direct or indirect connections with the Near East is more than obvious.

Another grave at Lefkandi produced a north Syrian bronze bowl (circa 900 BC) while grave 59 at Lefkandi, offered examples of gold working, whose technique points towards a local craftsman, even if influences from eastern motifs and artworks are possible. The prowess of Euboean sailors – possibly together with the Cycladians – is known since antiquity, as the discovery of Euboean, Attic and Cycladic pottery in various sites of the Syro-Palestinian coast shows, already since the Protogeometric era (9th c. BC) makes it difficult to conclude on a more overt Phoenician presence in Euboea.

Though there are very few finds in the **northern Aegean** associated with the eastern Mediterranean (e.g. Karabournaki, Methone)²⁰, this by itself suffices to lead us towards a similar conclusion for the northern Aegean – at least in the early phases of the Early Iron Age – as both the Euboean and the Cycladic presence at the Thermaic gulf and the peninsula of Chalcidike is common, known and confirmed.

I would also say that the possible presence of Phoenician sailors and merchants in the central and northern Aegean, at least during an early phase, would certainly depend on people who knew the difficult weather conditions, the currents, the harbours and bays, the regions, the cities and the sanctuaries. These could have been Euboeans or Cycladians travelling to the Near Eastern coasts and coming in contact with the Phoenicians. It must have been analogous to what we already proposed for the Cypriots, who knew the routes and ports in the eastern Mediterranean, the southeastern Aegean and Crete. The regular contacts of the Phoenicians with them, initially at the ports of the Near East, and later on through the Phoenician settlement at Kition and other sites in Cyprus, gradually led (from the late 9th and during the 8th c. BC) to a more frequent Phoenician presence in the Aegean, to a possible settlement at Rhodes and at Crete as we can see in Knossos and Eleutherna. This is the picture available according to excavations and their interpretation at the moment all over the Aegean during the Early Iron Age. The advancement of archaeological research is the sole path for a revision of this picture in the future.

18. For latest relevant, see Σταμπολίδης 2007.

19. On Euboea and the Near East, Phoenicia etc. see Popham, Sackett & Themelis (eds.) 1980, 96 ff., 218 ff. Muhly 1999, 523 ff. Lemos 2003, 189 ff. Coldstream 2004, 135 ff.

20. For the Phoenicians and northern Aegean see Τιβέριος 2004. The finds from Methone remain unpublished. Information is drawn solely from the excavator, M. Bessios (see also Stampolidis 2008, 155-160).

Ορθογώνιο πλακίδιο του τύπου της
«Γυναίκας στο Παράθυρο» (αρ. κατ. 85).
Rectangular plaque with "Woman at the
Window" motif (cat. no. 85).

«Γυναίκα στο Παράθυρο». Ελεφάντινο ένθεμα από το Khorsabad,
Αρχαιολογικό Μουσείο Βαγδάτης (πηγή: Frankfort 1996⁵, εικ. 383).
"Woman at the Window". Ivory inlay from Khorsabad, Archaeological
Museum of Baghdad (source: Frankfort 1996⁵, fig. 383).

Η φοινικική παρουσία στο Αιγαίο από τον 7^ο έως τον 4^ο αιώνα π.Χ.

Γιώργος Μπουρογιάννης

Οι αρχαιολογικές μαρτυρίες υποδεικνύουν πως η ενίσχυση των επαφών μεταξύ Ελλήνων και Φοινίκων κατά τον 8^ο αιώνα, σημαντικότερη εκδήλωση των οποίων υπήρξε η υιοθέτηση του φοινικικού αλφαβήτου, εξακολούθησε χωρίς διακοπή και μετά το τέλος της Ύστερης Γεωμετρικής περιόδου. Ο συγχρωτισμός αυτός οδήγησε σε περαιτέρω εξοικείωση και αφομοίωση από τους Έλληνες ποικίλων ανατολικών προτύπων, διαδικασία που κορυφώνεται με την εμφάνιση του λεγόμενου του Ανατολίζοντος ρυθμού στο Αιγαίο του 7^{ου} αι. π.Χ.

Ο 7^{ος} αιώνας αποκτά, λοιπόν, ιδιαίτερη αξία, καθώς παρέχει ορισμένες ισχυρές ενδείξεις της φοινικικής δράσης και επίδρασης στο Αιγαίο. Η συστηματική παραγωγή ληκυθίων φοινικικού τύπου στη Ρόδο του πρώιμου 7^{ου} αι. (αρ. 46-48, 56), οι επιγραφές σε φοινικική γλώσσα από το ίδιο νησί (αρ. 124), τα εγχάρακτα όστρεα τριδάκνης (αρ. 99) οι φοινικικού τύπου επιτύμβιες στήλες (cippi) από την Κνωσό και τη Ελεύθερνα (αρ. 101-103), που αν και βρέθηκαν εκτός του αρχικού τους αρχαιολογικού ορίζοντα, υποδηλώνουν ασφαλώς την ύπαρξη φοινικικών ταφών στην Κρήτη, το πλήθος εξωτικών ανατολίτικων αντικειμένων στα ελληνικά ιερά, τα φοινικικού τύπου πήλινα προσωπεία από το ιερό της Ορθείας Αρτέμιδος στη Σπάρτη και της Ήρας στην Τίρυνθα, είναι ορισμένα από τα στοιχεία που συνδέονται με τη φοινικική δραστηριότητα ή επίδραση στο Αιγαίο του 7^{ου} αιώνα π.Χ.¹ Η ίδια περίοδος εξάλλου χαρακτηρί-

ζεται από την ενίσχυση της φοινικικής κινητικότητας σε ολόκληρη τη Μεσόγειο, που σχετίζεται ενδεχομένως με την αύξηση της ασσυριακής επιθετικότητας, ιδιαίτερα από τον ύστερο 8^ο αι. και εξής, και ακολούθως των αποτυχημένων προσπαθειών της Τύρου και της Σιδώνας, κατά τον πρώιμο 7^ο αι., να απαλλαγούν από τον ασσυριακό ζυγό².

Όσο προχωρούμε προς τον 6^ο αι., ωστόσο, οι ενδείξεις της φοινικικής παρουσίας στο Αιγαίο δείχνουν να χάνουν το σφρίγος των προηγούμενων περιόδων. Τα αίτια αυτής της κάμψης είναι σύνθετα, συνοψίζονται όμως σε δύο σημαντικές εξελίξεις:

Η πρώτη αφορά την εμπορική κινητοποίηση μεγάλου μέρους του ελληνικού κόσμου, φαινόμενο που είχε ήδη ξεκινήσει από τον 8^ο και 7^ο αι. π.Χ. και φθάνει σε πλήρη ωρίμανση κατά τον 6^ο αι. π.Χ. Η ζωνή ενασχόληση των Ελλήνων με το εμπόριο περιόρισε τη δυνατότητα εμπορικής εκμετάλλευσης του Αιγαίου από τους Φοίνικες. Η δεύτερη εξέλιξη είναι αμιγώς φοινικική. Η μεγάλη ακμή της Καρχηδόνας προσέδωσε ώθηση στην παρουσία των Φοινίκων στη δυτική Μεσόγειο, θέτοντας το Αιγαίο εκτός του πυρήνα πρωταρχικής δράσης τους.

Το κενό που παρουσιάζουν οι αρχαιολογικές ενδείξεις αναπληρώνεται εν μέρει από την αναφορά των Φοινίκων σε πηγές της αρχαϊκής και κλασικής περιόδου³. Από τις πιο ιδιότυπες αρχαιολογικές μαρτυρίες είναι οι ημίεργες ανθρωπόμορφες σαρκοφάγοι του 5^{ου} αιώνα π.Χ. από την Πάρο (αρ. 136), που αν και

1. Kourou 2003, Stampolidis 2003a, Σταμπολίδης (επιμ.) 2003, Stampolidis & Kotsonas 2006, Bourogiannis υπό δημ. Για τα πήλινα προσωπεία, η παραγωγή των οποίων εξακολούθησε και στον 6^ο αι. π.Χ., βλ. Carter 1987.

2. Botto 1990, 75-90, Botto 2008, 173-174.

3. Bunnens 1979, 104 και εξής.

κατασκευασμένες από παριανό μάρμαρο, συνδέονται εικονογραφικά με αντίστοιχα φοινικικά έργα.

Από τον 4^ο αι. π.Χ. και μέχρι τους ελληνιστικούς χρόνους, η φοινικική παρουσία στο Αιγαίο δείχνει να παγιώνεται αλλά και να αποκτά καινούργια φυσιογνωμία. Επιγραφικές, κυρίως, μαρτυρίες από τον 4^ο αι. και εξής επιβεβαιώνουν τη φήμη των Φοινίκων ως εμπόρων, εφοπλιστών και τραπεζιτών. Σπανιότερα τεκμηριώνουν την ενασχόλησή τους με περισσότερο καλλιτεχνικές δραστηριότητες, όπως στην περίπτωση των Φοινίκων γλυπτών που δραστηριοποιούνταν στη Δήλο και τη Ρόδο των ελληνιστικών χρόνων⁴. Σε λιμάνια με ιδιαίτερη εμπορική σημασία, όπως η Δήλος, η Ρόδος και ο Πειραιάς, οι Φοίνικες θεσμοθετούν την παρουσία τους οργανωμένοι

σε συνδέσμους (*κοινά*) ανάλογα με τον τόπο καταγωγή τους, όπως στην περίπτωση των Ποσειδωνιαστών της Δήλου, με καταγωγή από τη Βηρυτό. Τέλος, η παρουσία δίγλωσσων επιγραφών σε ελληνική και φοινικική γλώσσα, με χρονολόγηση στους όψιμους κλασικούς και ελληνιστικούς χρόνους, παρέχει μια εύγλωττη μαρτυρία της επιτυχούς συνύπαρξης και της ενσωμάτωσης των Φοινίκων στον ελληνικό χώρο. Χαρακτηριστική είναι η δίγλωσση επιγραφή του β' μισού του 4^{ου} αι. από την Κω, με αφιέρωση του Αβδαλώνυμου προς τη φοινικική Αστάρτη και το ελληνικό της παράλληλο, την Αφροδίτη (αρ. 123). Αντίστοιχες δίγλωσσες επιγραφές προέρχονται από τη Ρόδο, τον Πειραιά, την Πάρο και τη Νάξο⁵.

4. Baslez 1987, 270, σημ. 24.

5. Baslez 1987, Lipiński 2004, 148 κ.ε., 165, σημ. 104, 166-171, Kourou 2007, 139.

The Phoenician presence in the Aegean from the 7th to the 4th century BC

Giorgos Bourogiannis

Archaeological data suggests that the intensification of contacts between Greeks and Phoenicians in the 8th c. with the adoption of the Phoenician alphabet as its most important manifestation, continued ceaselessly even after the end of the Late Geometric era. This contact led the Greeks to familiarize themselves further with various eastern prototypes, a process which culminated with the appearance of the so-called Orientalizing style in the Aegean of the 7th c. BC.

Thus the seventh century happens to be very crucial as it offers certain strong indications of Phoenician activity and influence in the Aegean. The systematic production of Phoenician-style juglets at Rhodes in the early 7th c. BC (no. 46-48, 56), the Phoenician inscriptions from the same island (no. 124), the incised tridacna shells (no. 99), the Phoenician grave stelae (cippi) from Knossos and Eleftherna (no. 101-103), which, though not found within their original context, they strongly suggest the existence of Phoenician burials on Crete, the multitude of exotic eastern objects in Greek sanctuaries, the Phoenician clay masks from the sanctuary of Artemis Orthia at Sparta and Hera at Tiryns, are only some of the elements associated with the Phoenician activity or influence in the Aegean of the 7th c. BC¹. This is also a period of enhanced Phoenician mobility in the whole of the Mediterranean. This may also be due to the increased Assyrian military aggression in the Levant, especially

from the 8th c. BC onwards, and subsequently with Tyre and Sidon's failed attempts to free themselves from Assyrian control in the early 7th c. BC.²

With the transition to the 6th c. BC though, indications of Phoenician presence in the Aegean seem to lack the vigour of earlier times. The causes of this decline are complex, but can be sought in two major developments:

The first one is related to the commercial activity of a large part of the Greek world, a phenomenon which had already begun in the 8th and 7th centuries and consolidated in the 6th c. BC. Greek commercial vigour in the 6th c. BC hampered the Phoenicians' exploitations of the Aegean markets.

The second possible cause is purely Phoenician in character. The significant prosperity of Carthage reinforced the Phoenician presence in the western Mediterranean, leaving the Aegean outside the main sphere of their activities.

The existing gap in archaeological record is partly filled by attestation of Phoenicians in archaic and classical Greek sources³. One of the most peculiar archaeological finds from the classical period are the unfinished anthropomorphic sarcophagi of the 5th c. BC from Paros (no. 136), which although made of Parian marble, they are associated iconographically with Phoenician prototypes.

From the 4th c. BC to the Hellenistic times, the Phoenician presence in the Aegean appears consolidated but with a change in character. Mostly

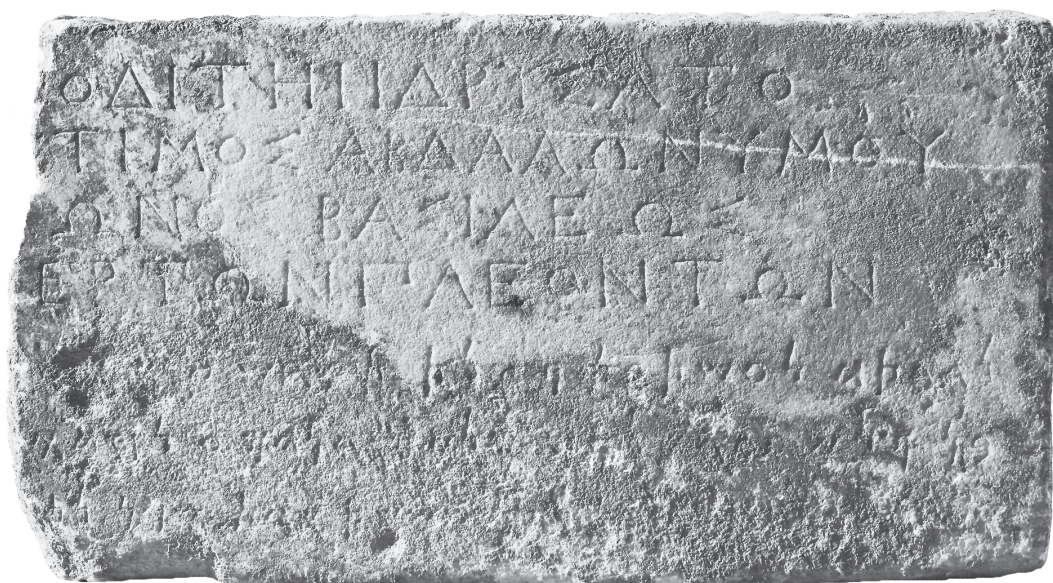
1. Kourou 2003; Stampolidis 2003a; Stampolidis (ed.) 2003; Stampolidis & Kotsonas 2006; Bourogiannis forthcoming. For the clay masks, whose production continued in the 6th c. BC, Carter 1987.

2. Botto 1990, 75-90; 2008, 173-174.

3. Bunnens 1979, 104 ff.

epigraphic sources from the 4th c. BC onwards confirm the Phoenicians' reputation as merchants, shipowners and bankers. Rarely, their engagement in more artistic activities is verified, as in the case of Phoenician sculptors working at Delos and Rhodes in the Hellenistic era⁴. In strategically located ports, such as Delos, Rhodes and Piraeus, Phoenician presence became institutionalized through various associations (*koina*) arranged according to their members' place of origin, as in the case of the Poseidoniasts at Delos, who originated from Beirut.

Moreover, the presence of bilingual inscriptions in Greek and Phoenician (no. 123) dating to the late Classical and Hellenistic times, offers an eloquent testimony for the coexistence and successful incorporation of the Phoenicians in the Greek world. The bilingual inscription of the second half of the 4th c. BC from the island of Kos is very indicative of this tendency: Abdalonymos dedicates to the Phoenician Astarte and her Greek equivalent, Aphrodite. Similar bilingual inscriptions have been found at Rhodes, Piraeus, Paros and Naxos⁵.

Ορθογώνια ενεπίγραφη πλάκα με δίγλωσση ελληνική-φοινικική επιγραφή (αρ. κατ. 123).

Rectangular plaque with bilingual inscription, Greek and Phoenician (cat. no 123).

4. Baslez 1987, 270, note 24.

5. Baslez 1987; Lipiński 2004, 148 ff., 165, note 104, 166-171; Kourou 2007, 139.

Η παρουσία των Φοινίκων στο βόρειο Αιγαίο

Μιχάλης Α. Τιβέριος

Οι έρευνες οι σχετικές με την παρουσία των Φοινίκων στον ελληνικό χώρο έχουν καταλήξει κατά καιρούς σε αντικρουόμενες απόψεις. Στον αιώνα που πέρασε, και ιδιαίτερα μάλιστα έως τα μέσα του, υπήρξαν ερευνητές που βασισμένοι στα ως τότε γνωστά αρχαιολογικά δεδομένα, αμφισβητούσαν ή έστω εξέφραζαν επιφυλάξεις για την ακρίβεια αρχαίων γραπτών μαρτυριών, σύμφωνα με τις οποίες κατά τους πρώιμους ιστορικούς χρόνους η φοινικική παρουσία στο Αιγαίο ήταν αισθητή¹. Ωστόσο ανασκαφικές έρευνες των τελευταίων περίπου 50-60 χρόνων στον ελληνικό κυρίως χώρο, αλλά και στη Δύση, μας επιτρέπουν να είμαστε πλέον βέβαιοι για την ιστορικότητα του πυρήνα των γραπτών αυτών παραδόσεων. Είναι πολλά πλέον τα υλικά κατάλοιπα που έχουν έλθει στο φως από ανασκαφές, π.χ. στην Εύβοια, την Κρήτη, τα Δωδεκάνησα και την Αττική, που σχετίζονται άμεσα με τους Φοινίκες και που δεν επιτρέπουν επομένως οποιεσδήποτε αμφισβητήσεις σχετικά με την παρουσία των τελευταίων στον ελληνικό χώρο².

Με βάση τα ως σήμερα γνωστά αρχαιολογικά δεδομένα, οι πρώτοι Έλληνες με τους οποίους ήλθαν σε

επαφή οι Φοινίκες θα πρέπει να ήταν οι Ευβοείς. Από την Εύβοια συμβαίνει να έχουμε τα παλιότερα κινητά ευρήματα που κατασκευάστηκαν στις συροπαλαιοστινιακές ακτές και στην Κύπρο και έχουν βρεθεί σε ελληνικό έδαφος. Πιο συγκεκριμένα, στο Λευκαντί έχουν έλθει στο φως λιγοστά φοινικικά αντικείμενα, που χρονολογούνται ήδη στο δεύτερο μισό του 11^{ου} αι. π.Χ. Ωστόσο, από τα μέσα του 10^{ου} αι. ο αριθμός τους αυξάνεται εντυπωσιακά³. Οπωσδήποτε η παρουσία των Φοινίκων στον ελληνικό χώρο θα πρέπει να είναι σύγχρονη με τη μεγάλη εξάπλωσή τους προς τη Δύση. Και αυτό επειδή οι βόρειες ακτές της Αφρικής, τις οποίες θα μπορούσαν ενδεχομένως να είχαν χρησιμοποιήσει ως ενδιάμεσους σταθμούς στα ταξίδια τους προς τη Δύση, δεν διαθέτουν ασφαλή λιμάνια που να παρέχουν προστασία στα πλοία τους από τους δυνατούς βόρειους ανέμους⁴. Έτσι, τα φοινικικά πλοία που ταξίδευαν προς τη Δύση έπρεπε να περάσουν υποχρεωτικά μέσω του Αιγαίου. Τα ταξίδια αυτά, με βάση τα ως σήμερα γνωστά αρχαιολογικά δεδομένα, πρέπει να άρχισαν περίπου τον 9^ο αι. π.Χ. και όχι τον 11^ο αι., όπως θέλουν ορισμένες γραπτές μαρτυρίες⁵.

Την ίδια εποχή ή λίγο υστερότερα θα πρέπει να τοποθετηθούν και οι πρώτες γνωριμίες των Φοινίκων με περιοχές του βόρειου Αιγαίου⁶. Δεν αποκλείεται

1. Βλ. π.χ. Coldstream 1982, 261 κ.ε. Για τις αρχαίες αυτές γραπτές μαρτυρίες, βλ. Bunnens 1979, 92 κ.ε.

2. Βλ. π.χ. Coldstream 1982 κυρίως 263 κ.ε., Van Berchem, 1967, 88 κ.ε., Graham 1978, 89 κ.ε., Μαζαράκης-Αινιάν 2000, 215 κ.ε. Για μια βιβλιογραφία σχετική με τη φοινικική παρουσία στο Αιγαίο, βλ. Μαζαράκης-Αινιάν 2000, 215-216 σημ. 699-700, Kourou & Grammatikaki 1998, κυρίως 237-238 σημ. 2 και 8, Kourou 2000, 1067 κ.ε., Bonnet 1996, 87 κ.ε., Baslez, 1987, 267 κ.ε., Karageorghis 2000, 475 κ.ε., Bourogiannis 2000, 9 κ.ε. Βλ. επίσης Σταμπολίδης & Καρέτσου (επιμ.) 1998, κυρίως 102 κ.ε., Σταμπολίδης 2003, κυρίως 41 κ.ε., Stampolidis 2003a, 217 κ.ε. Πρβλ. Lambrinoudakis 2006, 275 κ.ε. και Röling 2006, 281 κ.ε.

3. Μαζαράκης-Αινιάν 2000, 214-215 με σχετική βιβλιογραφία.

4. Πρβλ. Coldstream 1982, 261.

5. Βλ. π.χ. Μαζαράκης-Αινιάν 2000, 215 με βιβλιογραφία. Για τα χρονολογικά ζητήματα σχετικά με την εξάπλωση των Φοινίκων στη Δύση, βλ. Aubet 1997, 167 κ.ε.

6. Για την παρουσία των Φοινίκων στο βόρειο Αιγαίο, βλ. Τιβέριος 2004, κυρίως 297 κ.ε. Πρβλ. Tiverios, 2008, 75 κ.ε. Στα δύο αυτά άρθρα βασίζεται ένα μεγάλο μέρος του παρόντος κειμένου.

βέβαια, καθώς η περιοχή αυτή βρισκόταν έξω από τους δρόμους τους προς τη Δύση, οι γνωριμίες αυτές να άρχισαν και λίγο αργότερα. Η παρουσία των Φοινίκων στο βόρειο Αιγαίο δεν θα ήταν εύκολο να υποστηριχθεί χωρίς τις σχετικές πληροφορίες της αρχαίας γραμματείας⁷. Γι' αυτό ακριβώς ορισμένα ευρήματα που ήλθαν στο φως σε πρόσφατες ανασκαφικές έρευνες σε παράλιες περιοχές του βορειοελλαδικού χώρου, όπως π.χ. στη Μεθώνη, όπου βρέθηκαν φοινικικοί εμπορικοί αμφορείς⁸ (αρ. 109-111) ή στο Καραμπουρνάκι Θεσσαλονίκης, όπου αποκαλύφθηκε πιθανότατα φοινικική κεραμική⁹ (αρ. 87, 88), είναι καλοδεχούμενα, αφού μας επιτρέπουν, με τη βοήθεια και των γραπτών πηγών, να ανασυνθέσουμε σε σταθερότερη βάση την παρουσία των Φοινίκων στα μέσα αυτά.

Για παρουσία Φοινίκων στο βόρειο Αιγαίο και μάλιστα στη Λήμνο κάνει λόγο ήδη ο ποιητής της Ιλιάδος (Ψ 743-744). Στους στίχους αυτούς γίνεται αναφορά σε ένα μεγάλο ασημένιο κρατήρα που τον είχαν φιλοτεχνήσει προικισμένοι Σιδόνιοι τεχνίτες και τον είχαν δωρίσει Φοινίκες έμποροι στον Θόαντα, τον βασιλιά του νησιού. Πρόκειται για τη μοναδική μνεία των Φοινίκων στην Ιλιάδα, σε αντίθεση με την Οδύσσεια, όπου αυτοί αναφέρονται αρκετές φορές. Επισημαίνω ότι στο παραπάνω χωρίο της Ιλιάδος μνημονεύονται και οι δυο κύριες δραστηριότητες των Φοινίκων, αυτές του έμπορα και του τεχνίτη¹⁰.

Οι πιο χαρακτηριστικές και συγχρόνως πιο ουσιαστικές αρχαίες γραπτές μαρτυρίες που μιλούν για παρουσία Φοινίκων στο βόρειο Αιγαίο αναφέρονται

στη Θάσο. Μας πληροφορούν ότι πριν αποικίσουν το νησί οι Πάριοι, είχαν εγκατασταθεί σε αυτό Φοινίκες¹¹ με ηγέτη τον Θάσο, γιο του Φοίνικα ή του Αγήνορα (πρβλ. Πausanias V 25 12) ή ακόμη του ίδιου του Ποσειδώνα. Για την παρουσία αυτή των Φοινίκων στη Θάσο, την πιο έγκυρη πληροφόρησή μας τη δίνει, χωρίς αμφιβολία, ο Ηρόδοτος (VI 47, πρβλ. και II 14). Σύμφωνα με αυτήν, πριν φτάσουν οι Πάριοι άποικοι στο νησί, τις πρώτες δεκαετίες του 7^{ου} αι. π.Χ., ήταν ήδη εγκατεστημένοι εδώ Φοινίκες, οι οποίοι και εκμεταλλεύονταν τα μεταλλεία χρυσού που υπήρχαν στις ανατολικές του ακτές και πιο συγκεκριμένα στα Κοίνυρα (το όνομα διατηρείται ως τις μέρες μας) και στα Αίνυρα (στην περιοχή της σημερινής Ποταμιάς)¹². Η πληροφορία αυτή του Ηροδότου έχει επιβεβαιωθεί, κατά κάποιο τρόπο, και από τον εντοπισμό των μεταλλείων αυτών¹³. Ενισχύεται, επίσης, από την ύπαρξη στο νησί λέξεων σημιτικής προέλευσης, όπως τοπωνυμίων, π.χ. Κοίνυρα και Αίνυρα, ή και ονομάτων της θασιακής προσωπογραφίας¹⁴. Στους Φοινίκες έχει αποδοθεί, ήδη από την αρχαιότητα (πρβλ. Πausanias V 25 12), και η εξέχουσα θέση που κατέχει η λατρεία του Ηρακλή στη Θάσο, αφού, ως γνωστόν, οι Φοινίκες λάτρευαν ιδιαίτερα τον ήρωα αυτόν (στη γλώσσα τους Βάαλ-Μελκάρθ)¹⁵. Υπενθυμίζω ότι ο Ηρόδοτος (II 44) αυτοπροσώπως είχε δει στην ίδια την Τύρο ναό του Θάσιου Ηρακλή¹⁶. Οι ανασκαφές στη Θάσο έχουν αποκαλύψει το Ηράκλειο, τα παλιότερα ευρήματα του οποίου χρονολογούνται στα τέλη 7^{ου} και στις αρχές του 6^{ου} αι. π.Χ.¹⁷ Κάποια μάλιστα αρχιτεκτονικά στοιχεία του ναού του Ηρακλή που

7. Πρβλ. Pouilloux 1954, 20.

8. Οι αμφορείς αυτοί χρονολογούνται στους υστερογεωμετρικούς-πρώιμους αρχαίους χρόνους. Όπως με πληροφόρησε ο Κ. Φίλης, ευάριθμοι φοινικικοί εμπορικοί αμφορείς, νεότερων χρόνων, έχουν βρεθεί και στην Άκονθο. Βλ. Ε. Τρακοσοπούλου-Σαλακίδου, ΑΔ 52, 1997, Χρονικά Β2, 655-656, Πίν. 241 α.

9. Ανάμεσα στα άλλα εντοπίστηκε και το άνω τμήμα μιας, κατά πάσα πιθανότητα, φοινικικής τρίλοβης ληκύθου. Το εύρημα αυτό, που πιθανόν χρονολογείται στις τελευταίες δεκαετίες του 8^{ου} και στις πρώτες του 7^{ου} αι. π.Χ. βρέθηκε σε επιφανειακό στρώμα που περιείχε κεραμική διαφόρων εποχών, κυριαρχούσαν όμως όστρακα του 8ου και 7^{ου} αι. π.Χ. Βλ. Τιβέριος, Μανασίδου & Τσιαφάκη 2001, 259, 262 εικ. 8 και Σταμπολίδης 2003 (επιμ.), 228 αριθ. 15 [Μ. Τιβέριος]. Για ανάλογες φοινικικές οινόχους, βλ. π.χ. Aubet 1997, 258 εικ. 61 (κάτω δεξιά), 268 εικ. 66 (κάτω δεξιά), 269 εικ. 67 (κάτω δεξιά), 288 εικ. 69 (πάνω δεξιά) και Moscati (ed.) 1988, 496, 501 (μεσαία) [Ρ. Bartolini]. Βλ. και παρακάτω σημ. 31.

10. Σωστά η μνεία των Φοινίκων στον Όμηρο και των δύο χαρακτηριστικών δραστηριοτήτων τους προσλαμβάνεται ως αναχρονισμός, θεωρείται δηλαδή ότι αναφέρεται όχι στους μυκηναϊκούς χρόνους αλλά στην εποχή του ποιητή. Βλ. Muhly 1970, κυρίως 41 κ.ε.

11. Κουκούλη-Χρυσανθάκη 1992, 725 κ.ε. Graham 1978, 88 κ.ε., Bonnet 1988, 351 κ.ε.

12. Κουκούλη-Χρυσανθάκη 1992.

13. Ωστόσο η χρήση τους, με τα ως σήμερα γνωστά δεδομένα, δεν μπορεί να αναχθεί πριν από το 500 π.Χ. Βλ. σχετικά Κουκούλη-Χρυσανθάκη 1992, 88 κ.ε., με βιβλιογραφία.

14. Τα τοπωνύμια αυτά, σύμφωνα με ορισμένους μελετητές, σχετίζονται με φοινικικές λέξεις και σημιτικές ρίζες που σημαίνουν χρυσό και άργυρο. Βλ. Salviat & Servais 1964, 284, σημ. 2-3, Pouilloux 1982, 93, σημ. 13. Για ονόματα της θασιακής προσωπογραφίας με σημιτική προέλευση, βλ. Pouilloux 1982, σημ. 20 με βιβλιογραφία, επίσης Pouilloux 1954, 19 κ.ε.

15. Βλ. Graham 1978, 89 κ.ε. και Κουκούλη-Χρυσανθάκη 1992, 728 με βιβλιογραφία.

16. Πρβλ. και Πausanias V 25, 12.

17. Grandjean & Salviat 2000, 142 κ.ε., Launey 1944, Roux 1979, 191 κ.ε., des Courtils & Pariente 1985, 881 κ.ε., des Courtils & Pariente 1986, 802 κ.ε., des Courtils & Pariente 1991a, 67 κ.ε., des Courtils, Gardeisen & Pariente, 1996, 799 κ.ε.

αποκαλύφθηκε εδώ –ο ίδιος ο Ηρόδοτος (II 44) μας λέει ότι το «ἱρόν Ηρακλέους» στη Θάσο το «έκτισαν» Φοίνικες– έχουν θεωρηθεί φοινικικά¹⁸. Υπενθυμίζω ότι και άλλα ευρήματα από το νησί έχουν κατά καιρούς σχετιστεί με Φοίνικες, όπως π.χ. ορισμένα ελεφαντοστέινα έργα¹⁹. Με την ευκαιρία σημειώνω ότι και σε άλλα μέρη του βορειοελλαδικού χώρου έχουν βρεθεί αντικείμενα, π.χ. πολύχρωμες ψήφοι (χάνδρες)²⁰, που έχουν συσχετισθεί με τους Φοίνικες, χωρίς ωστόσο η συσχέτιση αυτή να γίνεται δεκτή από όλους τους μελετητές²¹. Μπορούμε να μνημονεύσουμε, επίσης, ορισμένα κυπριακά ευρήματα από τον βορειοελλαδικό χώρο, αφού είναι γνωστές οι σχέσεις των Κυπρίων με τους Φοίνικες στην Εποχή του Σιδήρου και ειδικότερα από τον 9^ο αι. π.Χ., όταν οι τελευταίοι εγκαταστάθηκαν στο Κίτιο²². Έτσι π.χ. ένας αμφορέας SOS του 7^{ου} αι. π.Χ. από τη Μένδη, φέρει μια χαρακτή επιγραφή η οποία, σύμφωνα με την άποψη των μελετητών της, είναι γραμμένη σε συλλαβογράμματο κυπριακό αλφάβητο²³, ενώ από τον βορειοελλαδικό χώρο είναι γνωστή και κυπριακή κεραμική Γεωμετρικών και Αρχαϊκών χρόνων²⁴.

Αλλά εκτός από τη Θάσο και ορισμένα άλλα μέρη του βορειοελλαδικού χώρου φαίνεται να σχετίζονται με Φοίνικες, με βάση όμως γραπτές μαρτυρίες μεταγενέστερων, ως επί το πλείστον, χρόνων. Έτσι π.χ. για την Τωρώνη υπήρχε παράδοση σύμφωνα με την οποία η πόλη όφειλε το όνομά της σε μια κόρη του Ποσειδώνα και της Φοινίκης (Στέφ. Βυζ. λ. *Τωρώνη*), ενώ για τη Γαληψό, μια αποικία στη θασιακή Περαία, έλεγαν ότι πήρε το όνομά της από έναν γιο του Θάσου και της Τηλέφης (Στέφ. Βυζ.

λ. *Γαληψός*). Ακόμη γραπτές πηγές αποδίδουν την πρώτη εκμετάλλευση των μεταλλείων χρυσού στο Παγγαίο στον ίδιο τον Κάδμο, ο οποίος, μαζί με την Αρμονία, έχουν μια παρουσία και στη γειτονική Σαμοθράκη²⁵. Υπενθυμίζω, επίσης, ότι το όνομα της ιωνικής αποικίας των Αβδήρων θεωρείται από ορισμένους ερευνητές φοινικικό²⁶, ενώ υπάρχει και η άποψη ότι ο «βίβλινος (ή βύβλινος) οίνος» της περιοχής της Οισύμης, στην Περαία των Θασίων, πήρε το όνομά του από κλήματα που έφεραν εδώ Φοίνικες από τη Βύβλο της Φοινίκης²⁷.

Με βάση τα παραπάνω, η φοινικική παρουσία στον βορειοελλαδικό χώρο πρέπει να θεωρείται δεδομένη. Ωστόσο, δεν ήταν τέτοιας έκτασης και σπουδαιότητας ώστε να στηρίζουν απόψεις όπως αυτές που έχει διατυπώσει ο Α.Ι. Graham και σύμφωνα με τις οποίες στο βόρειο Αιγαίο, πριν τα μέσα του 7^{ου} αι. π.Χ., υπήρχε φοινικική κυριαρχία²⁸. Η παρουσία των Φοινίκων στον γεωγραφικό αυτό χώρο, πιθανότατα κατά τον 8^ο αι. π.Χ.²⁹, πρέπει να σχετιζόταν με εμπορικές δραστηριότητες. Όμως οι δραστηριότητες αυτές δεν ήταν ιδιαίτερα έντονες, αφού Έλληνες και κυρίως Ευβοείς από πολύ νωρίς, ήδη από τον 12^ο-11^ο αι. π.Χ., είχαν εγκατασταθεί στη Χαλκιδική και πιθανώς και σε περιοχές του μυχού του Θερμαϊκού Κόλπου³⁰, οι οποίες θα περιόριζαν ασφαλώς τις κινήσεις των Φοινίκων. Για κάποιο χρονικό διάστημα

18. des Courtis & Pariente 1988, 121. Ωστόσο, οι παραπάνω μελετητές εκφράζουν αμφιβολίες για την παράδοση που θέλει τους Φοίνικες να έχουν ιδρύσει τη λατρεία του Ηρακλή στο Ηράκλειο της Θάσου. Πρβλ. des Courtis & Pariente 1991b, 73 σημ. 19 και Bonnet 1988, 356.
19. Βλ. π.χ. Graham 1978, 86 σημ. 249, 91.
20. Βλ. π.χ. Τιβέριος & Γκατζίδης 2000, 200, 200-201 σημ. 14, 203 εικ. 8. Υπενθυμίζω ότι ο Όμηρος (Οδυσ. ο 415-416) γνωρίζει ότι οι Φοίνικες ήταν και έμποροι «αθυρμάτων».
21. Για τις πολύχρωμες γυάλινες χάντρες, βλ. π.χ. Τιβέριος & Γκατζίδης 2000, 200 και σημ. 12-14 και Schmid 2000/2001, 115 κ.ε.
22. Βλ. π.χ. Korcke 1990, 94 και 92 σημ. 523 με βιβλιογραφία.
23. Vokotopoulou & Christides 1995, 5 κ.ε. Οι συγγραφείς κάνουν λόγο για αττικό αμφορέα SOS, ωστόσο δεν αποκλείεται να πρόκειται για ευβοϊκό.
24. Βλ. π.χ. Gjerstad 1948, 268 (από το «προπερσικό» στρώμα της Ολύνθου). Κυπριακή κεραμική έχει βρεθεί και στο Καραμπουρνάκι, εκεί όπου είχαμε το λιμάνι της αρχαίας Θέρμης. Βλ. Τιβέριος, Μανακίδου & Τσιαφάκη, 2004, 341, 344 εικ. 8.

25. Graham 1978, 88 κ.ε., Κουκούλη-Χρυσανθάκη 1992, 727 σημ. 110, Edwards 1979, 47, σημ. 48-50. Υπενθυμίζω ότι και ο Φινεύς, ο γνωστός βασιλιάς της Θράκης, εθεωρείτο, επίσης, γιος του Φοίνικα ή του Αγήνορα, ενώ μια σύζυγός του, η Ειδοθόη, ήταν αδελφή του Κάδμου. Βλ. π.χ. Κακριδής 1986, τ. 4, 150 κ.ε. [Ε. Δρακωνάκη-Καζαντζάκη]. Σημειώνω ακόμη και τη συσχέτιση που έχουν κάνει ορισμένοι μελετητές της λέξης Κάβειρος με τη σημιτική λέξη Kabir (= μεγάλος), μνημονεύοντας συγχρόνως την πιθανότητα η λατρεία των Καβείρων να έχει εξαπλωθεί στο Αιγαίο με τη συνδρομή του φοινικικού εμπορίου. Βλ. π.χ. Burkert 2002, 34, 58-59.
26. Graham 1992, 44 κ.ε.
27. Salviat 1990, 462 κ.ε.
28. Graham 1978, 96 κ.ε. Ο Van Berchem 1967, θεωρεί ότι μια εξαπλώση της λατρείας του Ηρακλή Μελικέρτη που παρατηρείται στο Ανατολικό Αιγαίο πρέπει να οφείλεται σε παρουσία Φοινίκων στα μέρη αυτά. Έτσι, κάνει λόγο για φοινικικά εμπόρια στον γεωγραφικό αυτό χώρο. Ωστόσο, η έξαρση της λατρείας του Ηρακλή στη Θάσο θα μπορούσε να οφειλόταν και στους Παρίους, χωρίς βέβαια να αποκλείεται και η πιθανότητα κάποιο ρόλο σ' αυτό να έχει παίξει και μια προϋπάρχουσα στο νησί λατρεία του Βάαλ-Μελκάρθ, δηλαδή του φοινικικού Ηρακλή. Βλ. Τιβέριος 2006, 80.
29. Η πληροφορία του Ηρόδοτου (II 44), σύμφωνα με την οποία οι Φοίνικες έφτασαν στη Θάσο πέντε γενιές πριν εμφανιστεί στον ελληνικό χώρο ο Ηρακλής, ο γιος του Αμφιτρώωνος, δεν μπορεί να γίνει πιστευτή.
30. Tiverios 2008, 1 κ.ε.

οι Φοίνικες –ανάμεσά τους θα υπήρχαν και χρυσο-
χόοι³¹, μεταλλοτεχνίτες και αρωματοποιοί– θα είχαν
αναπτύξει εμπορικές δοσοληψίες και θα εκμεταλλεύ-
ονταν μεταλλεία σε περιοχές ανατολικά του Στρυμό-
να και σε νησιά του βόρειου Αιγαίου. Δεν αποκλείε-
ται μάλιστα να δραστηριοποιούνταν στα μέρη αυτά
σε συνεννόηση με τους Ευβοείς ή έστω με την ανοχή
τους. Με τους Ευβοείς, με τους οποίους μοιράζονταν
παρόμοια ενδιαφέροντα, γνωρίζονταν από παλιά.
Δεν πρέπει να ξεχνούμε την αισθητή παρουσία ευ-
βοϊκών αντικειμένων στις συροπαλαιστινιακές ακτές
και ιδιαίτερα στην Τύρο από τον 10^ο αι. π.Χ.³², τα
πολλά φοινικικά ευρήματα στην ίδια την Εύβοια στα
οποία αναφερθήκαμε παραπάνω, την πρώιμη, από τα
τέλη του 9^{ου} αι. π.Χ., ευβοϊκή εγκατάσταση στην ΑΙ
Μίνα³³, σε περιοχή δηλαδή που γειτνίαζε άμεσα με
τη γη Χαναάν. Μπορούμε, επίσης, να υπενθυμίσουμε
τη «μοιρασιά» της Σικελίας μεταξύ των δύο, καθώς

το δυτικό τμήμα του νησιού είχε αφεθεί στον φοι-
νικικό οικονομικό έλεγχο, ενώ το ανατολικό στον ευ-
βοϊκό. Ακόμη δεν αποκλείεται μια ολιγάριθμη ομάδα
Φοινίκων να είχε ενσωματωθεί στην ευβοϊκή εγκατά-
σταση των Πιθηκουσών, ενώ συνεργασία Ευβοέων
και Φοινίκων ανιχνεύεται, με βάση σχετικά ευρήμα-
τα, και στη Σαρδηνία³⁴. Η δράση των Φοινίκων στον
βορειοελλαδικό χώρο δεν πρέπει να είχε μεγάλη δι-
άρκεια. Καθώς η γεωγραφική αυτή περιοχή δεν βρι-
σκόταν πάνω στο δρόμο τους προς τη Δύση, αυτό εί-
χε ως αποτέλεσμα, σε συνδυασμό και με την πτώση,
γύρω στο 700 π.Χ., των «γνωστών» τους Ευβοέων,
να τερματισθεί ή καλύτερα να περιορισθεί δραστικά
η φοινικική παρουσία στην περιοχή³⁵. Στα μέρη αυ-
τά πολύ γρήγορα, μέσα στο πρώτο μισό του 7^{ου} αι.
π.Χ., θα δραστηριοποιηθούν με επιτυχία κυρίως Ίω-
νες, ανάμεσα στους οποίους ξεχωρίζουν άποικοι από
την Πάρο.

Χρυσά ενώτια (αρ. κατ. 89, 90).
Gold earrings (cat. no. 89, 90).

31. Στις ανασκαφές στο Καραμπουρνάκι έχουν βρεθεί δύο χρυσά ενώ-
τια γεωμετρικών χρόνων που έχουν γίνει με την τεχνική της κοκ-
κίδωσης, ενώ η μορφή τους θυμίζει τα ομηρικά «τρίγλυνα μορόε-
ντα» (αρ. 89, 90). Βλ. Τιβέριος, Μανακίδου & Τσιαφάκη 2008, 334
και σημ. 16 και εικ. 8 και Τιβέριος, Μανακίδου & Τσιαφάκη 2009
(υπό έκδοση). Τόσο η τεχνική όσο και η μορφή των ενωτίων αυ-
τών, παρόμοια έχουν βρεθεί και στο Λευκαντί, παραπέμπουν στην
Ανατολή και στους Φοίνικες. Ενώτια τέτοιας μορφής ήταν άγνω-
στα στους μυκηναϊκούς χρόνους και επομένως η αναφορά τους
στα ομηρικά κείμενα πρέπει να προσληφθεί ως αναχρονισμός. Βλ.
π.χ. Coldstream 1982, 266 και Πίν. 26 d. Δεν αποκλείεται τα δύο
ενώτια από το Καραμπουρνάκι, ακόμη και αν δεν πρόκειται για ει-
σαγωγές, να έχουν κατασκευασθεί από «περιπλανώμενους» Φοί-
νικες χρυσοχόους.

32. Μαζαράκης-Αινιάν 2000, 214 με βιβλιογραφία.

33. Βλ. π.χ. Coldstream 1982, 262 κ.ε. και σημ. 7 με βιβλιογραφία.

34. Βλ. Μαζαράκης-Αινιάν 2000, 216 και σημ. 701-702 με σχετική βι-
βλιογραφία.

35. Υπενθυμίζω ότι ο Ομηρος δεν γνωρίζει καμιά μόνιμη φοινικική
εγκατάσταση στον κυρίως ελληνικό χώρο. Πρβλ. Aubet 1997,
103. Οποσδήποτε δεν θεωρώ πειστικές τις απόψεις σύμφωνα με
τις οποίες «οι αναφερόμενοι (από τις γραπτές πηγές) Φοίνικες δεν
είναι ο συγκεκριμένος σημιτικός λαός ... αλλά Μυκηναίοι από τα
ανατολικά παράλια του Αιγαίου» και «ότι με τον όρο Φοίνικες,
όπως και με τους αντίστοιχους όρους Κάρες και Λέλεγες, πρέπει
να συμπεριλάβουμε όλα τα κρητομυκηναϊκά στοιχεία, που κατοί-
κούσαν στα παράλια της Μικράς Ασίας...». Για τη σχετική συζή-
τηση με βιβλιογραφία, βλ. Κουκούλη-Χρυσανθάκη 1992, 727.

The Phoenician presence in the northern Aegean

Michalis A. Tiverios

Research on the presence of the Phoenicians in Greece has reached conflicting conclusions at times. In the past century and during its first half in particular, certain researchers, based on the archaeological data available at the time, disputed or questioned the ancient written sources that attested a vivid Phoenician presence in the Aegean in early historical times¹. However, excavations during the past 50-60 years mainly in Greece, but also in the West, allow us to be certain of the historicity of the nucleus of these written traditions. The material remains directly associated with the Phoenicians that have come to light through excavations, in Euboea, Crete, the Dodecanese and Attica for instance, are numerous and do not leave much room for doubt regarding the Phoenician presence in Greece².

According to the available archaeological data, the first Greeks to have come into contact with the Phoenicians must have been the Euboeans. The oldest artefacts manufactured in the Syro-Palestinian coast and Cyprus and found in Greece actually come from Euboea. More precisely, a small number of Phoenician artefacts dating to as back as the second half of

the 11th c. BC, has come to light at Lefkandi. However, from the mid-10th c. BC their numbers increase significantly³. Undoubtedly, the Phoenician presence in Greece must coincide with their great expansion to the West. And this is due to the fact that the northern coast of Africa, which could have offered stopovers in their journey to the West, does not have safe harbours that could have protected their ships from the strong northern winds⁴. Hence, the Phoenician ships travelling to the West would have had no other option than to pass through the Aegean. According to present evidence, the beginning of these journeys should be placed sometime around the 9th and not in the 11th c. BC, as indicated by some written sources⁵.

During the same period, or slightly later, the Phoenicians must have also become acquainted with the northern Aegean⁶. As the latter lies beyond their routes towards the West, their contacts with this particular area may, of course, have started even later. Were it not for the information provided by ancient literature, arguing for the presence of the Phoenicians in the northern Aegean we would have had very little to lie on⁷. That is why certain finds that have come to light during recent excavations in coastal

1. See e.g. Coldstream, 1982, 261 ff. For these ancient testimonies, see Bunnens, 1979, 92 ff.

2. See, e.g. Coldstream 1982, mainly 263 ff.; Van Berchem, 1967, 88 ff.; Graham 1978, 89 ff.; Μαζαράκης-Αινιάν 2000, 215 ff. For bibliography on the Phoenician presence at the Aegean, see Μαζαράκης Αινιάν op.cit. 215-216 note 699-700; Kourou & Grammatikaki 1998, mainly 237-238 notes 2 and 8; Kourou 2000, 1067 ff.; Bonnet 1996, 87 ff.; Baslez V, 1987, 267 ff.; Karageorghis 2000, 475 ff.; Bourogiannis 2000, 9 ff. See also Σταμπολίδης & Καρέτσου (επιμ.) 1998, mainly 102 ff.; Stampolidis 2003b, mainly 41 ff.; Stampolidis 2003a, 217 ff.; Cf. Lambrinoudakis, 2006, 275 ff. and Rölling 2006 cit. 281 ff.

3. Μαζαράκης-Αινιάν 2000, 214-215 with relevant bibliography.

4. Cf. Coldstream 1982, 261.

5. See e.g. Μαζαράκης-Αινιάν op.cit. (note 2) 215, with bibliography. For the chronological issues related to the Phoenician spread to the West, see Aubet 1997, 167 ff.

6. For the presence of the Phoenicians in the northern Aegean, see Τιβέριος 2004, mainly 297 ff. Cf. Tiverios 2008, 75 ff. The present paper is largely based on the these two essays.

7. Pouilloux 1954, 20.

areas of northern Greece, such as Methone, where Phoenician trade amphorae were found⁸ (no 109-111), or Karabournaki in Thessaloniki, where sherds of possibly Phoenician origin were discovered⁹ (no 87, 88), are most welcome, inasmuch as, in combination with written sources, they allow us to reconstruct the Phoenician presence in these areas on a more firm basis.

The poet of the *Iliad* (XIII 743-744) is the earliest source attesting the presence of the Phoenicians in the northern Aegean, and especially on the island of Lemnos. These verses refer to a large silver krater crafted by skilled Sidonian artisans and offered as a gift to the king of the island, Thoas, by Phoenician merchants. This is the sole mention of the Phoenicians in the *Iliad*, as opposed to the *Odyssey*, in which they appear several times. It should be stressed that the aforementioned passage mentions the two main activities of the Phoenicians, those of the merchant and the craftsman¹⁰.

The most typical, and at the same time the most enlightening, ancient sources attesting the Phoenician presence in the northern Aegean refer to the island of Thasos. They inform us that before the Parians colonized the island, the Phoenicians had already settled there¹¹ led by Thasos, son of Phoenix or of Agenor (cf. Pausanias V25 12) or even of Poseidon himself. Without a doubt, the most accurate information regarding the Phoenician presence on Thasos is offered by Herodotus (VI 47, cf. also II 14). According to him, before the arrival of the

Parian colonists in the first decades of the 7th c. BC, the island was inhabited by Phoenicians, who exploited the gold mines located on the eastern coast at Koinyra (the name is preserved to this day) and Ainyra (near modern-day Potamia)¹². Herodotus' account seems to have been confirmed, to some point, through the archaeological discovery of those mines¹³. Its credibility is further suggested by the presence, on the island, of words of Semitic origin, including place names (e.g. Koinyra and Ainyra) and names of the Thasian prosopography¹⁴. The cult of Heracles at Thasos has been attributed to the Phoenicians already since antiquity (Cf. Pausanias V 25 12), since this particular hero (known as Baal-Melqart in their own language) held a prominent role in Phoenician religion¹⁵. It should be noted that Herodotus (II 44) himself had seen a temple of Thasian Heracles at Tyre¹⁶. Excavations in Thasos have revealed the Heracleion, whose earliest finds date to the late 7th and early 6th c. BC¹⁷. In fact, some of the architectural elements of the temple found here have been interpreted as Phoenician¹⁸ – Herodotus tells us (II 44) that the “ἱρόν Ἡρακλέους” on Thasos was ‘built’ by Phoenicians. I would like to add that several other finds on the island have been at times associated with the Phoenicians, such as, for example, certain ivory artefacts¹⁹. Further artefacts that could be associated with the Phoenicians, such as coloured

8. These amphorae date to the late Geometric – early Archaic times. As K. Filis has informed me, numerous Phoenician trade amphorae, of a later date, have been found in Akanthos. See E. Τρακοσοπούλου-Σαλακίδου, *ΑΔ* 52, 1997, *Χρονικά* B2, 655-656, Plate 241 a.
9. Among others, the upper part of a possibly Phoenician trilobed lekythos was discovered. This find, probably to be dated to the last decades of the 8th or the first decades of the 7th c. BC, came to light at a surface layer that yielded pottery of various dates, but mainly sherds of the 8th and 7th c. BC. See Τιβέριος, Μανιακίδου & Τσιαφάκη 2001, 259, 262 fig.8 and Stampolidis (ed.) 2003, 228 no. 15 [M. Tiverios]. For similar phoenician oinochoae, see e.g. Aubert 1997, 258 fig. 61 (bottom right), 268 fig. 66 (bottom right), 269 fig. 67 (bottom right), 288 fig. 69 (top right) and Moscatti (ed.) 1988, 496, 501 (middle) [P. Bartolini]. See also below note 31.
10. The Homeric mention of the two most typical Phoenician activities is justifiably seen as an anachronism, i.e. referring not to the Mycenaean era but to the era of the poet. See Muhly 1970, mainly 41 ff.
11. Κουκούλη-Χρυσανθάκη 1992, 725 ff.; Graham 1978, 88 ff.; Bonnet, 1988 351 ff.

12. Κουκούλη-Χρυσανθάκη 1992, 725 ff.

13. However, on the basis of present evidence, their use cannot be dated before 500 BC. On this subject, see Κουκούλη-Χρυσανθάκη 1992 (note 11) with bibliography.

14. According to some scholars, these place names, are associated with Phoenician words and Semitic roots, meaning gold and silver. See Salviat & Servais 1964, 284, note 2-3; Pouilloux 1982, 93, note 13. For the names of Thasian prosopography with a Semitic origin, see Pouilloux 1982, 94, note 20 with bibliography; Pouilloux 1954, 19 ff.

15. See Graham 1978, 89 ff. and Κουκούλη-Χρυσανθάκη 1992, 728 with bibliography.

16. Cf. also Pausanias V 25, 12.

17. Grandjean & Salviat 2000, 142 ff.; Launey 1944, Roux 1979, 191 ff.; des Courtis & Pariente 1985, 881 ff.; des Courtis & Pariente 1986, 802 ff.; des Courtis & Pariente 1991a, 67 ff.; des Courtis, Gardeisen & Pariente 1996, 799 ff.

18. des Courtis & Pariente 1988, 121. Nevertheless, these two scholars question the tradition according to which the Phoenicians were the ones to introduce the cult of Heracles into the Thasian Heracleion. Cf. also des Courtis & Pariente 1991, 73 note 19 and Bonnet 1988, 356.

19. See e.g. Graham 1978, 86, note 249, 91.

beads²⁰, have been found in other sites of northern Greece; however, these associations are not unanimously accepted by all researchers²¹. We could also mention some Cypriot finds from the same area, inasmuch as the Cypriots became closely related to the Phoenicians during the Iron Age, and especially since the 9th c. BC, when the latter settled in Kition²². A 7th-century SOS amphora from Mende, for instance, bears an inscription that, according to its publishers, is written in the Cypriot Syllabary²³, while northern Greece has also yielded geometric and archaic Cypriot pottery²⁴.

Apart from Thasos, there are other sites of northern Greece that can be associated with the Phoenicians, though mainly through later sources. According to one tradition, for instance, Torone was named after a daughter of Poseidon and Phoenixe (Steph. of Byz. s.v.: Τορώνη), while similarly Galepsos, a colony in the Thasian Peraia, was believed to have been named after a son of Thasos and Telephe (Steph. of Byz. s.v.: Γαληψός). Moreover, according to ancient sources the first to discover and work the goldmines of Mount Pangaion was Cadmus himself, who, together with Harmony, was also present at the nearby island of Samothrace²⁵. I should also note that the name of the Ionian colony of Abdera is considered by some scholars to be Phoenician²⁶, while it has also been argued that the wine of the Oisyme region, in

the Thasian Peraia [“βίβλινος (or βύβλινος) οίνος”], was named after vines brought here by Phoenicians from Byblos²⁷.

In the light of the aforementioned evidence, the Phoenician presence in the northern Aegean can no longer be doubted. However, it was by no means as extensive and significant as suggested by A.G. Graham, who has formed the rather arbitrary view that, prior to the mid 7th c. BC, the Phoenicians dominated the northern Aegean²⁸. Their presence in this geographical area, which occurred most probably during the 8th c. BC²⁹, must have been connected to their commercial activities. Nonetheless, these activities could not have been particularly extensive, since the Greeks and especially the Euboeans had already settled in Chalcidike from a much earlier period, since the 12th-11th c. BC, and most probably also in sites along the coast of the Thermaic gulf³⁰, thus limiting the Phoenician activity in the area. For some time, the Phoenicians –with goldsmiths³¹, metalworkers and perfumers among them– would have developed commercial activities and would have exploited the mines in the area to the east of the river Strymon, as well as on the northern Aegean islands. Such activities could even have taken place in collaboration with the Euboeans, or at least through their permissiveness. Sharing a series of common interests, Euboeans and Phoenicians had been long acquainted with each

20. See e.g. Τιβέριος & Γκατζίδης 2000, 200, 200-201 note 14, 203 fig. 8. It should be pointed out that Homer (Odyssey XV 415-416) knows that the Phoenicians also traded “toys”.

21. For the coloured glass beads, see e.g. Τιβέριος & Γκατζίδης 2000, and note 12-14; Schmid 2000/2001, 115 ff.

22. See e.g. Kopcke 1990, 94 and 92 note 523 with bibliography.

23. Vokotopoulou & Christides 1995, 5 ff. Although the authors believe this is an Attic SOS amphora, one cannot rule out the possibility that it might actually be Euboean.

24. See e.g. Gjerstad 1948, 268 (from the ‘pre-Persian’ stratum of Olynthus). Cypriot pottery has also been found at Karabournaki, where the port of ancient Therme was located. See Τιβέριος, Μαννακίδου & Τσιαφάκη 2004, 341, 344 fig. 8.

25. Graham 1978, 88 ff.; Κουκούλη-Χρυσανθάκη 1992, 727 note 110; Eduards 1979, 47, notes 48-50. Phineas, the famous king of Thrace, was also believed to have been the son of Phoenix or Agenor, while one of his wives, Eidothoe, was a sister of Cadmus. See e.g. Κακριδής (επιμ.) 1986, 150 ff. [E. Δρακωνάκη-Καζαντζάκη]. I also note here the association suggested by some researchers between the word Κάβειρος (Cabeiros) and the Semitic word Kabir (= large), which has led to the view that the cult of the Cabeiri was perhaps spread across the Aegean through the Phoenician trade. See e.g. Burkert 2002, 34, 58-59.

26. Graham 1992, 44 ff.

27. Salviat 1990, 462 ff.

28. Graham 1978, 96 ff.; Van Berchem 1967, believes that the spread of the cult of Heracles Melicertes in the eastern Aegean must be attributed to the Phoenician presence in the region. He thus speaks of Phoenician emporia in this geographical area. However, the importance of the cult of Heracles in Thasos could also be due to the Parians, and perhaps to the pre-existing cult of Baal-Melqart (the Phoenician Heracles), as well. See Τιβέριος 2006, 80.

29. Herodotus’ account (II 44) that the Phoenicians reached Thasos five generations before Heracles, the son of Amphitryon, appeared in Greece seems hardly credible.

30. Tiverios 2008, 1 ff.

31. The excavations at Karabournaki revealed two gold earrings of the Geometric period, which were manufactured with the technique of granulation, their shape being reminiscent of the Homeric “τρίγληνα μορόεντα”. See Τιβέριος, Μαννακίδου & Τσιαφάκη 2008, 334 and note 16 and fig. 8, and Τιβέριος, Μαννακίδου & Τσιαφάκη 2009 (in print). Both the technique and the shape of these earrings, which find their parallels in Lefkandi, point to the East and the Phoenicians. Since earrings of such shape were unknown during the Mycenaean period, their Homeric reference can be interpreted as an anachronism. See e.g. Coldstream 1982, 266 and Pl. 26 d. In any case, even if the two earrings from Karabournaki were not imported, they could have been made by itinerant Phoenician goldsmiths.

other. One should not forget the strong presence of Euboean products in the Syro-Palestinian coast and especially at Tyre, already since the 10th c. BC³², the numerous Phoenician finds at Euboea proper, which were mentioned above, the early (from the late 9th c. BC) Euboean settlement at Al Mina³³, a site adjacent to the land of Canaan. We could also bring to mind the sharing of Sicily between the two, as the western part of the island was under the Phoenician commercial control, while the eastern part under the control of the Euboeans. Furthermore, it is not unlikely that a small group of Phoenicians was incorporated into the Euboean colony of Pithekoussai, while the col-

laboration between Euboeans and Phoenicians can be traced, on account of the related finds, in Sardinia³⁴. The Phoenician operations in northern Greece must have been rather short-lived. The fact that this area was a deviation from their routes to the West, in conjunction with the eventual decline (around 700 BC) of their occasional partners, the Euboeans, either suspended or, more likely significantly reduced the Phoenician presence in the region³⁵. Soon after that, within the first half of the 7th c. BC, northern Greece was to be marked by the presence mainly of Ionians and especially of Ionian colonists, especially from Paros.

Ελεφάντινο ειδώλιο λιονταριού (αρ. κατ. 92).
Ivory lion figurine (cat. no. 92).

32. Μαζαράκης-Αινιάν 2000, 214 with bibliography.

33. See, e.g. Coldstream 1982, 262 ff. and note 7, for bibliography.

34. See Μαζαράκης-Αινιάν 2000, 216 and notes 701-702 with relevant bibliography.

35. I would like to stress that Homer is not familiar with any permanent Phoenician settlement in Greece proper. Cf. Aubet 1997, 103. In any case I do not give credence to opinions stating that “the Phoenicians mentioned (in written sources) are not the specific Semitic nation ... but Mycenaeans from the eastern coast of the Aegean” and “that the term Phoenicians, along with the terms Karians and Leleges, must include all Creto-mycenaean elements who inhabited the Anatolian coastline...”. For a relevant discussion with bibliography, see Κουκούλη-Χρυσανθάκη 1992, 727.

Φοίνικες και Κύπρος

Γιώργος Μπουρογιάννης

Σημαντικός για την κατανόηση της φοινικικής παρουσίας στο Αιγαίο κατά τους πρώιμους ιστορικούς χρόνους, είναι ο ρόλος που διαδραμάτισε η Κύπρος. Η γειτνίασή της με τη Φοινίκη (το νησί διακρίνεται από τις ακτές του Λιβάνου και της Συρίας τις μέρες με καλή ορατότητα), διευκόλυνε την επικοινωνία μεταξύ των δύο περιοχών και ενίσχυσε το ρόλο της Κύπρου ως βασικού σταθμού της φοινικικής εξάπλωσης προς τη Δύση. Πέραν της γεωγραφικής εγγύτητας, η ευφορία της Κύπρου, η ύπαρξη άφθονης ξυλείας και τα πλούσια κοιτάσματα χαλκού προσήλκυσαν το ενδιαφέρον των Φοινίκων, δημιουργώντας άριστες προϋποθέσεις για την ανάπτυξη εμπορικών και πολιτισμικών σχέσεων. Η Κύπρος συνδέθηκε τόσο στενά με τη Φοινίκη ώστε να παρέχει μια από τις πληρέστερες αρχαιολογικές και επιγραφικές μαρτυρίες φοινικικής παρουσίας σε ολόκληρη τη Μεσόγειο. Το νησί καθίσταται, συνεπώς, άριστο σημείο αναφοράς για τη μελέτη και κατανόηση των Φοινίκων¹.

Οι πρώτες φοινικικές ενδείξεις διαπιστώνονται σε μικρή κλίμακα στο δεύτερο μισό του 11^{ου} αιώνα π.Χ., κυρίως στη νεκρόπολη της Παλαιάφου - Σκάλες. Η διείσδυση των Φοινίκων, ωστόσο, κατά το πρώιμο αυτό στάδιο υπήρξε περιορισμένη και η ανταπόκριση των ίδιων των κατοίκων της Κύπρου ενδεχομένως διστακτική. Το γεγονός αποτυπώνεται στην περίφημη διήγηση του Ουέν Αμούν (1069-1043 π.Χ.): κατά την επιστροφή του Αιγύπτου απεσταλμένου από τη Βύβλο, όπου είχε μεταβεί για να

φορτώσει ξυλεία από τα δάση του Λιβάνου, ισχυροί άνεμοι παρέσυραν το φοινικικό πλοίο στο οποίο επέβαινε, στην Κύπρο (Αλασία). Η υποδοχή του στο νησί ήταν εχθρική και οι κάτοικοι απείλησαν να σκοτώσουν τόσο τον ίδιο όσο και το πλήρωμα του πλοίου. Τελικά διασώθηκε με παρέμβαση της Κύπριας πριγκίπισσας Hataba. Ανεξάρτητα από τις πολιτικές διεργασίες εντός της Κύπρου, που απηχεί η διήγηση, οι επαφές της νήσου με τη Φοινίκη ήδη στο β' μισό του 11^{ου} αι. π.Χ. παραμένουν αδιαμφισβήτητες και αρχαιολογικά τεκμηριωμένες, αν και ακόμα δεν έχουν την πυκνότητα και συστηματικότητα που θα αποκτήσουν στους αμέσως επόμενους αιώνες.

Μολονότι αρχαιολογικές και επιγραφικές ενδείξεις που συνδέονται με την παρουσία των Φοινίκων στην Κύπρο διαπιστώνονται και κατά τον 10^ο αι. π.Χ.², η ουσιαστική τομή στις σχέσεις των δύο περιοχών εντοπίζεται στον ύστερο 9^ο αι. π.Χ.³ με την εγκατάσταση των Φοινίκων στο Κίτιο, στη θέση της σύγχρονης Λάρνακας, κίνηση που εξυπηρέτούσε την πρόσβαση στις πλουτοπαραγωγικές πηγές του νησιού.

Αν και ο όρος «αποικία» έχει αμφισβητηθεί για το Κίτιο⁴, δεδομένου ότι οι Φοίνικες δεν εγκαταστάθηκαν σε παρθένο έδαφος αλλά σε μια ήδη κατοικημένη θέση, αποτελεί γεγονός ότι φρόντισαν εξ αρχής να τεκμηριώσουν την παρουσία τους με την ίδρυση μεγάλου ναού προς τιμή της πολιούχου τους θεότητας, της Αστάρτης, η λατρεία της οποίας στο Κίτιο

1. Aubet 1993, 51-54, Baurain & Bonnet 1992, 105-117, Καραγιώργης 2002, 140-141, 144-149, Lipiński 2004, 37-107, Fourrier 2010, Carbillet 2011, 63-65.

2. Lipiński 2004, 42.

3. H Smith (2009) χρονολογεί τη μετατροπή του Κιτίου σε φοινικική πόλη στον ύστερο 8^ο αι. αντί του ύστερου 9^{ου} αι. π.Χ.

4. Καραγιώργης 2002, 144.

τεκμηριώνεται επιγραφικά. Η κίνηση αυτή είχε τεράστια συμβολική αξία καθώς παγίωνε και καθιέρωνε τη φοινικική παρουσία στο νησί, η οποία έκτοτε θα αφήσει το στίγμα της στην ιστορική πορεία της Κύπρου μέχρι τους ελληνοιστικούς χρόνους. Ενδεικτική της σπουδαιότητας του Κίτιου αλλά και των ιδιαίτερων δεσμών του με την ιστορική πορεία της αντίκρου του φοινικικής μητρόπολης, είναι η επιλογή της πόλης για την τοποθέτηση της Στήλης του Σαργών II (708-707 π.Χ.), στην οποία μνημονεύεται η υποτέλεια των «επτά βασιλέων της Κύπρου» στον πανίσχυρο ηγεμόνα της Ασσυρίας⁵.

Ανεξαρτήτως εάν το Κίτιο ερμηνευθεί ως αποικία ή απλή εγκατάσταση, εκείνο που πρωτίστως επιτεύχθηκε μέσω της μετεξέλιξής του σε φοινικική πόλη είναι η επιθυμία της μητρόπολης Τύρου να εξασφαλίσει πρόσβαση στα κυπριακά αποθέματα χαλκού, και ένα ασφαλές λιμάνι στις νότιες ακτές της νήσου, που εξυπηρετούσε άριστα τις εμπορικές βλέψεις των Φοινίκων. Κατά τον τρόπο αυτό το Κίτιο ανάγεται σε σύμβολο της φοινικικής παρουσίας στην Κύπρο και την ανατολική Μεσόγειο γενικότερα, ενώ αποτελεί ενδεχομένως την ανατολική «Νεάπολη»/Qarthadasht των Φοινίκων. Ο χαρακτηρισμός της «νέας πόλεως», συνεπώς, δεν έχει αποδοθεί μόνο στην Καρχηδόνα. Τεκμηριώνεται και σε δύο φοινικικές επιγραφές που βρέθηκαν στην Κύπρο και αποδίδονται στα μέσα περίπου του 8^{ου} αι. π.Χ.⁶, αν και δεν είναι βέβαιο κατά πόσο η εν Κύπρω «Καρχηδόνα» (φοινικική Νεάπολις) θα πρέπει να ταυτιστεί με το Κίτιο ή με την Αμαθούντα.

Οι Φοινίκες βέβαια δεν περιορίστηκαν στο Κίτιο. Ενδείξεις της παρουσίας τους εντοπίζονται σε πλήθος θέσεων, όπως στη Σαλαμίνα, την Αμαθούντα, την Παλαίπαφο, τη Λάπηθο, το Ιδάλιο. Παράλληλα, η στρατηγική προώθησης των Φοινίκων προς τη μεταλλευτική περιοχή της Κύπρου επιβεβαιώνεται και από την παρουσία τους στο κεντρικό τμήμα του νησιού, όπως στην Ταμασσό και στο Μένικο, όπου ανασκάφηκε ιερό αφιερωμένο στη φοινικική θεότητα BaalHammon⁷.

Ο συγχρωτισμός των Φοινίκων με τον γηγενή και ελληνόφωνο πληθυσμό της Κύπρου δημιουργήσε ένα ευρύ πλέγμα αλληλεπιδράσεων που εκφράζεται με πολλαπλούς τρόπους στην αρχαιολογική φυσιογνωμία του τόπου⁸. Μέσω των Φοινίκων η Κύπρος φαίνεται να απέκτησε ακόμα ευκολότερη πρόσβαση στον κόσμο της ανατολικής Μεσογείου, ενώ εξοικειώθηκε με πολλές όψεις του φοινικικού πολιτισμού. Η συνύπαρξη αυτή λειτούργησε αρμονικά στην πλειονότητα των περιπτώσεων, γεγονός που απεικονίζεται και στον αρχαιολογικό ορίζοντα της Κύπρου. Ακόμα και η Κυπρία Αφροδίτη ταίριαξε έξοχα με τη φοινικική Ασάρτη! Ο όρος «κυπρο-φοινικικός», που αναφέρεται στους Φοινίκες της Κύπρου ή στους Φοινίκες και τους Κυπρίους, εκφράζει αυτήν ακριβώς τη συλλογική και απλουστευτική θεώρηση των δύο φύλων, συνάμα όμως και τη διαπιστωμένη αδυναμία διαχωρισμού μεταξύ των προϊόντων των Κυπρίων από εκείνα των Φοινίκων της Κύπρου ειδικά για συγκεκριμένες κατηγορίες ευρημάτων⁹. Ωστόσο, η χρήση του «κυπρο-φοινικικός» είναι συνάμα παραπλανητική, καθώς γεννά ασάφειες και αμφισημίες που πλήττουν την αυτοτέλεια της ιδιαίτερης φυσιογνωμίας τόσο των Κυπρίων όσο και των Φοινίκων¹⁰.

Η εδραίωση των Φοινίκων στην Κύπρο επέδρασε θετικά και στη φοινικική παρουσία στο Αιγαίο, εφόσον παρέσχε την ιδανική βάση για την προς δυσμάς υπερπόντια εξάπλωση των Φοινίκων. Δεν είναι τυχαίο πως από τον ύστερο 9^ο αι. π.Χ. αυξάνονται σταδιακά οι φοινικικές ενδείξεις στον αιγαιακό χώρο, οι οποίες συχνά συνοδεύονται από κυπριακές εισαγωγές. Η συνύπαρξη αυτή υποδεικνύει πως από τον όψιμο 9^ο αι. π.Χ. και εξής, οι φοινικικές ενδείξεις στο Αιγαίο συνδέονται πιθανότατα με τους Φοινίκες της Κύπρου μάλλον παρά της Φοινίκης, χωρίς βεβαίως να αναιρείται η εμπορική κινητικότητα των Κυπρίων που ήσαν από αιώνες εξοικειωμένοι με το Αιγαίο. Κύπριοι και Φοινίκες της Κύπρου, αμφότεροι δεινοί έμποροι, τεχνίτες και θαλασσοπόροι, πιθανότατα συνεργάστηκαν σε αρκετές περιπτώσεις, όπως φαίνεται και από την πιθανή συμμετοχή των Κυπρίων στα πρώτα στάδια αποικισμού της Καρχηδόνας¹¹.

5. Καραγιώργης 2002, 153-157, Lipiński 2004, 51-55.

6. Lipiński 2004, 46-51.

7. Καραγιώργης 2002, 205.

8. Yon 2007.

9. Κυρίως κεραμική του ρυθμού Black-on-Red και χάλκινες φιάλες. Βλ. Καραγιώργης 2002, 173-179, Schreiber 2003.

10. Iacovou 2004.

11. Kourou 2002.

Phoenicians and Cyprus

Giorgos Bourogiannis

Cyprus plays an important role in understanding the Phoenician presence in the Early Iron Age Aegean. Its proximity to Phoenicia (the island is visible from the coasts of Lebanon and Syria on a clear day) facilitated contacts between the two areas and reinforced the role of Cyprus as a major stopover of the Phoenician expansion to the west. Furthermore, the island's fertility, abundance in timber and rich mineral resources facilitated the development of commercial and cultural relations between the two areas. Due to its close relations with Phoenicia, Cyprus displays the most complete archaeological and epigraphic documentation of Phoenician presence in the whole of the Mediterranean. The island is thus an excellent reference point for the study and comprehension of Phoenician culture.¹

The earliest Phoenician evidence appears, in small scale, in the second half of the 11th c. BC, mainly at the necropolis of Palaepaphos-Skales. Phoenician penetration, at this early stage, however, was limited and Cypriot reaction to Phoenician influence at such an early stage it was probably reluctant. This is also reflected in the famous story of Wenamun (1069-1043 BC): during the return of the Egyptian envoy from Byblos (where he was sent to acquire timber) strong winds dragged his ship to the coast of Cyprus (Alashiya). Upon arriving in Cyprus, Wenamun received a hostile reception and the inhabitants threatened to kill him as well as the ship's crew. He was finally rescued thanks to the intervention of the

Cypriot princess Hataba. Regardless of the political processes taking place within Cyprus and implied by the Wenamun narrative, the island's contacts with Phoenicia already BC in the second half of 11th c. BC are certain and display a sound archaeological documentation (though less systematic than in the centuries to follow).

Although the 10th c. BC produced archaeological and epigraphic evidence related to the Phoenician presence in Cyprus², the major turning point in the relations between the two areas occurs in the late 9th c. BC³, when the Phoenicians settled at Kition. Situated at the same location with modern-day Larnaka, Kition was an ideal base for access to the island's natural resources.

The term "colony" has been considered inappropriate for Kition,⁴ due to the fact that the Phoenicians settled on a pre-existing settlement rather than on virgin territory. It is nevertheless a fact that they cared to strengthen their presence by founding a large temple for their patron deity, Astarte, whose worship at Kition is also attested epigraphically. The foundation of the Phoenician temple had a major symbolic value as it formalized Phoenician presence on the island. From that point onwards, the Phoenicians played a prominent role in the historic course of Cyprus until the Hellenistic period. The fact that Kition was most probably chosen for the erection of the stele of Sargon II (708-707 BC), which mentions

1. Aubet 1993, 51-54; Baurain & Bonnet 1992, 105-117; Καραγιώργης 2002, 140-141, 144-149; Lipiński 2004, 37-107; Fourrier 2010; Carbillet 2011, 63-65.

2. Lipiński 2004, 42.

3. Smith (2009) dates the conversion of Kition to a Phoenician city in the late 8th instead of the late 9th c BC.

4. Καραγιώργης 2002, 144.

the tribute paid by the “seven kings of Cyprus” to the powerful Assyrian king⁵, is indicative of Kition’s eminent position among the kingdoms of Cyprus as and possibly implies its special bonds with the history of its Phoenician metropolis on the opposite Phoenician coast.

Regardless of whether Kition should be interpreted as a colony or not, its transformation into a predominantly Phoenician city in the late 9th c. BC, facilitated Phoenician access to the Cypriot copper resources. Furthermore, it offered a safe harbour on the island’s southern coast, which served the Phoenician commercial purposes perfectly. Hence Kition became the symbol par excellence of the Phoenician presence in Cyprus. Furthermore, Kition is perhaps the most likely candidate (although not uncontroversial) for the title of the Phoenician Qart-hadasht (new city) in Cyprus, the east-Mediterranean equivalent of famous Carthage. The Qart-hadasht designation therefore does not apply to Carthage, on the north-African coast, alone but is also attested in Phoenician and Assyrian literary sources related to Cyprus.⁶ Whether the Phoenician “Neapolis” ought to be identified with Kition or Amathus or with some other site in Cyprus is still open to debate. The very use of the term however strongly suggests the importance of the ‘new settlement’ of Phoenicians in Cyprus.

The Phoenicians did not, of course, limit themselves to Kition. Evidence of their presence can be found in many other sites, such as Salamis, Amathous, Palaipaphos, Lapethos, Idalion. At the same time, their penetration towards Cyprus’ mineral region is further corroborated by the presence of strong Phoenician evidence at the areas of Tamassos and Menoikon, where a temple dedicated to the Phoenician deity BaalHammon has been excavated⁷.

Contacts between the Phoenicians and the indigenous, as well as Greek-speaking population of Cyprus created a wide range of interactions, displaying

a multiple manifestation in the archaeological record of the island⁸. Phoenician presence in Cyprus further facilitated the island’s links with the eastern Mediterranean and improved Cypriot acquaintance with different aspects of the Phoenician culture. This coexistence must have been harmonious most of the times, as is clearly reflected in the island’s archaeological record. It is no coincidence that even Cypriot Aphrodite was in perfect agreement with the Phoenician Astarte! The term ‘Cypro-phoenician’, which refers to either the Phoenicians residing in Cyprus or to the Phoenicians *and* Cypriots, is an expression of such a collective and rather simplistic view of the two ethnic groups set under a common designation. It also marks the difficulty in differentiating between the products of the Cypriots from those of the Phoenicians of Cyprus, especially in certain categories of finds⁹. Its use is also quite misleading, as it creates confusion and ambiguities that affect the independence of the special character of both Cypriot and Phoenician cultures¹⁰.

Consolidation of the Phoenician presence in Cyprus had positive effects also on the Phoenician presence in the Aegean, since Cyprus offered an ideal base for the Phoenician expansion to the west. It is no coincidence that from the late 9th c. BC onwards, Phoenician evidence in the Aegean gradually increases and is often accompanied by Cypriot imports. This coexistence indicates that from the late 9th c. BC onwards, Phoenician evidence in the Aegean is most probably associated with the Phoenicians of Cyprus rather than of Phoenicia proper. The commercial activity of the Cypriots, who had been familiar with the Aegean for centuries, should not of course be disregarded. Cypriots and Phoenicians of Cyprus were both active as traders, craftsmen and sailors, and most probably collaborated in plenty of their overseas ventures. It is no wonder that a Cypriot involvement has been suggested even for the earliest stages of the foundation of Carthage¹¹.

5. Καραγιώργης 2002, 153-157; Lipiński 2004, 51-55.

6. Lipiński 2004, 46-51.

7. Καραγιώργης 2002, 205.

8. Yon 2007.

9. Mostly pottery of the Black-on-Red style and bronze bowls. See Καραγιώργης 2002, 173-179; Schreiber 2003.

10. Iacovou 2004.

11. Kourou 2002.

Ο Μέγας Αλέξανδρος, οι πόλεις της Φοινίκης και η πολιορκία της Τύρου

Πολυξένη Αδάμ-Βελένη

Οι πόλεις-κράτη κατά μήκος της ανατολικής ακτής της Μεσογείου κατοικούνταν από πληθυσμούς τους οποίους οι Έλληνες ονομάτισαν Φοίνικες, ονομασία που και οι ίδιοι είχαν αποδεχτεί και χρησιμοποιούσαν. Η Φοινίκη, όπως και η Ελλάδα, δεν αποτέλεσε ποτέ μία ενιαία εθνική ενότητα κατά την αρχαιότητα. Δεινοί γνώστες των θαλασσιών οδών οι Φοίνικες κρατούσαν για αιώνες, μαζί με τους Έλληνες, τα ηνία του εμπορίου, άλλοτε σε φιλικές και άλλοτε σε εχθρικές με αυτούς σχέσεις. Η ενασχόληση σχεδόν κατά αποκλειστικότητα με το διακομετακομιστικό εμπόριο στα λιμάνια της Μεσογείου, εξασφάλιζε ευμάρεια για τις πόλεις τους. Οι πόλεις ήταν ακμαίες και ευημερούσες, με επιβλητικά δημόσια και ιδιωτικά οικοδομήματα και προπαντός ισχυρά τείχη, καθώς η παραθαλάσσια θέση τους εύκολα θα μπορούσε να απειληθεί.

Στην πορεία του Μεγάλου Αλεξάνδρου ενάντια στην αυτοκρατορία των Περσών οι πόλεις της Φοινίκης αποτέλεσαν πρωταρχικό στόχο κατάκτησης για αποφυγή απειλών εκ των μετόπισθεν. Έτσι, αμέσως μετά τη μάχη της Ισού, ο Αλέξανδρος θέλησε να τις θέσει υπό την κυριαρχία του¹. Οι πόλεις της Φοινίκης, λόγω των ανταγωνιστικών σχέσεων μεταξύ τους, αντιμετώπισαν σοβαρό δίλημμα. Είχαν επίγνωση ότι καθώς ήταν ανεξάρτητες η μία από την άλλη και διαιρεμένες μεταξύ τους, η αντίστασή τους δεν θα ήταν ισχυρή. Η άνευ όρων παράδοσή τους, από την άλλη, με τους στόλους τους απόντες σε ταξίδια στο Αιγαίο, μαζί με τους πιο ικανούς άνδρες τους και ορισμένους βασιλείς, θα τους δημιουργούσε σοβαρά

εσωτερικά προβλήματα. Με τις δυνάμεις τους σκορπισμένες, τα πλοία τους θα μπορούσαν εύκολα να έρθουν στα χέρια του Δαρείου και να κρατούνται ως όμηροι, προκειμένου ο Πέρσης βασιλιάς να εξασφαλίσει την αφοσίωσή τους.

Η πρώτη φοινικική πόλη που βρέθηκε στο δρόμο του Αλεξάνδρου, που προχωρούσε με ταχύτατους ρυθμούς προς τον αρχικό του στόχο, ήταν η Άραδος, μία μικρή, αλλά ισχυρή πόλη-κράτος κτισμένη σαν φρούριο, πάνω σε νησί. Λόγω της θέσης της και της δυσκολίας να ανεφοδιάζεται σε περίπτωση πολιορκίας, ο διοικητής της Στράτων, γιος του βασιλιά Γηροστράτου, αποφάσισε να παραδώσει το φρούριο στον Αλέξανδρο. Ο ίδιος παραχώρησε και άλλες τρεις μικρές πόλεις που βρισκόταν στη δικαιοδοσία του.

Ακολούθησαν στη συνέχεια άλλες δύο μεγαλύτερες και πιο ισχυρές πόλεις των οποίων οι βασιλείς απουσίαζαν: η Βύβλος και η Σιδώνα. Η παράδοση όλων των πόλεων αυτών αποδυνάμωσε την ενδεχόμενη αντίσταση και των υπόλοιπων. Έτσι, η Τύρος, μία από τις πιο ισχυρές πόλεις και σε διαρκή ανταγωνισμό με τις άλλες, έμεινε τελείως απομονωμένη. Τότε, ο βασιλιάς της πόλης Αζέλμικος, ο οποίος βρισκόταν στο Αιγαίο, έστειλε αντιπροσώπους για διαπραγμάτευση των όρων της παράδοσης της πόλης με τον Αλέξανδρο. Ο τελευταίος το μόνο που ζήτησε ήταν να τελέσει θυσία στον ναό του Ηρακλή, αγνοώντας ενδεχομένως ότι αυτό ήταν έσχατη προσβολή για τον βασιλέα της Τύρου, καθώς μόνο εκείνος είχε δικαίωμα να θυσιάσει και ότι αν οι απεσταλμένοι αποδέχονταν την επιθυμία του αυτό συνεπαγόταν την αναγνώρισή του ως βασιλιά τους. Οι Τύριοι δεν επέτρεψαν στον Αλέξανδρο να θυσιάσει και έτσι

1. Fuller 2003, 385-404.

δεν έμενε άλλος δρόμος παρά η κατάκτηση της φοινικικής μεγαλούπολης που είχε χερσαίο και θαλάσσιο τμήμα.

Η παλαιά Τύρος εκτεινόταν στην ηπειρωτική ακτή γύρω στα 30 χιλιόμετρα νότια της Σιδώνας. Το παραθαλάσσιο μέτωπό της προστατευόταν από σειρά βραχονησίδων παράλληλων προς την ακτή. Στις δύο κεντρικές μεσαίες νησίδες οικοδομήθηκε η νέα Τύρος. Η πόλη, με πληθυσμό γύρω στις 40.000 είχε περίμετρο τειχών, σύμφωνα με τον Πλίνιο², τεσσεράμισι χιλιόμετρα. Τα τείχη της από την ανατολική πλευρά έφθαναν σε ύψος μέχρι και 45 μέτρα, ενώ το ισχυρό θαλάσσιο τείχος της ήταν βυθισμένο στην ακτή. Διέθετε δύο λιμάνια. Το βόρειο ονομαζόταν σιδωνιακό λιμάνι και το νότιο αιγυπτιακό. Τα σπίτια της ήταν διώροφα και ήταν κτισμένα, για λόγους εξοικονόμησης χώρου, πολύ πυκνά. Οι κάτοικοι ασχολούνταν με εμπορικές και βιοτεχνικές δραστηριότητες, με ιδιαίτερη επίδοση στη βαφή υφασμάτων³.

Η πολιορκία της Τύρου ήταν μία από τις τέσσερις μεγάλες πολιορκίες που αναγκάστηκε να διεξάγει ο Μέγας Αλέξανδρος στην πορεία του προς κατάκτηση της Ασίας. Η πολιορκία άρχισε το 332 π.Χ. με την κατασκευή ενός μόλου που έωννε το νησί όπου βρισκόταν η Νέα Τύρος με την ακτή. Το έργο επέβλεπε ο αρχιμηχανικός του Αλέξανδρου Διάδης ο Θεσσαλός με βοηθούς τους μηχανικούς Χαρία, Ποσειδώνιο και Φίλιππο. Ο μόλος κατασκευάστηκε με λίθους από την Παλαιά Τύρο και με κορμούς από τους κέδρους του Λιβάνου.

Για να αποφύγουν τις επιθέσεις με καταιγισμό βελών από τα τείχη ο Αλέξανδρος διέταξε να κατασκευαστούν δύο υψηλοί πολιορκητικοί πύργοι ύψους 45 μέτρων από όπου αντιμετωπίζονταν οι επιθέσεις προκειμένου να προχωρούν ανενόχλητοι την κατασκευή του μόλου για να περάσει το στράτευμα. Ωστόσο, οι Τύριοι διαθέτοντας έμπειρους μηχανικούς κατόρθωσαν να καταστρέψουν τους πύργους και έτσι ανενόχλητοι συνέχισαν να επιτίθενται στους στρατιώτες που κατασκεύαζαν το πέρασμα από το χερσαίο τμήμα της πόλης στο νησιωτικό.

Οι περιγραφές αυτών των επιχειρήσεων με τα κατορθώματα των Τύριων από τον Διόδωρο είναι χαρα-

κτηριστικές και, κατά τους σύγχρονους ιστορικούς⁴, σε σημαντικό βαθμό υπερβολικές. Ωστόσο, αυτή η αντίσταση των Τύριων⁵ έδειξε στον Αλέξανδρο ότι ήταν αποφασισμένοι και σκληροί αντίπαλοι. Έτσι, αποφάσισε να ανασυγκροτήσει όλες τις θαλάσσιες δυνάμεις του, ορισμένες από τις οποίες βρίσκονταν στη Σιδώνα, καθώς αντιλήφθηκε ότι μόνο με την από θαλάσσης επίθεση θα κατόρθωνε την κατάληψη της πόλης. Πράγματι, το επόμενο διάστημα παραδόθηκαν στη διάθεση του Αλέξανδρου οι στόλοι δύο φοινικικών πόλεων της Αράδου και της Βύβλου, πλοία από τη Ρόδο, τους Σόλους και τον Μαλλό και αμέσως μετά σύσσωμοι οι στόλοι των βασιλέων της Κύπρου, οι οποίοι μετά την ήττα του Δαρείου στην Ισσό αποφάσισαν να στηρίξουν τον νικητή Αλέξανδρο.

Στο μεταξύ, όσο συγκεντρώνονταν οι ναυτικές δυνάμεις ο Αλέξανδρος έσπευσε να υποτάξει τους ορεσίβιους κατοίκους του όρους Αντιλιβάνου, ενώ κατά τη διάρκεια αυτής της επιχείρησης κατέφθασαν από την Πελοπόννησο και 4000 μισθοφόροι ως ενίσχυση. Ο Αλέξανδρος ξεκίνησε, στη συνέχεια, με τα πλοία όλα σε παράταξη μάχης ενάντια της Τύρου από τη Σιδώνα. Οι Τύριοι εντυπωσιάστηκαν, υποχώρησαν και αποφάσισαν να κλείσουν τα δύο λιμάνια τους. Στη δεύτερη αυτή φάση της πολιορκίας ειδικευμένοι μηχανικοί συγκεντρώθηκαν από τη Φοινίκη και την Κύπρο και εκλήθησαν να συνδράμουν στην πολιορκία. Άρχισαν εκ νέου την κατασκευή πολιορκητικών πύργων, ενώ ο Αλέξανδρος διέταξε να τοποθετηθούν τεράστιοι πολιορκητικοί κριοί σε μεταγωγικά πλοία που είχε μεταφέρει μαζί του από τη Σιδώνα. Προφανώς, η τακτική του Αλέξανδρου ήταν να σπάσει την άμυνα από τη θάλασσα και έτσι μπορεί να ερμηνευθεί αυτή του η απόφαση να εγκαταστήσει τους κριούς πάνω στα πλοία, τα οποία έδεσε το ένα σε επαφή με το άλλο δημιουργώντας ένα ενιαίο μέτωπο.

Ενώσω ετοιμάζονταν για τη δεύτερη και πολύ συντονισμένη έφοδο, οι Τύριοι έκτισαν στην απέναντι πλευρά, στο νησιωτικό τμήμα της πόλης, ξύλινους πύργους για να μπορούν να επιτίθενται στο μέτωπο των πλοίων με τις πολιορκητικές μηχανές. Ταυτόχρονα, εμπόδισαν το πλησίασμα των πλοίων ρίχνοντας τεράστιους λίθινους ογκόλιθους στη θάλασσα, γι' αυτό οι δυνάμεις του Αλέξανδρου αναγκάστηκαν

2. Πλίνιος *Φυσική Ιστορία* V, xvii, 77.

3. Ιεζεκιήλ, κεφ. ΚΖ'.

4. Fuller 2003, 392, σημ. 23.

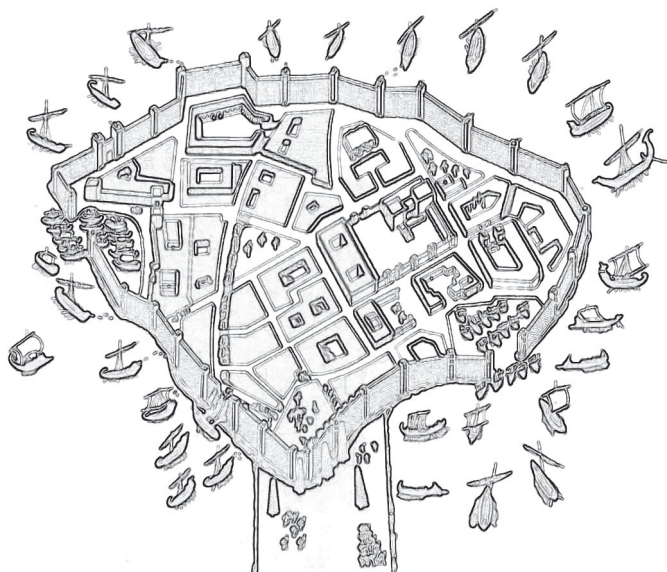
5. Αρριανός, II xix, 3-5.

να στήσουν ολόκληρη επιχείρηση αφαίρεσης των λίθων με γερανούς. Έτσι, κατόρθωσαν τελικά να πλησιάσουν και να δέσουν κοντά στο νησιωτικό τμήμα της Τύρου τα πλοία τους. Οι Τύριοι τότε, έκοψαν με δύτες τα σκοινιά που έδεναν τα πλοία και στο μεσοδιάστημα κάποιου μεσημεριού που υπολόγιζαν ότι ο Αλέξανδρος θα ξεκουραζόταν, επιτέθηκαν με δέκα από τα καλύτερα πλοία τους τα οποία είχαν προηγουμένως καλύψει με πανιά. Για κακή τους, όμως, τύχη ο Αλέξανδρος εκείνη την ημέρα δεν είχε αποσυρθεί για τη μεσημεριανή του ξεκούραση και αντιλήφθηκε έγκαιρα την έφοδο κατορθώνοντας, παρά ορισμένες σοβαρές απώλειες, να την καταστείλει. Ακολούθησε σειρά επιθετικών επιχειρήσεων, οι οποίες παρότι ήταν συντονισμένες από πλευράς του Αλέξανδρου δεν ήταν αρκετά επιτυχείς ώστε να οδηγήσουν άμεσα στην υποταγή της Τύρου.

Τελικά, τον Ιούλιο του 332 π.Χ., και μετά από επτάμηνη πολιορκία της πόλης, οι Τύριοι δέχτηκαν ταυτόχρονη επίθεση από τρεις πλευρές την οποία και δεν κατάφεραν να αντιμετωπίσουν. Την τελική σκηνή της μάχης και τις απώλειες περιγράφει με παραστατικό τρόπο ο Αρριανός, ο οποίος αναφέρει ότι μετά την είσοδο των Μακεδόνων στο νησιωτικό

τμήμα της Τύρου σκοτώθηκαν περίπου οκτώ χιλιάδες Τύριοι και τετρακόσιοι Μακεδόνες. Ο Αλέξανδρος συμπεριφέρθηκε πολύ σκληρά στους κατακτημένους⁶ και μόλις αποκατέστησε την τάξη και την κυριαρχία του θυσίασε στον γενάρχη της δυναστείας του, τον Ηρακλή.

Η πολιορκία της Τύρου υπήρξε η πιο επίπονη και πιο μακρόχρονη από τις τέσσερις μεγάλες πολιορκίες που διεξήγαγε ο Μέγας Αλέξανδρος κατά την εκστρατεία του στην Ανατολή⁷. Για τον ίδιο, το στράτευμά του και την παρουσία των Ελλήνων στην περιοχή απέκτησε εμβληματικό χαρακτήρα καθώς τον ανέδειξε ως αδιαφιλονίκητο ηγέτη. Ουσιαστικά, η κατάληψη της Τύρου, μετά από την πολύμηνη προσπάθεια, σήμανε και το οριστικό τέλος της φοινικικής κυριαρχίας στη Μεσόγειο. Έκτοτε, οι Φοίνικες απορροφώνται και αφομοιώνονται από τους πληθυσμούς που επικράτησαν στο τμήμα αυτό της ανατολικής ακτής της Μεσογείου και δεν επανεμφανίζονται στο ιστορικό γίγνεσθαι. Σε πολλές από τις πόλεις τους η ζωή συνεχίστηκε με άλλο καθεστώς διοίκησης και διαφορετική πληθυσμιακή σύνθεση, στην οποία επικράτησε το ελληνόφωνο στοιχείο, ενώ ορισμένες άκμασαν και κατά τους ρωμαϊκούς χρόνους.

6. Αρριανός II xxiv, 3-4, Διόδωρος XVII, 40, 4, Κούρτιος IV, iv, 16-17.

7. Οι άλλες τρεις είναι της Αλικαρνασσού, της Γάζας και της Περσέπολης.

Alexander the Great, the Phoenician cities and the siege of Tyre

Polyxeni Adam-Veleni

The Greeks used the term 'Phoenicians' to denote the inhabitants of the city-states along the eastern coast of the Mediterranean; a term that these inhabitants themselves accepted and adopted. Phoenicia, like Greece never became a single ethnic unit in antiquity. Avid seafarers, the Phoenicians, along with the Greeks, held the reins of trade. Their relations fluctuated from friendly to hostile. Due to their almost exclusive engagement in trade and commerce their cities flourished, adorned by impressive public and private buildings and more importantly strong fortification walls, as their coastal locations were vulnerable to attacks.

The conquest of the Phoenician cities was of major importance on Alexander's course towards the Persian Empire, in order to eliminate any threats from the rear. Hence, after the battle of Issus, Alexander aimed to place them under his rule¹. The Phoenician cities faced a serious dilemma. They were aware that each city's independence also meant separation and their individual resistance would be futile. On the other hand, the thought of unconditional surrender caused serious internal problems as their fleets were away travelling with their most capable men and even some kings. Darius could easily capture their scattered forces and use them as hostages to secure the cities' allegiance.

Alexander moved fast towards the implementation of his plans. The first Phoenician city to encounter was Arados, a small but strong city-state, built like a fortress on an island. The city's governor Strato, son

of king Gerostratos, decided to surrender since the city would be cut off from supplies in case of a siege. He also relinquished three more minor cities under his control.

Byblos and Sidon, two larger and more powerful cities whose kings were abroad, were next. These cities' surrender weakened any possible resistance of the rest. Thus, Tyre, one of the most important cities, and in constant conflict with the other city-states, was left isolated. The city's king, Azelmicus, being away at the Aegean, sent envoys to discuss the terms of surrender. Alexander's sole request was to be allowed to sacrifice at the Temple of Heracles, not knowing though that this was an extreme insult for the Tyrian king, as he was the only one allowed to sacrifice there. If the envoys accepted such a term, it would mean that Tyre endorsed Alexander as its king. The Tyrians rejected Alexander's request, initiating the siege of Tyre, whose new city was on an island and its old city on the opposite coast.

Old Tyre was located along the coast of the mainland, approximately 30 km south of Sidon. Its sea-front was protected by a group of rocky islets parallel to the coast. New Tyre was built on the two central islets. The city's walls were 4.5 km in length according to Pliny² and its population reached 40,000. The eastern wall reached a height of 45 metres, while its strong sea wall was resting on the shore. The city had two ports. The northern was called the Sidonian and the southern the Egyptian port. Its houses had two storeys and were densely built due to lack of space.

1. Fuller 2003, 385-404.

2. Pliny *Naturalis Historia* V, xvii, 77.

The citizens were occupied in commercial and craft activities, textile dyeing being the most common³.

The siege of Tyre was one of the four sieges Alexander had to lay in his conquest of Asia. It started in 332 BC with the construction of a causeway that stretched out from the coast to the island of New Tyre. Alexander's chief engineer, Diades of Pella with the assistance of the the engineers Charias, Poseidonios and Philippos undertook the project. The causeway was built of stones from Old Tyre and timber from the cedar trees of Lebanon.

In order to protect themselves from enemy arrows, Alexander ordered the erection of two tall siege towers, 45 metres high, which faced the attacks. Thus work on the causeway could continue unobstructed. Nevertheless, the experienced Tyrian engineers were able to destroy the towers and continued the attacks on the soldiers and crew building the causeway to the island.

Modern historians⁴ assume that Diodorus exaggerated in his description of this enterprise and the Tyrian feats. However, the Tyrians' counterattack⁵ showed Alexander that they were determined and formidable opponents. He realised that he needed to attack by sea in order to capture the city and gathered all his naval forces. Arados and Byblos surrendered their fleets and his navy was reinforced by ships from Rhodes, Solloi and Mallos as well as the unified fleet of the Cypriot kingdoms, who after Darius' defeat decided to support the victor of the battle of Issus.

In the meantime, while the fleet was gathering, Alexander subdued the mountainous tribes of Anti-Lebanon. During this expedition 4000 mercenaries from the Peloponnese arrived as reinforcements. After that, Alexander moved from Sidon, with all his ships in battle formation against Tyre. The Tyrians, horrified, decided to close both ports. In the siege's second phase, specialised engineers from Phoenicia and Cyprus were employed to support the siege. The construction of new siege towers commenced, while Alexander ordered giant battering rams to be placed on transport ships he had brought from

Sidon. Apparently, Alexander's plan was to break Tyre's defence from the sea, by placing the rams on ships, which were tied to each other thus forming a unified front.

While a second, more coordinated attack was under way, the Tyrians built wooden towers to defend the city from the ships with the siege weapons. They also threw massive boulders that Alexander's forces had to remove by using cranes. Alexander's ships managed to reach closer to the island. Then the Tyrians sent divers to cut the ropes connecting the ships and at noon, when according to their calculations Alexander would be resting, they attacked with ten of their best ships, which they had previously camouflaged. Unfortunately for them, Alexander had not retreated that specific noon and was able to respond, though not without losses. A series of attacks that followed were organised but not enough to conquer Tyre.

Finally, in July of 332 BC, the seven-month siege came to an end when the Tyrians were unable to withstand a simultaneous attack on three fronts. Arrian vividly describes the final scene of the battle and its losses. He also mentions that after Alexander's forces entered Tyre, approximately 8,000 Tyrians and 400 Macedonians died. Alexander was fierce towards the Tyrians⁶ and as soon as order was restored, he sacrificed to Heracles, the mythical founder of his dynasty.

The siege of Tyre was the lengthier and most severe of all four sieges Alexander laid during his Asian campaign⁷. It acquired an emblematic character for him and his troops, as it made him an undisputed ruler. In essence, the fall of Tyre signalled the end of Phoenician supremacy in the Mediterranean. From then on, the Phoenicians would be absorbed by and assimilated into the populations that prevailed in this part of the eastern Mediterranean. They would not rise again in the course of history. Most cities carried on under other regimes and a different population composition with the Greek element prevailing, while several of them even flourished in Roman times.

3. Ezekiel, chapter 27.

4. Fuller 2004, s. 392, note 23.

5. Arrian, II xix, 3-5.

6. Arrian II xxiv, 3-4, Diodorus XVII, 40, 4, Curtius IV, iv, 16-17.

7. The other three sieges were of Halicarnassos, Gaza and Persepolis.

Το αλφάβητο

Εμμανουήλ Βουτυράς

Η αλφαβητική γραφή είναι μία από τις σημαντικότερες καινοτομίες του αρχαίου ελληνικού πολιτισμού, δεν είναι όμως ούτε η πρώτη ούτε η μόνη που χρησιμοποίησαν οι Έλληνες. Στα μηκυναϊκά χρόνια η ελληνική γλώσσα γραφόταν με τη λεγόμενη «γραμμική Β» γραφή, ενώ στην Κύπρο διατηρήθηκε ως τον 4^ο αι. π.Χ. μια συγγενική με αυτήν συλλαβική γραφή. Η «γραμμική Β» εγκαταλείπεται, όπως όλα δείχνουν, μετά την κατάρρευση των μυκηναϊκών ανακτόρων στο τέλος του 13^{ου} αι. π.Χ., ενώ η αλφαβητική εμφανίζεται τον 8^ο αι.π.Χ.

Η δημιουργία της ελληνικής αλφαβητικής γραφής είναι μια από τις σημαντικότερες μαρτυρίες για τις επαφές μεταξύ Ελλήνων και Φοινίκων στους πρώτους αιώνες της 1^{ης} χιλιετίας π.Χ. Τα ονόματα και η μορφή των γραμμάτων του αλφαβήτου καθώς και η αριστερόστροφη φορά των πρώτων ελληνικών αλφαβητικών επιγραφών δεν αφήνουν καμία αμφιβολία για την προέλευση της γραφής αυτής από την περιοχή της Φοινίκης. Άλλωστε και οι Έλληνες της αρχαϊκής και της κλασικής εποχής γνώριζαν ότι οι πρόγονοί τους είχαν παραλάβει το αλφάβητο από τους Φοίνικες, στους οποίους μάλιστα ορισμένοι απέδιδαν την ανακάλυψη της γραφής (Κριτίας, απ. Β 2, 9 West). Η παράδοση αυτή έχει επομένως ιστορικό πυρήνα αντίθετα με τους μύθους που αναφέρουν ως εφευρέτες των γραμμάτων τον Προμηθέα ή τον Παλαμήδη. Ο Ηρόδοτος (5, 58) συνδέει την εισαγωγή της αλφαβητικής γραφής στην Ελλάδα με την έλευση του μυθικού βασιλιά Κάδμου από τη Φοινίκη και μας δίνει την πληροφορία ότι παλαιότερα τα γράμματα του αλφαβήτου ονομάζονταν *φοινικία* επειδή οι Έλληνες τα

είχαν διδαχθεί από τους Φοίνικες¹. Η μαρτυρία του Ηροδότου επιβεβαιώνεται από δύο επιγραφικές πηγές: (1) Σε μία επιγραφή των μέσων του 5^{ου} αι. π.Χ. από την Τέω τα ελληνικά γράμματα αποκαλούνται *φοινικία*, ενώ χρησιμοποιείται επίσης το ρήμα *φοινικογραφέω*². (2) Ένα υστεροαρχαϊκό ψήφισμα από την Κρήτη μας πληροφορεί για την ύπαρξη σε μια (άγνωστη δυστυχώς) πόλη ενός αξιωματούχου που λεγόταν *ποινικαστάς* (δηλ. *φοινικαστάς*, αφού το κρητικό αλφάβητο δεν διαθέτει ξεχωριστό σύμβολο, το φ, για το άγχο δασύ). Στη θέση αυτή διορίζεται κάποιος Σπενσίθιος, ο οποίος, όπως φαίνεται από την περιγραφή των καθηκόντων του, ήταν γραμματέας και αρχαιοφύλακας, είχε δηλαδή την ευθύνη για τη σύνταξη και τη φύλαξη των επίσημων εγγράφων της πόλης³.

Σχετικά με τον χρόνο εισαγωγής της αλφαβητικής γραφής στην Ελλάδα έχουν διατυπωθεί διαφορετικές απόψεις. Πάντως οι υπάρχουσες ενδείξεις οδηγούν στο συμπέρασμα ότι το σημαντικό αυτό γεγονός πρέπει να συνέβη στο τέλος του 9^{ου} ή στο πρώτο μισό του 8^{ου} αι. π.Χ.⁴ Επιβεβαιώνεται έτσι έμμεσα η παραδοσιακή χρονολόγηση της πρώτης επίσημης καταγραφής στην αρχαία ελληνική ιστορία, εκείνης του νικητή στους πρώτους Ολυμπιακούς αγώνες, το 776 π.Χ. Τα παλιότερα γνωστά ελληνικά κείμενα σε αλφαβητική γραφή ανήκουν στο τρίτο τέταρτο του 8^{ου} αι. Μελετητές των σημιτικών γραφών

1. Βλ. πρόσφατα Nenci 1998.

2. Herrmann 1981.

3. Jeffery & Morpurgo-Davies 1970, van Effenterre 1973.

4. Adamassi Guzzo 1991, 293-309, Slings 1998, Wachter 1999, Wachter 2008, Bourguignon 2010.

πρότειναν μια πολύ πρωιμότερη χρονολόγηση για την παραλαβή του αλφαβήτου από τους Έλληνες με το επιχείρημα ότι η μορφή ορισμένων γραμμάτων των παλαιότερων ελληνικών επιγραφών απαντά σε βορειοσημιτικές γραφές του 11^{ου} αι. π.Χ. ή και παλιότερες⁵. Η άποψη αυτή προσκρούει, ωστόσο, σε σοβαρές δυσκολίες και κυρίως στην απουσία οποιασδήποτε ένδειξης για την χρήση της αλφαβητικής γραφής στην Ελλάδα πριν από τον 8^ο αι.π.Χ. Αναπάντητο παραμένει το ερώτημα αν οι Έλληνες είχαν απολέσει ή εγκαταλείψει συνειδητά τη χρήση της γραμμικής Β γραφής. Είναι πολύ πιθανό ότι η καταστροφή των μυκηναϊκών ανακτόρων οδήγησε στην εγκατάλειψη της γραμμικής Β, που ήταν στενά συνδεδεμένη με την ανακτορική διοίκηση. Ωστόσο, η επιβίωση στην Κύπρο μιας συλλαβικής γραφής που παρουσιάζει ομοιότητες με τη γραμμική Β, την οποία χρησιμοποίησαν οι Έλληνες άποικοι που έφθασαν στο νησί από την Πελοπόννησο ήδη από τον 12^ο-11^ο αι. π.Χ., δείχνει ότι ένα τέτοιο σύστημα γραφής μπορούσε να επιβιώσει, παρά τις ατέλειές του, και έξω από το πλαίσιο των μυκηναϊκών ανακτόρων. Άλλωστε, η ονομασία προέλευσης *φοινικία γράμματα* που έδωσαν οι Έλληνες στο αλφάβητό τους δείχνει ότι γνώριζαν την ύπαρξη και άλλων συστημάτων γραφής, από τα οποία ήθελαν να διακρίνουν εκείνο που υιοθέτησαν τελικά.

Οι Έλληνες δεν παρέλαβαν αυτούσια τη “φοινικική” (δηλαδή κάποια βορειοσημιτική) γραφή, αλλά εισήγαγαν στο αλφάβητό τους ορισμένες τροποποιήσεις που καθιστούσαν ευχερέστερη την καταγραφή της δικής τους γλώσσας. Από την άποψη αυτή το ελληνικό αλφάβητο παρουσιάζεται και φωνολογικά ως ένα ολοκληρωμένο σύστημα. Αυτός είναι ένας επιπρόσθετος λόγος που εμποδίζει να ταυτίσουμε με βεβαιότητα τη γραφή που υπήρξε το άμεσο πρότυπο του ελληνικού αλφαβήτου. Η σημαντικότερη αλλαγή ήταν η εισαγωγή των φωνηέντων, χωρίς τα οποία θα ήταν εξαιρετικά δυσχερής (ίσως και αδύνατη) η γραπτή απόδοση της ελληνικής γλώσσας με τρόπο κατανοητό: σε αντίθεση με τις σημιτικές γλώσσες, η ελληνική (ως ινδοευρωπαϊκή γλώσσα), δεν είναι δυνατόν να καταγραφεί ικανοποιητικά χωρίς τη δήλωση των φωνηέντων εξαιτίας του κλιτικού της

συστήματος και των μεταβολών στις οποίες υπόκεινται τα θεματικά φωνήεντα. Έχει σημασία να θυμηθούμε ότι τα φωνήεντα δηλώνονται και στις συλλαβογραφικές ελληνικές γραφές, δηλαδή στη γραμμική Β και στο κυπριακό συλλαβάριο. Ως φωνήεντα χρησιμοποιήσαν οι Έλληνες σύμβολα τα οποία δήλωναν στη “φοινικική” γραφή φθόγγους (σύμφωνα ή ημίφωνα) που δεν υπήρχαν στη δική τους γλώσσα. Τα σύμβολα αυτά ήταν αρχικά πέντε: *alep* (>A), *he* (>E), *jod* (>I), *ajin* (>O) και *waw* (>Y). Τα τέσσερα πρώτα από αυτά διατήρησαν τη θέση που είχαν στο “φοινικικό” αλφάβητο· το πέμπτο, αντίθετα, που δήλωνε τον φθόγγο *u*, ήταν παραλλαγή του αντίστοιχου “φοινικικού” συμβόλου και τοποθετήθηκε μετά το τελευταίο γράμμα, το *T* (*taw-ταυ*), επειδή το ελληνικό αλφάβητο διατήρησε στην αρχική του θέση το *waw* με τη μορφή *Ϝ* ή *F* (στην οποία το γράμμα αυτό οφείλει την ονομασία *δίγαμμα*) για να δηλώσει το χειλικό ημίφωνο (*w*), που υπήρχε ακόμη στις περισσότερες διαλέκτους. Η επιλογή των συμβόλων που χρησιμοποιήθηκαν για τη δήλωση των φωνηέντων δεν ήταν οπωσδήποτε τυχαία, αλλά έγινε με βάση φωνολογικά κριτήρια και ακολούθησε την αρχή των ακροφωνικών ονομασιών που ισχύει για όλα τα γράμματα του αλφαβήτου⁶.

Η προσαρμογή του «φοινικικού» αλφαβήτου στις ανάγκες της ελληνικής γλώσσας πρέπει να έγινε από κάποιον ή κάποιους που μιλούσαν και τις δύο γλώσσες. Δεν αποκλείεται να συνέβη αυτό στις ακτές της Συρίας και της Φοινίκης, όπου (όπως έδειξαν οι ανασκαφές της *Al Mina*, κοντά στις εκβολές του Ορόντη) υπήρχαν εγκαταστάσεις Ελλήνων κατά τον 9^ο και τον 8^ο αι. π.Χ. Φαίνεται όμως λογικότερο να αναζητήσουμε τον τόπο παραλαβής του αλφαβήτου στην περιοχή του Αιγαίου, όπου μαρτυρείται η παρουσία Φοινίκων στα χρόνια αυτά και όπου έχουν βρεθεί σε ανασκαφές αντικείμενα με σημιτικές επιγραφές (π.χ. στην Κρήτη, στη Σάμο και στην Ερέτρια)⁷. Πρόσφατα το ενδιαφέρον των μελετητών έχει στραφεί προς την Εύβοια⁸, κυρίως εξαιτίας των σημαντικών ευρημάτων των “Σκοτεινών Χρόνων” (11^{ος}-9^{ος} αι. π.Χ.) από το Λευκαντί και λίγο αργότερα (8^{ος} αι. π.Χ.) από την Ερέτρια, τα οποία επιβεβαιώνουν τις μαρτυρίες για την εμπορική δραστηριότητα και τον αποικισμό

5. Για τη σχετική συζήτηση βλ. Heubeck 1979, 73-126. Νέα επιχειρήματα υπέρ της πρώιμης εισαγωγής του αλφαβήτου στην Ελλάδα διατύπωσε πρόσφατα ο Ruijgh 1997 και 1998· βλ. όμως την αντίκρουση του Slings 1998.

6. Brixhe 1994.

7. Μαζαράκης-Ατιάν 2000, 127-130

8. Powell 1991, Marek 1993, Mavrogiannis 2007.

των Ευβοέων κατά την πρώιμη αυτή εποχή και υπογραμμίζουν τις σχέσεις τους με άλλους μεσογειακούς λαούς ανάμεσά τους και με τους Φοίνικες.

Το πρόβλημα του τόπου παραλαβής του αλφαβήτου περιπλέκεται ακόμη περισσότερο από την ύπαρξη τοπικών αλφαβήτων στην Αρχαϊκή Εποχή⁹. Υπάρχουν σαφείς ενδείξεις ότι πολύ σύντομα μετά την πρώτη προσαρμογή του «φοινικικού» αλφαβήτου στις ανάγκες της ελληνικής γλώσσας δημιουργήθηκαν τοπικές παραλλαγές (ανεξάρτητες από τις διαλεκτικές διαιρέσεις), που διατηρήθηκαν ως τον πέμπτο ή και τον 4^ο αι. π.Χ. Η συστηματική κατάταξη των τοπικών αλφαβήτων οφείλεται στον Α. Kirchhoff, ο οποίος χρησιμοποίησε ως βασικό κριτήριο την εισαγωγή πρόσθετων συμβόλων για τη δήλωση ορισμένων συμφώνων της αρχαίας ελληνικής γλώσσας και έδειξε με τη βοήθεια ενός χάρτη τη γεωγραφική κατανομή τους¹⁰. Τα σύμβολα αυτά, που τοποθετήθηκαν μετά το Υ, είναι: τα άηχα δασέα Φ (ph) και Χ (kh) και το διπλό Ψ (ps). Έτσι, συμπληρώθηκαν οι σειρές των άηχων δασέων και των διπλών συμφώνων, καθώς το σύμβολο Θ (tet-θήτα) είχε ήδη χρησιμοποιηθεί για το οδοντικό άηχο δασύ (th), το σύμβολο Ζ (zajin-ζήτα) για το διπλό dz (ή zd) και (σε ορισμένα αλφάβητα) το σύμβολο Ξ (samek-ξει) για το διπλό ks (βλ. πιο κάτω). Με βάση αυτά τα δεδομένα, τα αρχαϊκά αλφάβητα χωρίστηκαν σε τρεις ομάδες στις οποίες αναφερόμαστε συνήθως με τα χρώματα που έχουν στο χάρτη του Kirchhoff οι περιοχές όπου χρησιμοποιούνταν: (1) πράσινα, (2) κόκκινα και (3) γαλάζια. Τα «πράσινα» αλφάβητα δεν έχουν πρόσθετα σύμβολα και δηλώνουν τα δασέα σύμφωνα ph και kh είτε με τα αντίστοιχα ψιλά (Π, Κ) είτε με δύο γράμματα (ΠΗ, ΚΗ), ενώ το διπλό ps πάντοτε ως ΠΣ. Τα «κόκκινα» αλφάβητα χρησιμοποιούν το σύμβολο Φ για το ph, το σύμβολο Ψ για το kh, και το σύμβολο Χ για το ks, ενώ δεν χρησιμοποιούν καθόλου το Ξ. Τα «γαλάζια» αλφάβητα χωρίζονται σε δύο ομάδες, ανάλογα με το αν έχουν τα σύμβολα Ξ και Ψ για να δηλώσουν τα διπλά σύμφωνα ks και ps («σκούρα γαλάζια») ή αν χρησιμοποιούν τους συνδυασμούς γραμμάτων ΧΣ και ΦΣ αντίστοιχα («ανοιχτά γαλάζια»).

Η προσθήκη νέων συμβόλων ήταν συνέπεια της ανάγκης για ομοιόμορφη δήλωση όλων των δασέων

και των διπλών συμφώνων της ελληνικής γλώσσας. Αντίθετα, είναι δύσκολο να καταλήξει κανείς σε μια ικανοποιητική εξήγηση για την επιλογή των συμβόλων που δηλώνουν τους συριστικούς φθόγγους στο ελληνικό αλφάβητο. Οι σημαντικές γλώσσες έχουν περισσότερους συριστικούς φθόγγους από την ελληνική. Ήταν επομένως φυσικό να χρειάζεται κάποια προσαρμογή και στα αντίστοιχα σύμβολα, από τα οποία το «φοινικικό» αλφάβητο διέθετε τέσσερα: Το zajin, που δηλώνει το ηχηρό συριστικό και αντιστοιχεί ως προς το σχήμα και τη θέση με το ελληνικό ζήτα (Ζ)· το samek, που δηλώνει το άηχο συριστικό και αντιστοιχεί ως προς το σχήμα και τη θέση με το ελληνικό ξει (Ξ)· το sade (Μ), που προφέρεται ως ts και που οι Έλληνες ονόμασαν σάν το sin (W), που δηλώνει το δασύ συριστικό και πήρε στα ελληνικά το όνομα σίγμα, πιθανότατα υπό την επίδραση της λέξης σιγγός (σφύριγμα). Τα δύο πρώτα σύμβολα διατήρησαν το σχήμα και τη θέση τους, αλλάξαν όμως όνομα και φωνητική αξία, ενώ το τρίτο και το τέταρτο χρησιμοποιήθηκαν, ανάλογα με το αλφάβητο, για να δηλώσουν τον ίδιο φθόγγο, το άηχο συριστικό. Αυτό το μαθαίνουμε από τον Ηρόδοτο (1, 139), ο οποίος λέει ότι το ίδιο γράμμα οι Δωριείς το ονόμαζαν σάν και οι Ίωνες σίγμα. Ο διαχωρισμός που κάνει ο Ηρόδοτος δεν είναι απόλυτα ακριβής, αφού ορισμένες δωρικές περιοχές (π.χ. η Λακωνία) χρησιμοποιούν το σίγμα (με τη μορφή Σ ή) και όχι το σαν (με τη μορφή Μ)· οπωσδήποτε όμως τα δύο γράμματα δεν συνυπάρχουν σε κανένα αρχαϊκό αλφάβητο.

Μια σημαντική καινοτομία ως προς την καταγραφή των φωνηέντων εμφανίζεται στο αλφάβητο των ιωνικών πόλεων του ανατολικού Αιγαίου. Το σύμβολο Η (het-ήτα), το οποίο δήλωνε τη δασεία, δεν είχε ουσιαστική λειτουργία στην ιωνική διάλεκτο, όπου ο φθόγγος αυτός είχε χαθεί. Έτσι, το διαθέσιμο αυτό γράμμα χρησιμοποιήθηκε για τη δήλωση του μακρού ανοιχτού ε, διαφοροποιώντας το από το βραχύ ε και το μακρό κλειστό ε, τα οποία συνέχισαν να γράφονται με το σύμβολο Ε. Αντίστοιχα, δημιουργήθηκε για το μακρό ανοιχτό ο ένα νέο σύμβολο, το Ω, που τοποθετήθηκε στο τέλος του αλφαβήτου, ενώ το Ο δήλωνε το βραχύ ο και το μακρό κλειστό ο. Αξιοσημείωτο είναι ότι στο αλφάβητο της Πάρου (και της Θάσου, που ήταν αποικία της) τα σύμβολα Ο και Ω χρησιμοποιούνται αντίστροφα. Αργότερα, τον 4^ο αι. π.Χ., όταν το ιωνικό αλφάβητο είχε πλέον υιοθετηθεί επίσημα από τους Αθηναίους (403 π.Χ.)

9. Jeffery 1990, 1-42 και 425-428.

10. Kirchhoff 1887.

και από όλους τους Έλληνες, επικράτησε η χρήση των συνδυασμών ΕΙ και ΟΥ (των λεγόμενων νόθων διφθόγγων) για τη δήλωση του μακρού κλειστού ε και του μακρού κλειστού ο αντίστοιχα.

Οι παλιότερες ελληνικές αλφαβητικές επιγραφές είναι, όπως σημειώσαμε ήδη, αριστερόστροφες (*ἐπὶ τὰ λαιά*), ακολουθούν δηλαδή τα σημετικά τους πρότυπα. Ήδη, όμως, από τις αρχές του 7^{ου} αι. οι Έλληνες άρχισαν να γράφουν προς τα δεξιά, αλλά και παλινδρομικά, αλλάζοντας δηλαδή κατεύθυνση όταν έφθάναν στο τέλος ενός στίχου. Ο δεύτερος αυτός τρόπος γραφής που ονομάζεται *βουστροφηδόν* επειδή θυμίζει την πορεία των βοδιών που οργώνουν ένα χωράφι εγκαταλείφθηκε στο τέλος της αρχαϊκής εποχής. Δεν πρέπει πάντως να ξεχνούμε ότι η ανάγνωση ήταν στην αρχαιότητα δυσκολότερη από ό,τι σήμερα, καθώς έλειπαν οπτικά βοηθήματα όπως ο χωρισμός των λέξεων και τα σημεία της στίξης¹¹.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει το πρόβλημα της χρήσης της αλφαβητικής γραφής στην Ελλάδα στην περίοδο αμέσως μετά την υιοθέτησή της. Τα παλιότερα κείμενα που μας σώζονται είναι εγχάρακτες επιγραφές σε αγγεία ή σε όστρακα του δεύτερου μισού του 8^{ου} αι. π.Χ.¹². Δύο από αυτές είναι έμμετρες και περιέχουν δακτυλικούς εξάμετρους στίχους, ενώ η γλώσσα τους θυμίζει έντονα εκείνη των ομηρικών επών: η πρώτη είναι χαραγμένη σε μια οينوχόη που βρέθηκε στο νεκροταφείο της αρχαίας Αθήνας, τον Κεραμεικό, και ταυτίζει το αγγείο ως έπαθλο σε διαγωνισμό χορού¹³ (αρ. κατ. 138). Η δεύτερη είναι χαραγμένη σε έναν υστερογεωμετρικό σκύφο που ήταν επίσης κτέρισμα (στον τάφο ενός αγοριού 12-14 ετών) στο νεκροταφείο των Πιθηκουσσών (στο σημερινό νησί Ischia), μιας Ευβοϊκής αποικίας στον κόλπο της Νεάπολης¹⁴. Το κείμενο μνημονεύει στη αρχή ένα μυθικό αντικείμενο γνωστό από την επική παράδοση (Ιλιάδα Λ 632-637), το ποτήρι του Νέστορος, και συνεχίζει με δύο δακτυλικούς εξάμετρους στίχους που αναφέρονται στο ποτήρι στο οποίο είναι γραμμένοι και λένε ότι όποιος πει από αυτό, θα δοκιμάσει τον έρωτα που εμπνέει η Αφροδίτη. Η ποιητική αυτή διατύπωση μπορεί να ερμηνευθεί είτε ως συμποτικό

σκώμμα (δηλαδή ως αστείο από αυτά που συνήθιζαν να κάνουν στη διάρκεια των συμποσίων) είτε ως ερωτική επωδή.

Τα παραδείγματα που αναφέραμε δείχνουν ότι οι Έλληνες χρησιμοποίησαν την αλφαβητική γραφή από πολύ νωρίς ανάμεσα στα άλλα και για την καταγραφή της ποίησής τους. Αν και από τα γραπτά μνημεία παλαιότερων πολιτισμών δεν λείπουν τα ποιητικά κείμενα, η χρήση της ελληνικής γραφής ήδη από την αρχή για την αποτύπωση σύντομων ποιημάτων γραμμένων στη γλώσσα του έπους και σε δακτυλικούς εξάμετρους στίχους είναι ένα νέο στοιχείο που διαφοροποιεί τον ελληνικό πολιτισμό από τους πολιτισμούς της ανατολικής Μεσογείου και της Μεσοποταμίας.

Καταλήγοντας, πρέπει να επισημάνουμε ότι δεν είναι εύκολο να προσδιορίσουμε με ασφάλεια τους λόγους που οδήγησαν τους Έλληνες, τέσσερις περίπου αιώνες μετά την εγκατάλειψη της συλλαβικής γραμμικής Β γραφής (πιθανότατα γύρω στο 800 π.Χ. ή λίγο αργότερα), να υιοθετήσουν μια νέα γραφή, την αλφαβητική, που είχε ως βάση τη “φοινικική” (δηλαδή μια βορειοσημιτική γραφή). Βέβαιο είναι ότι η συμβολή των Φοινίκων στη διαδικασία παραλαβής και προσαρμογής της νέας γραφής ήταν σημαντική¹⁵. Οι υπάρχουσες μαρτυρίες πιστοποιούν επίσης ότι οι χρήσεις της ελληνικής γραφής ήταν από την αρχή πολλαπλές: δήλωση κτήσης ενός αντικειμένου, τήρηση λογαριασμών και αρχείων, ανταλλαγή μηνυμάτων, αλλά και καταγραφή μεγαλύτερων κειμένων -συχνά ποιητικών συνθέσεων. Ήδη από τον 7^ο αι. π.Χ. συναντούμε μνημειακές επιγραφές διάφορων ειδών αναθηματικές, επιτύμβιες, κείμενα νόμων κ.ά). Πρέπει να σημειώσουμε ότι τα κείμενα αυτά γράφονταν για να εκφωνούνται, η σύνδεση δηλαδή της γραφής με τον προφορικό λόγο παρέμενε στενή. Δεν είναι τυχαίο ότι οι αρχαίοι διάβαζαν σχεδόν πάντοτε φωναχτά¹⁶. Οφείλουμε όμως να υπογραμμίσουμε ότι η πολύπλευρη χρησιμοποίηση της γραφής από τους αρχαίους Έλληνες είναι μία από τις πιο σημαντικές ιδιαιτερότητες του πολιτισμού τους.

11. Thomas 1992, 92-93.

12. Μαζαράκης-Αινιάν 2000, 119-127.

13. Guarducci 1987 (ελληνική μετάφραση 2008), 66-67.

14. Buchner & Ridgway 1993, 219, Guarducci 1987 (ελληνική μετάφραση 2008), 428-431.

15. Burkert 1992, 25-33.

16. Thomas 1992, 63-64.

The alphabet

Emmanuel Voutyras

The alphabetic script is one of the most important innovations of ancient Greek culture, but it is neither the first nor the only one used by the Greeks. In Mycenaean times the Greek language was written in the so-called “Linear B” script, while in Cyprus a similar syllabic script persisted until the 4th c. BC. After the collapse of the Mycenaean citadels in the 13th c. BC, the Linear B script was apparently abandoned, while the alphabetic script made its appearance in the 8th c. BC.

The creation of the Greek alphabetic script is one of the best testimonies for the contacts between Greeks and Phoenicians in the early centuries of the 1st millennium BC. The names and shapes of the letters, as well as the right-to-left direction of the first Greek alphabetic inscriptions leave no doubt as to the origin of this script from Phoenicia. After all, Greeks in the Archaic and Classical era knew that their ancestors had adopted the alphabet from the Phoenicians, to whom some attribute the invention of writing (Critias, frg. B 2, 9 West). Therefore, this tradition has an historical background – unlike the myths mentioning Prometheus or Palamedes as the inventors of letters. Herodotus (5, 58) associates the introduction of the alphabetic script in Greece with the arrival of the mythical king Cadmus from Phoenicia. He also tells us that the letters of the alphabet were once called ‘φοινικῆα’ (Phoenician) since the Greeks learnt them from the Phoenicians¹. Herodotus’ testimony is confirmed by two epigraphic testimonies: (1) on a mid-5th c. BC inscription from Teos, Greek letters are

called Phoenician, while the verb *φοινικογραφέω*² (“I write in Phoenician”) is also used. (2) A late archaic decree from Crete informs us of the existence of an (unfortunately unknown) city of a dignitary called *ποινικαστάς* (Poenicastas, which is the equivalent of *φοινικαστάς*, Phoenicastas, as the Cretan alphabet did not have a separate symbol for the aspirated labial ph,). A certain Σπενσίθιος was appointed to this post, who, according to his job description, was a secretary and archivist, being responsible for writing down and keeping the city’s official documents³.

Regarding the date of introduction of the alphabetic script to Greece, different opinions have been put forth. In any case, the existing evidence suggests that this important event took place in the late 9th or the first half of the 8th c. BC⁴. This also confirms the traditional date for the first official record in ancient Greek history, that of the winner of the first Olympic Games in 776 BC. The oldest known Greek texts in alphabetic script date to the third quarter of the 8th c. BC. Researchers of Semitic scripts proposed a much earlier dating for the adoption of the alphabet by the Greeks, arguing that the shape of certain letters of the earliest Greek inscriptions can also be found in north Semitic scripts of the 11th c. BC or earlier even⁵. This view, however, presents seri-

1. See recently Nenci 1998.

2. Herrmann 1981.

3. Jeffery & Morpurgo-Davies 1970; van Effenterre 1973.

4. Adamassi Guzzo 1991, 293-309; Slings 1998; Wachter 1999; Wachter 2008; Bourguignon 2010.

5. For relevant discussion, see Heubeck 1979, 73-126. New arguments for an early introduction of the alphabet in Greece were expressed recently by Ruijgh 1997 and 1998. See also the objections expressed by Slings 1998.

ous difficulties, given the absence of any indication for the use of the alphabetic script in Greece prior to the 8th c. BC. The question whether the Greeks had lost or consciously abandoned the use of the Linear B script remains unanswered. It is highly probable that the destruction of the Mycenaean palaces led to the abandonment of the Linear B, which was closely linked to palatial administration. Nonetheless, the endurance of a syllabic script in Cyprus, similar to Linear B, used by Greek settlers who reached the island from the Peloponnese since the 12th-11th c. BC, shows that such a script could survive, despite its imperfections, outside the frame of Mycenaean palaces. After all, the fact that the Greeks called their alphabet *φοινικία γράμματα* (Phoenician letters) shows that they were aware for the existence of other scripts, from which they wanted to distinguish the one they chose to adopt.

The Greeks did not adopt the “Phoenician” (i.e. a north Semitic) script unchanged, but introduced certain modifications that made the recording of their own language easier. In that sense, the Greek alphabet appears as a complete phonological system. This is another reason that prevents us from identifying the script that was the direct prototype of the Greek alphabet with certainty. The most vital change was the introduction of vowels, without which the writing of Greek would be extremely difficult (if not impossible), in an intelligible way: unlike the Semitic languages, Greek (as an Indo-European language) cannot be adequately recorded without indication of the vowels due to its declensional system and its vowel gradation. It is important to remember that the vowels were also indicated in the syllabic Greek scripts, i.e. the Linear B and the Cypriot Syllabary. The Greeks changed certain symbols of the Phoenician script into vowels denoting speech sounds (consonants or semivowels) that did not exist in their own language. These symbols were initially five: \alep (>A), he (>E), jod (>I), ^ajin (>O) και waw (>Y). The first four of these maintained the position they had in the “Phoenician” alphabet. The fifth though, which signified the sound ‘u’, was a variant of the corresponding “Phoenician” letter and was placed after the last letter, ‘T’ (taw-*ταῦ*), since the Greek alphabet kept ‘waw’ at its place, with the form of *Ϝ* or *ϝ* (due to the latter form, the letter was known as Digamma) to denote the labial semivowel (w), which existed in

most dialects. The choice of the symbols used to indicate vowels was not necessarily accidental, but was based on phonological criteria and followed the principle of acrophonic names that applies to all letters of the alphabet⁶.

The adaptation of the “Phoenician” alphabet to the needs of the Greek language was obviously the work of an individual or a group of people who spoke both languages. It may have taken place on the coast of Syria and Phoenicia, where (as the excavations at Al Mina, near the Orontes estuary showed) Greeks had settled during the 9th and 8th c. BC. But it seems more plausible to locate the place of introduction of the alphabet somewhere in the Aegean, where the Phoenician presence is documented at the time and many artefacts bearing Semitic inscriptions have been found in excavations (e.g. Crete, Samos and Eretria)⁷. Recently, the attention of scholars was drawn to Euboea⁸, mainly because of the significant finds of the Dark Ages (11th-9th c. BC) from Lefkandi and somewhat later (8th c. BC) from Eretria, which confirm the testimonies concerning Euboean commercial activity and colonization during this early period, also underlining their relations with other Mediterranean peoples – including the Phoenicians.

The problem of where the alphabet was introduced is further complicated by the existence of local alphabets in the archaic period⁹. There are clear indications that very soon after the initial adaptation of the “Phoenician” alphabet to the need of the Greek language, local varieties were created (independent of dialectal divisions) which lasted until the 5th or 4th c. BC. A. Kirchhoff was the first to classify of local alphabets systematically, by using the introduction of additional symbols for the indication of certain consonants of the ancient Greek language and illustrated their geographical distribution on a map¹⁰. These symbols, which followed Y, are: the aspirated plosives Φ (ph) and Χ (kh) and the cluster Ψ (ps). Thus, the series of aspirated consonants and consonant clusters, as the symbol Θ was already used for the dental aspirated plosive (th), the symbol Ζ (zajin-ζήτα) for the cluster dz (or zd) and (in certain alphabets) the

6. Brixhe 1994.

7. Μαζαράκης-Αιγιάλ 2000, 127-130

8. Powell 1991; Marek 1993; Mavrogiannis 2007.

9. Jeffery 1990, 1-42 and 425-428.

10. Kirchhoff 1887.

symbol Ξ (samek-ξει) for the cluster ks (see below). Based on this data, the archaic alphabets were divided into three groups. We usually refer to these groups by the colours their regions have on Kirchhoff's map: (1) Green, (2) red and (3) blue (pl.4). The "green" alphabets lack any additional symbols and indicate the aspirated consonants 'ph' and 'kh' either with the relevant voiceless (Π, K) or with two letters (ΠΗ, ΚΗ), while the cluster ps is always ΠΣ. The "red" alphabets use the symbol Φ for ph, the symbol Ψ for kh, and the symbol Χ for ks, while they lack Ξ. The "blue" alphabets are further divided into two groups, depending on whether they have the symbols Ξ and Ψ to indicate the consonant clusters ks and ps ("dark blue") or whether they use the combinations of letters ΧΣ and ΦΣ respectively ("light blue").

The addition of new symbols was a necessity for the uniform expression of all aspirated consonants and consonant clusters of the Greek language. On the contrary, it is very difficult to conclude on a sufficient explanation for the choice of symbols used to denote sibilant sounds in the Greek alphabet. Semitic languages have more sibilant sounds than Greek. Naturally, certain changes were needed to the relevant symbols, which were four in the Phoenician alphabet: zajin, which denotes the voiced sibilant and corresponds in shape and position with the Greek ζήτα (Z); samek, which denotes the voiceless sibilant and corresponds in shape and position with the Greek ξει (Ξ); sade (M), which is pronounced 'ts' and the Greeks named σάν (san); sin (W), which denotes the rough sibilant and was named σίγμα (sigma) in Greek, most probably deriving from the word σιγμός (whistling). The first two symbols kept their names and phonetic values, while the third and fourth were used, depending on the alphabet, to indicate the same sound, the voiceless sibilant. We learn this from Herodotus (1, 139), who mentions that the same letter was called σάν (san) by the Dorians and σίγμα (sigma) by the Ionians. Herodotus' division is not entirely clear since certain Doric areas (e.g. Laconia) used σιγμα (shaped as Σ) instead of σάν (shaped as Μ). In any case, the two letters do not coexist in any archaic alphabet.

A notable innovation regarding the writing of vowels appeared in the alphabet of the Ionian cities of the eastern Aegean. The symbol Η (het-ἥτα), which indicated rough breathing, had no real function in the Ionian dialect, where the sound had been

dropped. Thus the available letter was used for the indication of the long open 'e', differentiating it from the short 'e' and the long close 'e', which were both expressed with the symbol Ε. A new symbol was respectively created for the long open 'o', the Ω, which was placed at the end of the alphabet, while Ο indicated the short 'o' and the long close 'o'. It is noteworthy that in the alphabet of Paros (and Thassos, which was its colony) the symbols Ο and Ω were used conversely. Later on, in the 4th c. BC, when the Ionian alphabet had been officially adopted by the Athenians (403 BC) and the rest of the Greeks, the use of the combinations ΕΙ and ΟΥ (known as spurious diphthongs) prevailed to indicate the long close 'e' and the long close 'o' respectively.

The early Greek alphabetic inscriptions were, as already mentioned, directed from right to left (*ἐπὶ τὰ λαία*), following on the footsteps of their Semitic prototypes. But already since the early 7th c. BC the Greeks started writing left-to-right, and also bidirectionally, that is reversing direction when they reached the end of a line. The latter writing system – called *βουστροφηδόν* (boustrophedon) because it resembles oxen turning during ploughing – was abandoned by the end of the archaic era. We should not forget though, that reading in antiquity was harder than today as visual aids, like word separation or punctuation, were absent¹¹.

The problem of the use of the alphabetic script in Greece immediately after its adoption presents a special interest. The oldest surviving texts are engraved inscriptions on pottery or sherds of the second half of the 8th c. BC¹². Two of these are in verse, containing dactylic hexametre verses, while the language is strongly reminiscent of Homer: The first was engraved on an oinochoe found at the cemetery of ancient Athens, the Kerameikos, and identifies the vessel as a trophy on a dance competition¹³ (no 138). The second is engraved on a late Geometric cup, which was also a funerary offering (on a 12/14-year old boy's grave) at the cemetery of Pithekoussai (modern-day Ischia), a Euboean colony on the gulf of Naples¹⁴. The text's first line refers to a legendary object known

11. Thomas 1992, 92-93.

12. Μαζαράκης-Αινιάν 2000, 119-127.

13. Guarducci 1987 (Greek translation 2008), 66-67.

14. Buchner, Ridgway 1993, 219; Guarducci 1987 (Greek translation 2008), 428-431.

from the epic tradition (Iliad XI 632-637), Nestor's cup, and continues on with two dactylic hexametric verses that refer to the cup itself and mention that whoever drinks from it will experience the love inspired by Aphrodite. This poetic phrasing can be interpreted either as a sympotic quip (i.e. a joke common during symposia) or a love incantation.

The aforementioned examples show that the Greeks used the alphabetic script to record their poetry among other things from a very early stage. Although poetic texts are not absent from written documents of earlier cultures, the use of the Greek alphabet since the beginning in order to record short poems written in the language of Epic poetry and in dactylic hexametric verses is a new element that differentiates Greek culture from other cultures of the eastern Mediterranean and Mesopotamia.

In conclusion, we need to point out that we cannot be certain about the reasons that led the Greeks to adopt a new, alphabetic, script, which had the Phoe-

nician (i.e. a north Semitic) script as its basis, four centuries after the abandonment of the syllabic Linear B script (most probably around 800 BC or shortly thereafter). It is, however, certain that the Phoenician contribution to the introduction and modification of the new script was crucial¹⁵. The current evidence attests that the uses of the Greek script were multiple from the outset: declaration of property, keeping of accounts and archives, messaging, as well as recording of longer texts – often poetic compositions. Already since the 7th c. BC we find monumental inscriptions of various types (votive, funerary, law texts etc). We should note that these texts were written to be vocalised, indicating that the connection between writing and the spoken word remained close. It is no coincidence that the ancients almost always read out loud¹⁶. But we need to underline that the multifaceted use of the script by the ancient Greeks was one of the most essential characteristics of their culture.

Αττική γεωμετρική τριφυλλόστομη οινόχνη
(αρ. κατ. 139). Λεπτομέρεια.

Attic Geometric trefoil oinochoe
(cat. no. 139). Detail.

15. Burkert 1992, 25-33.

16. Thomas 1992, 63-64.

Ρητίνες, καρκεύματα και αρώματα από τη Χαναάν στο Αιγαίο*

Νίκος Μερούσης

Κάπου στα 1300 π.Χ. ένα εμπορικό πλοίο φορτωμένο με 150 αμφορείς που περιείχαν ρητίνες σήκωσε άγκυρα για το τελευταίο ταξίδι του από ένα λιμάνι της Φοινίκης, ίσως από την Ugarit¹, με κατεύθυνση δυτικά. Σε ένα αγκυροβόλι της Κύπρου φόρτωσε εκτός των άλλων 10 τόνους χαλκού σε τάλαντα και συνέχισε το μοιραίο, όπως αποδείχτηκε, ταξίδι του με προορισμούς λιμάνια του Αιγαίου, όπως η Ρόδος, η Κρήτη και η Ηπειρωτική Ελλάδα, και της Δυτικής Μεσογείου. Όμως στις νοτιοδυτικές ακτές της Μικράς Ασίας, στην περιοχή που σήμερα έχει το όνομα Kaş, κοντά στο ακρωτήρι Ulu Burun, ίσως δυνατοί άνεμοι και θαλασσοταραχή, μπορεί το βαρύ, πολλών τόνων, φορτίο ή ακόμα μια πειρατεία ή κάποιο τεχνικό πρόβλημα στο ξύλινο κύτος, είχαν ως συνέπεια το πλοίο να βυθιστεί και να πάρει μαζί του στον πυθμένα του πελάγους το πολύτιμο φορτίο του².

Το *πολυπολιτισμικό*, όπως θα λέγαμε με σημερινούς όρους, φορτίο του συγκεκριμένου ναυαγίου –ο ανασκαφέας C. Pulak (1997, 256) κάνει λόγο για αντικείμενα από 9-10 πολιτισμούς– παρουσιάζει εξαιρετικό ενδιαφέρον, καθώς εκτός από τις μοναδικής

ποικιλίας, ποσότητας και ποιότητας πρώτες ύλες και τέχνηργα³ περιλάμβανε έναν τόνο ρητινών αποθηκευμένων σε χαναανίτικους αμφορείς⁴.

Οι εργαστηριακές έρευνες για την ταυτοποίηση της ρητίνης που βρέθηκε στους αμφορείς από τη Χαναάν –σε μερικούς το περιεχόμενο σωζόταν σχεδόν άθικτο⁵– έδειξε ότι πρόκειται για *ρετσίνι* από δέντρα, όπως η *Pistacia terebinthus* και η *Pistacia atlantica*, είδη που ευδοκimoύν και σήμερα στις ακτές της Συροπαλαιστίνης⁶. Μάλιστα σε μερικούς αμφορείς η ρητίνη περιείχε φύλλα και καρπούς από δέντρα του γένους *Pistacia*⁷. Η αρχική υπόθεση ότι τα αποθηκευτικά αγγεία ήταν γεμάτα με ρετσινωμένο κρασί ή κάποιο άλλο υγρό στο οποίο είχε αναμιχθεί ρητίνη, σήμερα έχει αποκλειστεί και θεωρείται βέβαιο ότι οι αμφορείς περιείχαν ρητίνη⁸ που φορτωνόταν από τη

* Οι όροι Χαναάν και Φοινίκη και τα παράγωγά τους θεωρούνται ταυτόσημοι. Στη βιβλιογραφία έχει καθιερωθεί με τον πρώτο όρο να δηλώνεται ο πολιτισμός που άκμασε στη συροπαλαιστινιακή ακτή κατά τη 2^η χιλιετία, ενώ οι όροι Φοινίκη και Φοίνικες δηλώνουν τον πολιτισμό αυτό από την Εποχή του Σιδήρου και μετά (βλ. διεξοδική συζήτηση από Μπουρογιάννη στον παρόντα τόμο, 33-34. Επίσης Muhly 1999, 521, Marcsoe 2000, 10). Ο Μπουρογιάννης (ό.π.) αναφέρει ότι όταν οι κάτοικοι της Χαναάν-Φοινίκης δεν προέτασαν ως χαρακτηριστικό αυτοπροσδιορισμού τους την πόλη καταγωγής τους, αυτοαποκαλούνταν Χανααίοι. Ο όρος *ro-ni-ki-jo/φοινίκιον* που απαντά στα αρχεία της Γραμμικής Β δεν είναι ξεκάθαρο, αν σχετίζεται με τους όρους Φοινίκη και Φοίνικας (βλ. ενδεικτικά Chadwick 1997, 250, Sarpaki 2001, 221-226).

1. Pulak 1997, 253.

2. Βλ. Bass 1986, Pulak 1988, Bass, Pulak, Collon & Weinstein 1989, Bass 1990, Haldane 1993, Pulak 1997, 1998.

3. Το φορτίο περιλάμβανε 10 τόνους χαλκού σε τάλαντα, μεγάλη ποσότητα κασσίτερου και ναλόμαζας σε τάλαντα, χαυλιόδοντες ελεφάντων και υποποτάμων, κορμούς αιγυπτιακού εβένου, χάλκινα όπλα από τις ακτές της Φοινίκης και άλλα μυκηναϊκού τύπου, λίγα μυκηναϊκά αγγεία, άφθονα κυπριακά, αυγά στρουθοκαμήλου, κοσμήματα και πολύτιμα αντικείμενα ανατολικής προέλευσης, ήλεκτρο από τη Βαλτική, 30 περίπου κυπριακές λίθινες άγκυρες ακόμα και αγγεία που περιείχαν καρκεύματα και τρόφιμα, όπως κρόκο, σύκα, σταφύλια, αμύγδαλα, ρόδια και ελιές κ.λπ. (για βιβλιογραφία βλ. υποσημ. 2).

4. Mills & White 1989, Haldane 1993, Gorham & Bryant 2001, 294, εικ. 3d, Stern, Heron, Tellefsen & Serpico 2008.

5. Bass 1986, 277.

6. Βλ. υποσημ. 4.

7. Pulak 1988, 11.

8. Haldane 1993, 352-353, Pulak 1998, 201-202, Stern, Heron, Tellefsen & Serpico 2008, 2202. Στην έρευνα έχει επικρατήσει η άποψη ότι με τον όρο *ki-ta-no*, ο οποίος αναφέρεται στα αρχεία της Γραμμικής Β στην Κνωσό, δηλώνεται η ρητίνη της *P. terebinthus* (τερεβινθίνη) (Chadwick 1997, 250, Sarpaki 2001, 210-212). Πρόσφατα υποστήριξε πως αυτή η υπόθεση δεν ανταποκρίνεται στα υπάρχοντα δεδομένα και πρότεινε να ταυτιστεί η λέξη *ki-ta-no* με το λάδι

Φοινίκη και διακινούνταν με τα πιο χαρακτηριστικά αποθηκευτικά αγγεία, τους χαναανίτικους αμφορείς⁹, σε όλη τη Μεσόγειο.

Η ρητίνη, η οποία εκκρίνεται από το δέντρο που στην Ελλάδα ονομάζουμε (αγριο)τσικουδιά, κοκορετσιά ή κοκορεβιθιά (*Pistacia terebinthus*)¹⁰, στην Κρήτη έχει διάφορα ονόματα, όπως *τερμιθιά*, *αντραμιθιά*, *τραμυθιά* και στην Κύπρο *τριμιθιά*, συλλέγεται το καλοκαίρι. Αρχικά ο κορμός του δέντρου χαράσσεται προσεκτικά και σιγά-σιγά στα μέσα του θέρους, όταν η θερμοκρασία είναι υψηλή, αρχίζει από τις εντομές να στάζει το ρετσίνι. Η συλλογή του απαιτεί μόχθο, υπομονή και επιδεξιότητα λόγω της ημίρρευστης μορφής και της κολλώδους υφής του¹¹. Υποθέτω ότι οι αμφορείς του ναυαγίου στην υποθαλάσσια περιοχή Ulu Burun πρέπει να φορτώθηκαν στο μοιραίο πλοίο κάπου στο τέλος του καλοκαιριού ή στις αρχές του φθινοπώρου, όταν μεγάλες ποσότητες ρητίνης από την περιοχή της Φοινίκης είχαν συλλεχθεί και ήταν έτοιμες για να διακινηθούν στα λιμάνια της Μεσογείου.

Η γεωγραφική κατανομή των χαναανίτικων αμφορέων παρουσιάζει μεγάλο ενδιαφέρον, καθώς δείχνει, εκτός των άλλων, το γεωγραφικό εύρος στο οποίο κινούνταν οι έμποροι της Φοινίκης κατά την Ύστερη Εποχή του Χαλκού¹². Η Αίγυπτος φαίνεται πως ήταν ένας από τους κύριους αποδέκτες και καταναλωτές 'φοινικικών' ρητινών¹³. Χαναανίτικοι αμφορείς, όπως αυτοί που κυκλοφορούσαν στο Αιγαίο, έφταναν στη φαραωνική Αίγυπτο γεμάτοι με ρητίνες¹⁴. Πρόσφατες αρχαιολογικές έρευνες έχουν αποδείξει ότι σε αιγυπτιακά κύπελλα της εποχής του Νέου Βασιλείου το θυμίαμα που καιγόταν ήταν ρητίνες δέντρων του γένους *Pistacia* που είχαν εισαχθεί από τη Χαναάν¹⁵. Αν μάλιστα με την αιγυπτιακή λέξη *sntr*¹⁶ δηλωνόταν η συγκεκριμένη ρητίνη –δέντρα του είδους *Pistacia* δεν φύονταν στην Αίγυπτο– τότε επρόκειτο για μια

πολυτελή ουσία που καταναλωνόταν σε αρκετά μεγάλες ποσότητες στην αυλή των Φαραώ. Για παράδειγμα στα χρόνια του Τούθμωσι Γ' κατά μέσο όρο εισάγονταν σε ετήσια βάση από την περιοχή της Φοινίκης πάνω από 9.000 λίτρα τέτοιας ρητίνης¹⁷. Η χρήση της στην ταρίχευση των νεκρών πρέπει να θεωρηθεί βέβαιη¹⁸ όπως και η καύση της στις τελετουργίες ως θυμίαμα ακόμα και ως παραισθησιογόνο¹⁹. Η ανάμειξη αυτής της ρητίνης στο κρασί για τη βελτίωση της γεύσης του αλλά και ως συντηρητικό, καθώς και διάφορες άλλες εφαρμογές στη φαρμακευτική, στη ναυπηγική ως συγκολλητική ουσία, στη στίλβωση ξύλινων επίπλων και φερέτρων ήταν καθημερινή υπόθεση. Πολλές από αυτές τις σκέψεις που διατυπώνονταν επιφυλακτικά εδώ και δεκαετίες σχετικά με τις χρήσεις των ρητινών από τα δέντρα του γένους *Pistacia*, επιβεβαιώνονται μέσα από σύγχρονες αρχαιολογικές έρευνες²⁰.

Στο Αιγαίο αμφορείς από τη Χαναάν γεμάτοι με ρητίνη διακινούνταν από τη Νεοανακτορική εποχή (16^{ος} αι. π.Χ.) ως το τέλος της ΥΜΙΙΒ (τέλη 13^{ου} αι. π.Χ.), όπως μαρτυρεί και το ναυάγιο στο Ulu Burun²¹. Η παρουσία τους στα λιμάνια καθώς και στα οικονομικά και διοικητικά κέντρα της υστερομινωικής Κρήτης, όπως στην Κνωσό και στο επίνειό της, τον Πόρο, στον Κορμό, στη Ζάκρο και στα Χανιά, βεβαιώνει ότι το συγκεκριμένο προϊόν ήταν γνωστό στο νησί, ενώ στη μυκηναϊκή Ελλάδα χαναανίτικοι αμφορείς απαντούν κυρίως σε τάφους (Μενίδι, Μυκήνες, Ασίνη, Αρχαία Αγορά Αθηνών, Θήβα, Πύλος κ.λπ.) αλλά και σε οικιστικά συμφραζόμενα, όπως στο Θρησκευ-

που παράγεται από τη σύνθλιψη των καρπών του συγκεκριμένου δέντρου βλ. Μερούσης 2012, Merousis v.δ.

9. Για τους χαναανίτικους αμφορείς βλ. Akestrom 1975, Watrous 1992, 159-183, Cline 1994, 95-97, Leonard 1996, Day, Quin, Rutter & Kilikoglou 2011.
10. Γεννάδιος 1959, 735-738.
11. Μερούσης 2012, Merousis v.δ.
12. Cline 1994, Leonard 1996.
13. Για το εμπόριο ρητινών βλ. Serpico 2003.
14. Serpico, Bourriau, Smith, Goren, Stern & Heron 2003, www.amarnaproject.com.
15. Stern, Heron, Corr, Serpico & Bourriau 2003.
16. Loret 1949, 20-25, Artzy 1994, 131, 134, 139, Pulak 1997, 241, Pulak 1998, 201-202, Serpico 2003.

17. Loret 1949, 20-23.

18. Serpico & White 2003, 430, 464-468, Koller, Baumer, Kaup & Weser 2005.

19. Stern, Heron, Corr, Serpico & Bourriau 2003.

20. Serpico & White 2003, 430, 456-464, Bonizzoni, Bruni, Guglielmi, Milazzo & Neri 2011, 1229.

21. Στους χαναανίτικους αμφορείς διακινούνταν και άλλους είδους προϊόντα εκτός από ρητίνες (Bass 1986, 278, Haldane 1993, 353). Η ανάλυση οργανικών καταλοίπων ενός τέτοιου τύπου αμφορέα, που ήρθε στο φως στο Θρησκευτικό Κέντρο των Μυκηνών, έδειξε ίχνη από ρετσινωμένο κρασί, δεδομένο που μπορεί να ερμηνευτεί ποικίλα: κατά μια εκδοχή ρετσινωμένο κρασί μέσα σε αμφορείς έφτανε στα λιμάνια του Αιγαίου από τα παράλια της Συρίας και της Παλαιστίνης (Tzedakis & Martlew 2002, 156, 157, αρ. 140, McGovern, Glusker, Exner & Hall 2008, 194-195) ή το συγκεκριμένο αγγείο περιείχε τοπικό ('μυκηναϊκό') ρετσινωμένο κρασί που είχε αποθηκευτεί εκεί, αφού οι εισαγόμενες ρητίνες είχαν καταναλωθεί και ο αμφορέας χρησιμοποιούνταν πια για την αποθήκευση οίνου. Μια άλλη, τρίτη εκδοχή είναι ότι οι ρητίνες που περιείχε αρχικά ο αμφορέας διαπέρασαν το πορώδες της κεραμικής ύλης, γι' αυτό ανιχνεύτηκαν στην αρχαιολογική εξέταση.

τικό Κέντρο των Μυκηνών και στην Τίρυνθα²².

Στους Μινωίτες και στους Μυκηναίους η ρητίνη θα πρέπει να έφτανε σε μορφή ημίρρευστη ή σε 'δάκρυα', κάτι όπως η χιώτικη μαστίχα, που και αυτή δεν είναι τίποτα άλλο από τη ρητίνη που εκκρίνει ένας θάμνος του γένους *Pistacia*, η *Pistacia lentiscus* var. *Chia*. Χωρίς επεξεργασία τα δάκρυα χρησιμοποιούνταν ως θυμίαμα ή συνδυάζονταν με αρωματικούς καρπούς, όπως οι σπόροι κοριάνδρου και άρκευθου ή τα τσίκουδα, με άλλα λόγια οι καρποί της τσικουδιάς²³. Σε αυτή την περίπτωση ο εκλυόμενος καπνός πρέπει να ήταν ιδιαίτερα βαρύς και αρωματικός, κατάλληλος για τα τελετουργικά δρώμενα που λάμβαναν χώρα στα ανάκτορα, σε ιερούς δημόσιους και ιδιωτικούς χώρους, ακόμα και σε νεκροταφεία. Κοινορτοποιημένη η ρητίνη αυτή θα μπορούσε να χρησιμοποιηθεί σε αλοιφές φαρμακευτικές ή σε καλλυντικά παρασκευάσματα ή με ζέσταμα και κατάλληλη επεξεργασία αναμιγνυόταν στο κρασί ή σε άλλα 'σύνθετα' ποτά, τέτοια που, όπως αποδεικνύεται από τις αρχαιομετρικές έρευνες, ήταν ιδιαίτερα αγαπητά στο Αιγαίο κατά την Ύστερη Εποχή του Χαλκού²⁴.

Μια άλλη αρωματική ρητίνη, που πιθανώς διακινούνταν από Χαναναίους εμπόρους στο Αιγαίο κατά τη 2^η χιλιετία π.Χ. ήταν η πολύτιμη *σμύρνα*, εξωτικό προϊόν που παραγόταν στη νότια Αραβία, την Αφρική (σημερινό Σουδάν, Αιθιοπία, Σομαλία) και την Ινδία²⁵. Η μαρτυρία των αρχείων της Κνωσού έχει ιδιαίτερη αξία, επειδή πιστοποιείται η τόσο πρόωπη χρήση αυτής της ρητίνης στον αιγαιακό χώρο. Η Anna Sacconi²⁶ έχει υποστηρίξει, με βάση ένα χωρίο από τον Αθήναιο, ότι το ιδεόγραμμα *23/ MU είναι η συντομογραφία της λέξης *μύρρα*, στην αιολική διάλεκτο *σμύρνα*²⁷, που δεν είναι άλλη από τη γνωστή αρωματική κομμεορητίνη που εκκρίνεται από θάμνους του γένους *Commifora* και χρησιμοποιείται από την αρχαιότητα

μέχρι σήμερα για τον αρωματισμό ελαίων, αλοιφών, θυμιαμάτων ακόμα και κρασιού²⁸. Το ιδεόγραμμα *23/ MU απαντά σε τρεις πινακίδες της Κνωσού (σειρά Fh 347, 371+5448, 5447+5452+5466+7787), έργο και οι τρεις του γραφέα 141, ο οποίος κατέγραφε το προϊόν στο χώρο του ισογείου στη δυτική πτέρυγα της Κνωσού, εκεί όπου βρισκόταν το κέντρο ελέγχου της βιοτεχνίας αρωματικού ελαίου²⁹.

Αν πράγματι η ταύτιση είναι σωστή, τότε η εξωτική και πολύτιμη *σμύρνα* ήταν ένα από τα συστατικά που χρησιμοποιούνταν στην ανακτορική βιοτεχνία της αρωματοποίησης. Όπως και η ρητίνη της *Pistacia*, έτσι και η *σμύρνα* συγκομίζεται την εποχή της ανατολής του Κυνός, δηλαδή τις πιο ζεστές μέρες του χρόνου (*κυνικά καύματα*), όπως χαρακτηριστικά σημειώνει ο Θεόφραστος στο έργο του *Περί φυτῶν ἱστορίας* (IX, 1, 6). Σύμφωνα με τον Αθήναιο η *σμύρνα* μπορεί να περιληφθεί στα *προπόματα*, όπως είναι το πιπέρι και η κύπερη, αλλά αναμιγνύεται και σε ποτά αρωματίζοντάς τα και ταυτόχρονα δίνοντάς τους θεραπευτικές ιδιότητες³⁰.

Οι αρχαίοι Έλληνες της είχαν δώσει το όνομα *στακτή* ή *στακτόν ἔλαιον*, ονομασία που αποδεικνύει ότι γνώριζαν τον τρόπο συγκομιδής της (εντομές στον κορμό του θάμνου και στάξιμο της ρητίνης κατά τους θερμούς καλοκαιρινούς μήνες). Η *σμύρνα* ή *μύρρα* έχει βαριά οσμή και γεύση πικρή και δηκτική. Ο Θεόφραστος στο έργο του *Περί ὁσμῶν* (XXXII) σχολιάζει αυτά τα χαρακτηριστικά, δίνοντας έμφαση στην πικρή γεύση της ρητίνης, μάλιστα στις σημειωτικές γλώσσες η

22. Akestorm 1975, Leonard 1996, Watrous 1992, 159-183, Cline 1994, 95-97, Day, Quin, Rutter & Kilikoglou 2011.

23. Πρβ. το σκεύος από τα Μάλια στο οποίο βρέθηκαν απανθρακωμένοι καρποί άρκευθου, κοριάνδρου και αγριομαραθιάς (Μερούσης 2010, 262 και υποσημ. 9). Για τα τσίκουδα βλ. Μερούσης 2012, Merousis v.δ.

24. Για τις χρήσεις της ρητίνης από τα δέντρα του γένους *Pistacia* βλ. Μερούσης 2010' για 'σύνθετα' ποτά βλ. Tzedakis & Martlew 2002, McGovern, Glusker, Exner & Hall 2008.

25. Lucas 1937, 29-33, Serpico 2003, 438-439. Η *σμύρνα* ή *μύρρα* δεν πρέπει να συγχέεται με το *μύρον*.

26. Sacconi 1969 (Αθήναιοι II, 68 C-D). Για άλλες ερμηνείες του μυκηναϊκού όρου βλ. Μερούσης 2010, 264-265 και υποσημ. 11.

27. Liddell & Scott 2007, τ. III, 201 λήμμα *ή μύρρα*, ιδ. 2007, τ. IV, 92, λήμμα *ή σμύρνα*

28. Lucas 1937, 29-33, Sacconi 1969, 287, Ακtselή & Μανακίδου 2001, 87, Serpico & White 2003, 438-442. Η προσπάθεια να ταυτιστεί με βάση φιλολογικές πηγές το είδος του θάμνου από το οποίο εκκρινόταν η *σμύρνα* και άλλα είδη ρητινών μοιάζει μάταιη. Μόνο η αρχαιομετρία μπορεί να φωτίσει τέτοιες πλευρές, αν και φαίνεται ότι συχνά αδυνατεί να δώσει τελική απάντηση. Πρόσφατο παράδειγμα η διαπίστωση ότι η ταύτιση της ρητίνης από τα δέντρα *Pistacia* με συγκεκριμένο είδος π.χ. *Pistacia terebinthus*, *P. atlantica*, *P. lentiscus* είναι, προς το παρόν, αδύνατη (Stern Stern, Heron, Tellefsen & Serpico 2008, 2188). Ένα άλλο παράδειγμα αφορά τη ρητίνη που εκκρίνεται από θάμνους και δέντρα του γένους *Boswellia* (βλ. παρακάτω). Τουλάχιστον 20 είδη τέτοιων θάμνων και δέντρων φύονται στην τροπική Αφρική και στην Ινδία, πολύ περισσότερα δε ενδημικά είδη υπάρχουν στη ΒΑ Αφρική και στην Αραβία (Ομάν). Ο *λίβανος* ή *λίβανωτός*, η γνωστή από την αρχαιότητα με αυτό το όνομα ρητίνη, μπορεί να παραχθεί από τα περισσότερα αυτά είδη βλ. Moussaieffa & Mechoulam 2011, 1281.

29. Sacconi 1969, Φάμπας 2010, 47 κ.ε. Ενδιαφέρον παρουσιάζει η υπόθεση ότι το ιδεόγραμμα *127/ΚΑΡΟ μπορεί να είναι συντομογραφία της *κασσίας* ή του *κιννάμωμου* (είδος κανέλας), του αρωματικού ξύλου που προέρχεται από δέντρα του γένους *Cinnamomum* βλ. Sarpaki 2001, 208-210.

30. André 1951, Detienne 2006, 128.

λέξη *morr/murr* σημαίνει πικρός³¹. Στις πινακίδες της Κνωσού ίσως καταγράφεται η συνταγή με την οποία παραγόταν το αρωματισμένο με σμύρνα έλαιο. Η αναλογία φαίνεται πως ήταν 4 μέρη ελαίου προς 1 σμύρνας. Οι πινακίδες, δυστυχώς, δεν προσφέρουν επαρκή στοιχεία για τη μορφή με την οποία έφτανε το συγκεκριμένο προϊόν στο ανάκτορο, δηλαδή αν ήταν σε ημίρρευστη μορφή (*στακτή*) ή σε *δάκρυα*.

Μια κατηγορία λίθινων αντικειμένων, που εμφανίζονται στην Κύπρο, στην Κρήτη και στην Ηπειρωτική Ελλάδα κατά την Ύστερη Εποχή του Χαλκού, θα μπορούσαν να συσχετιστούν με τις ρητίνες και τα άλλα αρωματικά που εισάγονταν από τη Συροπαλαιστίνη. Πρόκειται για γουδιά με στρογγυλή ή ορθογώνια λεκάνη και τρία ή τέσσερα πόδια αντίστοιχα, φτιαγμένα από ασβεστόλιθο, τραχύτη και στεατίτη³². Αν δεχτούμε ότι πράγματι κάποια από αυτά τα χρηστικά αντικείμενα κατασκευάζονταν στη γη της Χαναάν, μήπως χρησιμοποιούνταν για την κονιορτοποίηση ρητινών, καρυκευμάτων και αρωματικών πρώτων υλών που έφταναν από τις ανατολικές ακτές της Μεσογείου και την ενδοχώρα τους;³³ Χωρίς να υπάρχουν επαρκή στοιχεία για να στηρίξουν μια τέτοια υπόθεση, δεν πρέπει να αποκλείσουμε το ενδεχόμενο η διακίνηση εξωτικών αρωματικών ουσιών να συνοδεύτηκε με την εισαγωγή και των αντίστοιχων σκευών και εργαλείων για την επεξεργασία τους.

Εκτός από την *τερεβινθίνη* και τη *σμύρνα* που έφταναν στο Αιγαίο κατά τη 2^η χιλιετία π.Χ. μέσα από τα εμπορικά δίκτυα της Συροπαλαιστίνης, μπορούμε να υποθέσουμε πως και άλλες αρωματικές ουσίες, όπως το *βάλσαμον*³⁴ και ο *λίβανος* ή *λιβανωτός*³⁵ δεν θα ήταν άγνωστες στις ανακτορικές *élites* της Κρήτης και της ηπειρωτικής Ελλάδας. Εξάλλου οι μαρτυρίες για τη χρήση του λιβάνου χάνονται στα βάθη της 2^{ης} χιλιετίας π.Χ.³⁶ Εκτός από ρητίνες, δεν είναι απίθανο να υποθέσουμε πως αρωματικοί καρποί, όπως

αυτοί που βρέθηκαν στο ναυάγιο του Ulu Burun (κορίανδρος, κάρδαμο, κύμινο, κρόκος³⁷), διακινούνταν από Χαναναίους εμπόρους στο Αιγαίο μαζί με αρωματικά έλαια, οίνους και ποτά. Για την άρχουσα τάξη των μινωικών και μυκηναϊκών ανακτόρων η κατοχή και κατανάλωση τέτοιων εξωτικών προϊόντων αφενός είχε πρωτεύουσα οικονομική σημασία, καθώς αυτά χρησιμοποιούνταν στην ανακτορική αρωματοποιία αφετέρου λειτουργούσε ως ένα από τα μέσα με τα οποία προβαλλόταν η κυρίαρχη θέση της στην κοινωνική πυραμίδα. Ανάμεσα σε αυγά στρουθοκαμήλου, κεχριμπαρένια κοσμήματα, ελεφαντοστέινα αντικείμενα, σκαραβαίους, πηλίνα και λίθινα αγγεία και άλλα τέτοια σπάνια και εξωτικά υλικά, οι ευώδεις ρητίνες, τα αρώματα με βαριά οσμή και τα καρυκεύματα, φερμένα από μακρινούς τόπους, συχνά δώρα στο πλαίσιο ανταλλαγών ανάμεσα στις αριστοκρατίες της ανατολικής Μεσογείου, κατείχαν εξέχουσα θέση³⁸. Ως πρώτες ύλες οι ρητίνες έβρισκαν ποικίλες εφαρμογές στην αρωματοποιία: πολυτελή ευωδιαστά έλαια, αλοιφές, ποτά και θυμιάματα που παράγονταν στα ανακτορικά εργαστήρια, διακινούνταν σε όλη τη Μεσόγειο. Ως συγκολλητικές ουσίες χρησιμοποιούνταν παντού, ενώ η θέση τους στη λατρεία και στα λατρευτικά δρώμενα είναι αδιαμφισβήτητη.

Τα παραπάνω δεδομένα είναι οι αδιάψευστοι μάρτυρες ότι οι Φοίνικες δεν ασχολήθηκαν για πρώτη φορά με τη διακίνηση αρωματικών πρώτων υλών και καρυκευμάτων από την Εποχή του Σιδήρου και μετά, όπως μαρτυρούν οι αρχαίοι Έλληνες συγγραφείς και οι αρχαιολογικές μαρτυρίες³⁹, αλλά ήδη από τη 2^η χιλιετία π.Χ. στο πλαίσιο των επαφών τους με τον αιγαιακό κόσμο διακινούσαν τις πολύτιμες ρητίνες και τα μυρωδικά τους στα λιμάνια της Κρήτης, των νησιών του Αρχιπελάγους και της ηπειρωτικής Ελλάδας. Είναι, άραγε, τυχαίο ότι στην ελληνική μυθολογία και σκέψη, το ιερό πουλί του Ήλιου με φτερά που *‘άλλα έχουν το χρώμα του χρυσού και άλλα έντονο κόκκινο’*⁴⁰ κατέχει πάντοτε σμύρνα και λιβάνι;

31. Faure 2004, 47. Στα αραβικά ονομάζεται *murru*.

32. Κάντα 1998, 37, 47.

33. Η διακίνηση θυμιαμάτων (πχ. λίβανου) από την Αραβία με καράβια εξημερωμένων καμηλών προς τις ανατολικές ακτές της Μεσογείου ξεκινά στη 2^η χιλιετία π.Χ. (βλ. Artzy 1994).

34. Πιθανώς ταυτίζεται με τη ρητίνη που εκκρίνεται από το θάμνο *Commifora gileadensis*, ο οποίος φύεται στη Συροπαλαιστίνη και στην Αραβία βλ. Ακτσελή-Μανακίδου 2001, 87 και υποσημ. 31.

35. Van Beek 1960 (γένος *Boswellia*, αγγλ. frankincense, αραβικά *lubān*: το δέντρο φύεται στη νότια Αραβία, στην Ινδία και στη βορειοανατολική και τροπική Αφρική, η συγκομιδή του ξεκινά το Δεκέμβριο και κορυφώνεται από το Μάρτιο ως τον Μάιο. Βλ. Mousaieff & Mechoulam 2009, 1281).

36. Moussaieff & Mechoulam 2009, 1282.

37. Haldane 1990, 57-59, ιδ., 1993, 352, 356. Διάφοροι αρωματικοί καρποί χρησιμοποιούνταν είτε στον αρωματισμό ποτών και αλοιφών είτε ως καρυκεύματα (βλ. Chadwick 1997, Sargaki 2001, Φάππας 2010). Ας σημειωθεί ότι ο κορίανδρος, το κύμειρο και άλλοι αρωματικοί καρποί καλλιεργούνταν στον ελλαδικό χώρο κατά τη 2^η χιλιετία π.Χ.

38. Για τις ανταλλαγές και τους εμπορικούς δρόμους στη Μεσόγειο κατά την Ύστερη Εποχή του Χαλκού βλ. ενδεικτικά Knapp 1993, 341-342, Manning & Hulin 2005, Kelder 2009.

39. Βλ. ενδεικτικά Jones 1993, Faure 2004, Detienne 2006.

40. Ηροδότου, *Ιστορίη* II, 73 (τά μέν αὐτοῦ χρυσόκομα τῶν πτερῶν, τὰ δὲ ἐρυθρά). Detienne 2006, 115.

Resins, spices and perfumes from Canaan to the Aegean*

Nikos Merousis

Around 1300 BC a merchant ship with 150 amphorae containing resins on board embarked for its last journey from a Phoenician port, possibly Ugarit¹, headed west. Ten more tons of copper talants were loaded on board at a Cypriot port and the ship continued its fatal journey, as it appears, either towards Aegean ports, like Rhodes, Crete and mainland Greece or towards the western Mediterranean. But off the southwestern coast of Asia Minor, at modern-day Kaş, near Cape Ulu Burun, the ship sunk due to reasons unknown to us (we can surmise it occurred because of strong winds or rough sea, its heavy load, a pirate attack or some technical problem on its wooden hull) taking its precious cargo along with it to the bottom of the sea².

Its *multicultural* cargo, as it would be termed nowadays – the excavator C. Pulak (1997, 256) mentioned artefacts from 9-10 different cultures – is extremely interesting, as apart from its unique variety,

quantity and quality of raw materials and artefacts³, it also included a ton of resins stored within Canaanite amphorae⁴.

Laboratory research for the identification of the resin within the Canaanite amphorae – in certain cases the content was preserved intact⁵ – showed that the resin originated from trees, like *Pistacia terebinthus* and *Pistacia atlantica*, still growing on the Syro-Palestinian coast to this day⁶. In fact, in certain amphorae the resin contained leaves and fruits from *Pistacia* trees⁷. The initial assumption that the storage vessels contained wine or other liquid mixed with resin has been ruled out, and it is now considered certain that the amphorae contained resin⁸ loaded at Phoenicia and circulated across the Mediterranean within the most characteristic storage

* The terms Canaan, Phoenicia and their derivatives are considered synonymous. In academic literature, the former signifies the culture that flourished in the Syro-Palestinian coast in the 2nd millennium BC, while the terms Phoenicia and Phoenicians describe the same culture from the Iron Age onwards (see extensive discussion on Bourogiannis, present volume, also Muhly 1999, 521, Marcoe 2000, 10). Bourogiannis (op.cit.) mentions that the inhabitants of Canaan-Phoenicia chose to identify themselves as Canaanites whenever they did not determined themselves according to their city of origin. It is unclear whether the term *po-ni-ki-jol-foiníkiou* found in the Linear B archives is associated with the terms Phoenicia and Phoenix (see Chadwick 1997, 250; Sarpaki 2001, 221-226).

1. Pulak 1997, 253.

2. See Bass 1986; Pulak 1988; Bass, Pulak, Collon & Weinstein 1989; Bass 1990; Haldane 1993; Pulak 1997; Pulak 1998.

3. The cargo included 10 tons of copper talants, large quantities of tin and glass paste talants, elephant and hippo tusks, Egyptian ebony trunks, bronze weapons from the Phoenician coast as well as Mycenaean, few Mycenaean and several Cypriot vessels, jewellery and precious items of eastern origin, amber from the Baltic, approximately 30 Cypriot stone anchors, even vessels containing spices and food, such as saffron, figs, grapes, almonds, pomegranates, olives etc. (for bibliography, see above, note 2).

4. Mills & White 1989; Haldane 1993; Gorham & Bryant 2001, 294, fig. 3d; Stern, Heron, Tellefsen & Serpico 2008.

5. Bass 1986, 277.

6. See note 4.

7. Pulak 1988, 11.

8. Haldane 1993, 352-353; Pulak 1998, 201-202; Stern, Heron, Tellefsen & Serpico 2008, 2202. The view that the term *ki-ta-no* mentioned in the Linear B archives of Knossos refers to the resin of *P. terebinthus* has prevailed among scholars (Chadwick 1997, 250; Sarpaki 2001, 210-212). I recently proposed that this view does not accord with the available data and the term *ki-ta-no* should be identified with the oil extracted by crushing the fruit of the aforementioned tree. See Μερούσης 2012; Merousis in print.

vessel, the Canaanite amphora⁹.

The resin is extracted from a tree harvested during summertime known in Greece as (*wild*)*tsikoudia*, *kokoretsia* or *kokorevithia* (*Pistacia terebinthus*)¹⁰, with the local names of *termithia*, *antramithia*, *tramithia* in Crete, and *trimithia* in Cyprus. At first, the tree's bark is carefully scored in midsummer when temperatures are high and the resin slowly leaks from the incisions. Its gathering is arduous, demanding patience and skill due to its semi-liquid, viscous form¹¹. I surmise that the Ulu Burun shipwreck amphorae must have been loaded on the fatal deck near the end of summer or during early autumn, when large quantities of resin from Phoenicia had been collected and prepared to sail for the ports of the Mediterranean.

The geographical distribution of Canaanite amphorae is very interesting, as it demonstrates the geographical range of Phoenician trade in the Late Bronze Age¹². Egypt was apparently one of the main recipients and consumers of Canaanite resins¹³. Canaanite amphorae like those circulating in the Aegean, reached Pharaonic Egypt full of resin¹⁴. Recent archaeometric studies have proven that incense resins of the *Pistacia* tree genus burning in Egyptian cups of the New Kingdom era were imported from Canaan¹⁵. If the Egyptian word *sntr*¹⁶ in fact signified this resin, - and since *Pistacia* trees do not grow in Egypt - then this substance was a precious product consumed in large quantities at the Pharaonic court. For example, during the reign of Thutmose III an average of 9000 litres of such resin were imported annually¹⁷. It was certainly used in embalming¹⁸ and also as incense in ceremonies or as a hallucinogen¹⁹. It

was mixed with wine to enhance its taste but also as a preservative and had many other common applications in pharmaceuticals, shipbuilding (as an adherent), even wooden furniture and coffin polishing. Many of these attributes of the *Pistacia* tree resins have been cautiously discussed for decades and are confirmed nowadays through recent archaeometric studies²⁰.

Canaanite amphorae containing resin were circulated in the Aegean since the New Palace Period (16th c. BC) and until the end of LM IIIB (end of 13th c. BC) as the Ulu Burun shipwreck showed²¹. Their presence in ports as well as economic and administrative centres of Late Minoan Crete, such as Knossos and its port, Poros, Kommos, Zakros and Chania, proves that the island was familiar with the product. Canaanite amphorae also appear in Mycenaean mainland Greece, mainly found in tombs (Menidi, Mycenae, Asine, the Athenian Agora, Thebes, Pylos etc.) but also in residential contexts, such as Tiryns and the Cult Centre of Mycenae²².

The resin must have reached the Minoans and Mycenaeans in viscous form or in the form of 'drops', not unlike the Chian Mastic, which is also a resin extracted by a bush of the *Pistacia* genus, *Pistacia lentiscus* var. *Chia*. Unprocessed *drops* were used as incense or combined with aromatic seeds, such as coriander or juniper or even the fruit of *tsikoudia tree*²³. In that case, the emitted smoke must have been thick and scented, suitable for ritual ceremonies taking place in palaces, private or public cult places, even cemeteries. Grinded resin could have been used for pharmaceutical or cosmetic products. It could also

9. For the Canaanite amphorae, see Akestrom 1975; Watrous 1992, 159-183; Cline 1994, 95-97; Leonard 1996; Day, Quin, Rutter & Kilikoglou 2011.

10. Γεννάδιος 1959, 735-738.

11. Μερούσης 2012; Merousis in print.

12. Cline 1994; Leonard 1996.

13. For the resin trade, see Serpico 2003.

14. Serpico, Bourriau, Smith, Goren, Stern & Heron 2003, www.amarnaproject.com.

15. Stern, Heron, Corr, Serpico & Bourriau 2003.

16. Loret 1949, 20-25; Artzy 1994, 131, 134, 139; Pulak 1997, 241; Pulak 1998, 201-202; Serpico 2003.

17. Loret 1949, 20-23.

18. Serpico & White 2003, 430, 464-468; Koller, Baumer, Kaup & Wessner 2005.

19. Stern, Heron, Corr, Serpico & Bourriau 2003.

20. Serpico & White 2003, 430, 456-464; Bonizzoni, Bruni, Guglielmi, Milazzo & Neri 2011, 1229.

21. Other products apart from resins were also transported within Canaanite amphorae (Bass 1986, 278; Haldane 1993, 353). The analysis of organic residues within such an amphora found at the Cult Centre of Mycenae, showed traces of wine mixed with resin, which can be interpreted in a variety of ways: Wine with resin reached the ports of the Aegean from the coasts of Syria and Palestine (Tzedakis & Martlew 2002, 156, 157, nr. 140; McGovern, Glusker, Exner & Hall 2008, 194-195) or this particular amphora was used for local (Mycenaean) wine storage, after the resins included initially had been consumed. A third option argues that the resins initially stored inside penetrated the porous ceramic material and were thus detected in the archaeometric examination.

22. Akestrom 1975; Leonard 1996; Watrous 1992, 159-183; Cline 1994, 95-97; Day, Quin, Rutter & Kilikoglou 2011.

23. Cf. the vessel from Malia which contained charred seeds of juniper, coriander, and wild fennel (Μερούσης 2010, 262 and note 9). For the *tsikouda*, see Μερούσης 2012; Merousis in print.

be mixed with wine or other ‘cocktail’ drinks which were particularly popular in the Aegean during the Late Bronze Age²⁴.

Myrrh was another prized and aromatic resin produced in southern Arabia, Africa (modern-day Sudan, Ethiopia, Somalia) and India²⁵, and possibly traded by Canaanite merchants in the Aegean in the 2nd millennium BC. The Knossos archives are very helpful as they testify for the resin’s early use in the Aegean. Anna Sacconi²⁶ has argued, based on a passage by Athenaeus, that the ideogram *23/ MU was an abbreviation of the word *myrrh*, known as Smyrna in the Aeolian dialect²⁷, no other than the well-known resin originating from a bush of the *Commiphora* genus, used today still for oil and wine flavouring, as well as to add scent to ointments and incense²⁸. The ideogram *23/ MU is found in three tablets at Knossos (series Fh 347, 371+5448, 5447+5452+5466+7787), all written by the scribe 141, who recorded the product at the ground floor of the palace’s west wing, where the headquarters of the perfume oil industry were located²⁹.

If this identification is indeed correct, then the exotic and expensive myrrh was one of the substances used in the palatial perfume industry. Myrrh, like the *Pistacia* resin, is collected at the time of the year

when the Canis Major constellation appears in the sky, i.e. the hottest days of the year (also known as *κυνικά καύματα*), as Theophrastus states in his *Historia Plantarum* (IX, 1.6). According to Athenaeus, myrrh could be included at the *propomata*, together with pepper and cyperus, but could also be mixed with drinks to flavour them while giving them therapeutic properties³⁰.

Ancient Greeks called it *στακτή* ή *στακτόν έλαιον*, thus proving that they were aware of its method of collecting (scores on the bark and leaking of the resin during the hot summer months). Myrrh had a strong scent and a tingly bitter taste. Theophrastus in his *Historia Plantarum* (XXXII) comments on the resin’s bitter taste, mentioning that the word *morr/murr* means bitter in the Semitic languages³¹. The Knossos tablets possibly preserved the recipe for the myrrh-flavoured oil. The ratio seems to have been 4 parts of oil and 1 part of myrrh. Unfortunately, the tablets do not specify the form in which the product reached the palace, whether in viscous form (*stakte*) or in the form of *drops*.

A category of lithic artefacts, found in Cyprus, Crete and mainland Greece in the Late Bronze Age could be associated with resins and other aromatic products imported from Syro-Palestine. It mostly consists of three-legged round or four-legged rectangular mortars made of limestone, trachites (volcanic rock) or steatite³². If we accept the hypothesis that these items were manufactured in Canaan, could they have been used for crushing resins, spices and other aromatic raw materials that originated from the eastern coast of the Mediterranean and their hinterland as well?³³ Without sufficient evidence, the possibility that the trade of exotic aromatic substances was accompanied by the introduction of vessels and tools appropriate for their processing should be excluded.

Apart from terebinth and myrrh that reached the Aegean in the 2nd millennium BC through the Syro-Palestinian trading networks, we can surmise that the palatial élites of Crete and mainland Greece were also familiar with other aromatic substances such as

24. For the uses of the *Pistacia* genus resin, see Μερούσης 2010; for ‘cocktail’ drinks, see Tzedakis & Martlew 2002; McGovern, Glusker, Exner & Hall 2008.

25. Lucas 1937, 29–33; Serpico 2003, 438–439. *Σμύρνα* or *μύρρα* should not be confused with the *μύρον* (Christian Chrism).

26. Sacconi 1969 (Αθήναιος II, 68 C–D). For other interpretations of the Mycenaean term, see Μερούσης 2010, 264–265 and note 11.

27. Liddell & Scott 2007, vol. III, 201 entry: *η μύρρα*, Liddell & Scott 2007, vol. IV, 92, entry: *η σμύρνα*.

28. Lucas 1937, 29–33; Sacconi 1969, 287; Ακτσελή & Μανакίδου 2001, 87; Serpico & White 2003, 438–442. The attempt to identify the species of the bush where myrrh and other resins came from, through literary sources seems futile. Only archaeometric studies can shed light to these queries, although a clear answer often seems unattainable. For example, it has been recently noted that the identification of the *Pistacia* resin with a specific species, eg. *Pistacia terebinthus*, *P. atlantica*, *P. lentiscus* is impossible at the moment (Stern Stern, Heron, Tellefsen & Serpico 2008, 2188). Another example concerns the shrubs and trees of the *Boswellia* genus (see below). At least 20 species grow in tropical Africa and India, with many more species present in NE Africa and Arabia (Oman). Frankincense could have been extracted from most of these species, see Moussaieffa & Mechoulam 2011, 1281.

29. Sacconi 1969; Φάππας 2010, 47 ff. The hypothesis that the ideogram *127/ KAPO could be an abbreviation for Cassia or Cinnamonum (cinnamon), i.e. the aromatic wood from trees of the *Cinnamomum* genus, see Sarpaki 2001, 208–210.

30. André 1951; Detienne 2006, 128.

31. Faure 2004, 47. It is called *murru* in Arabic.

32. Κάντα 1998, 37, 47.

33. The trading of incense (eg. Frankincense) with camel caravans from Arabia to the eastern coast of the Mediterranean commenced in the 2nd millennium BC (see Artzy 1994).

*balsam*³⁴ and *frankincense*³⁵. After all, evidence for the use of frankincense goes back to the 2nd millennium BC³⁶. Apart from resins, it is reasonable to presume that Canaanite merchants also traded aromatic substances in the Aegean, like those found at the Ulu Burun shipwreck (coriander, safflower, cumin, crocus³⁷), together with perfume oils, wines and other drinks. The possession and consumption of such exotic products by the Minoan and Mycenaean ruling class was on the one hand of prime economic importance as they were used in the perfume industry and on the other hand they accentuated the consumers' leading position in the social pyramid. Aromatic resins, strong-scented perfumes and spices brought from faraway lands, were prestigious products among others, such as ostrich eggs, amber jewellery, ivory artefacts, scarabs, clay or stone vessels and various other rare and exotic items. They were all used as gifts in a network of exchange between

the eastern Mediterranean élites³⁸. These exotic resins found many uses as raw materials in perfumery. Valuable fragrant oils, ointments, drinks and incense were manufactured in the palatial centres and circulated across the Mediterranean. They were used practically everywhere as adhesives, while their place in worship and cult ceremonies was undeniable.

All the above data testify that the Phoenicians did not trade aromatic raw materials and spices for the first time during the Iron Age, as the ancient Greek writers and the archaeological testimonies indicate³⁹ but since the 2nd millennium BC. The Phoenicians were trading their expensive resins and spices at the ports of Crete, the Aegean islands and mainland Greece. Is it mere coincidence that in ancient Greek mythology and thought, from Herodotus to Claudian, from the 5th c. BC to the 4th c. AD, the Phoenix⁴⁰, the sun's sacred bird with golden and scarlet wings⁴¹, always possessed myrrh and frankincense?

Αρ. κατ. 108, 106, 109.
Cat. no. 108, 106, 109.

34. Possibly identified with the resin of the *Commifora gileadensis* bush, which grows at Syro-Palestine and Arabia, see Ακτσελή-Μαυακίδου 2001, 87 and note 31.

35. Van Beek 1960 (genus *Boswellia*, Arabic: lubān; the tree grows in southern Arabia, India and northeastern and tropical Africa, its collection starts at December and culminates between March and May (See Moussaieff & Mechoulam 2009, 1281).

36. Moussaieff & Mechoulam 2009, 1282.

37. Haldane 1990, 57-59; Haldane 1993, 352, 356. Various aromatic seeds were used either for wine and ointment scenting or as spices (see Chadwick 1997; Sarpaki 2001; Φάππας 2010). It should be noted that coriander, cyperus and other aromatic seeds were cultivated in Greece during the 2nd millennium BC.

38. For exchanges and trade routes in the Mediterranean during the Late Bronze Age, see indicatively Knapp 1993, 341-342; Manning & Hulin 2005; Kelder 2009.

39. See indicatively Jones 1993; Faure 2004; Detienne 2006.

40. Detienne 2006, 115.

41. Herodotus, Histories II, 73 (τά μὲν αὐτοῦ χρυσόκομα τῶν πτερῶν, τὰ δὲ ἐρυθρά).

Η πορφύρα των Φοινίκων, μια «βασιλική» βαφή

Ρένα Βεροπουλίδου

Η πορφύρα αποτελούσε ένα από τα βασικά προϊόντα τα οποία παρήγαγαν και διακινούσαν οι Φοίνικες¹. Το λαμπερό και ανεξίτηλο χρώμα της πορφυρής βαφής είχε μεγάλη ποικιλία αποχρώσεων, από κιτρινωπό, πρασινωπό και γαλάζιο έως λιλά, μωβ ή ιώδες². Ωραιότερη και ακριβότερη θεωρούνταν η πορφύρα της Τύρου, χρώματος σκοτεινού, σαν του πηγμένου αίματος, με στιλπνές ανταύγειες³. Η πορφύρα χρησίμευε κυρίως στη βαφή υφασμάτων, που κατασκευάζονταν από τα γνωστότερα υλικά της αρχαιότητας, όπως το «άσπρο μαλλί» της Συρίας και το μαλλί των Αράβων, το λινάρι της Αιγύπτου και αργότερα το μετάξι, που εισαγόταν από την Περσία⁴. Παρότι η απόχρωση του υφάσματος θα είχε αποκτήσει συμβολική σημασία με το πέρασμα του χρόνου, η αξία του ήταν μεγαλύτερη εάν ήταν βαμμένο με την υψηλής ποιότητας «αυθεντική» πορφύρα⁵, που παραγόταν από το σώμα των θαλασσινών μαλακίων (οστράκων).

Τα φοινικικά πορφυρά υφάσματα, κατασκευασμένα με υψηλής ποιότητας νήματα, διακοσμημένα με εντυπωσιακά σχέδια και βαμμένα με πορφύρα είχαν μεγάλη ζήτηση. Αρχικά (μέσα 14^{ου} αι. π.Χ.) το εμπόριο διεξαγόταν στη Συροπαλαιστινιακή ακτή, στην Αίγυπτο και στην Κύπρο και μεταγενέστερα (12^{ος}-11^{ος} αι. π.Χ.) επεκτάθηκε προς τα δυτικά, στο Αιγαίο, στη Σικελία και στη Λιβύη. Παράλληλα, για την παραγωγή και εμπορία πορφυρής βαφής και

βαμμένων υφασμάτων οι Φοίνικες ίδρυσαν πολλές αποικίες από το Αιγαίο έως τα Κανάρια Νησιά και τις ακτές του Ατλαντικού στην Ισπανία⁶. Κατά τον 4^ο αι. π.Χ., το κοχύλι, η πηγή προέλευσης της πορφύρας, απεικονίστηκε σε φοινικικά νομίσματα, γεγονός που δείχνει τη μεγάλη εμπορική και οικονομική αξία του προϊόντος⁷. Στις γραπτές πηγές μάλιστα αναφέρεται ότι «κόστιζε το βάρος της σε ασήμι»⁸.

Για ποιους λόγους, όμως, η πορφύρα ήταν ένα προϊόν με τόσο υψηλή οικονομική και κοινωνική αξία; Οι περισσότεροι μελετητές συγκλίνουν στην άποψη ότι αυτό οφείλεται στο ότι ήταν μια βαφή ανεξίτηλη, αλλά και στη διαδικασία παρασκευής της, που ήταν πολύπλοκη και είχε υψηλό κόστος.

Στη Μεσόγειο, η πορφύρα παραγόταν από το υγρό που περιέχει ο χρωματοφόρος αδένας ορισμένων ειδών μαλακίων (θαλασσινών οστράκων), των *Hexaplex trunculus*, *Bolinus brandaris* και *Stramonita haemostoma*, που ονομάζονται «πορφύρες ή στρόμποι» (Εικ. 1). Ο κάθε αδένας έδινε μικρή ποσότητα υγρού με αποτέλεσμα να απαιτούνται εκατοντάδες ή και χιλιάδες μαλάκια για την παραγωγή των μεγάλων ποσοτήτων βαφής και πορφυρών υφασμάτων που απαιτούσε η ζήτηση του μεσογειακού κόσμου. Παρότι η διαδικασία και οι συνταγές των Φοινίκων δεν είναι με ακρίβεια γνωστές, δεδομένου ότι υπήρχε μεγάλη μυστικότητα γύρω από το θέμα, οι γραπτές πηγές⁹ και οι σύγχρονες πειραματικές εργασίες¹⁰ επιτρέπουν έως

1. Marston 2002, 28.

2. Lacaze-Duthiers 1859-60, Verhecken 1994.

3. Μοάτσος 1932, 101, υποσ. 2.

4. Rawlinson 1889, 108.

5. Reinhold 1970, 45, 55-57.

6. Marston 2002, Rawlinson 1889.

7. Μοάτσος 1932, 247-250.

8. Reinhold 1970, 11, 17 υποσ. 6.

9. Πλίνιος: Rackham 1935, 9.60-64, Αριστοτέλης, Ζώα Ιστορ. Ε, 15.

10. Koren 2005, Ruscillo 2005, Veropoulidou v.π.

ένα βαθμό την ανασύνθεση της αλυσίδας παρασκευής της πορφύρας.

Η πρώτη εργασία ήταν η συλλογή των μαλακίων από τη θάλασσα. Αυτό γινόταν με τα χέρια, με παγίδες που περιείχαν δολώματα ή με δίχτυα. Η επιλογή των ειδών εξαρτιόταν από την επιθυμητή απόχρωση της βαφής, καθώς το είδος *trunculus* δίνει μπλε και μωβ αποχρώσεις, ενώ το είδος *brandaris* κόκκινες¹¹ (Εικ. 1). Μέχρι την επεξεργασία, τα μαλάκια έπρεπε να διατηρηθούν ζωντανά, αλλιώς το πολύτιμο υγρό που περιέχει ο αδένας χάνεται. Πιθανώς τοποθετούνταν μέσα σε αγγεία με θαλασσινό νερό ή σε «δεξαμενές» στην ακτή. Στη συνέχεια, εξαγόταν ο χρωματοφόρος αδένας. Για να γίνει αυτό, ανοιγόταν μια τρύπα με ένα μυτερό εργαλείο στον τελευταίο ελιγμό του οστράκου, δηλαδή στο σημείο όπου βρίσκεται ο αδένας ή το όστρακο θρυμματιζόταν πλήρως με λίθινους κρουστήρες¹². Ο αδένας αφαιρούνταν από κάθε μαλάκιο και στη συνέχεια τοποθετούνταν μαζί με αλατόνερο σε αγγεία, υδατοστεγείς λάκκους ή δεξαμενές, προκειμένου να ξεκινήσει η ζύμωση της πρώτης ύλης. Το μείγμα αποθηκευόταν για μερικές μέρες ή, για να επιταχυνθεί η ζύμωση, ζεσταινόταν σε σταθερή θερμοκρασία περίπου 40-50 °C. Η χημική ζύμωση του μείγματος και η μετατροπή του σε βαφή γινόταν πιθανότατα με την προσθήκη στάχτης¹³. Αρχικά παραγόταν ένα λευκό-κιτρινωπό υγρό κρεμώδους υφής, που σε επαφή με τον αέρα και τον ήλιο, αποκτούσε χρώμα.

Ακόμη πιο δύσκολο να αποκατασταθεί είναι η διαδικασία βαφής των υφασμάτων. Για παράδειγμα, ελάχιστα είναι γνωστά για τα στερεωτικά της βαφής, αν και είναι βέβαιο ότι χρησιμοποιούνταν κάποια, όπως μέλι και αμμωνία από ούρα. Τα υφάσματα ή οι ίνες εμβαπτιζόνταν μέσα στις δεξαμενές με τη βαφή για πολλές ώρες, ανάλογα με τον επιθυμητό τόνο και την ένταση του χρώματος¹⁴. Διασημότερα ήταν τα πορφυρά υφάσματα της Τύρου, τα οποία βάφονταν πολύ σκούρα μετά από διπλό εμβαπτισμό στη βαφή («δίβαφα»)¹⁵.

Η βιοτεχνία των πορφυρών υφασμάτων έκανε διάσημους τους Φοίνικες από τα ομηρικά χρόνια (9^{ος} - 7^{ος} αι. π.Χ.) και έπειτα. Μάλιστα, οι περισσότεροι

γλωσσολόγοι συμφωνούν ότι η λέξη *φοίνος/φοίνις* (*φοίνικες*) είναι ελληνική και μεταξύ των διάφορων προτεινόμενων σημασιών επικρατέστερη είναι η σημασία «σκούρο κόκκινο ή μωβ». Συνεπώς, οι Φοίνικες, οι «πορφυροί άνθρωποι» έμειναν στην ιστορία με το όνομα που χρησιμοποιούσαν οι Έλληνες για να δηλώσουν το λαό της Ανατολής και τα συγκεκριμένα πολιτισμικά χαρακτηριστικά του¹⁶. Φαίνεται, επομένως, ότι στην αρχαία ελληνική σκέψη οι Φοίνικες και η πορφύρα είναι έννοιες ταυτόσημες.

Με τα παραπάνω ταιριάζει και ο αρχαίος ελληνικός μύθος, σύμφωνα με τον οποίο η βαφή ανακαλύφθηκε από τον Ηρακλή (ή σε άλλη εκδοχή από το *Φοίνικα*, το βασιλιά της Τύρου), καθώς περπατούσε στη φοινικική ακτή μαζί με τον σκύλο του και τη νύμφη Τύρο. Ο σκύλος δάγκωσε ένα μεγάλο θαλασσινό όστρακο με αποτέλεσμα να βαφτεί το στόμα του μωβ. Ο Ηρακλής άνοιξε το στόμα του σκύλου, είδε ότι είχε μέσα ένα όστρακο και κατάλαβε ότι το χρώμα προερχόταν από αυτό. Τότε ο Ηρακλής μάζεψε μερικά όστρακα και έβαψε ένα φόρεμα, το οποίο χάρισε στη νύμφη¹⁷.

Παρά την πληθώρα των γραπτών μαρτυριών για τη φοινικική πορφύρα και την αξία της, το βασικό αρχαιολογικό εύρημα που υποδεικνύει παρασκευή της βαφής σε μία θέση είναι τα θρυμματισμένα όστρακα (όστρεα) των συγκεκριμένων ειδών μαλακίων (Εικ. 2). Σπανιότερα είναι άλλα ευρήματα, όπως αγγεία με υπολείμματα βαφής, κρουστήρες και επιφάνειες κρούσης με ίχνη από τον θρυμματισμό του οστράκου και από το χρώμα, δεξαμενές για τη ζύμωση της βαφής ή τον εμβαπτισμό των υφασμάτων.

Σχετικά αρχαιολογικά στοιχεία, δηλαδή σωροί θρυμματισμένων οστράκων των τριών ειδών μαλακίων, εντοπίστηκαν στην Τύρο και τη Σιδώνα (12^{ος} αι. π.Χ.), όπου επιπλέον εντοπίστηκαν κατάλοιπα εργαστηρίων. Τα πρωιμότερα ευρήματα, που δείχνουν μεγάλης κλίμακας παρασκευή πορφύρας, περιλαμβάνουν πολύ μεγάλες ποσότητες θρυμματισμένων οστράκων μαζί με αγγεία αποθηκευτικά, μεταφοράς και επεξεργασίας της βαφής στη Σαρέπτα του Λιβάνου (14^{ος} - 13^{ος} αι. π.Χ.)¹⁸.

Παρότι όμως, οι Έλληνες είχαν συνδέσει την πορφύρα με τους Φοίνικες, τα αρχαιολογικά

11. Jensen 1963, Cooksey 2001, Boesken Kanold & Haubrichs 2008.

12. Lacaze-Duthiers 1859-60, Jensen 1963.

13. Koren 2005.

14. Kardara 1974, Edmonds 2000.

15. Rawlinson 1889.

16. Aubet 2001.

17. Reinhold 1970, 11, υποσ. 2.

18. McGovern & Michel 1990, Pritchard 1978, 126-128, Reese 2010.

ευρήματα δείχνουν ότι η βαφή παραγόταν στον αιγαιακό χώρο ήδη από τα προϊστορικά χρόνια. Τα παλαιότερα στοιχεία προέρχονται από την Κρήτη της Παλαιοανακτορικής περιόδου (1900-1700 π.Χ.). Θρυμματισμένα κελύφη των τριών ειδών μαλακίων εντοπίστηκαν σε διάφορους οικισμούς, όπως το Παλαίκαστρο¹⁹, το Κουφονήσι²⁰, τον Κοιμό²¹ και την Κάτω Ζάκρο²². Τα πρόσφατα ευρήματα από την Παχειά Άμμο είναι από τα πιο εντυπωσιακά, καθώς περιλαμβάνουν ένα οργανωμένο εργαστήριο παρασκευής της βαφής²³.

Ανάλογες ενδείξεις έχουν εντοπιστεί και σε άλλους οικισμούς του Αιγαίου που χρονολογούνται στα τέλη της Μέσης και στην Ύστερη Εποχή Χαλκού (1700-1100 π.Χ.), όπως στο Ακρωτήρι Θήρας²⁴, τα Κύθηρα²⁵, τον Άγιο Κοσμά Αττικής, την Αίγινα²⁶, τον Μήτρο²⁷ και τον Κύνο Λοκρίδας²⁸, τον Άγιο Μάμα Χαλκιδικής²⁹, την Τούμπα Θεσσαλονίκης³⁰ και την Τροία³¹. Πορφύρα παραγόταν και κατά την Εποχή του Σιδήρου (1100-750 π.Χ.) σε πολλούς οικισμούς του Αιγαίου, όπως στη Μεθώνη Πιερίας³² και την Τούμπα Θεσσαλονίκης³³.

Συνεπώς, η πορφυρή βαφή ήταν ένα από τα προϊόντα που παρήγαγαν και κατανάλωναν οι προϊστορικές κοινότητες του αιγαιακού χώρου μάλλον σε μικρή κλίμακα και για την εξυπηρέτηση των αναγκών των κατοίκων τους. Παρότι μόνο υποθέσεις μπορούν να γίνουν για την αξία του παραγόμενου προϊόντος, η πορφύρα εντοπίζεται σε πινακίδες της Γραμμικής Β και συνεπώς περιλαμβάνεται στα προϊόντα που ελέγχονταν από την ανακτορική εξουσία κατά τη Μινωική και Μυκηναϊκή εποχή³⁴. Ενδεικτικά σημειώνεται ότι σε πινακίδα της Κνωσού (KN X976) αναφέρεται το αρσενικό *po-pu-re-jo* (=πορφυροί, π.χ. χιτώνες),

ενώ σε άλλη πινακίδα (KN L474) το θηλυκό *po-pu-re-ja*, που μάλλον περιγράφει υφάσματα³⁵. Περισσότερα είναι τα στοιχεία για το προϊόν από την Ομηρική εποχή και έπειτα. Στην Ιλιάδα (Θ, 221: πορφυρέον φάρος = πορφυρό ένδυμα) αναφέρεται ότι ο Αγαμέμνων φορούσε πορφυρό χιτώνα και ότι η χρυσή τεφροδόχος, όπου τοποθετήθηκαν οι στάχτες του Έκτορα, καλύφθηκε με πορφυρό ύφασμα³⁶.

Σε όλη τη διάρκεια της αρχαιότητας, η πορφυρή βαφή ήταν τεκμήριο γοήτρου και χρησιμοποιούνταν ως μέσο επίδειξης της οικονομικής ευχέρειας, της υψηλής κοινωνικής θέσης και του επίσημου βαθμού από τους πολίτες της ανατολικής Μεσογείου, πιθανότατα λόγω των διαδικασιών παρασκευής, των ιδιοτήτων και των αποχρώσεών της. Οι Πέρσες, υιοθετώντας κάποιες από τις πρακτικές της Ασσυρίας, είναι από τους πρώτους που ανάγουν την πορφύρα σε σύμβολο της κυρίαρχης τάξης και των μοναρχών και θεσμοθετούν την τελετουργική χρήση της. Παρότι πολλοί από τους Έλληνες χρησιμοποιούσαν τα πορφυρά υφάσματα για την επίδειξη κύρους, κατά τα χρόνια των Περσικών πολέμων η πορφύρα έγινε σύμβολο της τυραννίας και της επίδειξης. Η στάση αυτή άρχισε σταδιακά να αλλάζει από τα τέλη του 5^{ου} αι. και κατά τον 4^ο αι. π.Χ. η χρήση της πορφύρας διαδόθηκε στην Αθήνα, στη Νότια Ιταλία και τη Σικελία. Ωστόσο, η πορφύρα θεσμοθετήθηκε ως βασιλικό έμβλημα από τον Μέγα Αλέξανδρο, ο οποίος απέρριψε το απλό στυλ των Μακεδόνων και υιοθέτησε τα περσικά πρότυπα στην ένδυση³⁷. Η χρήση της έγινε αποκλειστικό προνόμιο της ευγενούς καταγωγής και του βασιλικού αξιώματος στα ρωμαϊκά χρόνια και κορυφώθηκε στη βυζαντινή περίοδο, οπότε και απέκτησε τον χαρακτηρισμό βασιλική και αυτοκρατορική³⁸. Κατά τις περιόδους αυτές, η παραγωγή και διακίνησή της βρισκόταν κάτω από τον απόλυτο έλεγχο της κεντρικής εξουσίας.

Σήμερα, οι αγγλόφωνοι χρησιμοποιούν τη φράση «παιδί που γεννήθηκε στην πορφύρα» για να δείξουν ανώτερη καταγωγή ή θέση και λένε ότι ένας καθολικός Αρχιεπίσκοπος «προβιβάζεται στην πορφύρα» όταν προάγεται στο αξίωμα του Καρδινάλιου³⁹, ενώ το 1953 η βασίλισσα της Βρετανίας κατά

19. Bosanquet 1904, 321.

20. Reese 1987, 204.

21. Reese 2000, Ruscillo 1998, 2006.

22. Veropoulidou 2005.

23. Apostolaki 2008.

24. Karali-Yiannakopoulou 1990, 413, Aloupi κ.α. 1990, 489.

25. Goldstream & Huxley 1972, 36.

26. Reese 1987, 205.

27. Veropoulidou 2011.

28. Δακωρώνια & Κουνούκλας, προσ. επικ. 2010.

29. Becker 2001, Becker 2008.

30. Βεροπουλίδου, Ανδρέου & Κωτσάκης 2005.

31. Çakırlar & Becks 2009.

32. Μπέσιος, προσ. επικ. 2011.

33. Βεροπουλίδου 2011.

34. Burke 1999, Betancourt 2008.

35. Ventris & Chadwick 1973: 573.

36. Reinhold 1970, 16.

37. Reinhold 1970, 18-30.

38. Reinhold 1970, 8-9, υποσ. 2.

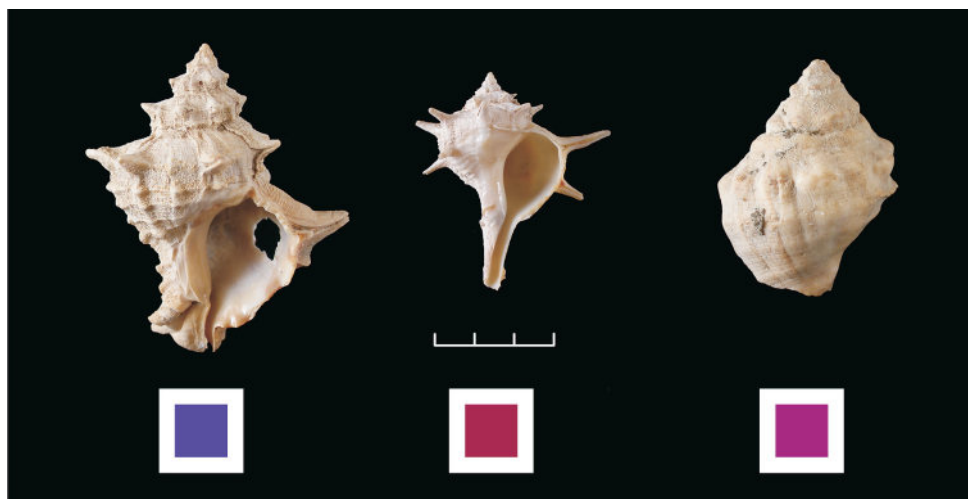
39. Marston 2002.

τη στέψη της φόρεσε το Βασιλικό Ένδυμα της Επικράτειας (Royal Robe of Estate)⁴⁰, που είναι μωβ χρώματος. Φαίνεται ότι η πορφύρα αποτελεί ένα από τα μακροβιότερα, ευρέως διαδεδομένα και αναγνωρίσιμα σύμβολα κύρους της αρχαιότητας,

καθώς θεσμοθετήθηκε ως τέτοιο τουλάχιστον από τον 14^ο αι. π.Χ. στην ανατολική Μεσόγειο και διατηρήθηκε έως τα βυζαντινά χρόνια, ενώ σήμερα η θέαση ενός πορφυρού υφάσματος συνειρμικά παραπέμπει στον πλούτο και στην ανώτερη θέση.

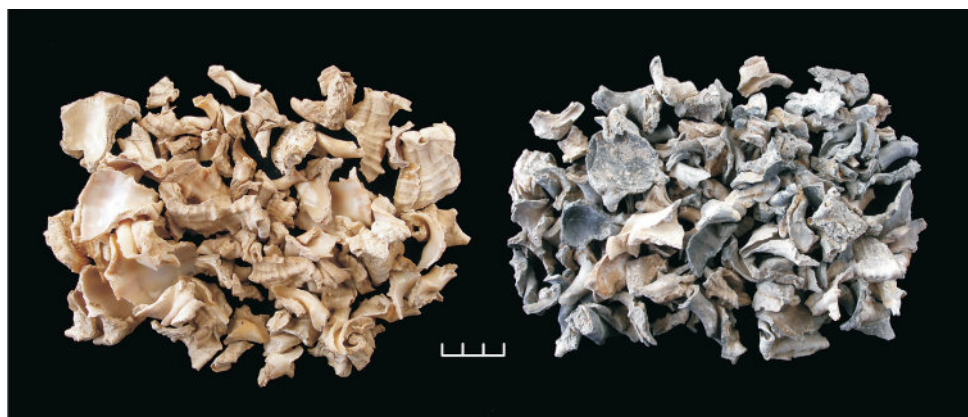
Εικ. 1. Τα είδη θαλασσινών οστράκων από τα οποία εξάγεται η πορφύρα (*Hexaplex trunculus*, *Bolinus brandaris* & *Stramonita haemostoma*) και οι αποχρώσεις βαφής που δίνει το καθένα (Βεροπουλίδου 2011, εικ. 2.13).

Fig.1. The sea snail species that produce the dye (*Hexaplex trunculus*, *Bolinus brandaris* & *Stramonita haemostoma*) and the tone each one gives (Βεροπουλίδου 2011, fig. 2.13).

Εικ. 2. Θρυμματισμένα κελύφη οστράκων πορφύρας (*Hexaplex trunculus*) από την Τούμπα Θεσσαλονίκης, 1200-1100 π.Χ. (Βεροπουλίδου 2011, εικ. 8.8).

Fig. 2. Crushed sea shells (*Hexaplex trunculus*) from Toumba Thessalonikis, 1200-1100 BC (Βεροπουλίδου 2011, fig. 8.8).

40. <http://www.royal.gov.uk>. Τελευταία επίσκεψη, 16/12/2011.

The Tyrian Purple, a “royal” dye

Rena Veropoulidou

Tyrian purple was one of the main products manufactured and traded by the Phoenicians¹. The bright and indelible colour of the dye had a large variety of tones, from yellowish, greenish and light blue to lilac, mauve or violet². Tyrian purple was considered the most beautiful and most expensive, in dark colour, like congealed blood, with shiny reflections³. Tyrian purple was mainly used to dye textiles made of the finest materials, like the “white wool” of Syria and the Arab wool, Egyptian flax and later silk imported from Persia⁴. Although the textile’s dye must have acquired symbolic meaning as time went by, its value would be greater if it was dyed with the high-quality “authentic” purple dye⁵, extracted from sea snails.

Phoenician purple textiles, manufactured with high-quality threads, decorated with lavish designs and dyed in purple were in large demand. Initially (mid-14th c. BC) they were traded in the Syro-Palestinian coast, Egypt and Cyprus, and later on (12th-11th c. BC) it expanded westwards, to the Aegean, Sicily and Libya. Concurrently, the Phoenicians founded many colonies in order to produce and trade the purple dye and dyed textiles, from the Aegean to the Canary Islands and the Atlantic coast of Spain⁶. During the 4th c. BC, the snail, the dye’s source, was depicted of Phoenician coins, which illustrates the

strong commercial and economic value of the product⁷. Written sources mention that it cost its “weight in silver”⁸.

Why was Tyrian purple a product with such high economic and social value? Most researchers agree that this is due to the fact that the dye is indelible, but also due to its manufacturing process, which was complicated and costly.

In the Mediterranean, Tyrian purple was produced from a mucous secretion from the hypobranchial gland of certain sea snails, such as the *Hexaplex trunculus*, *Bolinus brandaris* and *Stramonita haemostoma* (Figure 1). Each gland gave a small quantity of mucous, thus hundreds or thousands of snails were needed to produce the large quantities of dye and purple textiles required by the demand across the Mediterranean. Although the process and recipes of the Phoenicians are not entirely known to us, since there was great secrecy surrounding them, the written sources⁹ and modern experimental work¹⁰ allow us to recreate to some degree the chain of production for Tyrian purple.

The first task was to collect the snails from the sea. This was done by hand, with traps that contained baits or with nets. The choice of species depended on the desirable shade of the dye, as the *trunculus* species gives blue and purple shades, while *brandaris*

1. Marston 2002, 28.

2. Lacaze-Duthiers 1859-60; Verhecken 1994.

3. Μοάτσος 1932, 101, note 2.

4. Rawlinson 1889, 108.

5. Reinhold 1970, 45, 55-57.

6. Marston 2002; Rawlinson 1889.

7. Μοάτσος 1932, 247-250

8. Reinhold 1970, 11, 17 note 6.

9. Παλίνιος: Rackham 1935, 9.60-64, Aristotle, *Historia, Animalium*, E, 15.

10. Koren 2005; Ruscillo 2005; Veropoulidou in print.

ris species gives red¹¹ (fig. 1, p. 102). Until processed, the snails needed to be kept alive or else the valuable mucous contained in the gland would get lost. They were probably placed into pottery containing sea water or in “fish-tanks” on the coast. The hypobranchial gland was then extracted. For this, a hole had to be opened with a sharp tool near the apex of the shell, where the gland was located, or the shell had to be crushed with stone grinders¹². The gland was extracted from each snail and was then placed in vessels with saltwater, waterproof pits or vats, in order for the fermentation to commence. The mixture was stored for several days, or, in order to speed up the process, was heated in stable temperature of approximately 40–50° C. The chemical fermentation of the mixture and the production of the dye were probably done with the adding of ashes¹³. A white-yellowish creamy liquid was initially produced, which acquired its colour when coming in contact with the air and sun.

The process of textile dyeing is even harder to reconstruct. For example, we know very little about dye mordant although it is certain that some substance was used for this reason, such as honey or urine ammonia. The textiles or threads were dipped into the vats for many hours, depending on the desired tone or colour intensity¹⁴. The purple of Tyre was the most famous, which was very dark thanks to the double-dipping of the cloth¹⁵.

The purple dye industry made the Phoenicians famous from the Homeric times (9th - 7th c. BC) onwards. In fact, most linguists agree that the word ‘Phoenix/Phoenician’ is Greek, most probably meaning “dark red or purple”. Hence the Phoenicians, the “purple people” came to be known by a name used by the Greeks to refer to this eastern nation and its specific cultural characteristics¹⁶. It appears that in ancient Greek thought, the Phoenicians and Tyrian purple were identical as concepts.

Compatible with the above is the ancient Greek myth whereby purple dye was discovered by Heracles

(another version mentions Phoenix, the king of Tyre) as he was walking along the Phoenician coast with his dog and the nymph Tyre. The dog bit a large sea snail and his mouth was painted purple. Heracles opened the dog’s mouth, found the snail inside and realized that the colour originated from it. Then he gathered several snails and dyed a dress, which he offered to the nymph¹⁷.

Despite the multitude of ancient sources on Tyrian purple and its value, the main archaeological evidence indicating the dye’s production on a site are the crushed shells of the specific species of snails (fig. 2, p. 102). Other finds are less frequent, such as vessels with dye residues, grinders and grinding surfaces with traces of shell-crushing and colouring, vats for dye fermentation or cloth dipping.

Relevant archaeological data, i.e. piles of crushed shells of the three aforementioned sea snails, were found at Tyre and Sidon (12th c. BC) alongside the remains of workshops. The earliest finds indicating large-scale purple production include large quantities of crushed shells together with vessels for storage, transport and processing, were found in Sarepta at Lebanon (14th - 13th c. BC)¹⁸.

Although the Greeks had associated purple with the Phoenicians, archaeological data indicates that the dye was produced in the Aegean already since prehistoric times. The earliest evidence comes from Crete during the Old Palace period (1900–1700 BC). Crushed shells of the three species of snails were found at various sites, such as Palaikastro¹⁹, Koufoni-si²⁰, Kommos²¹ and Kato Zakros²². Recent finds from Pacheia Ammos are even more impressive as they include an organised workshop for dye production²³.

Similar indications have been encountered on other Aegean sites dating to the end of the Middle and the Late Bronze Age (1700–1100 BC), such as Akrotiri at Thera²⁴, Kythera²⁵, Agios Kosmas near

11. Jensen 1963; Cooksey 2001; Boesken Kanold & Haubrichs 2008.

12. Lacaze-Duthiers 1859–60; Jensen 1963.

13. Koren 2005.

14. Kardara 1974; Edmonds 2000.

15. Rawlinson 1889.

16. Aubet 2001.

17. Reinhold 1970, 11, note 2.

18. McGovern & Michel 1990; Pritchard 1978, 126–128; Reese 2010.

19. Bosanquet 1904, 321.

20. Reese 1987, 204.

21. Reese 2000; Ruscillo 1998, 2006.

22. Veropoulidou 2005.

23. Apostolakou 2008.

24. Karali-Yiannakopoulou 1990, 413; Aloupi et al. 1990, 489.

25. Goldstream & Huxley 1972, 36.

Athens, Aigina²⁶, Mitros²⁷ and Kynos at Locris²⁸, Agios Mamas at Chalcidike²⁹, Toumba Thessaloniki³⁰ and Troy³¹. In the Iron Age (1100-750 BC), purple was produced at many sites in the Aegean, such as Methone at Pieria³² and Toumba Thessaloniki³³.

Apparently, purple dye was manufactured and consumed by the prehistoric communities of the Aegean, probably at a small scale to serve the needs of their own members. Although we can only assume the value of the dye at the time, it is attested in Linear B tablets and was thus included in the products controlled by palatial administration in the Minoan and Mycenaean eras³⁴. Indicatively we should mention that tablet KN X976 of Knossos cites the masculine version of the adjective *po-pu-re-jo* (=πορφυροί purple, e.g. chitons), while the feminine adjective *po-pu-re-ja* is found in another tablet (KN L474), describing textiles³⁵. Evidence for the product multiplies from the Homeric era onwards. In the Iliad (VIII 221: πορφυρέον φάρος = purple clothing) Agamemnon is wearing a purple chiton and the gold urn where Hector's ashes were placed was covered with a purple cloth³⁶.

Throughout antiquity, Tyrian purple was a prestige symbol, used to flaunt economic prosperity, high social status and official degree from the peoples of the eastern Mediterranean, most probably due to its production process, its properties and its hues. The Persians, adopting certain Assyrian practices, were

the first to elevate purple into a symbol of the ruling class and the monarchs and established its ceremonial use. Although many Greeks used purple textiles to show prestige, during the Persian Wars purple became associated with tyranny and ostentation. This trend began to change gradually in the late 5th c. BC. In the 4th c. BC, the use of purple spread in Athens, south Italy and Sicily. Alexander the Great established purple as a royal emblem by rejecting the simple style of the Macedonians and accepting the Persian clothing norms³⁷. Its use became a prerogative of the nobility and kingship during the Roman era and culminated in the Byzantine era, when it was designated as royal and imperial³⁸. During these periods, its production and circulation was under the complete control of the authorities.

Nowadays, English-speakers say that a children are "born in purple" to show that they are born of prominent or high-ranking parents. It is also common to say that a bishop of the Catholic Church is "promoted to purple" when promoted to cardinal³⁹, while in 1953, the Queen of Britain wore the Royal Robe of Estate⁴⁰ in her coronation, which is purple. It appears that purple is one of the longest-lived, widespread and recognizable status symbols of antiquity, as it was established as one at least since the 14th c. BC in the eastern Mediterranean and was preserved until the Byzantine era, while even to this day a purple cloth is still a reference to wealth and higher class.

26. Reese 1987, 205.

27. Veropoulidou 2011

28. Δακωρώνια & Κουνούκας, pers.comm. 2010.

29. Becker 2001; Becker 2008.

30. Βεροπουλίδου, Ανδρέου & Κωτσάκης 2005.

31. Çakırlar & Becks 2009.

32. Μπέσιος, pers.comm. 2011.

33. Βεροπουλίδου 2011.

34. Burke 1999; Betancourt 2008.

35. Ventris & Chadwick 1973, 573.

36. Reinhold 1970, 16.

37. Reinhold 1970, 18-30.

38. Reinhold 1970, 8-9, note 2.

39. Marston 2002.

40. <http://www.royal.gov.uk>. Last visit, 16/12/2011.

Κατάλογος αντικειμένων

Catalogue of objects

1. Ψευδόστομος αμφορίσκος

Sarepta.

Αρχαιολογικό Μουσείο του Αμερικανικού

Πανεπιστημίου της Βηρυτού, 36.12a-b-c.

Ύστερη Εποχή Χαλκού II.

Ύψος: 10 εκ., πλάτος: 15,5 εκ.

Πηλός.

Συμβατικό όνομα κλειστού αγγείου μυκηναϊκού τύπου, του οποίου το πραγματικό στόμιο βρίσκεται πλαγίως στον ώμο του, ενώ το κεντρικό στόμιο, όπου εφάπτονται οι λαβές, είναι κλειστό. Η ροή είναι αργή και μπορεί να ελέγχεται με ακρίβεια, γεγονός που υποδεικνύει πως περιείχε πολύτιμα υγρά. Διακοσμείται από επάλληλες κόκκινες, μικρές και μεγάλες, οριζόντιες ταινίες.

Σχόλια - βιβλιογραφία

Baramki 1956-58, 129-142 • Pieren & Gubel 1986, 174.

Leila Badre

2. Ψευδόστομος αμφορίσκος

Sarepta.

Αρχαιολογικό Μουσείο του Αμερικανικού

Πανεπιστημίου της Βηρυτού, 36.32.

Ύστερη Εποχή Χαλκού II.

Ύψος: 8,7 εκ., πλάτος: 11,5 εκ.

Πηλός.

Συμβατικό όνομα κλειστού αγγείου μυκηναϊκού τύπου, του οποίου το πραγματικό στόμιο βρίσκεται πλαγίως στον ώμο του, ενώ το κεντρικό στόμιο, όπου εφάπτονται οι λαβές, είναι κλειστό. Η ροή είναι αργή και μπορεί να ελέγχεται με ακρίβεια, γεγονός που υποδεικνύει πως περιείχε πολύτιμα υγρά. Διακοσμείται από επάλληλες κόκκινες, μικρές και μεγάλες, οριζόντιες ταινίες.

Σχόλια - βιβλιογραφία

Karageorghis & Badre 2009, 32.

Leila Badre

3. Ψευδόστομος αμφορίσκος

Sarepta.

Αρχαιολογικό Μουσείο του Αμερικανικού

Πανεπιστημίου της Βηρυτού, 48.76.

Ύστερη Εποχή Χαλκού II.

Ύψος: 10,7 εκ., πλάτος: 10,4 εκ.

Πηλός.

Συμβατικό όνομα κλειστού αγγείου μυκηναϊκού τύπου, του οποίου το πραγματικό στόμιο βρίσκεται πλαγίως στον ώμο του, ενώ το κεντρικό στόμιο, όπου εφάπτονται οι λαβές, είναι κλειστό. Η ροή είναι αργή και μπορεί να ελέγχεται με ακρίβεια, γεγονός που υποδεικνύει πως περιεί-

1. Stirrup jar

Sarepta

Archaeological Museum of the American

University of Beirut, 36.12a-b-c.

Late Bronze Age II.

Height: 10 cm, width: 15.5 cm.

Clay.

Conventional name given to a Mycenaean type of closed vessels in which the real spout is located on the shoulder and the central spout, on which two handles are attached, is closed. The flow is slow and carefully studied, which suggests they contained precious liquids. It is decorated with alternating large and thin red horizontal bands.

Comments - bibliography

Baramki 1956-58, 129-142 • Pieren & Gubel 1986, 174.

Leila Badre

2. Stirrup Jar

Sarepta.

Archaeological Museum of the American

University of Beirut, 36.32.

Late Bronze Age II.

Height: 8.7 cm, width: 11.5 cm.

Clay.

Conventional name given to a Mycenaean type of closed vessels in which the real spout is located on the shoulder and the central spout, on which two handles are attached, is closed. The flow is slow and carefully studied, which suggests they contained precious liquids. It is decorated with alternating large and thin red horizontal bands.

Comments - bibliography

Karageorghis & Badre 2009, 32.

Leila Badre

3. Stirrup jar

Sarepta.

Archaeological Museum of the American

University of Beirut, 48.76.

Late Bronze Age II.

Height: 10.7 cm, width: 10.4 cm.

Clay.

Conventional name given to a Mycenaean type of closed vessels in which the real spout is located on the shoulder and the central spout, on which two handles are attached, is closed. The flow is slow and carefully studied, which suggests they contained precious

χε πολύτιμα υγρά. Διακοσμείται από επάλληλες κόκκινες, μικρές και μεγάλες, οριζόντιες ταινίες.

Σχόλια - βιβλιογραφία

Karageorghis & Badre 2009, 32.

Leila Badre

4. Πυξίδα

Λίβανος (μυκηναϊκής προέλευσης).
Αρχαιολογικό Μουσείο του Αμερικανικού Πανεπιστημίου της Βηρυτού, 198.
Ύστερη Εποχή Χαλκού II.
Ύψος: 7,7 εκ., πλάτος: 10,4 εκ.
Πηλός.

Κυκλική βάση, κυλινδρικό σώμα ελαφρώς κοίλο κάτω από τον ώμο. Το χείλος κλίνει προς τα έξω, δυο οριζόντιες ανασηκωμένες λαβές στον ώμο (η μία λείπει), διακοσμημένο με μεγάλες κόκκινες οριζόντιες ταινίες σε ίσες αποστάσεις στην κοιλιά, και μικρές κάθετες ταινίες στον ώμο.

Αδημοσίευτο

Leila Badre

5. Αμφορίσκο

Σιδώνα.
Αρχαιολογικό Μουσείο του Αμερικανικού Πανεπιστημίου της Βηρυτού, 5142
Ύστερη Εποχή Χαλκού II.
Ύψος: 10 εκ., πλάτος: 10,2 εκ.
Πηλός.

Δισκοειδής βάση, σώμα σφαιρικό συμπιεσμένο, κοντός λαιμός, εξωστρεφές χείλος, δύο κάθετες λαβές από τον λαιμό ως τον ώμο. Διακοσμημένος με δυο ομάδες μεγάλων μελανών οριζόντιων ταινιών που περικλείουν λεπτότερες ταινίες. Χείλος, λαβές και λαιμός διακοσμούνται με παχιά μελανή ταινία.

Αδημοσίευτο

Leila Badre

6. Φιάλη /«Δοχείο γάλακτος»

Sarepta (εισηγμένο από την Κύπρο).
Αρχαιολογικό Μουσείο του Αμερικανικού Πανεπιστημίου της Βηρυτού, 36.42.
Ύστερη Εποχή Χαλκού II.
Ύψος: 8 εκ., πλάτος: 20,5 εκ.
Πηλός.

Φιάλη του λευκόχριστου ρυθμού με ημισφαιρικό σώμα και λαβή διχαλωτή. Είναι διακοσμημένη με μελανές οριζόντιες ταινίες που περικλείουν δικτυωτό μοτίβο.

Σχόλια - βιβλιογραφία

Ο τύπος κυριάρχησε στην κυπριακή κεραμική για περίπου τέσσερις αιώνες. Η αδιάβροχη επιφάνειά του το καθιστούσε κατάλληλο να δεχτεί ζεστά υγρά και έτσι ήταν ιδιαίτερα δημοφιλές στο Αιγαίο και τη Συροπαλαιστίνη.

Karageorghis & Badre 2009, 32. Πρβλ. Karageorghis & Marketou 2006.

Leila Badre

liquids. It is decorated with alternating large and thin red horizontal bands.

Comments - bibliography

Karageorghis & Badre 2009, 32.

Leila Badre

4. Pyxis

Lebanon (Mycenaean origin).
Archaeological Museum of the American University of Beirut, 198.
Late Bronze Age II.
Height: 7.7 cm, width: 10.4 cm.
Clay.

Round base, cylindrical body slightly in-curved below the shoulder, everted rim, two horizontal loop handles (one missing) attached on the shoulder; decorated with equally spaced large red horizontal bands on body and small vertical bands on shoulder.

Unpublished

Leila Badre

5. Amphoriskos

Sidon.
Archaeological Museum of the American University of Beirut, 5142.
Late Bronze Age II.
Height: 10 cm, width: 10.2 cm.
Clay.

Disk base, spherical squat body, short neck, flaring rim, two vertical handles attached from neck to shoulder. Decorated with two groups of black large horizontal bands enclosing thinner bands; rim, handles and neck painted with thick black band.

Unpublished

Leila Badre

6. "Milk Bowl"

Sarepta (imported from Cyprus).
Archaeological Museum of the American University of Beirut, 36.42.
Late Bronze Age II.
Height: 8 cm, width: 20.5 cm.
Clay.

White Slip ware bowl; hemispherical body, wish-bone handle; painted with black horizontal bands enclosing a lattice design.

Comments - bibliography

This type dominated Cypriot ceramics for about four centuries. It has been shown that their impermeable surface made them suitable to receive hot liquids, hence their popularity in the Aegean and the Levant.

Karageorghis & Badre 2009, 32. Cf. Karageorghis & Marketou 2006.

Leila Badre

7. Αβαθής φιάλη

Λίβανος (κυπριακής προέλευσης, πιθανώς από την Αμαθούντα).
Αρχαιολογικό Μουσείο του Αμερικανικού Πανεπιστημίου της Βηρυτού, 290.
Εποχή Σιδήρου Ι.
Ύψος: 6,6 εκ., πλάτος: 33 εκ.
Πηλός.

Κυρτές πλευρές, ελαφρώς εσωστρεφές χείλος και αντικριστές διχαλωτές λαβές, που φύονται από το χείλος. Η κύρια διακόσμηση βρίσκεται στην εξωτερική επιφάνεια της επίπεδης βάσης. Αποτελείται από ακτινωτούς πίνακες συμμετρικά εναλλασσόμενους με γεωμετρικά μοτίβα, γύρω από ομόκεντρους κύκλους στο κέντρο.

Σχόλια - βιβλιογραφία
Karageorghis & Badre 2009, 43-44.
Leila Badre

7. Plate

Lebanon (Cypriot origin, possibly Amathus).
Archaeological Museum of the American University of Beirut, 290.
Iron Age I.
Height: 6.6 cm, width: 33 cm.
Clay.

Convex sides, slightly inverted rim and two opposite wishbone handles at rim. The main decoration is on the exterior broad surface of the flat base. It consists of radiating panels symmetrically alternating, filled with geometric motifs arranged round a group of concentric circles in the centre.

Comments - bibliography
Karageorghis & Badre 2009, 43-44.
Leila Badre

8. Πρόχους - ρυτό

Κνωσός, ΥΜΙΙ-ΙΙΙΑ1 θαλαμοειδής τάφος με δρόμο, γνωστός και ως "Silver and Gold Cup Tomb", νότια του Τάφου-Ιερού.
Αρχαιολογικό Μουσείο Ηρακλείου, Λ 2403.
Ταφικό σύνολο: ΥΜΙΙ-ΙΙΙΑ1.
Πρόχους - ρυτό: ΜΜΙΙ-ΥΜΙ.
Ύψος: 17,3 εκ., διάμ. βάσης: 10,2 εκ.,
διάμ. χείλους: 8,6 εκ., μέγ. διάμ.: 15 εκ.
Ασβεστιτικό αλάβαστρο.

Ελλιπές, συμπληρωμένο στον ώμο, σε τμήμα της λαβής και στο χείλος. Αποκρούσεις στις ακμές της βάσης.

Βάση δακτυλιόσχημη, σώμα ευρύ, πεπιεσμένο ωοειδές, με γωνιώδες περίγραμμα στους ώμους. Λαιμός στενός, κυλινδρικός, με ανάγλυφο δακτύλιο στη βάση του. Χείλος οριζόντιο, πεπλατυσμένο. Λαβή τοξωτή, κάθετη στον ώμο με αυλακώσεις στη ράχη της και λοξές εγχαράξεις στην κεντρική της νεύρωση. Στη βάση, κοντά στην περιφέρεια, αντιδιαμετρικά της πλευράς της λαβής, έχει διανοιχθεί οπή.

Σχόλια - βιβλιογραφία

Η πρόχους-ρύτο περισυλλέχθηκε από τον χώρο του «Τάφου του Χρυσού και Αργυρού Κυπέλλου», πριν την ανασκαφή, στην περιφέρεια της Κνωσού, σε μικρή απόσταση από τον Τάφο-Ιερό. Πρόκειται για έναν από τους τάφους, που παραδοσιακά χαρακτηρίζονται ως «Τάφοι Πολεμιστών», με ένα από τα πλουσιότερα σε τύπους αντικειμένων ταφικά σύνολα, που περιλαμβάνει και αντικείμενα κύρους (Hutchinson 1956, 68-73).

Αν και δεν έχουν πραγματοποιηθεί πετρολογικές αναλύσεις, η προέλευση του υλικού κατασκευής της θεωρείται αιγυπτιακή (Warren 1969, 113). Το σχήμα της, ωστόσο, σύμφωνα με τα περιορισμένα σε αριθμό γνωστά παράλληλα, παραπέμπει άμεσα σε συροπαλαιστινιακά πρότυπα (Popham 1970, 227).

Ανάμεσα στα αγγεία που παρουσιάζουν μορφολογικές ομοιότητες με τη λίθινη πρόχου της Κνωσού συγκαταλέγονται τουλάχιστον δύο αγγεία από αλάβαστρο ή τραβερτίνη από τη Megiddo και το Tell el Ajjul. Παρόμοια σε σχήμα είναι επίσης πήλινη πρόχους, ρυθμού Tell el Yahudiyyeh πιθανώς με μινωικές επιρροές, με γραπτή διακόσμηση δελφινιών και πτηνών, από τον τάφο με αρ. 879 της Lisht, η οποία χρονολογείται στο τέλος της Δεύτερης Μεταβατικής Περιόδου και θεωρείται ότι εισήχθηκε εκεί από την περιοχή της Γάζας στα νότια συροπαλαιστινιακά παράλια (Hankey-Leonard 1998,

8. Jug - Rhyton

Knossos, LMII-III A1, Chamber tomb with dromos, known as the "Silver and Gold Cup Tomb", south of the Temple Tomb.
Archaeological Museum of Herakleion, Λ 2403.
Burial assemblage: LMII-III A1.
Jug - Rhyton: ΜΜΙΙ-ΛΜΙ.
Height: 17.3 cm, base diam.: 10.2 cm,
rim diam.: 8.6 cm, max.diam.: 15 cm.
Calcitic alabaster.

Fragmented, restored on the shoulder, part of its handle and the rim. Flakes missing on the edges of its base.

Ring base, wide, squat and ovoid body, with carination on the shoulder. Narrow cylindrical neck with ridge. Horizontal flat rim. Arched grooved handle vertically placed on shoulder and oblique incisions on its main groove. A hole has been opened on the base, near its periphery.

Comments - bibliography

The jug was found near the "Silver and Gold Cup Tomb" prior to the excavation, in the periphery of Knossos, not far from the Temple Tomb. The tomb type is traditionally termed "Warrior graves" with one of the richest burial assemblages, which included prestige items (Hutchinson 1956, 68-73).

Although no petrographic study has been conducted, the material is considered Egyptian in origin (Warren 1969, 113). Its shape though, according to limited similar objects, points towards Syro-Palestinian prototypes (Popham 1970, 227).

At least two vessels made of alabaster or travertine from Megiddo and Tell el Ajjul are among those morphologically similar to the stone jug of Knossos. A stone jug of the Tell el Yahudiyyeh type from grave 879 of Lisht, is also similar in shape, with possible Minoan influences and painted decorations of dolphins and birds, dating to the end of the Second Intermediate Period and considered an import from Gaza in the Levant (Hankey-Leonard 1998, 30-31). Neutron activation analysis conducted on the Lisht jug confirmed archaeometrically the vessel's association with the aforementioned area

30-31). Αποτελέσματα ανάλυσης με νετρονική ενεργοποίηση που πραγματοποιήθηκε στην πρόχου της Lisht πιστοποιήσαν και αρχαιομετρικά τη σχέση της με την περιοχή αυτή (McGovern, Bourriau, Harbottle & Allen 1994, 31-43).

Με βάση τα παραπάνω, πιθανότερο κέντρο παραγωγής του σπάνιου, σχετικά, τύπου λίθινων αγγείων θα μπορούσε να θεωρηθεί η περιοχή του Tell el Ajjul, στην περιφέρεια της Γάζας (Bevan 2007, 105-106). Πρόκειται για μια από τις σημαντικότερες θέσεις της Μέσης και της Ύστερης Εποχής του Χαλκού, η ταύτιση της οποίας είναι ακόμη υπό συζήτηση. Ο πρώτος ανασκαφέας της, Flinders Petrie, υπέθεσε ότι πρόκειται για την αρχαία Γάζα, αργότερα όμως η θέση ταυτίστηκε με το γνωστό οικιστικό κέντρο των Υκώς, Sharuhēn (Kempinski 1974), ταύτιση που θεωρείται αρκετά πιθανή σήμερα από τους σύγχρονους ανασκαφείς της. Αν και ο Petrie κατ' ευφημισμό χαρακτηρίζει τα νότια συροπαλαιστινιακά παράλια ως «Αίγυπτο πάνω από τα βόρεια σύνορα», η περιοχή αποτελεί τμήμα ενός ευρύτερου δικτύου επικοινωνίας, σχέσεων, αλληλεπιδράσεων και ανταλλαγών όχι μόνο με την Αίγυπτο αλλά και με την ενδότερη Εγγύς Ανατολή και τις ακτές της Συροπαλαιστίνης μέχρι την Ουγκαρίτ και την Κύπρο.

Η αρχική χρήση του αγγείου θεωρείται ότι συνδέεται με φύλαξη ή διακίνηση αρωματικών ελαίων, υπόθεση που ενισχύεται από το πεπλατυσμένο χείλος και το στενό λαιμό του, ο οποίος θα μπορούσε να εξυπηρετήσει τον έλεγχο της ροής. Στη συνέχεια, με τη διάνοιξη οπής έκκεντρα, κοντά στην περιφέρεια της βάσης, μετατράπηκε σε μινωικό ρυτό, που χρησιμοποιήθηκε ίσως και για την εξυπηρέτηση του ταφικού τελετουργικού. Παράλληλα, η χρονική διαφορά ανάμεσα στην πρόχου και στο υπόλοιπο ταφικό σύνολο δεν μπορεί να αποκλείσει και τη χρήση του, σε κάποια τουλάχιστον περίοδο, ως κειμηλίου.

Παρότι η βιογραφία του αντικειμένου είναι ιδιαίτερα σύνθετη και λείπουν αρκετά επεισόδια στη μακρά του διαδρομή στον χώρο και στον χρόνο για να διαγράψουμε το ιδεολογικό πλαίσιο των πολιτισμικών σχέσεων στο οποίο εντάσσεται, η παρουσία του στο ταφικό περιβάλλον του ΥΜΙΙ-ΙΙΙΑ1 τάφου της Κνωσού ως αντικειμένου κύρους, μάλλον σπάνιου, αντικατοπτρίζει ένα αυστηρό οπτικό λεξιλόγιο, το οποίο ενσωματώνει κοινωνικές μορφές γνώσης και ισχύος, περιορισμένης σε αυτούς που μπορούν να το αποκωδικοποιήσουν. Παράλληλα όμως η υλικότητά του, ενσωματωμένη σε διαφορετικούς ατομικούς και συλλογικούς χρόνους μνήμης, αναδεικνύει ταυτότητες και ετεροτοπίες, που αποτελούν ακόμη και σήμερα αντικείμενο ποικίλων συζητήσεων.

Για ερωτήματα όπως από ποιο λιμάνι της συροπαλαιστινιακής ακτής ξεκίνησε η πορεία του, σε ποια λιμάνια μεταβιβάστηκε πιθανώς η ιδιοκτησία του και ποιους θαλάσσιους δρόμους ακολούθησε για να φτάσει στην Κρήτη, μόνο υποθέσεις μπορούν ακόμη να διατυπωθούν. Η λίθινη πρόχου, ωστόσο, συνδυαζόμενος στην αλυσίδα Αίγυπτος-Συροπαλαιστίνη-Κρήτη, ανταποκρίνεται σε ένα ιδιότυπο πλαίσιο «διεθνισμού» στα συροπαλαιστινιακά παράλια και αναδεικνύει το σύνθετο φάσμα των πολιτισμικών επιρροών στη Μεσόγειο της Μέσης και της Ύστερης Εποχής του Χαλκού.

Κατερίνα Αθανασάκη

(McGovern, Bourriau, Harbottle & Allen 1994, 31-43).

Based on the above, the most probable place of origin for this relatively rare type of stone vessel could be the area of Tell el Ajjul, in the periphery of Gaza (Bevan 2007, 105-106). It is one of the most important Middle and Late Bronze Age sites, whose identification is still debatable. Flinders Petrie, its first excavator believed it was ancient Gaza, but later the site was identified as Sharuhēn, the famous Hyksos settlement (Kempinski 1974), an interpretation still considered possible to this day by the site's current excavators. Although Petrie used to call the southern Syro-Palestinian coast "Egypt beyond its northern border" as a euphemism, the region does belong to a wider network of communications, relations, interactions and exchange not only with Egypt but also with the Near Eastern hinterland and the Levantine coast to Ugarit and Cyprus.

The vessel's initial use is possibly associated with the storage or circulation of fragrant oils, as its flat rim and narrow neck advocate, which could help control flow. On second use, the hole at the base turned it into a Minoan rhyton used in burial rituals. Furthermore, the chronological difference between the vessel and the rest of the burial assemblage indicates its possible use as an heirloom.

Although the artefact's biography is especially complex with several details of its long course in space and time missing in order to reconstruct the ideological frame of cultural relations that surrounded it, its presence within a LMII-III A1 burial context in Knossos, as an apparently rare prestige item reflects a rather complex visual vocabulary, which incorporated forms of knowledge and power legible only to those who used it. Concurrently though, its materiality placed within various personal and communal memories, highlights identities and heterotopias, which is still today a subject of disciplinary discussions.

One can only presume from which port of the Levant its journey began, where it was transferred and which sea routes it followed before it reached Crete. Nevertheless, the stone jug, as a connecting link in the chain Egypt – Syro-Palestine – Crete, corresponds to an extraordinary context of 'internationalism' in the Syro-Palestinian coast and highlights a complex spectrum of cultural influences in the Mediterranean during the Middle and Late Bronze Age.

Katerina Athanasaki

9. Ζωόμορφο ρυτό σε σχήμα όνου

Κύπρος.
Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο,
ΕΑΜ Π15373.
12^{ος} - αρχές 11^{ου} αι. π.Χ.
Μέγ. Ύψος: 18 εκ., μεγ. πλ.: 16,1 εκ.,
σωζ. μήκ.: 20, 1 εκ.
Πηλός.

Ζωόμορφο ρυτό, χειροποίητο, σε μορφή όνου που έχει στη ράχη του σαμάρι και μεταφέρει αγγεία. Το σώμα και η κεφαλή είναι κοίλα, ενώ τα πόδια (τα τρία συμπληρωμένα) είναι συμπαγή. Το κυλινδρικό ρύγχος καταλήγει σε στρογγυλή οπή εκροής στη θέση του στόματος και σε δύο οπές για τα ρουθούνια. Στα πλευρά του ζώου, εκατέρωθεν του σαμαριού, κρέμονται δύο οζυπύθμενοι χαναναϊτικοί αμφορείς.

9. Zoomorphic rhyton in the shape of an ass

Cyprus.
National Archaeological Museum,
ΕΑΜ Π15373.
12th - early 11th c. BC.
Max. height: 18 cm, max. width: 16.1 cm,
surv. length: 20.1 cm.
Clay.

Zoomorphic rhyton, in the shape of an ass with a saddle, carrying vessels. The body and head are hollow while the legs (three of which restored) are compact. A round drain hole in the location of the mouth and two holes as nostrils are located at the end of the muzzle. Two Canaanite pointed amphorae hang on both sides of the saddle.

Σχόλια - βιβλιογραφία

Τα πλησιέστερα παράλληλα του ρυτού χρονολογούνται στην ΥΕ ΙΙΙΓ (12^{ος} αι. π.Χ.): πρόκειται για δύο ρυτά, το ένα από τον θαλαμωτό τάφο 73 της Ιαλυσού Ρόδου και το άλλο από το ανάκτορο της Φαιστού, που απεικονίζουν ζώα μεταφοράς, αλογα ή ημιόνους, φορτωμένα στη ράχη με αγγεία. Οι χαναναϊτικοί αμφορείς είναι το κατ' εξοχήν σκεύος μεταφοράς στερεών και υγρών προϊόντων, που διακινούνται με πλοία από τη συροπαλαιστινιακή ακτή προς την Κρήτη, τη Θήρα και την κυρίως Ελλάδα. Στον ελλαδικό χώρο, οι αμφορείς αυτοί διαδίδονται κυρίως κατά τον 14^ο και τον 13^ο αι. π.Χ. και ανευρίσκονται τόσο σε οικισμούς όσο και σε τάφους.

Benzi 1992, 165, 168-169, 382, πίν. 103 • Crouwel 1981, 43-44, πίν. 50 • Παπάζογλου 2004.

Ελένη Κωνσταντινίδη-Συβρίδη

10. Ειδώλιο ανδρικής θεότητας

Μυκήνες, οικία ΒΑ της ακρόπολης.
Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, ΕΑΜ Π2631.
13^{ος} αι. π.Χ.
Ύψος: 11 εκ.
Χαλκός.

Ειδώλιο όρθιας ανδρικής μορφής, που αναπαριστά θεότητα. Η μορφή αποδίδεται γυμνή, με περιζώμα, τα πόδια σε διασκελισμό, με το αριστερό μπροστά. Το δεξί χέρι είναι υψωμένο και λυγισμένο προς την κεφαλή, το αριστερό λυγισμένο, εκτείνεται προς τα εμπρός. Στο δεξί χέρι πιθανόν θα κρατούσε δόρυ, ενώ στο αριστερό ασπίδα. Στην κεφαλή φέρει ψηλό κωνικό στέμμα με κομβίο στην κορυφή, που αποτελεί συριακή παραλλαγή του λευκού στέμματος της Άνω Αιγύπτου. Τα χαρακτηριστικά του προσώπου και τα αυτιά αποδίδονται ανάγλυφα. Κάτω από κάθε πέλμα, μία συμφυής προεξοχή εξυπηρετούσε τη στερέωση του αντικειμένου.

Σχόλια - βιβλιογραφία

Ο τύπος αυτός του ειδωλίου εμφανίζεται κατά την Ύστερη Εποχή του Χαλκού και την Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου. Ο θεός που αναπαριστάται είναι γνωστός ως Sharruma στους Χετταίους, θεός του Ταλάντου στην Κύπρο, Reshef στη συροπαλαιστινιακή ακτή, Πότνιος Αλόγων στη μυκηναϊκή εικονογραφία (σε κρατήρα από την Ugarit) και Melqart στο φοινικικό πάνθεον. Τα ειδώλια αυτά, που θεωρείται ότι έχουν χυτευτεί σε συροπαλαιστινιακά εργαστήρια με την τεχνική του «χαμένου κεριού», επιβιώνουν για πολλούς αιώνες και διακινούνται σε ολόκληρη τη Μεσόγειο. Στο Αιγαίο είναι γνωστά από την ακρόπολη της Τίρυνθας, τη Φυλακωπή της Μήλου, τη Δήλο και τη Λίνδο της Ρόδου.

Aruz, Benzel & Evans 2008 (eds.), 177, αρ. κατ. 102 [Paschalidis Constantinos] • Σταμπολίδης 2003 (επιμ.), 456, αρ. κατ. 801 [Μαρία Βλασσόπουλου-Καρύδη] και γενικά για τον τύπο, 455-457, αρ. κατ. 799-805 • Τσούντας 1991, 141, πιν. 2.

Ελένη Κωνσταντινίδη-Συβρίδη

Comments - bibliography

This rhyton's closest associations date to the LH IIIC (12th c. BC): a rhyton from chamber tomb 73 of Ialysos in Rhodes and another one from the Palace of Phaistos in Crete, both depicting carrying animals, horses or asses, loaded with vessels. The Canaanite amphorae were vessels predominantly used for the transportation of solid and liquid products, traded by sea from the Syro-Palestinian coast to Crete, Thera and mainland Greece. These amphorae are common in Greece in the 14th and 13th c. BC and have been found in both settlements and cemeteries.

Benzi 1992, 165, 168-169, 382, pl. 103 • Crouwel 1981, 43-44, pl. 50 • Παπάζογλου 2004.

Eleni Konstantinidi-Sivridi

10. Figurine of a male deity

Mycenae, house NE of the acropolis.
National Archaeological Museum,
ΕΑΜ Π2631.
13th c. BC.
Height: 11 cm.
Bronze.

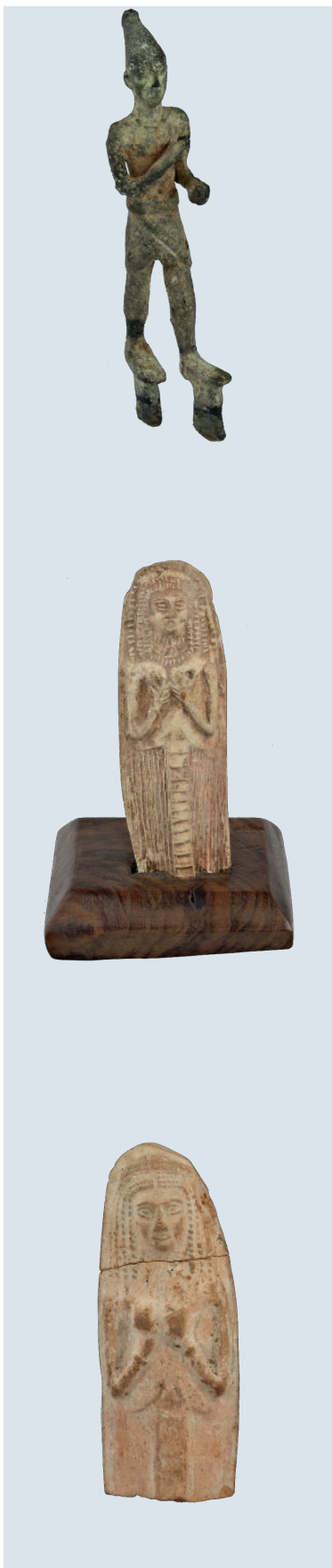
Figurine of a standing male depicting a deity. The figure is shown nude wearing a loincloth with the left leg forward. The right arm is raised and bent towards the head, the left arm, also bent, extends forward. He was probably holding a spear with his right hand and a shield with his left one. He is wearing a high conical crown with a button on top, which is a Syrian version of Upper Egypt's white crown. The face's characteristics and the ears are on relief. Under each foot, a knob served for fixation.

Comments - bibliography

This type of figurine appears in the Late Bronze Age and the Early Iron Age. The god was known as Sharruma to the Hittites, as the God of Talant to the Cypriots, Reshef in Syro-Palestine, Potnios Alogon (Master of horses) in Mycenaean iconography (at a krater found in Ugarit) and Melqart to the Phoenicians. These figurines are believed to have been cast in Syro-Palestinian workshops, with the 'lost-wax' technique, and remain present and circulating in the Mediterranean for centuries. In the Aegean, examples have been found at Tiryns, Philakopi at the Melos, Delos and Lindos at Rhodes.

Aruz, Benzel & Evans 2008 (eds.), 177, cat. no. 102 [Paschalidis Constantinos] • Stam-polidis 2003 (ed.), 456, cat. no. 801 [Maria Vlassopoulou-Karydi] and for the type in general 455-457, cat. no. 799-805 • Τσούντας 1991, 141, pl. 2.

Eleni Konstantinidi-Syvridi

11. Ειδώλιο ανδρικής μορφής

Λίβανος.

Αρχαιολογικό Μουσείο του Αμερικανικού Πανεπιστημίου της Βηρυτού, 3137.

Μέση Εποχή Χαλκού.

Ύψος: 9,7 εκ., πλάτος: 3 εκ.

Χαλκός.

Ανδρικό ειδώλιο που αποδίδει φοινικική θεότητα Χιττιτικής προέλευσης. Φορά ψηλό κωνικό κάλυμμα κεφαλής. Το δεξί χέρι λυγισμένο στο στήθος, το αριστερό χέρι λυγισμένο μπροστά από τη μέση. Οπή στο αριστερό χέρι για ένθετη ράβδο. Φέρει περιζώμα με ζώνη. Κάτω από τα πόδια υπάρχουν προεξοχές για στερέωση σε βάση.

Αδημοσίευτο

Leila Badre

12. Πλακόμορφο γυναικείο ειδώλιο

Λίβανος.

Αρχαιολογικό Μουσείο του Αμερικανικού Πανεπιστημίου της Βηρυτού, 99.15.

Εποχή Σιδήρου.

Ύψος: 9 εκ., πλάτος: 3 εκ.

Πηλός.

Ειδώλιο σε μορφή πλακιδίου φτιαγμένο σε μήτρα, στιλβωμένο, αναπαριστώντας όρθια γυναικεία μορφή. Τα χέρια κρατούν τους μαστούς, περιβραχιόνια στους καρπούς, κάλυμμα κεφαλής που καταλήγει σε τέσσερις μακρείς πλοκάμους στους ώμους. Διπλό περιδέριο από κάθετες ραβδώσεις με περίαπτο σε σχήμα ημισελήνου. Φέρει μακρύ ένδυμα με κατακόρυφο διακοσμητικό στοιχείο και περικόρμιο.

Σχόλια - βιβλιογραφία

Πρβλ. Fugmann 1958, 236, εικ. 310-8A.

Αδημοσίευτο

Leila Badre

13. Πλακόμορφο γυναικείο ειδώλιο

Λίβανος.

Αρχαιολογικό Μουσείο του Αμερικανικού Πανεπιστημίου της Βηρυτού, 99.16.

Εποχή Σιδήρου.

Ύψος: 9,3 εκ., πλάτος: 3,5 εκ.

Πηλός.

Ειδώλιο σε μορφή πλακιδίου, φτιαγμένο σε μήτρα στιλβωμένο, αναπαριστώντας όρθια γυναικεία μορφή. Τα χέρια κρατούν τους μαστούς, περιβραχιόνια στους καρπούς, κάλυμμα κεφαλής που καταλήγει σε τέσσερις μακρείς πλοκάμους στους ώμους. Διπλό περιδέριο από κάθετες ραβδώσεις με περίαπτο σε σχήμα ημισελήνου. Φέρει μακρύ ένδυμα με κατακόρυφο διακοσμητικό στοιχείο και περικόρμιο.

Σχόλια - βιβλιογραφία

Πρβλ. Fugmann 1958, 236, εικ. 310-8A.

Leila Badre

11. Male figurine

Lebanon.

Archaeological Museum of the American University of Beirut, 3137.

Middle Bronze Age.

Height: 9.7 cm, width: 3 cm

Bronze.

Male figurine, Phoenician deity of Hittite origin, wearing a high conical pointed headdress; right arm bent across the chest, left arm bent forward over waist; left hand clasped with hole in which a staff could have been inserted; wearing a loin-cloth bound with a girdle; knob under the feet for fixation on a stand.

Unpublished

Leila Badre

12. Female plaque figurine

Lebanon.

Archaeological Museum of the American University of Beirut, 99.15.

Iron Age.

Height: 9 cm, width: 3 cm.

Clay.

Moulded figurine on plaque, burnished, depicting a standing woman; hands holding breasts, bracelets on wrists; headband ending in four long side locks falling on shoulders; double necklace made of vertical striations with crescent pendant in between; dressed in long skirt with vertical median and bolero.

Comments - bibliography

Cf. Fugmann 1958, 236, fig. 310-8A.

Unpublished

Leila Badre

13. Female plaque figurine

Lebanon.

Archaeological Museum of the American University of Beirut, 99.16.

Iron Age.

Height: 9.3 cm, width: 3.5 cm.

Clay.

Moulded figurine on plaque, burnished, depicting a standing woman; hands holding breasts, bracelets on wrists; headband ending in four long side locks falling on shoulders; double necklace made of vertical striations with crescent pendant in between; dressed in long skirt with vertical median and bolero.

Comments - bibliography

Cf. Fugmann 1958, 236, fig. 310-8A.

Leila Badre

Λίβανος / Lebanon

14. Πρόχους

Λίβανος.
Αρχαιολογικό Μουσείο του Αμερικανικού
Πανεπιστημίου της Βηρυτού, 59.146.
Εποχή Σιδήρου Ι.
Ύψος: 24 εκ., πλάτος: 16 εκ.
Πηλός.

Δακτυλιόσχημη βάση, σφαιρικό σώμα, δακτύλιος στο λαιμό, χείλος εξωστρεφές, κάθετη λαβή από τον λαιμό ως τον ώμο. Διακοσμημένη με δυο μεγάλες οριζόντιες σκούρες ερυθρές γραμμές και μαύρες γραμμές στο χείλος και στο σώμα. Ο ώμος χωρίζεται σε μετόπες.

Αδημοσίευτο

Leila Badre

14. Jug

Lebanon.
Archaeological Museum of the American
University of Beirut, 59.146.
Iron Age I.
Height: 24 cm, width: 16 cm.
Clay.

Ring base, spherical body, collared neck, flaring rim, vertical handle from neck to shoulder. Decorated with two large horizontal dark red lines and black lines on rim and body; shoulder divided into metopes.

Unpublished

Leila Badre

15. Πρόχους

Λίβανος.
Αρχαιολογικό Μουσείο του Αμερικανικού
Πανεπιστημίου της Βηρυτού, 96.13.
Εποχή Σιδήρου ΙΙ.
Ύψος: 23,2 εκ., πλάτος: 14,2 εκ.
Πηλός.

Δακτυλιόσχημη βάση, σφαιρικό σώμα, δακτύλιος στον λαιμό, εξωστρεφές επίπεδο χείλος, λαβή από τον δακτύλιο του λαιμού ως τον ώμο. Διακοσμημένη με μελανούς και ερυθρούς ομόκεντρους κύκλους στις δυο πλευρές του σώματος, ερυθρές ταινίες και στίγματα στον λαιμό, ερυθρές οριζόντιες γραμμές στη λαβή και ερυθρή τεθλασμένη στο χείλος.

Σχόλια - βιβλιογραφία

Πρβλ. Bikai 1987, 17, πίν. IX.169-173 • Chapman 1972, 69-71, 73, πίν. 52, 57.

Αδημοσίευτο

Leila Badre

15. Jug

Lebanon.
Archaeological Museum of the American
University of Beirut, 96.13.
Iron Age II.
Height: 23.2 cm, width: 14.2 cm.
Clay.

Ring base, spherical body, collared neck, everted flat rim; handle from collar of neck to shoulder. Painted with red and black concentric circles on two sides of the body, red bands and dots on neck, red horizontal lines on handle and red zigzag on rim.

Comments - bibliography

Cf. Bikai 1987, 17, pl. IX.169-173 • Chapman 1972, 69-71, 73, pl. 52, 57.

Unpublished

Leila Badre

16. Πρόχους

Λίβανος.
Αρχαιολογικό Μουσείο του Αμερικανικού
Πανεπιστημίου της Βηρυτού, 96.31.
Εποχή Σιδήρου ΙΙ.
Ύψος: 17,5 εκ., πλάτος: 12 εκ.
Πηλός.

Δακτυλιόσχημη βάση, ωοειδές σώμα, τριφυλόσχημο χείλος, διπλή λαβή από το χείλος στον ώμο. Ερυθρή βαφή οριζόντια στιλβωμένη.

Σχόλια - βιβλιογραφία

Πρβλ. Bikai 1987, 32-33, πίν. XXVII.393-394, XVI.391-397-398 • Chapman 1972, 131-132, πίν. 139.

Αδημοσίευτο

Leila Badre

16. Jug

Lebanon.
Archaeological Museum of the American
University of Beirut, 96.31.
Iron Age II.
Height: 17.5 cm, width: 12 cm.
Clay.

Ring base, ovoid body, trefoil rim, double strand handle from rim to shoulder. Red slipped and horizontally burnished.

Comments - bibliography

Cf. Bikai 1987, 32-33, pl. XXVII.393-394, XVI.391-397-398 • Chapman 1972, 131-132, pl. 139.

Unpublished

Leila Badre

17. Κέρνος

Λίβανος.

Αρχαιολογικό Μουσείο του Αμερικανικού Πανεπιστημίου της Βηρυτού, 69.24.

Εποχή Σιδήρου.

Ύψος: 6,4 εκ., πλάτος: 14,8 εκ.

Πηλός.

Κέρνος αποτελούμενος από τέσσερα μικρότερα αγγεία στερεωμένα σε χειροποίητη δακτυλιόσχημη βάση. Όλα τα αγγεία έχουν ελαφρώς γωνιώδη τομή. Τρία από αυτά έχουν κάθετο χείλος και ευρύ στόμιο. Το τέταρτο είναι εσωστρεφές επάνω από την καρίνωση και φέρει στο χείλος σχοινοειδείς εγχαράξεις.

Αδημοσίευτο

Leila Badre

17. Kernos

Lebanon.

Archaeological Museum of the American University of Beirut, 69.24

Iron Age.

Height: 6.4 cm, width: 14.8 cm.

Clay.

Kernos made of four small cups fixed on a handmade ring stand; all cups are slightly carinated; three of them rise vertically from carination to a vertical or slightly incurving rim and wide mouth; the fourth inverts above carination and narrows to a rim with rope pattern incisions.

Unpublished

Leila Badre

18. Πρόχους

Λίβανος.

Αρχαιολογικό Μουσείο του Αμερικανικού Πανεπιστημίου της Βηρυτού, 59.154.

Εποχή Σιδήρου Ι.

Ύψος: 25,8 εκ., πλάτος: 14,1 εκ.

Πηλός.

Δακτυλιόσχημη βάση, ωειδές σώμα, τριφυλλόσχημο χείλος, λαβή που ξεκινάει από το χείλος και καταλήγει στον ώμο. Ερυθρή βαφή στιλβωμένη καθέτως.

Σχόλια - βιβλιογραφία

Πρβλ. Bikai 1987, 30, πίν. XIV.360, XV.364, XXVII.360.

Αδημοσίευτο

Leila Badre

18. Jug

Lebanon.

Archaeological Museum of the American University of Beirut, 59.154.

Iron Age I.

Height: 25.8 cm, width: 14.1 cm.

Clay.

Ring base, ovoid body, trefoil rim, handle from rim to shoulder. Red slipped and vertically burnished.

Comments - bibliography

Cf. Bikai 1987, 30, pl. XIV.360, XV.364, XXVII.360.

Unpublished

Leila Badre

19. Ληκύθιο

Λίβανος.

Αρχαιολογικό Μουσείο του Αμερικανικού Πανεπιστημίου της Βηρυτού, 59.106.

Εποχή Σιδήρου ΙΙ.

Ύψος: 9,6 εκ., πλάτος: 4,5 εκ.

Πηλός.

Ρυθμός μελανού διακόσμου επί ερυθρού επιχρίσματος. Οξυπύθμενη βάση, κωνικό σώμα, κοντός στενός λαιμός, εξωστρεφές κρεμάμενο χείλος. Ερυθρή βαφή στιλβωμένη οριζοντίως. Οριζόντιες μελανές ταινίες στο χείλος, στον λαιμό και στο σώμα.

Αδημοσίευτο

Leila Badre

19. Bottle

Lebanon.

Archaeological Museum of the American University of Beirut, 59.106.

Iron Age II.

Height: 9.6 cm, width: 4.5 cm.

Clay.

Black-on-Red ware. Pointed base, conical body, short narrow neck, everted flanged rim. Reddish slip horizontally burnished; horizontal black bands painted on rim, neck and body.

Unpublished

Leila Badre

20. Πρόχους μελανόχριστου ρυθμού I

Λίβανος (κυπριακής προέλευσης) - Συλλογή Cesnola).

Αρχαιολογικό Μουσείο του Αμερικανικού Πανεπιστημίου της Βηρυτού, 910.

Κυπρο-Γεωμετρική Ι.

Ύψος: 18,8 εκ., πλάτος: 13 εκ.

Πηλός.

Αμφικωνικό πεπιεσμένο σώμα με κάθετες ραβδώσεις, κοίλο λαιμό, τριφυλλόσχημο χείλος, κωνικό πόδι και λαβή που ξεκινάει από το χείλος και καταλήγει στον ώμο.

Σχόλια - βιβλιογραφία

Karageorghis & Badre 2009, 38 • Yon 1981, 44.

Leila Badre

20. Jug of Black Slip I Ware

Lebanon (Cypriot origin - Cesnola collection).

Archaeological Museum of the American University of Beirut, 910.

Cypro-Geometric I.

Height: 18.8 cm, width: 13 cm.

Clay.

Biconical depressed body, ribbed vertically, concave neck, trefoil rim, conical splaying foot, handle from rim to shoulder.

Comments - bibliography

Karageorghis & Badre 2009, 38 • Yon 1981, 44.

Leila Badre

21. Πρόχους

Λίβανος (κυπριακής προέλευσης).

Αρχαιολογικό Μουσείο του Αμερικανικού Πανεπιστημίου της Βηρυτού, 105.

Εποχή Σιδήρου.

Ύψος: 23,5 εκ., πλάτος: 16,7 εκ.

Πηλός.

Απομίμηση κεραμικής του ρυθμού μελανού διακόσμου επί ερυθρού επιχρίσματος ΙΙ. Δακτυλίσχημη βάση, σφαιρικό σώμα, κοντός λαιμός, τριφυλλόσχημο χείλος, διπλή λαβή που ξεκινάει από το χείλος και καταλήγει στον ώμο. Ομόκεντρες μελανές ταινίες κάθετα τοποθετημένες σε κάθε πλευρά του αγγείου. Ομάδες μικρότερων ομόκεντρων κύκλων συμμετρικά διαταγμένες στο σώμα.

Σχόλια - βιβλιογραφία

Karageorghis & Badre 2009, 57-58.

Leila Badre

21. Jug

Lebanon (Cypriot origin).

Archaeological Museum of the American University of Beirut, 105.

Iron Age.

Height: 23.5 cm, width: 16.7 cm.

Clay.

Imitation of Black-on-Red II ware. Ring base, spherical body, short neck, trefoil rim, double stranded handle from rim to shoulder. Concentric black bands arranged vertically on either side of body. Groups of smaller concentric circles symmetrically arranged on body.

Comments - bibliography

Karageorghis & Badre 2009, 57-58.

Leila Badre

22. Θήλαστρο

Λίβανος (κυπριακής προέλευσης).

Αρχαιολογικό Μουσείο του Αμερικανικού Πανεπιστημίου της Βηρυτού, 178.

Εποχή Σιδήρου Ι.

Ύψος: 10,7 εκ., πλάτος: 7,6 εκ.

Πηλός.

Ωοειδές σώμα, κοντός κοίλος λαιμός, εξωστρεφές χείλος, λαβή που ξεκινάει από το χείλος και καταλήγει στον ώμο, σωληνοειδής προχολή, δακτυλίσχημη βάση. Αγκιστροειδή διακοσμητικά μοτίβα (spaghetti motifs) σχεδιασμένα με διαβήτη στον ώμο, δυο σε κάθε πλευρά μεταξύ λαβής και προχολής. Δυο ευθείες οριζόντιες και μια κυματοειδής ταινία στο λαιμό, ταινίες στο μέσο του σώματος.

Σχόλια - βιβλιογραφία

Karageorghis & Badre 2009, 53.

Leila Badre

22. Feeder

Lebanon (Cypriot origin).

Archaeological Museum of the American University of Beirut, 178.

Iron Age I.

Height: 10.7 cm, Width: 7.6 cm.

Clay.

Ovoid body, short concave neck, out-curved rim, handle from rim to shoulder, tubular spout, ring base. Spaghetti motifs made with a compass on shoulder, two on either side between handle and spout; two horizontal straight and one wavy band around neck; bands around middle of body.

Comments - bibliography

Karageorghis & Badre 2009, 53.

Leila Badre

23. Ληκύθιο

Λίβανος.

Αρχαιολογικό Μουσείο του Αμερικανικού Πανεπιστημίου της Βηρυτού, 893.

Εποχή Σιδήρου Ι.

Ύψος: 14,2 εκ., πλάτος: 8,4 εκ.

Πηλός.

Ρυθμός μελανού διακόσμου επί ερυθρού επιχρίσματος. Σφαιρικό σώμα, στενός λαιμός με οριζόντιο δακτύλιο στο μέσο του ύψους, κωνικό χείλος, λαβή από τον δακτύλιο του λαιμού ως τον ώμο. Βάση επίπεδη. Τρεις μικροί ομόκεντροι κύκλοι στον ώμο, δύο ομάδες μελανών οριζόντιων ανισοπαχών ταινιών στο σώμα. Μελανές ταινίες γύρω από το λαιμό και το χείλος. Ομάδες λοξών γραμμών στο εξωτερικό της λαβής.

Σχόλια - βιβλιογραφία

Karageorghis & Badre 2009, 56-57.

Leila Badre

24. Ληκύθιο

Λίβανος.

Αρχαιολογικό Μουσείο του Αμερικανικού Πανεπιστημίου της Βηρυτού, 5157.

Εποχή Σιδήρου Ι.

Ύψος: 8 εκ., πλάτος: 5,4 εκ.

Πηλός.

Ρυθμός μελανού διακόσμου επί ερυθρού επιχρίσματος. Σφαιρικό σώμα, στενός λαιμός με δακτύλιο στο μέσο του ύψους, κωνικό χείλος, λαβή από τον δακτύλιο του λαιμού ως τον ώμο, επίπεδη βάση. Τρεις μικροί ομόκεντροι κύκλοι στον ώμο, ταινίες γύρω από τον λαιμό, βαφή στο χείλος. Ομάδες λοξών γραμμών στο εξωτερικό τμήμα της λαβής.

Σχόλια - βιβλιογραφία

Karageorghis & Badre 2009, 55 • Πρβλ. Pieren & Gubel 1986, 176.

Leila Badre

23. Juglet

Lebanon.

Archaeological Museum of the American University of Beirut, 893.

Iron Age I

Height: 14.2 cm, width: 8.4 cm.

Clay.

Black-on-Red ware. Globular body, narrow neck with horizontal ridge at midpoint, funnel rim, handle attached from neck ridge to shoulder, flat base. Three small concentric circles around shoulder, two groups of black horizontal thin and thick bands on body; black bands around neck and rim; groups of transverse strokes on exterior of handle.

Comments - bibliography

Karageorghis & Badre 2009, 56-57.

Leila Badre

24. Juglet

Lebanon.

Archaeological Museum of the American University of Beirut, 5157.

Iron Age I.

Height: 8 cm, width: 5.4 cm.

Clay.

Black-on-Red. Globular body, narrow neck with horizontal ridge at midpoint, funnel rim, handle from neck ridge to shoulder, flat base. Three small concentric circles around shoulder, bands around neck, paint on rim; groups of transverse strokes on exterior of handle.

Comments - bibliography

Karageorghis & Badre 2009, 55 • Cf. Pieren & Gubel 1986, 176.

Leila Badre

25. Πινάκιο

Λίβανος.

Αρχαιολογικό Μουσείο του Αμερικανικού Πανεπιστημίου της Βηρυτού, 1075.

Εποχή Σιδήρου Ι.

Ύψος: 4,6 εκ., πλάτος: 13,4 εκ.

Πηλός.

Κυκλική βάση, ρηχό κυκλικό σώμα, με γωνίωση σε χαμηλό σημείο, εξωστρεφές χείλος, ερυθρή βαφή με οριζόντια στιλβωση στο εσωτερικό.

Αδημοσίευτο

Leila Badre

25. Plate

Lebanon.

Archaeological Museum of the American University of Beirut, 1075.

Iron Age I.

Height: 4.6 cm, width: 13.4 cm.

Clay.

Round base, shallow rounded body carinated at low point, flaring rim; red slip with horizontal burnishing on interior.

Unpublished

Leila Badre

26. Ληκύθιο με προχολή και ηθμό

Λίβανος.

Αρχαιολογικό Μουσείο του Αμερικανικού Πανεπιστημίου της Βηρυτού, 54.3.

Εποχή Σιδήρου Ι.

Ύψος: 23,4 εκ., πλάτος: 16,4 εκ.

Πηλός

Δακτυλιόσχημη βάση, σφαιρικό σώμα, χείλος εξωστρεφές με δακτύλιο, κοντή αυλακωτή προχολή με μειούμενο εύρος και με ηθμό έντεκα οπών, καμπύλη λαβή από το χείλος ως τον ώμο. Πορτοκαλόχρωμο γάνωμα και οριζόντια στίλβωση. Διακοσμημένο με μελανές οριζόντιες ταινίες στο σώμα, ερυθρές ταινίες στο λαιμό, κάθετες γραμμές στο άνω μέρος του σώματος μεταξύ προχολής και λαβής, μελανή κυματοειδής γραμμή επάνω από την προχολή.

Σχόλια - βιβλιογραφία

Πρβλ. Chapman 1972, 61-62, πίν. 1 • Pieren & Gubel 1986, 176.

Αδημοσίευτο

Leila Badre

27. Πρόχους

Λίβανος.

Αρχαιολογικό Μουσείο του Αμερικανικού Πανεπιστημίου της Βηρυτού, 507.

Εποχή Σιδήρου ΙΙ.

Ύψος: 34,8 εκ., πλάτος: 26 εκ.

Πηλός.

Δακτυλιόσχημη βάση, σφαιρικό σώμα με ερυθρούς και μελανούς ομόκεντρους κύκλους στο σώμα (με σταυρό στο κέντρο) και εξωστρεφές χείλος, διακοσμημένο με ερυθρές και μελανές ταινίες στο εσωτερικό και στο εξωτερικό. Λαβή από τον λαιμό ως τον ώμο.

Σχόλια - βιβλιογραφία

Πρβλ. Bikai 1987, 7, πίν. IV.28.

Αδημοσίευτο

Leila Badre

28. Ληκύθιο (φλασκι)

Λίβανος.

Αρχαιολογικό Μουσείο του Αμερικανικού Πανεπιστημίου της Βηρυτού, 52a.

Εποχή Σιδήρου ΙΙ.

Ύψος: 9 εκ., πλάτος: 5,3 εκ.

Πηλός.

Σώμα βαρελόσχημο με μαστοειδείς αποφύσεις στο κέντρο κάθε πλευράς, χωνοειδής λαιμός διευρυνόμενος προς τα επάνω, εξωστρεφές χείλος, ταινιωτή λαβή από το κάτω μέρος του λαιμού ως τον ώμο. Ομάδες ομόκεντρων κύκλων και δακτύλιος κάθετα στο σώμα εκατέρωθεν της λαβής. Οριζόντιες ταινίες στον λαιμό. Γραπτές ταινίες καλύπτουν την εξωτερική επιφάνεια της λαβής.

Σχόλια - βιβλιογραφία

Karageorghis & Badre 2009, 42.

Leila Badre

26. Beer jug

Lebanon.

Archaeological Museum of the American University of Beirut, 54.3.

Iron Age I.

Height: 23.4 cm, width: 16.4 cm.

Clay.

Ring base, spherical body, flaring collared rim, tapering short trough spout with 11 holes strainer, perpendicular to spout handle attached from rim to neck. Orange slip and horizontal burnishing; painted with black horizontal bands on body, red bands on neck, vertical lines on upper part of body between spout and handle, black wavy line above spout.

Comments – bibliography

Cf. Chapman 1972, 61-62, pl. 1 • Pieren & Gubel 1986, 176.

Unpublished

Leila Badre

27. Jug

Lebanon.

Archaeological Museum of the American University of Beirut, 507.

Iron Age II.

Height: 34.8 cm, width: 26 cm.

Clay.

Ring base, spherical body, with red and dark concentric circles on body (with cross in centre) and flaring rim, decorated with red and dark bands on interior and exterior; handle attached from neck to shoulder.

Comments - bibliography

Cf. Bikai 1987, 7, pl. IV.28.

Unpublished

Leila Badre

28. Juglet (Flask)

Lebanon.

Archaeological Museum of the American University of Beirut, 52a.

Iron Age II.

Height: 9 cm, width: 5.3 cm.

Clay.

Barrel-shaped body with nipples on either side, concave neck widening upwards, funnel rim, flat handle from lower part of neck to shoulder. Groups of concentric bands and ring arranged vertically on body on either side of handle; horizontal bands around neck; transverse bands on exterior of handle between two vertical bands down the edges.

Comments - bibliography

Karageorghis & Badre 2009, 42.

Leila Badre

29. Ανθρωπόμορφο σκαραβοειδές

Λευκαντί, Τούμπα, τάφος 46.
Αρχαιολογικό Μουσείο Ερέτριας, 15444.
9^{ος} αι. π.Χ.
Μήκος: 3 εκ.
Φαγεντιανή.

Στην πρόσθια επιφάνεια εικονίζεται ανδρικό γενειοφόρο κεφάλι. Τα χαρακτηριστικά του προσώπου ιδιαίτερα τονισμένα. Στη σφραγιστική επιφάνεια τρεις (:) ανθρώπινες φιγούρες. Η κατάσταση διατήρησης πολύ καλή.

Σχόλια - βιβλιογραφία

Popham, Sackett & Themelis (eds.) 1979, πίν. 184.

Αμαλία Ανέστη - Καραπασχαλίδου

29. Anthropomorphic scaraboid

Lefkandi, Toumba, grave 46.
Archaeological Museum of Eretria, 15444.
9th c. BC.
Length: 3 cm.
Faience.

Its obverse depicts a bearded male head. The facial features are accentuated. Three (?) human figures are shown on the sealing surface. It has survived intact.

Comments - bibliography

Popham, Sackett & Themelis (eds.) 1979, pl. 184.

Amalia Anesti - Karapaschalidou

30. Κυβόσχημο περίαπτο

Λευκαντί, Τούμπα, τάφος T36/21.
Αρχαιολογικό Μουσείο Ερέτριας, T36/21
9^{ος} αι. π.Χ.
Ύψος: 2,1 εκ., πλάτος: 1,2 εκ.
Στεατίτης.

Το περίαπτο είναι ακέραιο, φέρει διαμπερή οπή στο επάνω μέρος και έχει κυρτή απόληξη. Στη μία κάθετη παράπλευρη επιφάνεια αναπαρίστανται δύο ανθρώπινες μορφές περιγραμμητικά αποδοσμένες, στις επόμενες δύο ζεύγη ζώων και στην τέταρτη ζώο που βλέπει προς τα δεξιά, ενώ πίσω του σύμβολα.

Σχόλια - βιβλιογραφία

Popham, Sackett & Themelis (eds.) 1979, πίν. 184.

Αμαλία Ανέστη - Καραπασχαλίδου

30. Cubular pendant

Lefkandi, Toumba, grave T36/21.
Archaeological Museum of Eretria, T36/21.
9th c. BC.
Height: 2.1 cm, width: 1.2 cm.
Steatite.

The pendant is intact with a hole on the upper part and a curved tip. One side depicts the outline of two human figures, two other sides show pairs of animals and the fourth depicts an animal facing right with symbols behind it.

Comments - bibliography

Popham, Sackett & Themelis (eds.) 1979, pl. 184.

Amalia Anesti - Karapaschalidou

31. Σφραγιδόλιθος

Λευκαντί, Τούμπα, τάφος 28.
Αρχαιολογικό Μουσείο Ερέτριας, 8829.
9^{ος} αι. π.Χ.
Μήκος: 1,9 εκ., ύψος: 1,1 εκ.
Στεατίτης χρώματος υπόλευκου.

Ο σφραγιδόλιθος είναι ακέραιος, αναπαριστά λέοντα σε οκλάζουσα στάση. Στη σφραγιστική επιφάνεια σύμβολα. Διατρυπημένος κατά μήκος.

Σχόλια - βιβλιογραφία

Popham, Sackett & Themelis (eds.) 1979, πίν. 184.

Αμαλία Ανέστη - Καραπασχαλίδου

31. Seal

Lefkandi, Toumba, grave 28.
Archaeological Museum of Eretria, 8829.
9th c. BC
Length: 1.9 cm, height: 1.1 cm
White steatite.

The seal is intact, well-preserved and pierced along its axis, in the shape of a lion couchant. The sealing surface bears symbols.

Comments - bibliography

Popham, Sackett & Themelis (eds.) 1979, pl. 184.

Amalia Anesti - Karapaschalidou

32. Μικρογραφικό αγγείο

Λευκαντί, Τούμπα, τάφος 39.
Αρχαιολογικό Μουσείο Ερέτριας, 16608.
9^{ος} αι. π.Χ.
Ύψος: 9,2 εκ.
Φαγεντιανή.

Το αγγείο είναι ακέραιο, έχει σχήμα τσαμπιού σταφυλιού. Ο λαιμός υψηλός, χείλος ελαφρά εκτρεπόμενο.

Σχόλια - βιβλιογραφία

Popham, Sackett & Themelis (eds.) 1979, πίν. 184.

Αμαλία Ανέστη - Καραπασχαλίδου

32. Miniature vessel

Lefkandi, Toumba, grave 39.
Archaeological Museum of Eretria, 16608.
9th c. BC.
Height: 9.2 cm.
Faience.

The vessel is intact with a tall neck and a slightly flaring rim, resembles a bunch of grapes.

Comments - bibliography

Popham, Sackett & Themelis (eds.) 1979, pl. 184.

Amalia Anesti - Karapaschalidou

33. Μονόχρωμο φλασκί

Λευκαντί, Νεκροταφείο Σκουμπρή, τάφος 46.
Αρχαιολογικό Μουσείο Ερέτριας, 46.8.
9^{ος} αι. π.Χ.
Ύψος: 15 εκ.
Πηλός.

Το φλασκί έχει καμπύλη βάση, σώμα σφαιρικό, λαιμό αρκετά υψηλό, χείλος που ανοίγει και εκτρέπεται. Οι κάθετες ταινιόσχημες λαβές αρχίζουν κάτω από το χείλος και απολήγουν στον ώμο του αγγείου. Την επιφάνεια καλύπτει μελανό ματ χρώμα.

Σχόλια - βιβλιογραφία

Popham, Sackett & Themelis (eds.) 1979, πίν. 184.

Αμαλία Ανέστη - Καραπασχαλίδου

33. Monochrome flask

Lefkandi, Skoumbri cemetery, grave 46.
Archaeological Museum of Eretria, 46.8.
9th c. BC.
Height: 15 cm.
Clay.

The vessel has a globular base, spherical body, tall neck and flaring rim. The vertical flat handles start from the rim and reach the shoulder. Black matt slip covers the surface.

Comments - bibliography

Popham, Sackett & Themelis (eds.) 1979, pl. 184.

Amalia Anesti - Karapaschalidou

34. Έξι φοινικικού τύπου ψήφοι περιδεραίου

Σκύρος, Νεκροταφείο θέσης Μαγαζιά, οικ. Κ. Μελέντη, τάφος 1.
Αρχαιολογικό Μουσείο Σκύρου, 941.
Γεωμετρική Εποχή.
Μήκος κατά προσέγγιση: 1,5 εκ.
Υαλόμαζα.

Υαλόμαζα σκούρου λαδοπράσινου-καφέ χρώματος με υπόλευκες ταινίες. Η κατάσταση διατήρησης καλή.

Σχόλια - βιβλιογραφία

Γενικά για τη Σκύρο: Σαπουνά-Σακελλαράκη 1997.

Αμαλία Ανέστη - Καραπασχαλίδου

34. Six Phoenician-style necklace beads

Skyros, Magazia cemetery, K. Melenti plot, grave 1.
Archaeological Museum of Skyros, 941.
Geometric era.
Length approx: 1.5 cm.
Glass.

Glass paste of dark olive green colour with white bands. Good state of preservation.

Comments - bibliography

For Skyros in general: Σαπουνά-Σακελλαράκη 1997.

Amalia Anesti - Karapaschalidou

Κρήτη / Crete

35. Φοινικικό ληκύθιο

Έλτυνα, Κουνάβοι Ηρακλείου. Γεωμετρικό Νεκροταφείο, Θολωτός Τάφος 10.
ΚΓ' ΕΠΚΑ.
Αρχαιολογικό Μουσείο Ηρακλείου, Π 29750.
Μέση Γεωμετρική περίοδος (790-745 π. Χ.).
Ύψος: 19,5 εκ., διάμ. βάσης: 2,8 εκ., διάμ. χείλους: 7,2 εκ.
Πηλός ανοιχτός καστανός με προσμείξεις. Ερυθρό στιλπνό επίχρισμα κατά τόπους απολεπισμένο. Συγκολλημένο και συμπληρωμένο.

Σώμα σφαιρικό με στενή βάση, ελάχιστα κοίλη κάτω. Ο λαιμός, που είναι ιδιαίτερα ψηλός, κυλινδρικός, ελάχιστα ευρύτερος προς τα πάνω, περιθέεται από νεύρωση στο μέσον περίπου του ύψους του. Ο λαιμός και το έξω νεύον χείλος είναι χωνοειδή. Η λαβή είναι κυλινδρικής διατομής, ξεκινάει από τη βάση του λαιμού και καταλήγει στον ώμο.

Σχόλια - βιβλιογραφία

Ρεθεμιωτάκης & Εγγλέζου 2010, αρ. 4, 70, εικ. 130.
Για παράλληλα βλ. Karageorghis 1983, 138, πίν. XCVII, εικ. CXX.

Μαρία Κokoσάλη

35. Phoenician juglet

Eltyina, Kounavoi of Herakleion. Geometric cemetery, Tholos tomb 10.
23rd EPCA.
Archaeological Museum of Herakleion, Π 29750.
Middle Geometric period (790-745 BC).
Height: 19.5 cm, base diam.: 2.8 cm, rim diam.: 7.2 cm.
Light brown clay with inclusions. Red slip worn in places. Mended and restored.

Spherical body with narrow base, slightly globular at the bottom. Very tall, cylindrical neck with horizontal ridge at midpoint. The neck is tapering and the rim flaring. Cylindrical handle from the base of the neck to the shoulder.

Comments - bibliography

Ρεθεμιωτάκης & Εγγλέζου 2010, no. 4, 70, fig.130. For similar examples, see Karageorghis 1983, 138, pl. XCVII, fig. CXX.

Maria Kokosalis

36. Φοινικικό ληκύθιο

Κνωσός, Φορτέτσα, τάφος Ρ.
Αρχαιολογικό Μουσείο Ηρακλείου, Π 12486.
Ύστερη Γεωμετρική περίοδος.
Ύψος: 15 εκ., διάμ. βάσης: 3,8 εκ.,
μεγ. διάμ. 8,5 εκ., διάμ. χείλους: 6,4 εκ.
Πηλός καστανόχρωμος με ερυθρό επίχρυσμα και
εξίτηλη λευκή βαφή.

Σφαιρικό πεπιεσμένο σώμα, ψηλός λαιμός με
νεύρωση στο μέσον. Πλατύ επίπεδο χείλος, στε-
νή βάση. Κατακόρυφη λαβή. Εξίτηλη διακόσμη-
ση με ομόκεντρους κύκλους στον ώμο και τρείς
ταινίες στο λαιμό.

Σχόλια - βιβλιογραφία

Σύμφωνα με τον Σταμπολίδη το αγγείο διαθέτει
επιδράσεις τριών διαφορετικών κατηγοριών: ως
προς το σχήμα εντοπίζονται φοινικικές επιρρο-
ές στο χείλος, κυπριακές και κρητοκυπριακές στη
λαβή, ενώ ως προς τη διακόσμηση παρουσιάζει
ομοιότητες με κρητικά αγγεία της Ύστερης Γεω-
μετρικής περιόδου.

Brock 1957, 108, αρ. 1251, πίν. 109 • Σταμπολίδης
& Καρέτσου (επιμ.) 1998, αρ. 190, 183 [Νίκος Στα-
μπολίδης].

Μαρία Κυρίμη

36. Phoenician juglet

Knossos, Fortetsa, grave P.
Archaeological Museum of Herakleion,
Π 12486.
Late Geometric period.
Height: 15 cm, base diam.: 3.8 cm,
max. diam.: 8.5 cm, rim diam.: 6.4 cm.
Brown clay with red slip and faded white
paint.

Squat spherical body, tall neck with ridge
at midpoint. Flat horizontal rim, narrow
base. Vertical handle. Faded decoration
of concentric circles on the shoulder and
three bands on the neck.

Comments - bibliography

According to Stambolidis the vessel shows
influences of three different traditions:
Phoenician influences on the rim, Cypriot
and Cretan-Cypriot influences on the han-
dle, while its decoration shows similarities
to Cretan vessels of the Late Geometric pe-
riod.

Brock 1957, 108, no. 1251, pl. 109 • Σταμπο-
λίδης & Καρέτσου (επιμ.) 1998, no. 190, 183
[Νίκος Σταμπολίδης].

Maria Kyrimi

37. Φοινικικό ληκύθιο

Αγ. Ιωάννης Φαιστού, θέση Αγ. Παύλου.
Γεωμετρικός θολωτός τάφος.
ΚΓ' ΕΠΚΑ, Π 29638.
Ύστερη Γεωμετρική / Πρώιμη Ανατολιζούσα
περίοδος (745-670 π.Χ.).
Ύψος: 17 εκ., διάμ. βάσης: 1,5 εκ.,
μέγ. διάμετρος: 8 εκ., διάμ. χείλους: 7,2 εκ.
Πηλός ανοιχτός καστανός με προσμείξεις άμμου.
Ερυθρό στιλπνό επίχρυσμα σε όλη την εξωτερική
επιφάνεια του αγγείου, ενώ στο χείλος περιορίζε-
ται μόνο σε μια φαρδιά ζώνη στην άνω επιφάνεια
του. Συγκολλημένο και μερικώς συμπληρωμένο.
Επιφάνεια φθαρμένη από απολεπίσεις και κατά τό-
πους αποκρούσεις. Εισηγμένο.

Σώμα ωοειδές με πολύ στενή βάση που φέρει κοί-
λανση στην επιφάνεια έδρασης. Ο λαιμός περιθέ-
εται από έντονη αυλάκωση λίγο ψηλότερα από
το μέσον του. Ο λαιμός και το έξω νεύον χείλος
είναι χωνοειδή. Η λαβή είναι κυκλικής διατομή,
ξεκινάει από τη βάση του λαιμού και καταλήγει
στον ώμο.

Σχόλια - βιβλιογραφία

Βασιλάκης 1993, 445, σχ. 1-2, πίν. 137 (α-γ) • Βασι-
λάκης 1998, αρ. 185, 181.
Για παράλληλα βλ. Bikai 1987, 16 αρ. 160, πίν. XXVIII
• Coldstream & Catling 1996, 234, αρ. 50, πίν. 214
(ΥΓ γεωμετρικό ληκύθιο από τον τάφο 283).

Μαρία Κοκοσάλη

37. Phoenician juglet

Agios Ioannis Faistou, site Agios Pavlos.
Geometric Tholos tomb.
23rd EPCA, Π 29638.
Late Geometric / early Orientalising period
(745-670 BC).
Height: 17 cm, base diam.: 1.5 cm,
max. diam.: 8 cm, rim diam.: 7.2 cm.
Light brown clay with sand inclusions. Red
slip on the outer surface and a thick band
on the upper side of the rim. Mended and
partially restored. Surface worn. Imported.

Ovoid body, very narrow base with concave
deepening. Ridge on the funnel-shaped
neck and flaring rim. The handle circular in
section starts from the base of the neck and
reaches the shoulder.

Comments - bibliography

Βασιλάκης 1993, 445, fig. 1-2, pl. 137 (α-γ)
• Βασιλάκης 1998, no. 185, 181.
For similar examples, see Bikai 1987, 16 no.
160, pl. XXVIII • Coldstream & Catling 1996,
234, no. 50, pl. 214 (LG juglet from grave
283).

Maria Kokosali

38. Φοινικικό ληκύθιο

Αγ. Ιωάννης Φαιστού, Θέση Αγ. Παύλος.
Γεωμετρικός θολωτός τάφος.
ΚΓ' ΕΠΚΑ, Π 29639.

Ύστερη Γεωμετρική / Πρώιμη Ανατολιζούσα
περίοδος (745-670 π.Χ.).

Ύψος: 17 εκ., διάμ. βάσης: 1,7 εκ.,
μέγ. διάμετρος: 8,3 εκ., διάμ. χείλους: 7,3 εκ.
Πηλός ανοιχτός καστανός με προσμίξεις άμμου.
Ερυθρό στιλπνό επίχρυσμα κατά τόπους απολεπι-
σμένο. Συγκολλημένο και μερικώς συμπληρωμένο.
Επιφάνεια φθαρμένη με αποκρούσεις. Εισηγμένο.

Σώμα ωοειδές με κοίλη βάση. Ο λαιμός περιθέε-
ται από ελαφρά έξεργο δακτύλιο λίγο ψηλότερα
από το μέσον του. Ο λαιμός και το έξω νεύον χεί-
λος είναι χωνοειδή. Η λαβή είναι ελλειψοειδούς
διατομής, ξεκινάει από τη βάση του λαιμού και
καταλήγει στον ώμο. Το χείλος είναι πλατύ, επί-
πεδο και χωνοειδές.

Σχόλια - βιβλιογραφία

Βασιλάκης 1993, 445, fig 1-2, πιν. 137 (α-γ) • Βα-
σιλάκης 1998, αρ. 186, σ. 182 • Βασιλάκης 2003,
αρ. 57, 238.

Για παράλληλα βλ. Bikai 1987, 16 αρ. 160, πιν. XXVIII
• Coldstream & Catling 1996, 234, αρ. 50, πιν. 214
(ΥΓ γεωμετρικό ληκύθιο από τον τάφο 283).

Μαρία Κοκοσάλη

38. Phoenician juglet

Agios Ioannis Faistou, site Agios Pavlos.
Geometric tholos tomb.
23rd EPCA, Π 29639.

Late Geometric / Early Orientalising period
(745-670 BC).

Height: 17 cm base diam.: 1.7 cm,
max. diam.: 8.3 cm, rim diam.: 7.3 cm.
Light brown clay with sand inclusions.
Red lustrous slip worn at places. Mended
and partially restored. Flakes missing from
surface. Imported.

Ovoid body with concave base. Horizon-
tal ridge at midpoint of the neck. Funnel-
shaped neck and rim flaring. The handle
ellipsoid in section starts from the base of
the neck and reaches the shoulder. Rim
flat, wide and funnel shaped.

Comments - bibliography

Βασιλάκης 1993, 445, fig 1-2, pl. 137 (α-γ) •
Βασιλάκης 1998, no. 186, p. 182 • Βασιλάκης
2003, no. 57, 238.

For similar examples, see Bikai 1987, 16
no. 160, pl. XXVIII • Coldstream & Catling
1996, 234, no. 50, pl. 214 (LG juglet from
grave 283).

Maria Kokosali

39. Φοινικικό ληκύθιο

Αγ. Ιωάννης Κνωσού (Αμπελόκηποι/Τεκές) Ηρα-
κλείου, οικόπεδο Γ. και Ν. Φραγκιαδάκη. (Επέκτα-
ση βόρειου νεκροταφείου Κνωσού). Βρέθηκε μέ-
σα σε ταφικό πίθο, ο οποίος ήταν τοποθετημένος
σε ταφικό λάκκο, λαξευμένο στον κούσκουρα.
ΚΓ' ΕΠΚΑ, χωρίς αριθμό καταλόγου.

Ύστερη Γεωμετρική / Πρώιμη Ανατολιζούσα
περίοδος (745-670 π.Χ.).

Ύψος: 10,3 εκ., διάμ. βάσης: 2,3 εκ.,
διάμ. χείλους: 4,3 εκ.

Πηλός ανοιχτός καστανός με προσμίξεις. Ερυθρό
στιλπνό επίχρυσμα. Ακέραιο.

Σώμα σφαιρικό, πεπιεσμένο, βάση δακτυλίσχη-
μη, λαιμός ψηλός με έξεργο δακτύλιο στο μέσον,
όπου προσφύεται η κυλινδρική λαβή. Χείλος πλα-
τύ, μανιταρόσχημο.

Σχόλια - βιβλιογραφία

Πρβλ. Brock 1957, 108, αρ. 1251, πίν. 109 • Kotso-
nas 2008, 287-288, σχ. 118Α, 285.

Αδημοσίευτο

Μαρία Ρουσάκη

39. Phoenician juglet

Agios Ioannis Knossou (Ambelokipoi/
Tekes), Fragiadaki plot (Knossos north
cemetery extension). Found within
a burial pithos, which was placed in
a rock-cut burial pit.

23rd EPCA, without inventory number.

Late Geometric / Early Orientalising period
(745-670 BC).

Height: 10.3 cm, base diam.: 2.3 cm,
rim diam.: 4.3 cm.

Light brown clay with inclusions. Red
lustrous slip. Intact.

Squat spherical body, ring base, tall neck
with horizontal ridge at midpoint, where
the cylindrical handle is attached. Wide
mushroom rim.

Comments - bibliography

Cf. Brock 1957, 108, no. 1251, pl. 109 • Kot-
sonas 2008, 287-288, fig. 118Α, 285.

Unpublished

Maria Rousaki

40. Φοινικική φιάλη

Ελεύθερνα, Νεκρόπολη Ορθής Πέτρας
Αποθήκη Αρχαιολογικού Μουσείου
Ρεθύμνου, M 1695.

Υστερογεωμετρική περίοδος.

Ύψος: 3,2 εκ., διάμ. χείλους: 21,2 εκ.

Χαλκός.

Ακέραιη με μικρή παραμόρφωση
και ρωγμή στο σώμα.

Βάση φαρδιά, ελαφρώς κοίλη, σώμα αβαθές πεπλατυσμένο, στενό, επίπεδο χείλος με παχιά τοιχώματα. Η διακόσμηση καλύπτει την εσωτερική επιφάνεια και έχει αποδοθεί με την έκκρουστη τεχνική και με εγχάρακτα περιγράμματα. Στο κέντρο του επίπεδου πυθμένα, μέσα σε κύκλο που ορίζεται από λεπτό πλοχμό, εγγράφεται εξάφυλλος ρόδακας με πέταλα διπλού περιγράμματος, τα οποία φέρουν στις απολήξεις τους και ενδιάμεσα τους ανθέμια. Το μέταλλο περιβάλλεται από δύο ζώνες πλοχμού και ανθεμίων. Στο σώμα, ανάμεσα σε δύο σειρές πλοχμοειδούς κοσμήματος, αποδίδονται τρία ζεύγη αντωπών σφιγγών με το αιγυπτιακό περίζωμα και το στέμμα με τον ηλιακό δίσκο. Με ανασκωμένο το εσωτερικό πρόσθιο σκέλος, παισιώνουν από μία παρεμβλλόμενη συστάδα τριών παπύρων, στον μεσαίο από τους οποίους επικάθεται ο ιερακόμορφος θεός Ώρος σε κατατομή προς αριστερά. Ανάμεσα στις αντίστροφες σφίγγες κάθε ζεύγους παρεμβάλλεται ένα άνθος λωτού, πάνω από το οποίο αποδίδεται ένας σκαραβαίος με ορθάνοικτα φτερά.

Σχόλια - βιβλιογραφία

Πρόκειται για έργο αιγυπτιαζουσας φοινικικής τεχνολογίας του 8^{ου} αι. π.Χ. Πιο συγκεκριμένα, παραπέμπει σε έργα χαλκουργίας και ελεφαντουργίας της εποχής του Σαργκόν Β' (722-705 π.Χ.) από τη Nimrud και το Arslan Tas. Ανάλογες φιάλες έχουν βρεθεί στο Ιδαίο Άντρο. Για τις φιάλες του τύπου βλ. Markoe 1985. Για μια πρώτη παρουσίαση της φιάλης βλ. Σταμπολίδης 1998, αρ. 309 • Σταμπολίδης 2003 (επιμ.), αρ. 744 • Σταμπολίδης 2004, αρ. 349.

Αδημοσίευτο

Νικόλαος Σταμπολίδης

40. Phoenician bowl

Eleftherna, Orthe Petra cemetery.

Archaeological Museum of Rethymnon (Storeroom), M 1695
Late Geometric period.

Height: 3.2 cm, rim diam.: 21.2 cm.

Bronze.

Complete with minor deformation and a crack on the body.

Wide base, slightly concave, shallow, flattened body, narrow, flat rim. Hammered decoration with incised outlines covers the inner surface. A six-leaf rosette with double-outline pedals and palmettes within a circular garland decorates the centre of the interior. Two circles of garlands and palmettes at the interior. On the body, between two lines of garlands, three pairs of sphinxes facing each other, wearing Egyptian loincloths and sun-disk crowns, raising their front leg towards a group of three papyrus, shown in profile to the left. A falcon-headed god Horus rests on the middle papyrus, shown in profile to the left. A lotus flower between each pair of sphinxes and a scarab on top with its wings open.

Comments - bibliography

The vessel is of Egyptianising Phoenician style dating to the 8th c. BC. More specifically, it refers to bronze- and ivory-working of the era of Sargon II (722-705 BC) from Nimrud and Arslan Tas. Similar bowls have been found at the Idaean Cave. For the bowl's type, see Markoe 1985. For a preliminary presentation of the bowl, see Σταμπολίδης 1998, no. 309 • Σταμπολίδης 2003 (ed.), no. 744 • Σταμπολίδης 2004, no. 349.

Unpublished

Nikolaos Stambolidis

41. Δίμυξος λύχνος

Ελεύθερνα, Νεκρόπολη Ορθής Πέτρας.
Αρχαιολογικό Μουσείου Ρεθύμνου, M 4374.
8^{ος} / 7^{ος} αι. π.Χ.

Ύψος: 5 εκ., μήκος: 12,7 εκ., μέγ. διάμ.: 13,1 εκ.

Χαλκός οξειδωμένος με σκουροπράσινη και καστανή λάτινα. Κατά τόπους διατηρείται η αρχική χρυσοκάστανη επιφάνεια του χαλκού.

Ακέραιος. Φέρει δύο μικρές ρωγμές στο χείλος. Βάση κυρτή, σώμα σχετικά βαθύ, πλατύ ταινιωτό χείλος στο οποίο διαμορφώνονται δύο μυκτήρες. Δύο μικρές διαμπερείς οπές στο χείλος.

Σχόλια - βιβλιογραφία

Βρέθηκε ανάμεσα σε μια συστάδα άλλων αγγείων (ενός χάλκινου και ενός πήλινου κυπέλλου). Ο τύπος του λύχνου είναι παρόμοιος με πήλινους λύχνους του 8^{ου} / 7^{ου} αι. π.Χ. από τη Φοινίκη και τις περιοχές εξάπλωσης των Φοινίκων στη Δύση.

Για ανάλογα πήλινα λυχνάρια βλ. Aubet 2001, 281, εικ. 71, 321, εικ. 92, ενώ σπάνια είναι τα χάλκινα.

Αδημοσίευτο

Νικόλαος Σταμπολίδης

41. Double spout oil lamp

Eleftherna, Orthe Petra cemetery.

Archaeological Museum of Rethymnon, M 4374
8th / 7th c. BC.

Height: 5 cm, length: 12.7 cm,
max. diam.: 13.1 cm.

Oxidised bronze with dark green and brown patina. The original golden brown surface partially survives.

Complete. Bearing two minor cracks on the rim. Convex base, relatively deep body, flat, thick rim with two spouts. Two holes on the rim.

Comments - bibliography

It was found among other vessels (a bronze and a clay cup). The lamp's type is similar to 8th / 7th c. BC clay lamps from Phoenicia and the areas of Phoenician expansion in the West.

For respective clay lamps, see Aubet 2001, 281, fig. 71, 321, fig. 92, bronze examples are rare.

Unpublished

Nikolaos Stambolidis

42. Φοινικικό ληκύθιο

Ελεύθερνα, Νεκρόπολη Ορθής Πέτρας
Αρχαιολογικό Μουσείο Ρεθύμνου, Π 16429
750-700 π.Χ.

Ύψος: 13,3, μέγ. διάμ.: 8,4 εκ., διάμ. χείλους: 5,1 εκ.
Πηλός πορτοκαλόχρωμος με προσμίξεις.
Βαφή ερυθρή απολεπισμένη.
Συγκολλημένο και συμπληρωμένο.

Βάση χαμηλή δακτυλιόσχημη, σώμα σφαιρικό, πολύ υψηλός λαιμός με ανάγλυφο δακτύλιο στο μέσον, χείλος μανιταρόσχημο, λαβή κάθετη ελλειψοειδής.

Ακόσμητο. Ίχνη βαφής διατηρούνται μόνον στο άνω πέρας του λαιμού και την κάτω επιφάνεια του χείλους.

Σχόλια - βιβλιογραφία

Ο συνδυασμός σφαιρικού σχήματος και μανιταρόσχημου χείλους απαντάται σε ληκύθια που βρέθηκαν σε σύνολα του β' μισού του 8^{ου} αι. π.Χ. στην Τύρο. Τα ίχνη βαφής δεικνύουν ότι η διακόσμηση πιθανότατα περιοριζόταν στο ανώτερο τμήμα του λαιμού. Μακροσκοπική ανάλυση του πηλού και των προσμίξεων που παρουσιάζει συναντά κανείς σε αγγεία της περιοχής της νότιας Φοινίκης (σημερινός Λίβανος και βόρειο Ισραήλ). Ο τύπος του συγκεκριμένου ληκυθίου θεωρείται σπανιότατος δυτικά της Κύπρου, βλ. Σταμπολίδης 2004, αρ. 289.

Αδημοσίευτο

Νικόλαος Σταμπολίδης

42. Phoenician juglet

Eleftherna, Orthe Petra cemetery
Archaeological Museum of Rethymnon,
Π 16429

750-700 BC
Height: 13.3 cm, max. diam.: 8.4 cm,
rim diam.: 5.1 cm
Orange clay with inclusions. Red slip worn.
Mended and restored.

Low ring base, spherical body, very tall neck with ridge at midpoint, mushroom rim, vertical handle ellipsoid in section.

Undecorated. Traces of paint preserved on the neck's upper part and the rim's exterior.

Comments - bibliography

The combination of the spherical body and the mushroom rim is common in juglets from Tyre dating to the second half of the 8th c. BC. The traces of paint indicate that the decoration was confined to the neck's upper part. Macroscopic analysis shows that the type of clay and its inclusions was used for pottery in south Phoenicia (modern-day Lebanon and north Israel). This specific type of juglet is considered very rare west of Cyprus, see Σταμπολίδης 2004, no. 289.

Unpublished

Nikolaos Stambolidis

43. Φοινικικό / Κυπροφοινικικό (?) ληκύθιο

Ελεύθερνα, Νεκρόπολη Ορθής Πέτρας
Αρχαιολογικό Μουσείο Ρεθύμνου, Π 30700
Υστερογεωμετρική περίοδος

Ύψος: 12 εκ., διάμ. βάσης: 3,8 εκ., μέγ. διάμ.: 8,1 εκ., διάμ. χείλους: 5 εκ.
Πηλός κίτρινος, επίχρυσμα ερυθρό στιλπνό, έντονα απολεπισμένο κατά τόπους.
Συγκολλημένο με αποκρούσεις και φθορές κατά τόπους.

Βάση επίπεδη, σώμα σφαιρικό που τείνει να γίνει ωοειδές. Λαιμός κυλινδρικός με ανάγλυφο οξυκόρυφο δακτύλιο στο μέσον περίπου του ύψους του, οριζόντιο επίπεδο έξω νεύον χείλος. Λαβή κυκλικής διατομής προσφύεται από τον ώμο κάτω από τον δακτύλιο του λαιμού. Καλύπτεται με ερυθρό στιλπνό επίχρυσμα.

Σχόλια - βιβλιογραφία

Για μια ακριβέστερη τοποθεσία δημιουργίας του ληκυθίου, όπως και του επομένου (αρ. κατ. 44), θα χρειαστεί ανάλυση πηλού.

Αδημοσίευτο

Νικόλαος Σταμπολίδης

43. Phoenician / Cypro-Phoenician (?) juglet

Eleftherna, Orthe Petra cemetery
Archaeological Museum of Rethymnon,
Π 30700

Late Geometric period
Height: 12 cm, base diam.: 3.8 cm,
max. diam.: 8.1 cm, rim diam.: 5 cm
Yellow clay, red slip very heavily worn
Mended with flakes missing and slightly worn.

Flat base, spherical to ovoid body. Cylindrical neck with horizontal ridge at midpoint, horizontal flat rim. The handle circular in section handle attached to the shoulder and the neck's ridge. Covered with red slip.

Comments - bibliography

Clay analysis is necessary to locate precisely where this juglet and the next one (cat. no. 44) were made.

Unpublished

Nikolaos Stambolidis

Ρόδος / Rhodes

44. Φοινικικό / Κυπροφοινικικό (?) ληκύθιο

Ελεούθερνα, Νεκρόπολη Ορθής Πέτρας
Αρχαιολογικό Μουσείου Ρεθύμνου, Π30702
Υστερογεωμετρική περίοδος

Ύψος: 12 εκ., διάμ. βάσης: 3,5 εκ.,
μέγ. διάμ.: 7,8 εκ., διάμ. χείλους: 4,9 εκ.
Πηλός κίτρινος, επίχρυσμα ερυθρό στιλπνό,
απολεπισμένο.

Ακέραιο με έντονη ρωγμή στη βάση και το κάτω
τμήμα του σώματος και μικρές φθορές κατά τό-
πους. Συγκολλημένο στη βάση του λαιμού και τη
λαβή.

Βάση επίπεδη, σώμα σφαιρικό που τείνει να γίνει
ωσειδές. Λαιμός κυλινδρικός με ανάγλυφο οξυ-
κόρυφο δακτύλιο στο μέσον περίπου του ύψους
του. Χείλος ελαφρώς ασύμμετρο, οριζόντιο έξω
νεύον. Λαβή κυκλικής διατομής προσφύεται από
τον ώμο κάτω από τον δακτύλιο του λαιμού. Κα-
λύπεται με ερυθρό στιλπνό επίχρυσμα.

Αδημοσίευτο

Νικόλαος Σταμπολίδης

44. Phoenician / Cypro-Phoenician (?) juglet

Eleftherna, Orthe Petra cemetery
Archaeological Museum of Rethymnon,
Π30702

Late Geometric period
Height: 12 cm, base diam.: 3.5 cm,
max. diam.: 7.8 cm, rim diam.: 4.9 cm
Yellow clay, red slip, worn.

Complete with a large crack on its base and
the body's lower part, slightly worn. The
neck's base and the handled are mended.

Flat base, spherical to ovoid body. Cylin-
drical neck with horizontal ridge at mid-
point. Slightly asymmetrical flaring flat
rim. Handle circular in section attached
to the shoulder and the neck's ridge. Cov-
ered with red slip.

Unpublished

Nikolaos Stambolidis

45. Φοινικική λήκυθος Ρυθμού Διχρωμίας

Ρόδος, Ιαλυσός, Τ 132 (442) Τσαμπίκου
ΚΒ' ΕΠΚΑ, 11850

Ύστερη Γεωμετρική περίοδος, (725-700 π.Χ.)

Ύψος: 17,5 εκ., διάμ. σώματος: 10 εκ.,
διάμ. βάσης: 3,8 εκ.

Πηλός ανοικτός ρόδινος, πορώδης με προσμίξεις.

Χοντρά τοιχώματα, στενή δακτυλιόσχημη βάση,
σώμα σφαιρικό, υψηλός λαιμός με πλαστικό δα-
κτύλιο στο σημείο επαφής με τη λαβή, χείλος ευ-
ρύ μανιταρόσχημο. Το σώμα και το κάτω μέρος
του λαιμού καλύπτει πορτοκαλόχρωμο επίχρι-
σμα. Στον λαιμό ταινίες μελανές και ιώδεις. Ίχνη
ιώδους βαφής και στο χείλος.

Σχόλια - βιβλιογραφία

Είναι, ίσως, το μοναδικό εισηγμένο φοινικικό αγ-
γείο στη Ρόδο, όπως δείχνει η υφή του πηλού και
τα τεχνικά του χαρακτηριστικά. Ανήκει σε χα-
ρακτηριστικό τύπο φοινικικής ληκύθου, ο οποίος υι-
οθετήθηκε τόσο από την ερυθροβαφή κεραμική,
όσο και από τον Ρυθμό Διχρωμίας. Διαδόθηκε από
το β' μισό του 8^{ου} και κατά τον 7^ο αι. π.Χ. σε διάφο-
ρες περιοχές της ανατολικής και δυτικής Μεσογεί-
ου, όπως την Κύπρο, την Ιταλία, την Ισπανία, την
Καρχηδόνα κ.ά. Στη Ρόδο τα τοπικά εργαστήρια
κεραμικής μιμήθηκαν το αγγείο από το β' μισό του
8^{ου} αι. π.Χ. ακολουθώντας πιστά τα φοινικικά πρό-
τυπα. Χαρακτηριστικά δείγματα αποτελούν τα λη-
κύθια αρ. 11774 (αρ. κατ. 56) (βλ. Τ 58 Δρακίδη),
αρ. 10649 (αρ. κατ. 47) και αρ. 11481 (αρ. κατ. 48).

CIRh III, 144, εικ. 139 • Μπουρογιάννης 2007, τόμ.
Α, 210-212 για τον τύπο της ληκύθου και τόμ. Β,
139, πίν. 95β για την λήκυθο Π 11850 • Schreiber
2003, 289.

Βάσω Πατσιαδά

45. Phoenician Bichrome-style juglet

Rhodes, Ialysos, T 132 (442) Tsambikou
22nd EPCA, 11850

Late Geometric period (725-700 BC)

Height: 17.5 cm, width: 10 cm,
base diam.: 3.8 cm

Light pink clay, porous with inclusions.

Thick walls, narrow ring base, spherical
body, tall neck with ridge, wide mush-
room rim. Orange slip on the body and
lower part of the neck. Black and purple
bands on the neck. Traces of purple paint
on the rim.

Comments - bibliography

It is perhaps the only imported Phoeni-
cian vessel in Rhodes, as the clay's texture
and its technical characteristics indicate. It
is a characteristic type of Phoenician jug,
which was also present in red slip ware
and the bichrome style. It spread from the
second half of the 8th c. and during the 7th
c. BC in various areas of the eastern and
western Mediterranean, such as Cyprus, It-
aly, Spain, Carthage etc. Local workshops
in Rhodes imitated the type since the sec-
ond half of the 8th c. BC closely follow-
ing the Phoenician prototype. The juglets
no. 11774 (cat. no.56), (see T 58 Drakidi),
no.10649 (cat. no.47) and no.11481 (cat.
no.48) are characteristic examples.

CIRh III, 144, fig. 139 • Μπουρογιάννης
2007, vol. Α, 210-212 for the type of the ju-
glet and vol. Β, 139, pl. 95β for the Π 11850
juglet • Schreiber 2003, 289.

Vasso Patsiada

46. Ληκύθιο φοινικικό (?) Ρυθμού Διχρωμίας

Ρόδος, Ιαλυσός, Τ 9 (213) Δρακίδη.
ΚΒ' ΕΠΚΑ, 10559.

Υστερή Γεωμετρική περίοδος, (τέλος 8^{ου} π.Χ.).

Ύψος: 14,5 εκ., διάμ. σώματος: 9 εκ.,
διάμ. λαιμού: 3 εκ., διάμ. βάσης: 3,7 εκ.

Πηλός ανοιχτός πορτοκαλόχρωμος ελαφρώς πο-
ρώδης, χωρίς μίκα.

Διατηρούνται τοπικά ίχνη του αρχικού καστανέ-
ρυθρου επιχρίσματος, το οποίο από την όπτηση
στη νεκρική πυρά έχει αποκτήσει γκριζομέλανο
έως κιτρινόφαιο χρώμα. Βάση στενή δακτυλιό-
σχημη, σώμα σφαιρικό, λαιμός υψηλός με πλα-
στική νεύρωση στο σημείο επαφής του με τη δα-
κτυλιόσχημη λαβή. Επάνω από την νεύρωση του
λαιμού ταινίες ερυθρού και καστανού χρώματος.

Σχόλια - βιβλιογραφία

Το αγγείο εντάσσεται σε πρώιμο στάδιο της μορ-
φολογικής εξέλιξης του σχήματος, αντίστοιχο πε-
ρίπου με του αρ. 11850 (αρ. κατ. 45). Η φοινικι-
κή του προέλευση δεν είναι απολύτως βέβαιη.
Τα τεχνικά χαρακτηριστικά – η υφή του πηλού,
τα χοντρά τοιχώματα και τα ίχνη διακοσμητικών
ταινιών που υποδηλώνουν ένταξη στον φοινικι-
κό Ρυθμό Διχρωμίας, καθιστούν πιθανότερη την
φοινικική παρά την ροδιακή προέλευσή του.

CIRh III, 38, αρ. 4, εικ. 24 • Μπουρογιάννης 2007,
τόμος Α, 211, τόμος Β, 142, πίν. 96 α-β. Πρβλ. Bikai
1987, σελ. 18, αρ. 185, πίν. XXXVIII (κυπριακό που
μιμείται φοινικικά).

Βάσω Πατσιαδά

47. Ερυθροβαφές ληκύθιο φοινικικού τύπου, ροδιακό

Ρόδος, Ιαλυσός, Τ 17 (251) Δρακίδη.
ΚΒ' ΕΠΚΑ, 10649.

Πρώιμος 7^{ος} αι. π.Χ.

Ύψος: 10,5 εκ., διάμ. σώματος: 5,7 εκ.,
διάμ. χείλους: 4 εκ., διάμ. βάσης: 2,4 εκ.

Πηλός ροδοκάστανος.

Επίχρισμα καστανέρυθρο, εξίτηλο. Στενή υπο-
τυπώδης βάση, επίπεδη στην επιφάνεια στήρι-
ξης. Σώμα σακκοειδές με έντονη άρθρωση στον
ώμο, λαιμός υψηλός με πλαστική νεύρωση στο
σημείο επαφής του με τη λαβή, ευρύ μανιταρό-
σχημο χείλος.

Σχόλια - βιβλιογραφία

Το ληκύθιο, όπως και το επόμενο (αρ. 11481) απο-
τελεί τοπική μίμηση του τύπου της φοινικικής ληκύ-
θου που αντιπροσωπεύει η αρ. 11850 (αρ. κατ. 45).
Οι ροδιακές απομιμήσεις αντιγράφουν το φοινικι-
κό πρότυπο όταν βρίσκεται σε σχετικά προχωρη-
μένο στάδιο της μορφολογικής του εξέλιξης, όπως
δείχνουν τα γνωστά παραδείγματα από τη Ρόδο. Σε
αυτά μπορούμε να παρακολουθήσουμε τη μορφο-
λογική εξέλιξη του σχήματος, η οποία αρχίζει από
ληκύθια με σφαιρικό και βαρύ σώμα και προχωρεί,
γύρω στα τέλη του 8^{ου} αι. π.Χ., σε ληκύθια με ωσει-
δές σώμα και ραδινότερες αναλογίες, ενώ από τις
αρχές του 7^{ου} αι. το σώμα γίνεται σακκοειδές, με

46. Phoenician (?) Bichrome-style juglet

Rhodes, Ialysos, T 9 (213) Drakidi.
22nd EPCA, 10559.

Late Geometric period, (late 8th c. BC).

Height: 14.5 cm, width: 9 cm,
neck diam.: 3 cm, base diam.: 3.7 cm.

Light orange clay, slightly porous, without
mica.

Traces of the original red-brown slip sur-
vive, which had turned from dark grey to
yellowish due to firing conditions on the
funeral pyre. Narrow ring base, spherical
body, tall neck with ridge where the ring-
shaped handle is attached. Red and brown
bands on the neck above the ridge.

Comments - bibliography

The vessel belongs to an early stage of
the shape's morphological evolution, simi-
lar to no. 11850 (cat. no. 45). Its Phoeni-
cian origin is not certain. A Phoenician ori-
gin seems more plausible than a Rhodian
one, due to its technical characteristics –
the clay's texture, the thick walls and the
traces of decorative bands which indicate
its association with the Phoenician bi-
chrome style.

CIRh III, 38, no. 4, fig. 24 • Μπουρογιάννης
2007, vol. A, 211, vol. B, 142, pl. 96 α-β. Cf.
Bikai 1987, p. 18, no. 185, pl. XXXVIII (Cyp-
riot imitating Phoenician examples).

Vasso Patsiada

47. Rhodian Phoenician-style red slip juglet

Rhodes, Ialysos, T 17 (251) Drakidi.
22nd EPCA, 10649.

Early 7th c. BC.

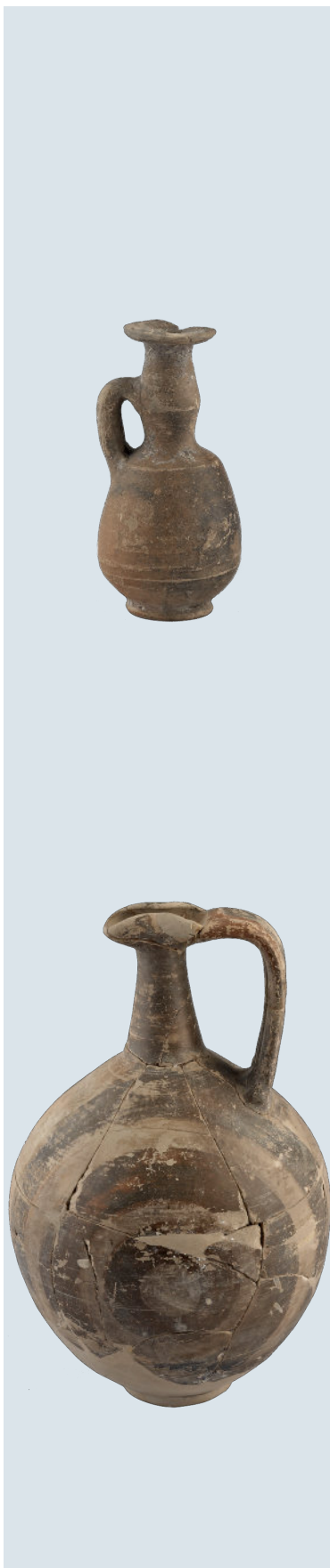
Height: 10.5 cm, width 5.7 cm,
rim diam.: 4 cm, base diam.: 2.4 cm.

Reddish brown clay.

Red brown slip, faded. Narrow flat base.
Depressed ovoid body, carinated at the
shoulder, tall biconical neck, handle from
neck to shoulder, flat mushroom rim.

Comments - bibliography

The juglet, like the following one, (no.
11481) is a local imitation of a Phoenician
jug represented by no. 11850 (cat. no.
45). Rhodian imitations copy the Phoeni-
cian prototype at an advanced stage of
its morphological evolution, as the avail-
able examples from Rhodes indicate. The
shape's evolution can be traced through
these, which begins with juglets of spheri-
cal and heavy body and develops, around
the end of the 8th c. BC into juglets with an
ovoid body and more slender proportions,
while from the early 7th c. BC the body be-
comes depressed with carinated shoul-
ders. At the last stage, the double-carinat-

άρθρωση στον ώμο. Στο τελικό στάδιο της εξέλιξης χάνει κάθε καμπυλότητα και φέρει άρθρωση τόσο στον ώμο όσο και επάνω από τη βάση.

CIRh III, 45, πίν. 2 • Bourogiannis 2009, 120, εικ. 10. Για τις ροδιακές ληκύθους φοινικικού τύπου και την εξέλιξή τους βλ. Johansen 1958, 161-164 • Παπαποστόλου 1968, 90-92, πίν. 42 αι.

Βάσω Πατσιαδά

48. Ληκύθιο φοινικικού τύπου

Ρόδος, Ιαλυσός, T 40 (351) Κουκιά.

ΚΒ' ΕΠΚΑ, 11481.

Πρώιμος 7^{ος} αι. π.Χ.

Ύψος: 8,7 εκ., διάμ. σώματος: 4,2 εκ., διάμ. χείλους: 2,6 εκ., διάμ. βάσης: 2,5 εκ.

Πηλός γκριζός, χωρίς εγκλείσματα.

Ληκύθιο φοινικικού τύπου, ερυθροβαφές, ροδιακό. Επίχρυσμα καστανέρυθρο. Στενή, δακτυλιόσχημη βάση, υψηλό σώμα με καρίνωση επάνω από τη βάση και στον ώμο, υψηλός λαιμός με πλαστική άρθρωση, μανιταρόσχημο χείλος.

Σχόλια - βιβλιογραφία

Το σχήμα του αγγείου φαίνεται περισσότερο εξελιγμένο σε σχέση με το αρ. 10649 (αρ. κατ. 47). Βλ. σχετικά το αρ. 11850 (αρ. κατ. 45).

CIRh III, 68, χωρίς εικόνα • Μπουρογιάννης 2007, τόμ. Β, 155, πίν. 100γ.

Βάσω Πατσιαδά

ed shape loses all curvature.

CIRh III, 45, pl. 2 • Bourogiannis 2009, 120, fig. 10.

For the Rhodian Phoenician-style jugs and their evolution, see Johansen 1958, 161-164 • Παπαποστόλου 1968, 90-92, pl. 42ai.

Vasso Patsiada

48. Phoenician-style juglet

Rhodes, Ialysos, T 40 (351) Koukia.

22nd EPCA, 11481.

Early 7th c. BC.

Height: 8.7 cm, Width: 4.2 cm, Rim diam.: 2.6 cm, Base diam.: 2.5 cm.

Grey clay without inclusions.

Red slip, Rhodian Phoenician-style juglet. Red-brown slip. Narrow ring base, tall double-carinated body, tall neck with ridge, mushroom rim.

Comments - bibliography

The vessel's shape appears more developed than no. 10649 (cat. no. 47). See relevant, no. 11850 (cat. no.45).

CIRh III, 68, without image • Μπουρογιάννης 2007, vol. B, 155, pl. 100γ.

Vasso Patsiada

49. Τρίλοβη οinoχόη κυπροφοινικικού τύπου, ροδιακή

Ρόδος, Ιαλυσός, T 54 (407) Τσαμπίκου.

ΚΒ' ΕΠΚΑ, 11710.

Ύστερη Γεωμετρική περίοδος

(τέλος 8^{ου} - αρχές 7^{ου} αι. π.Χ.).

Ύψος: 27 εκ., διάμ. σώματος: 17 εκ., διάμ. βάσης: 6,4 εκ.

Πηλός ροδοκάστανος.

Επίχρυσμα ομοίου χρώματος με τον πηλό. Η διακόσμηση με καστανή έως καστανομέλανη βαφή. Βάση δακτυλιόσχημη, σώμα υψηλό, ωοειδές, λαιμός στενός διευρυνόμενος προς τα κάτω, τριπλή κάθετη λαβή. Στις δύο όψεις του αγγείου συστήματα από τρεις μεγάλους ομόκεντρους κύκλους σε συνδυασμό με άλλους μικρότερους και κάθετες κυματοειδείς γραμμές, τοποθετημένες στην περιφέρεια του εξωτερικού κύκλου. Ομόκεντροι μικροί κύκλοι αναπτύσσονται σε κατακόρυφη διάταξη και σε διακοσμητική ζώνη κάτω από τη λαβή. Σε αντίστοιχη ζώνη σε διαμετρικά αντίθετο σημείο του σώματος τρεις οριζόντιες σειρές τριγώνων και κάτω από αυτές τηγνόν.

Σχόλια - βιβλιογραφία

Το αγγείο αποτελεί ροδιακή μίμηση των κυπριακών οinoχών του Λευκού Γραπτού Ρυθμού, όπως δείχνει ο ανοιχτόχρωμος πηλός και το ομοίου χρώματος επίχρυσμα. Από την κυπριακή κεραμική είναι δανεισμένο και το σπάνιο θέμα του πτηνού, γνωστό στη Ρόδο από ένα ακόμη αγγείο της Καμίρου με διαφορετικά διακοσμητικά θέμα-

49. Rhodian trefoil-spouted jug of Cypro-Phoenician style

Rhodes, Ialysos, T 54 (407) Tsambikou.

22nd EPCA, 11710.

Late Geometric period

(late 8th - early 7th c. BC).

Height: 27 cm, width: 17 cm, base diam.: 6.4 cm.

Pinkish brown clay.

Slip similar to the clay. Brown and dark brown decoration. Ring base, tall ovoid body, narrow tapering neck, triple vertical handle. Both sides decorated with three large concentric circles. Smaller circles and zigzag lines along the outer circle. Below the handle a vertical decorative zone with small concentric circles. On the respective zone on the opposite side, a vertical decorative zone of horizontal triangles and a bird beneath them.

Comments - bibliography

This Rhodian vessel imitates the Cypriot White Slip ware jugs as indicated by the light clay and the similar slip. The rare bird theme is also a loan from Cyprus, as it is found only once more in Rhodes, on a vessel from Kamiros with different decoration but also imitating the White Slip ware.

Cypriot White Slip is not as popular in Rhodes as the Black-on-Red slip which also originated from Cyprus. Thus far, only

τα, αλλά επίσης του Λευκού Ρυθμού.

Ο κυπριακός Λευκός Γραπτός Ρυθμός ήταν λιγότερο δημοφιλής στη Ρόδο σε σύγκριση με τον επίσης κυπριακής προέλευσης ρυθμό με μελανό διάκοσμο επί ερυθρού επιχρίσματος. Μέχρι τώρα μαρτυρούνται μόνο δύο εισηγμένα παραδείγματα και μικρός αριθμός τοπικών απομιμήσεων.

Σε αντίθεση με τη διακόσμηση, το σχήμα της οινόχους συνδυάζει κυπριακά και φοινικικά χαρακτηριστικά, με τα δεύτερα να υπερτερούν. Ο συνδυασμός αυτός παρατηρείται και σε άλλα αγγεία από τη Ιαλυσό και επιτρέπει τον χαρακτηρισμό τους ως κυπροφοινικικών.

CIRh III, 90, αρ. 1, εικ. 84-85 • Μπουρογιάννης 2007, τόμ. Α, 232-233, τόμ. Β, 135, πίν. 92β-δ, βλ. και 188, αρ. ΚΑγ4 (12511), για την οινόχη της Καμίρου με πτηνό από τον τάφο 203 στο Κεχράκι. Για το πτηνό πρβλ. επίσης Gjerstad 1948, εικ. XXXIII, 10 και Σταμπολίδης & Καρέτσου (επιμ.) 1998, 154, αρ. 113 [Μαρία Μπρεδάκη] (τρίλοβη οινόχη από την Κνωσό). Πρβλ. για το σχήμα Culican 1982, 73, πίν. 6c.

Βάσω Πατσιαδά

50. Τρίλοβη οινόχη, ροδιακή

Ρόδος, Ιαλυσός, Τ 54 (407) Τσαμπίκου.

ΚΒ' ΕΠΚΑ, 11716.

Ύστερη Γεωμετρική περίοδος (τέλος 8^{ου} - αρχές 7^{ου} αι. π.Χ.).

Ύψος: 34 εκ., διάμ. σώματος: 17 εκ., διάμ. βάσης: 6,4 εκ.

Πηλός ροδοκάστανος έως καστανότεφρος με λίγες προσμίξεις.

Επιχρίσμα ίδιου χρώματος με τον πηλό. Η διακόσμηση έχει αποδοθεί με καστανέρυθρη βαφή. Βάση δακτυλίσχημη, υψηλό κυλινδρικό σώμα, διογκούμενο στο ώμο και επάνω από τη βάση, υψηλός και στενός λαιμός, διπλή κάθετη λαβή. Το χείλος και το επάνω μέρος του λαιμού είναι ολόβαφα. Στον λαιμό και στο σώμα διακόσμηση με οριζόντιες ταινίες. Στην πλευρά του λαιμού που βλέπει προς την λαβή κατακόρυφη γραπτή ταινία διατρέχει τον λαιμό σε όλο το ύψος του.

Το αγγείο είναι τοπικής παραγωγής, όπως δείχνει το κατά κάποιο τρόπο ιδιόμορφο σχήμα του. Ο υψηλός και στενός λαιμός παραπέμπει σε τύπους της φοινικικής ερυθροβαφούς κεραμικής, ενώ και η διακόσμηση βρίσκει παράλληλα σε φοινικικά αγγεία.

Σχόλια - βιβλιογραφία

Μπουρογιάννης 2007, τόμος Β, 137-138, πίν. 95 α.

Για το σχήμα πρβλ. Culican 1982, 75, εικ. 8g (ερυθροβαφές). Πρβλ. επίσης για την διακόσμηση την υψηλόςωμη πυξίδα από την Εξοχή της Ρόδου, Johansen 1958, 160, εικ. 222 και Bikai 1987, 28, αρ. 339, πίν. XI.

Βάσω Πατσιαδά

two imports are known along with a small number of local imitations.

Unlike the decoration, the jug's shape combines Cypriot and Phoenician characteristics, the latter prevailing. This combination can be seen on other vessels from Ialysos and can be termed as Cypro-Phoenician.

CIRh III, 90, no. 1, fig. 84-85 • Μπουρογιάννης 2007, vol. A, 232-233, vol. B, 135, pl. 92β-δ, see also 188, no. ΚΑγ4 (12511), for the jug with the bird from Kamiros, grave 203 from Kechraki. For the bird, also cf. Gjerstad 1948, fig. XXXIII, 10 and Σταμπολίδης & Καρέτσου (επιμ.) 1998, 154, no. 113 [Maria Bredaki] (trefoil-spouted jug from Knossos). Cf. for the shape Culican 1982, 73, pl. 6c.

Vasso Patsiada

50. Rhodian trefoil-spouted jug

Rhodes, Ialysos, T 54 (407) Tsambikou.

22nd EPCA, 11716.

Late Geometric period.

(late 8th - early 7th BC).

Height: 34 cm, width: 17 cm, base diam.: 6.4 cm.

Pink-brown to dark brown clay with minor inclusions.

Slip in the same colour as the clay. Decorated with red-brown paint. Ring base, cylindrical body slightly protruding above midpoint, tall and narrow neck, double vertical handle with three grooves. The rim and the neck's upper part are painted. Decoration of horizontal bands on the neck and body. Vertical decorative band on the neck facing the handle.

The vessel is of local production as its peculiar shape indicates. Its tall and narrow neck associates it with Phoenician Red Slip pottery, while its decoration also resembles Phoenician types.

Comments - bibliography

Μπουρογιάννης 2007, vol. B, 137-138, pl. 95 α. For the shape cf. Culican 1982, 75, fig. 8g (red slip). Also for the decoration of the tall pyxis from the Exoche site at Rhodes, cf. Johansen 1958, 160, fig. 222 and Bikai 1987, 28, no. 339, pl. XI.

Vasso Patsiada

51. Κυπριακού τύπου τρίλοβη οينوχόη, ροδιακή

Ρόδος, Ιαλυσός, T 54 (407) Τσαμπίκου.
ΚΒ' ΕΠΚΑ, 11718.

Ύστερη Γεωμετρική περίοδος
(τέλος 8^{ου} - αρχές 7^{ου} αι. π.Χ.).

Ύψος: 25 εκ., διάμ. σώματος: 20 εκ.,
διάμ. βάσης: 10,5 εκ.

Πηλός ροδοκάστανος, λεπτός χωρίς προσμίξεις.

Βάση πλατιά δακτυλιόσχημη, σώμα ωοειδές, φαρδύς κυλινδρικός λαιμός με τριπλή αυλάκωση στο μέσον του, χείλος τριφυλλόσχημο. Διακόσμηση με φαρδιές οριζόντιες πορτοκαλόχρωμες ταινίες. Πορτοκαλέρυθρη βαφή καλύπτει τον λαιμό, το κατώτερο μέρος του σώματος και την λαβή.

Σχόλια - βιβλιογραφία

Το σχήμα του αγγείου, όπως συμβαίνει και με τα υπόλοιπα αγγεία του τάφου, συνδυάζει φοινικικά και κυπριακά χαρακτηριστικά.

CIRh III, 91, αρ. 8, εικ. 86 • Μπουρογιάννης 2007, τόμ. Β, 137, πίν. 94 ε. Πρβλ. για το σχήμα και τη διακόσμηση, Gjerstad 1948, εικ. XXXIV.9 (Ρυθμός Διχρωμίας IV).

Βάσω Πατσιαδά

51. Rhodian trefoil-spouted jug of Cypriot style

Rhodes, Ialysos, T 54 (407) Tsambikou.
22nd EPCA, 11718.

Late Geometric period
(late 8th - early 7th c. BC).

Height: 25 cm, width: 20 cm,
base diam.: 10.5 cm.

Pink-brown clay, fine without inclusions.

Wide ring base, ovoid body, wide cylindrical neck with three grooves at midpoint, trefoil-spouted rim. Decorated by wide horizontal orange bands. Orange-red paint covering the neck, the lower part of the body and the handle.

Comments - bibliography

The vessel's shape, as the rest of the pottery found in the same grave, combines Phoenician and Cypriot elements.

CIRh III, 91, no. 8, fig. 86 • Μπουρογιάννης 2007, vol. B, 137, pl. 94 ε. Cf. For the shape and decoration, Gjerstad 1948, fig. XXXIV.9 (Bichrome style IV).

Vasso Patsiada

52. Κυπριακού τύπου τρίλοβη οينوχόη, ροδιακή

Ρόδος, Ιαλυσός, T 54 (407) Τσαμπίκου.
ΚΒ' ΕΠΚΑ, 11715.

Ύστερη Γεωμετρική περίοδος
(τέλη 8^{ου} - αρχές 7^{ου} αι. π.Χ.).

Ύψος: 25 εκ., διάμ. σώματος: 20 εκ.,
διάμ. βάσης: 10,5 εκ.

Πηλός ανοιχτός καστανός, χωρίς εγκλείσματα, με λίγη μίκα.

Βάση στενή, δακτυλιόσχημη, σώμα ωοειδές, κοντός κυλινδρικός λαιμός. Ο λαιμός και το χείλος καλύπτονται με μελανή βαφή. Μελανή ταινία γύρω από τη βάση του λαιμού και γύρω από τον ώμο, μεγάλοι κατακόρυφοι ταινιωτοί κύκλοι στις δύο όψεις του αγγείου.

Σχόλια - βιβλιογραφία

Η ανοιχτόχρωμη επιφάνεια του αγγείου το κατατάσσει, όπως και την οينوχόη 11710 (αρ. κατ. 49) από τον ίδιο τάφο, στις ροδιακές απομιμήσεις του κυπριακού Λευκού Γραπτού Ρυθμού. Ο αμελής τρόπος απόδοσης της διακόσμησης, η οποία επίσης αντιγράφει κυπριακά πρότυπα, χαρακτηρίζει γενικότερα τις τοπικές απομιμήσεις των κυπριακών αγγείων. Βλ. σχετικά σχόλια στην αρ. 11710 (αρ. κατ. 49).

CIRh III, 96, fig. 85 • Μπουρογιάννης 2007, τόμ. Α, 233 και τόμ. Β, 136, πίν. 93.

Πρβλ. Gjerstad 1948, εικ. XXXIV 8 (Ρυθμός Διχρωμίας IV).

Βάσω Πατσιαδά

52. Rhodian trefoil-spouted jug of Cypriot style

Rhodes, Ialysos, T 54 (407) Tsambikou.
22nd EPCA, 11715.

Late Geometric period
(late 8th - early 7th c. BC).

Height: 25 cm, width: 20 cm,
base diam.: 10.5 cm.

Light brown clay, without inclusions and little mica.

Narrow ring base, ovoid body, short cylindrical neck. Black paint covers the neck and the rim. Dark band around the neck's base and around the shoulder, large circles on both sides of the vessel.

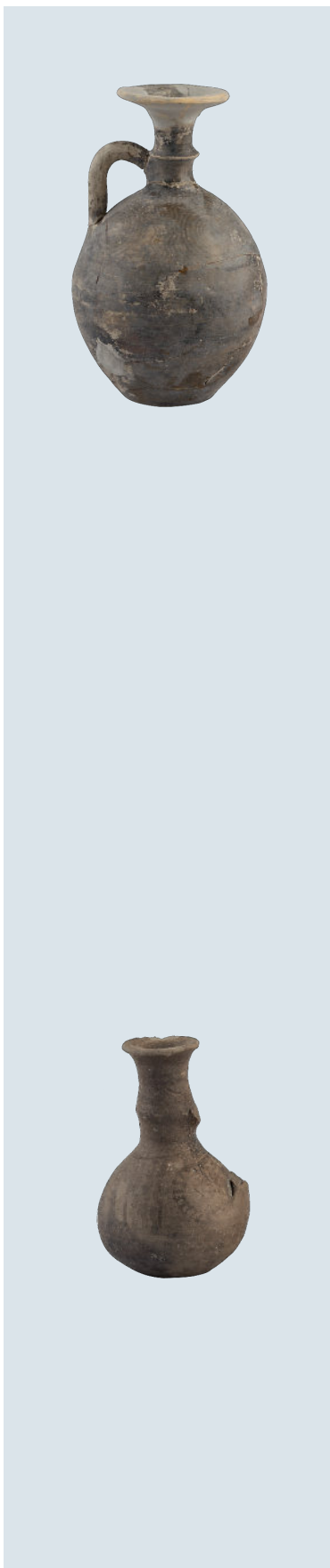
Comments - bibliography

The vessel's light surface classifies it, along with the jug 11710 (cat. no. 49) from the same grave, as a Rhodian imitation of the Cypriot White Slip ware. Local imitations of Cypriot pottery is characterised by the careless decoration, which copies Cypriot prototypes. See relevant comments on no. 11710 (cat. no. 49).

CIRh III, 96, fig. 85 • Μπουρογιάννης 2007, vol. A, 233 and vol. B, 136, pl. 93.

Cf. Gjerstad 1948, fig. XXXIV 8 (Bichrome style IV).

Vasso Patsiada

53. Ληκύθιο ροδιακό της κατηγορίας με Κύκλους και Κυματοειδείς Γραμμές

Ρόδος, Ιαλυσός, T 54 (407) Τσαμπίκου.

ΚΒ' ΕΠΚΑ, 11719.

Ύστερη Γεωμετρική περίοδος

(τέλος 8^{ου} - αρχές 7^{ου} αι. π.Χ.).

Ύψος: 14 εκ., διάμ. σώματος: 9 εκ.,

διάμ. βάσης: 4,5 εκ., διάμ. χείλους: 5 εκ.

Πηλός τεφρός, λεπτόκοκκος, χωρίς εγκλείσματα.

Επίχρσιμα σκούρο καστανότεφρο από την όπτηση στην νεκρική πυρά. Η διακόσμηση με καστανομέλανη βαφή. Σώμα σφαιρικό, επίπεδη επιφάνεια στήριξης, λαιμός με πλαστικό δακτύλιο, χοανοειδές στόμιο. Στον ώμο ομάδες ομόκεντρων κύκλων και ανάμεσά τους ομάδες με κατακόρυφες κυματοειδείς γραμμές. Γύρω από τη μέγιστη διάμετρο οριζόντιες λεπτές ταινίες. Ανάλογη διακόσμηση και στο κατώτερο μέρος του σώματος.

Σχόλια - βιβλιογραφία

Το αγγείο παρουσιάζει συγγένεια, σε ό, τι αφορά τα μορφολογικά/τεχνικά του χαρακτηριστικά και τη διακόσμηση, με τον κυπριακό Λευκό Γραπτό ρυθμό. Αν και η όπτηση στην νεκρική πυρά έχει αλλοιώσει το αρχικό χρώμα του πηλού και του επιχρίσματος, το αγγείο εμφανίζει ομοιότητες με μία ομάδα ληκυθίων που συνδυάζουν την τεχνοτροπία του Λευκού Γραπτού ρυθμού της Κύπρου με τα αγαπητά στη Ρόδο διακοσμητικά θέματα της λεγόμενης Spaghetti Ware. Τα αγγεία της ομάδας, στην οποία εντάσσονται και τα ληκύθια του τάφου 58 (422) Τσαμπίκου, έχουν θεωρηθεί προϊόντα του ίδιου ροδιακού εργαστηρίου.

Μπουρογιάννης 2007, τόμος Α, 236-237, τόμος Β, 136, αρ. ΙΑγ51, πίν. 94 α-β. Βλ. και τα αρ. Π 11775, 11776 και 11786 (αρ. κατ. 65, 66, 67).

Βάσω Πατσιαδά

54. Ροδιακό ληκύθιο

Ρόδος, Ιαλυσός, T 54 (407) Τσαμπίκου.

ΚΒ' ΕΠΚΑ, 11720

Ύστερη Γεωμετρική περίοδος

(τέλος 8^{ου} - αρχές 7^{ου} αι. π.Χ.).

Ύψος: 6,2 εκ., διάμ. σώματος: 4 εκ.,

διάμ. βάσης: 2,1 εκ.

Πηλός ανοιχτός καστανός, λεπτόκοκκος, με λίγη μαρμαρυγία.

Ληκύθιο, ροδιακό, παραλλαγή του τύπου με κύκλους και κυματοειδείς γραμμές. Επίχρσιμα υπόλευκο, βαφή αραιή, καστανομέλανη.

Επίπεδη επιφάνεια στήριξης, σώμα σφαιρικό, πεπισμένο, υψηλός λαιμός με πλαστική νεύρωση. Λείπει η λαβή. Στο σώμα διακρίνεται διακόσμηση με οριζόντιες ταινίες, κύκλους και κυματοειδείς γραμμές.

Σχόλια - βιβλιογραφία

Ανήκει σε παραλλαγή της κατηγορίας με κύκλους και κυματοειδείς γραμμές (spaghetti ware), όπως και το ληκύθιο Π 11719 (αρ. κατ. 53) από τον ίδιο τάφο.

Μπουρογιάννης 2007, τόμ. Β, 137, πίν. 94 γ-δ.

Βάσω Πατσιαδά

53. Rhodian Spaghetti Ware juglet

Rhodes, Ialysos, T 54 (407) Tsambikou.

22nd EPCA, 11719.

Late Geometric period

(late 8th - early 7th c. BC).

Height: 14 cm, width: 9 cm,

base diam.: 4.5 cm, rim diam.: 5 cm.

Fine grey clay, without inclusions.

Dark brown-grey slip due to firing conditions on the funeral pyre. Decorated with black-brown paint. Spherical body, flat base, neck with ridge, funnel-shaped rim. Groups of concentric circles on the shoulder with vertical zigzag bands between them. Thin horizontal lines around the body's maximum diameter. Similar decoration covers the lower part of the body.

Comments - bibliography

The vessel is related to the Cypriot White Slip ware according to its morphological/technical characteristics. Although firing on a funeral pyre has changed the clay and slip's original colour, the vessel shows clear similarities to a group of juglets, which combine the White Slip Cypriot style with decorative motifs of the Spaghetti Ware, very popular in Rhodes. The juglets from grave 58 (422) Tsambikou belong to this group, all considered products of the same Rhodian workshop.

Μπουρογιάννης 2007, vol. A, 236-237, vol. B, 136, no. ΙΑγ51, pl. 94 α-β. See also no. Π 11775 (cat. no. 65), 11776 (cat. no. 66) and 11786 (cat. no. 67).

Vasso Patsiada

54. Rhodian juglet

Rhodes, Ialysos, T 54 (407) Tsambikou.

22nd EPCA, 11720.

Late Geometric period

(late 8th - early 7th c. BC).

Height: 6.2 cm, width: 4 cm,

base diam.: 2.1 cm.

Fine light brown clay with little mica.

Rhodian juglet, a variation of the Spaghetti ware. White slip, thin black-brown paint.

Flat base, spherical squat body, tall neck with ridge. Handle missing. Body decorated with horizontal bands, circles and zigzags.

Comments - bibliography

It belongs to a variation of the Spaghetti Ware, as the Juglet Π 11719 (cat. no. 53) from the same grave.

Μπουρογιάννης 2007, vol. B, 137, pl. 94 γ-δ.

Vasso Patsiada

55. Αρυβαλλοειδές ληκύθιο

Ρόδος, Ιαλυσός, Τ 54 (407) Τσαμπίκου.
ΚΒ' ΕΠΚΑ, 11721.

Ύστερη Γεωμετρική περίοδος
(τέλη 8^{ου} - αρχές 7^{ου} αι. π.Χ.).
Ύψος: 4,8 εκ., διάμ. σώματος: 3,3 εκ.,
διάμ. βάσης: 2 εκ.
Πηλός ανοιχτός καστανός.

Αρυβαλλοειδές ληκύθιο, ροδιακό, του τύπου με κύκλους και κυματοειδείς γραμμές. Επίπεδη επιφάνεια στήριξης, σώμα σφαιρικό, κοντός λαιμός, στόμιο χοανοειδές. Στον ώμο διακρίνονται ομόκεντροι κύκλοι σε σειρά και κάτω από τη λαβή ίχνη οριζόντιας ταινίας.

Σχόλια - βιβλιογραφία

Μπουρογιάννης 2007, τόμ. Β, σελ. 137, πίν. 94 ε.
Βλ. Π 11719 (αρ. κατ. 53).

Βάσω Πατσιαδά

Ο τάφος 58 (422) της Ιαλυσού, κτήμα Τσαμπίκου

Ο τάφος αποτελεί ένα από τα πλέον αντιπροσωπευτικά ταφικά σύνολα σε ό, τι αφορά στις ανατολικές επιδράσεις που δέχτηκε και αξιοποίησε η κεραμική της Ρόδου κατά την Ύστερη Γεωμετρική Εποχή. Περιλαμβάνει απομίμηση φοινικικής ληκύθου, αγγεία που αντιγράφουν κυπριακά πρότυπα, αγγεία που συνδυάζουν κυπριακές και φοινικικές επιρροές και αγγεία με έντονο ροδιακό χαρακτήρα, όπως τα ληκύθια της κατηγορίας με «Κύκλους και Κυματοειδείς Γραμμές» (Spaghetti Ware), τα οποία όμως οφείλουν πολλά σε ανατολικές επιδράσεις.

Για την ακριβή χρονολόγηση του συνόλου οι απόψεις διαφοροποιούνται. Ο Coldstream χρονολόγησε τον τάφο στο 730-710 π.Χ., αναθεωρώντας ελαφρώς την παλαιότερη χρονολόγησή του στις αρχές της Ύστερης Γεωμετρικής περιόδου. Ο Παπαποστόλου διέκρινε δυο φάσεις, μία παλαιότερη των μέσων του 8^{ου} και μία νεώτερη του τέλους του 8^{ου} αι. π.Χ. Πιο πρόσφατα ο Μπουρογιάννης πρότεινε μια ευρύτερη χρονολόγηση στο διάστημα 740/725 έως 700 π.Χ.

Για τον τάφο βλ. CIRh III, 100-103, εικ. 93-95 • Παπαποστόλου 1968 • Μπουρογιάννης 2007, 109-119, όπου και η υπόλοιπη βιβλιογραφία.

56. Λήκυθος, ροδιακή απομίμηση φοινικικής

Ρόδος, Ιαλυσός, Τ 58 (422) Τσαμπίκου.
ΚΒ' ΕΠΚΑ, 11774.

Ύστερη Γεωμετρική περίοδος (740/725-700 π.Χ.)
Ύψος: 16 εκ., διάμ. σώματος: 10,3 εκ.,
διάμ. βάσης: 4 εκ.
Πηλός σκούρος τεφρόχρωμος με αρκετές προσμίξεις, σχετικά πορώδης.

Ίχνη στιλπνού, ανοιχτού πορτοκαλόχρωμου έως τεφροκάστανου επιχρίσματος, που το χρώμα του έχει αλλοιωθεί από την νεκρική πυρά. Στενή δακτυλιόσχημη βάση, σφαιρικό σώμα, λαιμός υψηλός με νεύρωση, χείλος ευρύ, μανιταρόσχημο.

55. Aryballoid juglet

Rhodes, Ialysos, T 54 (407) Tsambikou.
22nd EPCA, 11721.

Late Geometric period
(late 8th - early 7th c. BC).
Height: 4.8 cm, width: 3.3 cm,
base diam.: 2 cm.
Light brown clay.

Rhodian aryballoid juglet of the Spaghetti ware. Flat base, spherical body, short neck, funnel-shaped mouth. Concentric circles lined on the shoulder and traces of a horizontal band below the handle.

Comments - bibliography

Μπουρογιάννης 2007, vol. B, p. 137, pl. 94 ε.
See Π 11719 (cat. no. 53).

Vasso Patsiada

Grave 58 (422) at Ialysos, Tsambikou plot

The grave offered one of the most representative burial assemblages, regarding the eastern influences in Rhodian ceramics in the Late Geometric era. It includes an imitation of a Phoenician jug, imitations of Cypriot prototypes, vessels combining Cypriot and Phoenician elements and vessels with a strong Rhodian character, such as the Spaghetti Ware juglets, which owe a lot to eastern tradition.

The grave's precise dating is still debatable. Coldstream dates it to 730-710 BC, revising his earlier dating to the early Late Geometric. Papapostolou distinguished between two phases, a first in the mid-8th c. and a second in the end of the 8th c. BC. More recently, Bourogiannis proposed a wider dating range between 740/725 to 700 BC.

For the grave, see CIRh III, 100-103, fig. 93-95 • Παπαποστόλου 1968 • Μπουρογιάννης 2007, 109-119, with more bibliography.

56. Rhodian jug, imitation of Phoenician prototype

Rhodes, Ialysos, T 58 (422) Tsambikou.
22nd EPCA, 11774.

Late Geometric period (740/725-700 BC).
Height: 16 cm, width: 10.3 cm,
base diam.: 4 cm.
Dark grey clay with several inclusions, relatively porous.

Traces of lustrous light orange to grey-brown slip, affected by the funeral pyre. Narrow ring base, spherical body, tall neck with ridge, wide mushroom rim. Vertical lines decorate the neck below the ridge.

Σειρά κάθετων γραμμίδων διακοσμεί τον λαιμό κάτω από την νεύρωση.

Σχόλια - βιβλιογραφία

Το ληκύθιο, όπως και τα αρ. 10559, 10649, 11481 (αρ. κατ. 46, 47, 48), εντάσσεται στη σειρά των ροδιακών απομιμήσεων της φοινικικής ληκύθου με μανταρόσχημο χείλος και λαιμό με πλαστικό δακτύλιο. Το σφαιρικό της σώμα την κατατάσσει σε πρώιμο στάδιο εξέλιξης του σχήματος, μέσα στα όρια ακόμη του 8^{ου} αι. π.Χ., αντίστοιχο με αυτό των φοινικικών ληκυθίων αρ. 11850, 10559 (αρ. κατ. 45, 46). Αν και από ορισμένους μελετητές έχει θεωρηθεί φοινικική, ο πηλός και η ποιότητα του επιχρίσματος συνηγορούν υπέρ της ροδιακής προέλευσης.

Μπουρογιάννης 2007, τόμ. Α, 227-228, τόμ. Β, 110, πίν. 79β-γ • Παπαποστόλου 1968, 89, πίν. 43β • Schreiber 2003, 189.

Βάσω Πατσιαδά

57. Ροδιακό ληκύθιο με πλαστικό δακτύλιο, απομίμηση ρυθμού μελανό επί ερυθρού

Ρόδος, Ιαλυσός, Τ 58 (422) Τσαμπίκου.

ΚΒ' ΕΠΚΑ, 11778.

Ύστερη Γεωμετρική περίοδος, (740/725 - 700 π.Χ.)

Ύψος: 9 εκ., διάμ. σώματος: 5,8 εκ.,

διάμ. βάσης: 2,8 εκ.

Πηλός ανοιχτός καστανός, χωρίς εγκλείσματα.

Πορτοκαλόχρωμο επίχρισμα. Η διακόσμηση με μελανή βαφή.

Επίπεδη επιφάνεια στηρίξης, σώμα ελαφρώς αμφικωνικό, χροανοειδής λαιμός, ευρύ πεπλατυσμένο χείλος. Στη μέγιστη διάμετρο τέσσερις οριζόντιες γραμμές, ίχνη δύο ομόκεντρων κύκλων στο κάτω μέρος του σώματος

Σχόλια - βιβλιογραφία

Τα ληκύθια με πλαστικό δακτύλιο στο λαιμό, μόνωτα και σπανιότερα δίωτα, μαζί με τις τριλοβες οινόχες, ήταν τα δυο σχήματα της κυπριακής κεραμικής με μελανή διακόσμηση επί ερυθρόχρωμου βάθους που αντέγραψαν τα ροδιακά εργαστήρια. Το ληκύθιο Π 11778 είναι το παλαιότερο μορφολογικά στην σειρά των ροδιακών ληκυθίων. Πολυάριθμες ήταν οι απομιμήσεις του αγγείου στην Κω και στην Κρήτη.

Μπουρογιάννης, 2007, τόμ. Β, 110-111, πίν. 80, 213 κ.ε., για την εξέλιξη των ροδιακών ληκυθίων. Για τα ροδιακά ληκύθια γενικότερα βλ. Παπαποστόλου 1968, σελ. 88-90 • Γρηγοριάδου, Γιαννικουρή & Μαρκέτου 2001, 381, εικ. 14ι, 387, εικ. 30. Για κρητικά και κυπριακά παραδείγματα βλ. Σταμπολίδης & Καρέτσου (επιμ.) 1998, 167-174.

Βάσω Πατσιαδά

Comments - bibliography

The juglet, like no. 10559 (cat. no. 46), 10649 (cat. no. 47) and 11481 (cat. no. 48), belongs to a series of Rhodian imitations of a Phoenician jug with mushroom rim and a ridge on the neck. Its spherical body indicates an early stage of shape evolution, within the 8th c. BC, corresponding to the Phoenician juglets no. 11850 (cat. no. 45), 10559 (cat. no. 46). Although considered Phoenician by several scholars, the clay and the quality of the slip advocate towards a Rhodian origin.

Μπουρογιάννης 2007, vol. Α, 227-228, vol. Β, 110, pl. 79β-γ • Παπαποστόλου 1968, 89, pl. 43β • Schreiber 2003, 189.

Vasso Patsiada

57. Rhodian juglet with ridge, imitation of Black-on-Red ware

Rhodes, Ialysos, T 58 (422) Tsambikou.

22nd EPCA, 11778.

Late Geometric period (740/725 - 700 BC).

Height: 9 cm, width: 5.8 cm,

base diam.: 2.8 cm.

Light brown clay, without inclusions.

Orange slip. Black paint decoration.

Flat base, slightly biconical body, funnel shaped neck, wide flat rim. Four horizontal lines along the body, traces of two concentric circles on the lower part of the body.

Comments - bibliography

The Rhodian workshops copied two shapes of the Cypriot Black-on-Red Ware. The juglets with ridges on the neck, one-handed or rarely with two handles, and the trefoil-spouted jugs. The juglet Π 11778 is the earliest in line of Rhodian juglets in terms of morphology. It has been extensively imitated in Kos and Crete.

Μπουρογιάννης, 2007, vol. Β, 110-111, pl. 80, 213 ff., for the evolution of Rhodian juglets. For Rhodian juglets in general, see Παπαποστόλου 1968, p. 88-90 • Γρηγοριάδου, Γιαννικουρή & Μαρκέτου 2001, 381, fig. 14ι, 387, fig. 30. For Cretan and Cypriot examples, see Σταμπολίδης & Καρέτσου (επιμ.) 1998, 167-174.

Vasso Patsiada

58. Ροδιακή οinoχόη κυπριακού τύπου με ανθρωπόμορφο προσωπίο

Ρόδος, Ιαλυσός, Τ 58 (422) Τσαμπίκου.
ΚΒ' ΕΠΚΑ, 11793.

Ύστερη Γεωμετρική περίοδος (740/725 - 700 π.Χ.).
Σωζ. Ύψος: 15,5 εκ., διάμ. χείλους: 7,5 εκ.,
διάμ. σωμ.: 17 εκ.

Πηλός ανοιχτός καστανός έως ρόδιнос, χωρίς εγκλείσματα.

Επίχρσιμα καστανομέλανο έως καστανέρυθρο. Σώζεται μικρό μόνο μέρος του χείλους, το υπόλοιπο είναι συμπλήρωση. Λαιμός υψηλός που στενεύει προς τα επάνω. Οι οφθαλμοί του γυναικείου προσωπίου αποδίδονται ως εξάρματα, ο ένας είναι φθαρμένος. Τα φρύδια έχουν τη μορφή τόξων. Η μύτη είναι μεγάλη και προεταμένη. Τα αυτιά φέρουν ενώτια. Στον ώμο διακοσμητική ζώνη με σειρά ομόκεντρων κύκλων. Κάτω από αυτήν οριζόντιες γραμμές, επάνω ζώνη με μικρά κάθετα κυματοειδή γραμμίδια.

Σχόλια - βιβλιογραφία

Η οinoχόη, όπως και οι δύο επόμενες, είναι προϊόντα του ίδιου ροδιακού εργαστηρίου, όπως δείχνει η μεταξύ τους ομοιότητα στα προσωπίδια και στα τεχνικά χαρακτηριστικά. Μολονότι η παλαιότερη έρευνα συνέδεε τα αγγεία με πλαστικό προσωπίο με τη φοινικική παράδοση (Coldstream 1969, 3), είναι πλέον γενικά αποδεκτό ότι τα πρότυπά τους βρίσκονται στην Κύπρο. Αυτό δείχνει και η διακόσμηση των τριών οinoχών του ροδιακού τάφου, η οποία μιμείται τον κυπριακό ρυθμό μελανό επί ερυθρού. Στη Ρόδο πλαστικό προσωπίο φέρουν επίσης αρυβαλλοειδές ληκύθιο της ερυθροβαφούς κεραμικής, υψηλόσωμη πυξίδα με διακόσμηση τύπου Spaghetti Ware κ.ά.

Βλ. για τις οinoχόες του τάφου, Μπουρογιάννης 2007, τόμ. Α, 216, τόμ. Β, 111-112, πίν. 80β-82 α • Bourogiannis 2009, 119, εικ. 5. Για ροδιακά αγγεία με ανθρωπόμορφα προσωπίδια βλ. Παπαποστόλου 1968, 85-86, πίν. 39-40 • Γιαννικουρή στο Σταμπολίδης & Καρέτσου (επιμ.) 1998, 194, αρ. 213 [Αγγελική Γιαννικουρή].

Βάσω Πατσιαδά

59. Ροδιακή οinoχόη κυπριακού τύπου με ανθρωπόμορφο προσωπίο

Ρόδος, Ιαλυσός, Τ 58 (422) Τσαμπίκου.
ΚΒ' ΕΠΚΑ, 11791.

Ύστερη Γεωμετρική περίοδος (740/725 - 700 π.Χ.).
Ύψος: 18 εκ., διάμ.: 23 εκ., χείλος: 8,5x8 εκ.
Πηλός ροδοκάστανος με λίγα εγκλείσματα.

Επίχρσιμα καστανέρυθρο έως καστανομέλανο. Ο λαιμός είναι κυλινδρικός, το χείλος τρίλοβο, το σώμα ωοειδές, η λαβή διπλή. Στο πλαστικό προσωπίο το περίγραμμα του προσώπου και το πηγούνι δηλώνονται με ευκρίνεια, τα χαρακτηριστικά του προσώπου είναι έντονα, οι οφθαλμοί μεγάλοι, μοιάζουν με σφαιρίδια, τα φρύδια έχουν τη μορφή μεγάλων πλαστικών τόξων, η μύτη είναι προεταμένη, το στόμα μικρό, τα ώτα φέρουν ενώτια. Στον

58. Rhodian Cyproit-style jug with a human face

Rhodes, Ialysos, T 58 (422) Tsambikou.
22nd EPCA, 11793.

Late Geometric period (740/725 - 700 BC)
Height (surviving): 15.5 cm,
rim diam.: 7.5 cm, width: 17 cm.

Light brown to pink clay, without inclusions.

Black-brown to red-brown slip. Only a small part of the rim survives, the rest is restored. Tall tapering neck. The eyes of the female mask are depicted as protrusions, one of which is worn. The mask has bow-shaped eyebrows, large and protruding nose and earrings. A zone of concentric circles decorates the vessel's shoulder. Below that, horizontal lines and small vertical zigzags.

Comments - bibliography

This and the next two jugs are products of the same Rhodian workshop, as their similarities on the masks and their technical characteristics indicate. Vessels with plastic decoration of faces have been considered associated with Phoenician tradition (Coldstream 1969, 3), but it is now generally accepted that the prototype originates from Cyprus. The decoration of these three jugs from the same Rhodian grave, which imitate the Cypriot Black-on-Red Ware, confirms this. In Rhodes, plastic faces are also present on a red-slip aryballoid juglet, a Spaghetti Ware tall pyxis etc.

For the grave's jugs, see Μπουρογιάννης 2007, vol. A, 216, vol. B, 111-112, pl. 80β-82α • Bourogiannis 2009, p. 119, fig. 5. For Rhodian vessels with masks, see Παπαποστόλου 1968, 85-86, pl. 39-40 • Γιαννικουρή in Σταμπολίδης & Καρέτσου (επιμ.) 1998, 194, no. 213 [Αγγελική Γιαννικουρή].

Vasso Patsiada

59. Rhodian Cyproit-style jug with a human face

Rhodes, Ialysos, T 58 (422) Tsambikou.
22nd EPCA, 11791.

Late Geometric period (740/725 - 700 BC).
Height: 18 cm, width: 23 cm,
rim: 8.5x8 cm.

Pink-brown clay with few inclusions.

Black-brown to red-brown slip. Cylindrical neck, trefoil-spouted rim, ovoid body and double handle. The face's outline and the chin are clearly defined, the facial features are vivid, with large eyes, long brows, protruding nose, small mouth and earrings. The vessel's shoulder is decorated by a series of triple concentric circles between

ώμο διακοσμητική ζώνη με σειρά ομόκεντρων τριπλών κύκλων που ορίζονται στα πλάγια από κάθετα γραμμίδια. Οριζόντιες ταινίες επάνω και κάτω από τη διακοσμητική ζώνη και στο κάτω μέρος του λαιμού.

Σχόλια - βιβλιογραφία

Βλ. το αρ. 11793 (αρ. κατ. 58).

Βάσω Πατσιαδά

60. Ροδιακή οinoχόη κυπριακού τύπου με ανθρωπόμορφο προσώπιο

Ρόδος, Ιαλυσός, T 58 (422) Τσαμπίκου.

ΚΒ' ΕΠΚΑ, 11792.

Ύστερη Γεωμετρική περίοδος (740/725 - 700 π.Χ.).

Ύψος: 12,5 εκ., διάμ. λαιμού: 6 εκ.,

διάμ. σώματος: 14 εκ.

Πηλός ροδοκάστανος έως ρόδινος, χωρίς εγκλείσματα.

Επίχρismo καστανέρυθρο, εξίτηλο. Λείπει το χείλος. Ο λαιμός είναι κυλινδρικός, ο ώμος κυρτός. Η απόδοση του προσώπου είναι παρόμοια με των δυο προηγούμενων οinoχών. Στον ώμο σειρά ομόκεντρων κύκλων σε συνδυασμό με λεπτές οριζόντιες ταινίες. Επάνω από τη σειρά των κύκλων ζώνη με μικρά κάθετα γραμμίδια. Ταινίες οριζόντιες και στον λαιμό.

Σχόλια - βιβλιογραφία

Βλ. το 11793 (αρ. κατ. 58).

Βάσω Πατσιαδά

vertical lines. Horizontal lines above and below this decorative zone and at the lower part of the neck.

Comments - bibliography

See no. 11793 (cat. no. 58).

Vasso Patsiada

60. Rhodian Cypriot-style jug with a human face

Rhodes, Ialysos, T 58 (422) Tsambikou.

22nd EPCA, 11792.

Late Geometric period (740/725 - 700 BC).

Height: 12.5 cm, neck diam.: 6 cm,

width: 14 cm.

Pink-brown to pink clay, without inclusions.

Fading brown-red slip. Rim missing. Cylindrical neck and curved shoulder. The rendering of the face is similar to the previous two jugs. A series of concentric circles and thin horizontal lines with small vertical bands above them decorate the shoulder. Horizontal bands on the neck.

Comments - bibliography

See no. 11793 (cat. no. 58)

Vasso Patsiada

61. Τμήμα κυπριακής οinoχόης λευκού Γραπτού ρυθμού

Ρόδος, Ιαλυσός, T 58 (422) Τσαμπίκου.

ΚΒ' ΕΠΚΑ, 11798.

Ύστερη Γεωμετρική περίοδος (740/725 - 700 π.Χ.).

Σωζ. διαστ.: 12x10 εκ.

Πηλός ροδοκάστανος, πορώδης, με μικρά εγκλείσματα.

Το θραύσμα προέρχεται από το σφαιρικό σώμα του αγγείου. Επίχρismo ροδοκάστανο έως ανοιχτό καστανότεφρο λόγω της όπτησης στην νεκρική πυρά. Η διακόσμηση με καστανή βαφή. Στον ώμο διακρίνεται ομάδα τετραπλών κύκλων και δεξιά τους δύο λοξές διασταυρούμενες γραμμές. Χαμηλότερα οριζόντιες λεπτές ταινίες και κάτω από αυτές ομάδα πέντε μεγάλων ομόκεντρων κατακόρυφων κύκλων, από τους οποίους ο εξωτερικός έχει τη μορφή ταινίας. Στο κέντρο των κύκλων εγγράφεται οκτάκτινος ρόδακας. Στα δεξιά ομάδα λεπτών κατακόρυφων γραμμών.

Σχόλια - βιβλιογραφία

Το αγγείο ανήκει σε γνωστό τύπο τρίλοβης κυπριακής οinoχόης, ο οποίος συνδυάστηκε με την τεχνική του Λευκού Γραπτού ή του μελανού επί ερυθρού ρυθμού και είχε ως κυρίαρχο διακοσμητικό θέμα την ομάδα των μεγάλων κατακόρυφων κύκλων. Τα ροδιακά εργαστήρια, όπως και τα εργαστήρια της Κρήτης και Κω, μιμήθηκαν τον τύπο της οinoχόης, χωρίς όμως να την αντιγράψουν πιστά και χωρίς να επιτύχουν την ποιότητα της τεχνι-

61. Fragment of Cypriot White Slip jug

Rhodes, Ialysos, T 58 (422) Tsambikou.

22nd EPCA, 11798.

Late Geometric period (740/725 - 700 BC).

Surviving dimensions 12x10 cm.

Pink-brown porous clay, with small inclusions.

The sherd belongs to the vessel's spherical body. The colour of the slip varies from pink-brown to light black-brown due to firing in the funeral pyre. Decoration with brown paint. A group of quadruple circles and two intersecting lines to their right on the shoulder. Below, thin horizontal bands and a group of five large concentric circles; the outer is in the shape of a band. An eight-pointed rosette at the centre of the circles. A group of thin vertical lines on the right.

Comments - bibliography

The vessel belongs to the known type of Cypriot trefoil-spouted jugs, which was combined with the White Slip ware or the Black-on-Red ware and employed large circles as its main decorative theme. The Rhodian workshops imitated this type of jug, as did the workshops of Crete and Kos, but did not copy it accurately. They did not achieve the Cypriot technical quality thus

κής των κυπριακών, τα οποία γι' αυτό διακρίνονται εύκολα από τις τοπικές απομιμήσεις τους. Το ίδιο συμβαίνει και με την κυπριακή οinoχή Π 11798.

Μπουρογιάννης 2007, τόμ. Β, 109, πίν. 79 α • Παπαποστόλου 1968, 85, πίν. 39 α. Πρβλ. για την διακόσμηση και ειδικότερα για τον κύκλο με το οκτάκτινο κόσμημα στο κέντρο, Σταμπολίδης & Καρέτσου (επιμ.) 1998, 150-151, αρ. 106 [Παύλος Φλουρέντζος] (κυπριακή οinoχή του ρυθμού μελανό επί ερυθρού ΙΙ).

Βάσω Πατσιαδά

62. Αμφορέας με λαβές στην κοιλιά

Ρόδος, Ιαλυσός, Τ 58 (422) Τσαμπίκου.
ΚΒ' ΕΠΚΑ, 11795.

Ύστερη Γεωμετρική περίοδος (740/725 - 700 π.Χ.).
Ύψος: 34,5 εκ., διάμ. χείλους: 13 εκ.,
διάμ. σώματος: 18,5 εκ., διάμ. βάσης: 8 εκ.
Πηλός ροδοκάστανος.

Επίχρυσμα όμοιο με τον πηλό, η διακόσμηση έχει αποδοθεί με καστανομέλανη βαφή. Βάση κωνική, υψηλό, ωοειδές σώμα, υψηλός λαιμός με πλαστικό δακτύλιο, χείλος ευρύ με ταινιωτό περίγυρο. Το ανώτερο μέρος του λαιμού και το κατώτερο μέρος του σώματος είναι ολόβαφα. Το σώμα και ο λαιμός διακοσμούνται με οριζόντιες ταινίες και γραμμές. Διακοσμητικές ζώνες δημιουργούνται γύρω από τη βάση του λαιμού και στο ύψος των λαβών. Στην πρώτη ζώνη ομάδες κατακόρυφων κυματοειδών γραμμών, στη δεύτερη ομάδες ομόκεντρων κύκλων σε πυκνή διάταξη, στο κέντρο των κύκλων ζεύγη μικρών γραμμών τέμνονται σταυροειδώς.

Σχόλια - βιβλιογραφία

Η διακόσμηση του αμφορέα, ειδικότερα το θέμα των ομόκεντρων κύκλων, ανατρέχει στην παράδοση της πρωτογεωμετρικών αμφορέων της Ρόδου. Ο τρόπος όμως διακόσμησης, συγκεκριμένα η σειρά ομόκεντρων κύκλων μικρού μεγέθους στο εσωτερικό διακοσμητικών ζωνών και ταινίες στο υπόλοιπο σώμα, βρίσκει παράλληλα σε υστερογεωμετρικούς/πρώιμους αρχαίους αμφορείς, καθώς και σε άλλα σχήματα (πιθαμφορείς, σκύφους) της Κρήτης, της Κω, της Καρίας. Ένα αποσπασματικό παράδειγμα (λαιμός αμφορέα) είναι, επίσης, γνωστό και από την Κάρπαθο. Στην Κρήτη απαντά και ο συνδυασμός της σειράς των ομόκεντρων μικρών κύκλων στο εσωτερικό διακοσμητικής ζώνης με ομάδες κυματοειδών γραμμών.

Παπαποστόλου 1968, 84, πίν. 38β.

Βλ. Σταμπολίδης & Καρέτσου (επιμ.), 1998, 140-141, αρ. 86 [Μαρία Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη] για παρόμοια διακόσμηση • Πατσιαδά 2006, 68-69, όπου βιβλιογραφία και άλλα παραδείγματα.

Βάσω Πατσιαδά

making the distinction between the original and the local imitations easy. All the above apply to the Cypriot jug Π 11798.

Μπουρογιάννης 2007, vol. B, 109, pl. 79 α • Παπαποστόλου 1968, 85, pl. 39 α. For the decoration and especially the eight-pointed ornament in the centre, cf. Σταμπολίδης & Καρέτσου (επιμ.) 1998, 150-151, no. 106 [Παύλος Φλουρέντζος] (Cypriot jug of the Black-on-Red ware).

Vasso Patsiada

62. Belly-handled amphora

Rhodes, Ialysos, T 58 (422) Tsambikou.
22nd EPCA, 11795.

Late Geometric period (740/725 - 700 BC).
Height: 34.5 cm, rim diam.: 13 cm,
width: 18.5 cm, base diam.: 8 cm
Pink-brown clay.

The colour of the slip similar to the clay, the decoration with black-brown paint. Conical base, tall, ovoid body, tall neck with ridge, wide rim. The upper part of the neck and the lower part of the body are fully painted. Horizontal lines and bands decorate the neck and body. Decorative zones are also found around the base of the neck and around the handles. On the first zone, vertical zigzags, on the second zone concentric circles densely drawn with small crosses at the centre.

Comments - bibliography

The amphora's decoration, especially the theme of concentric circles, goes back to the tradition of the Protogeometric Rhodian amphorae. But the specific style of decoration, the group of small concentric circles within decorative zones and bands on the rest of the body in particular, shows correlations to late Geometric/ early Archaic amphorae, as well as to other shapes (pithamphorae, skyphoi) of Crete, Kos, and Caria. A fragmentary example (the neck of an amphora) is also known from Carpathos. The combination of groups of small concentric circles within decorative zones with groups of zigzag lines is also present in Crete.

Παπαποστόλου 1968, 84, pl. 38β.

See Σταμπολίδης & Καρέτσου 1998, (eds.), 140-141, no. 86 [Μαρία Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη] for similar decoration • Πατσιαδά 2006, 68-69, with bibliography and further examples.

Vasso Patsiada

63. Τμήμα στάμνου με γεωμετρική διακόσμηση

Ρόδος, Ιαλυσός, T 58 (422) Τσαμπίκου.
KB' ΕΠΚΑ, 11796.

Ύστερη Γεωμετρική περίοδος (740/725-700 π.Χ.).
Ύψος: 17,5 εκ., διάμ. σώματος: 21,5 εκ.,
διάμ. χείλους: 13,8 εκ.
Πηλός ρόδινος.

Επίχρσιμα όμοιο με τον πηλό, η διακόσμηση έχει αποδοθεί με καστανομέλανη έως ερυθροκάστανη βαφή. Γύρω από το χείλος ταινίες. Ακολουθεί διακοσμητικό διάχωρο που ορίζεται επάνω και κάτω από ταινίες και δεξιά και αριστερά από ομάδες τριών κατακόρυφων γραμμών. Στο εσωτερικό του πέντε ομάδες ομόκεντρων κύκλων. Οριζόντιες ταινίες και γραμμές περιβάλλουν το κατώτερο τοίχωμα.

Σχόλια - βιβλιογραφία

Ο πηλός, τα διακοσμητικά θέματα και ο τρόπος απόδοσης της διακόσμησης παρουσιάζουν εμφανείς ομοιότητες με του αμφορέα αρ. 11795 (αρ. κατ. 62), γι' αυτό τα δύο αγγεία έχουν θεωρηθεί προϊόντα του ίδιου εργαστηρίου ή ακόμη και του ίδιου τεχνίτη. Ο ροδιακός στάμνος, όπως και ο προηγούμενος αμφορέας, παρουσιάζει ομοιότητα στη διακόσμηση με πίθους από την Κρήτη, καθώς και με πίθο στην Κω.

Παπαποστόλου 1968, 84-85, πίν. 38γ.

Πρβλ. Coldstream & Catling 1996, 148, αρ. 38, τάφος 106 (Κνωσός, Πρώιμη Ανατολίζουσα περίοδος) • Morricone 1978, 301-302, αρ. 1138, τάφος II (Κω) • Βλ. και ό.π. το αρ. 11795 (αρ. κατ. 62).

Βάσω Πατσιαδά

63. Part of stamnos with geometric decoration

Rhodes, Ialysos, T 58 (422) Tsambikou
22nd EPCA, 11796

Late Geometric period (740/725-700 BC).
Height: 17.5 cm, width: 21.5 cm,
rim diam.: 13.8 cm.
Pink clay.

The colour of the slip similar to the clay, decoration with dark-brown to red-brown paint. Bands around the rim. Horizontal bands and groups of three vertical lines define a decorative frame on the upper part of the body. Five groups of concentric circles within the frame. Horizontal bands and lines decorate the lower part of the body.

Comments - bibliography

The clay, the decorative themes and their rendering present clear similarities with the amphora no. 11795 (cat. no. 62), and thus these two vessels have been considered products of the same workshop or even the same craftsman. The Rhodian stamnos, as the previous amphora, shows similarities with pithoi from Crete, as well as a pithos from Kos.

Παπαποστόλου 1968, 84-85, pl. 38γ.

Cf. Coldstream & Catling 1996, 148, no. 38, grave 106 (Knossos, Early Orientalising period) • Morricone 1978, 301-302, no. 1138, grave II (Kos) • See also above no. 11795 (cat. no. 62).

Vasso Patsiada

64. Κρατηρίσκος

Ρόδος, Ιαλυσός, T 58 (422) Τσαμπίκου.
KB' ΕΠΚΑ, 11788.

Ύστερη Γεωμετρική περίοδος (740/725-700 π.Χ.).
Ύψος: 11,2 εκ., διάμ. χείλους: 11,5 εκ.
Πηλός ροδοκάστανος, πορώδης με προσμίξεις.

Υψηλό πόδι, διευρυνόμενο κοντά στη βάση, σώμα ημισφαιρικό, χείλος κατακόρυφο. Οι λαβές αποτελούνται από δύο συμπλεκόμενα στελέχη. Στο σημείο επαφής της λαβής με το χείλος δύο μικρές τριγωνικές αποφύσεις. Ολόβαφο, εξηρημένη λεπτή ταινία στο άνω μέρος του ποδιού και κύκλος στον πυθμένα.

Σχόλια - βιβλιογραφία

Το αγγείο αντιγράφει έναν τύπο κρατήρα της γεωμετρικής κεραμικής ιδιαίτερα αγαπητό στη Ρόδο κατά την Ύστερη Γεωμετρική περίοδο. Χαρακτηριστικό για την Ρόδο είναι και το σχήμα της λαβής.

Παπαποστόλου 1968, 85, πίν. 38.

Βλ. για τους ροδιακούς κρατήρες με γεωμετρική διακόσμηση Johansen 1958, 102-115. Βλ. επίσης παρόμοιους κρατηρίσκους σε τάφους της Καμίρου, ClRh VI-VII, 102, αρ. 13844, εικ. 113, 193, αρ. 14734, εικ. 232-233.

Βάσω Πατσιαδά

64. Small krater

Rhodes, Ialysos, T 58 (422) Tsambikou.
22nd EPCA, 11788.

Late Geometric period (740/725-700 BC).
Height: 11.2 cm, rim diam.: 11.5 cm.
Pink-brown clay, porous with inclusions.

Tall tapering foot, hemispherical body, vertical rim. Bipartite twisted handle. Two small triangular knobs at the point where the handle is attached to the rim. Fully painted with a white band on the upper part of the foot and a circle at the bottom.

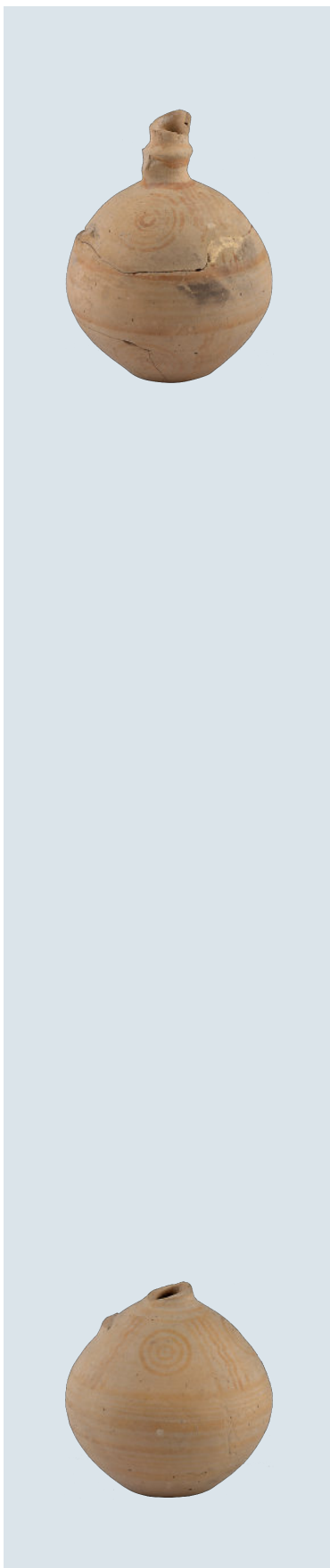
Comments - bibliography

The vessel copies a Geometric type of krater, particularly preferred in Rhodes in the Late Geometric period. The handle's shape is characteristic of the island.

Παπαποστόλου 1968, 85, pl. 38.

For Rhodian kraters with geometric decoration, see Johansen 1958, 102-115. For similar small kraters from graves at Kamiros, see also ClRh VI-VII, 102, no. 13844, fig. 113, 193, no. 14734, fig. 232-233.

Vasso Patsiada

65. Ροδιακό αρυβαλλοειδές ληκύθιο της κατηγορίας με Κύκλους και Κυματοειδείς Γραμμές

Ρόδος, Ιαλυσός, T 58 (422) Τσαμπίκου.

ΚΒ' ΕΠΚΑ, 11775.

Ύστερη Γεωμετρική περίοδος (740/725-700 π.Χ.).

Ύψος: 10,5 εκ., διάμ. σώματος: 8,2 εκ.

Πηλός ανοιχτός ροδοκάστανος, με λίγες προσμίξεις. Επίχρυσμα όμοιο με τον πηλό. Η διακόσμηση με ερυθροκάστανη βαφή.

Επίπεδη επιφάνεια έδρασης, σώμα σφαιρικό, λαιμός στενός με πλαστικό δακτύλιο. Στον λαιμό, κάτω από τον δακτύλιο, και γύρω από την βάση του ταινίες. Στον ώμο διακοσμητική ζώνη με ομόκεντρους κύκλους σε εναλλαγή με ομάδες κυματοειδών κατακόρυφων γραμμών. Οριζόντιες ταινίες στη μέγιστη διάμετρο του σώματος. Στο κατώτερο σώμα διακόσμηση ανάλογη με αυτήν του ώμου.

Σχόλια - βιβλιογραφία

Το ληκύθιο, όπως και τα δύο επόμενα, λόγω της μεταξύ τους ομοιότητας στο σχήμα, στη διακόσμηση και στα τεχνικά χαρακτηριστικά, έχουν θεωρηθεί προϊόντα του ίδιου ιαλυσιακού εργαστηρίου. Η διακόσμησή τους τα εντάσσει στην κατηγορία της ροδιακής κεραμικής με «Κύκλους και Κυματοειδείς Γραμμές» (Spaghetti Ware). Διαφοροποιούνται ωστόσο από τον κλασικό τύπο της ληκύθου Spaghetti Ware, καθώς το μεν σχήμα τους αντιγράφει αυτό των κυπριακών ληκυθίων με πλαστικό δακτύλιο στο λαιμό, η δε τεχνική της διακόσμησης τον κυπριακό Λευκό Ρυθμό. Από ληκύθια αυτής της μορφής, μετά από παράλειψη του δακτυλίου στο λαιμό και διαφοροποίηση στη μορφή του σώματος, δημιουργήθηκε από τα ροδιακά εργαστήρια ο συνηθισμένος τύπος αρυβάλλου της Spaghetti Ware.

Μπουρογιάννης 2007, τόμ. Α, 235-237, τόμ. Β, 112, πίν. 82 • Bourogiannis 2009, 120, εικ. 8 • Παπαποστόλου 1968, πίν. 41. Πρβλ. επίσης Gjerstad 1948, εικ. XXVIII, 18 (Λευκός Ρυθμός IV).

Βάσω Πατσιαδά

66. Ροδιακό αρυβαλλοειδές ληκύθιο της κατηγορίας με Κύκλους και Κυματοειδείς Γραμμές

Ρόδος, Ιαλυσός, T 58 (422) Τσαμπίκου.

ΚΒ' ΕΠΚΑ, 11776.

Ύστερη Γεωμετρική περίοδος (740/725-700 π.Χ.).

Ύψος: 8,4 εκ., διάμ. σώματος: 8,7 εκ.,

διάμ. βάσης: 3,8 εκ.

Πηλός ροδοκάστανος, με λίγα εγκλείσματα.

Επίχρυσμα όμοιο με τον πηλό. Η διακόσμηση έχει αποδοθεί με καστανή βαφή. Επίπεδη επιφάνεια στήριξης, σώμα αμφικωνικό. Στον ώμο διακρίνεται διακόσμηση με ομόκεντρους κύκλους και κυματοειδείς κατακόρυφες γραμμές. Στο υπόλοιπο τοίχωμα, με εξαίρεση το κατώτατο τμήμα του, οριζόντιες ταινίες.

65. Rhodian Spaghetti Ware aryballoid juglet

Rhodes, Ialysos, T 58 (422) Tsambikou.

22nd EPCA, 11775.

Late Geometric period (740/725-700 BC).

Height: 10.5 cm, width: 8.2 cm.

Light pink-brown clay with few inclusions. Slip similar to the clay. Decoration with red-brown paint.

Flat base, spherical body, narrow neck with ridge. Bands on the neck below the ridge and around its base. Decorative zone of concentric circles with vertical zig-zags on the shoulder. Horizontal bands on the widest part of the body. Below decoration similar to the shoulder.

Comments - bibliography

This juglet and the following two have been considered products of the same workshop of Ialysos due to their similarities in shape, decoration and technical characteristics. Their decoration classifies them as Spaghetti ware Rhodian ceramics. They vary though from the typical Spaghetti ware juglet as their shape imitates Cypriot juglets with a ridge and their decoration belongs to the Cypriot White Slip ware. Rhodian workshops created the common type of Spaghetti ware aryballos from these juglets when the ridge on the neck was omitted and the body shape was altered.

Μπουρογιάννης 2007, vol. A, 235-237, vol. B, 112, pl. 82 • Bourogiannis 2009, 120, fig. 8 • Παπαποστόλου 1968, pl. 41. Cf. also Gjerstad 1948, fig. XXVIII, 18 (White Slip IV).

Vasso Patsiada

66. Rhodian Spaghetti Ware aryballoid juglet

Rhodes, Ialysos, T 58 (422) Tsambikou.

22nd EPCA, 11776.

Late Geometric period (740/725-700 BC).

Height: 8.4 cm, width: 8.7 cm, base diam.: 3.8 cm.

Pink-brown clay with few inclusions.

Slip similar to the clay. Decoration with brown paint. Flat base, biconical body. Decoration of concentric circles and vertical zigzags on the shoulder. The whole body apart from the lowest part covered with horizontal bands.

Σχόλια - βιβλιογραφία

Μπουρογιάννης 2007, τόμ. Α, 235-237, τόμ. Β, 112, πίν. 82.
Βλ. και αρ. 11775 (αρ. κατ. 65).

Βάσω Πατσιαδά

67. Ροδιακό αρυβαλλοειδές ληκύθιο της κατηγορίας με Κύκλους και Κυματοειδείς Γραμμές

Ρόδος, Ιαλυσός, Τ 58 (422) Τσαμπίκου.

ΚΒ' ΕΠΚΑ, 11786.

Ύστερη Γεωμετρική περίοδος (740/725-700 π.Χ.).

Ύψος: 7,5 εκ., διάμ. σώματος: 7,4 εκ.,

διάμ. βάσης: 4 εκ.

Πηλός ρόδινος.

Επίπεδη επιφάνεια στήριξης, σώμα ωοειδές. Στον ώμο δύο διακοσμητικές ζώνες με ομόκεντρους κύκλους. Στην ανώτερη πέντε τριπλοί ομόκεντροι κύκλοι, στην κατώτερη διπλοί κύκλοι, μικρότερης διαμέτρου, που συνδέονται μεταξύ τους με λοξά γραμμίδια. Στο κατώτερο τοίχωμα οριζόντιες ταινίες.

Σχόλια - βιβλιογραφία

Μπουρογιάννης, 2007, τόμ. Α, 235-237, τόμ. Β, 112-113, πίν. 79-84.

Βλ. 11775 (αρ. κατ. 65).

Βάσω Πατσιαδά

68. Ροδιακό ληκύθιο της κατηγορίας με Κύκλους και Κυματοειδείς Γραμμές

Ρόδος, Ιαλυσός, Τ 58 (422) Τσαμπίκου.

ΚΒ' ΕΠΚΑ, 11779.

Ύστερη Γεωμετρική περίοδος (740/725-700 π.Χ.).

Ύψος: 2,5 εκ., διάμ. σώματος: 5,7 εκ.,

διάμ. βάσης: 3 εκ.

Πηλός ροδοκάστανος.

Επίχρυσμα όμοιο με τον πηλό, μεγάλο μέρος της επιφάνειας έχει αποκτήσει μελανό χρώμα από την όπτηση στην νεκρική πυρά. Επίπεδη επιφάνεια έδρασης, έντονα πεπιεσμένο αμφικωνικό σώμα. Στον ώμο ομόκεντροι κύκλοι και ομάδες κατακόρυφων κυματοειδών γραμμιδίων, ταινίες επάνω από την άρθρωση, ομόκεντροι κύκλοι και στο κατώτερο τοίχωμα.

Σχόλια - βιβλιογραφία

Η σπάνια παραλλαγή του ληκυθίου 11779 με το χαμηλό αμφικωνικό σώμα ανήκει σε πρώιμο τυπολογικό στάδιο της κατηγορίας Spaghetti Ware, όπως δείχνουν τα συνειρημάτά του. Το ίδιο ισχύει και για ένα δεύτερο, ομοίου σχήματος, ληκύθιο από τον τάφο 56 της Ιαλυσού, ο οποίος έχει χρονολογηθεί στο τελευταίο τρίτο του 7^{ου} αι. π.Χ.

Βλ. ClRh III, 94, αρ. 5 (11744), 96. αρ. 6 (11745), εικ. 90, τάφος 414(LVI). Για τη χρονολόγηση του τάφου 414 βλ. Παπαποστόλου 1968, 94 και Μπουρογιάννης 2007, τόμ. Β, 104-106, πίν. 77, 78 α-β.

Βάσω Πατσιαδά

Comments - bibliography

Μπουρογιάννης 2007, vol. A, 235-237, vol. B, 112, pl. 82.

See also no. 11775 (cat. no. 65).

Vasso Patsiada

67. Rhodian Spaghetti Ware aryballoid juglet

Rhodes, Ialysos, T 58 (422) Tsambikou.

22nd EPCA, 11786.

Late Geometric period (740/725-700 BC).

Height: 7.5 cm, width: 7.4 cm,

base diam.: 4 cm.

Pink clay.

Flat base, ovoid body. Two decorative zones with concentric circles on the shoulder. Five triple concentric circles on the upper zone, smaller double circles on the lower, connected with oblique lines. The lower body covered with horizontal bands.

Comments - bibliography

Μπουρογιάννης, 2007, vol. A, 235-237, vol. B, 112-113, pl. 79-84.

See no. 11775 (cat. no. 65).

Vasso Patsiada

68. Rhodian Spaghetti Ware juglet

Rhodes, Ialysos, T 58 (422) Tsambikou.

22nd EPCA, 11779.

Late Geometric period (740/725-700 BC).

Height: 2.5 cm, width: 5.7 cm,

base diam.: 3 cm.

Pink-brown clay.

Slip similar to the clay. A large part of the surface is darkened due to firing on the funeral pyre. Flat base, squat biconical body. Concentric circles and groups of zigzags on the shoulder, bands on the upper part of the body and concentric circles on the lower.

Comments - bibliography

The rare variation of juglet 11779 with the low biconical body belongs to an early morphological stage of the Spaghetti ware, as its context indicates. The same applies to a second, similar in shape, juglet from grave 56 of Ialysos, which dates to the last third of the 7th c. BC.

See ClRh III, 94, no. 5 (11744), 96. no. 6 (11745), fig. 90, grave 414(LVI). For the dating of grave 414 see Παπαποστόλου 1968, 94 and Μπουρογιάννης 2007, vol. B, 104-106, pl. 77, 78 α-β.

Vasso Patsiada

69. Ροδιακό αρυβαλλοειδές ληκύθιο της κατηγορίας με Κύκλους και Κυματοειδείς Γραμμές

Ρόδος, Ιαλυσός, T 58 (422) Τσαμπίκου.

ΚΒ' ΕΠΚΑ, 11781.

Ύστερη Γεωμετρική περίοδος (740/72 - 700 π.Χ.).

Ύψος: 4,5 εκ., διάμ. σώματος: 5,5 εκ.,

διάμ. βάσης: 2,4 εκ.

Πηλός γκριζοκάστανος.

Επίχρυσμα ανοιχτό καστανό που έχει αποκτήσει τοπικά μελανό χρώμα από την όπτηση στην πυρά. Η διακόσμηση με καστανή βαφή. Επίπεδη επιφάνεια στήριξης, πεπιεσμένο σφαιρικό σώμα. Στον ώμο ομάδες λοξών κυματοειδών γραμμών σε εναλλαγή με ομόκεντρους κύκλους. Στο υπόλοιπο τοίχωμα οριζόντιες ταινίες.

Σχόλια - βιβλιογραφία

Πρβλ. Coldstream 1969, 4, πίν. ΙΙh (αρ. 14709, από τάφο 45 της Καμίρου. Βλ. και αρ. 11783 (αρ. κατ. 70).

Βάσω Πατσιαδά

70. Ροδιακό αρυβαλλοειδές ληκύθιο της κατηγορίας με Κύκλους και Κυματοειδείς Γραμμές

Ρόδος, Ιαλυσός, T 58 (422) Τσαμπίκου.

ΚΒ' ΕΠΚΑ, 11783.

Ύστερη Γεωμετρική περίοδος (740/725-700 π.Χ.).

Ύψος: 4,2 εκ., διάμ. σώματος: 5 εκ.,

διάμ. βάσης: 2,1 εκ.

Πηλός ανοιχτός γκριζός.

Επίχρυσμα ομοίου χρώματος. Η διακόσμηση έχει αποδοθεί με καστανή βαφή. Επίπεδη επιφάνεια στήριξης, σώμα σφαιρικό. Στον ώμο ομόκεντροι κύκλοι σε εναλλαγή με κυματοειδείς γραμμές. Οριζόντιες ταινίες καλύπτουν το υπόλοιπο τοίχωμα.

Σχόλια - βιβλιογραφία

Το ληκύθιο, όπως και τα αρ. 11784 (αρ. κατ. 72), 1781 (αρ. κατ. 69), 11777 (αρ. κατ. 73), 11779 (αρ. κατ. 68), ανήκουν στην κατηγορία των ληκυθίων Spaghetti Ware ή με διακόσμηση «Κύκλων και Κυματοειδών Γραμμών». Τα ληκύθια αυτού του τύπου πιστεύεται ότι πήραν την τελική τους μορφή γύρω στα τέλη του 8^{ου} αι. π.Χ. στα ροδιακά εργαστήρια κεραμικής, όπως φανερώνει ο μεγάλος αριθμός των παραδειγμάτων που βρέθηκαν στη Ρόδο. Τα πρότυπά τους, όμως, είναι κυπριακά, αφού στην Κύπρο απαντούν για πρώτη φορά τα τυπικά διακοσμητικά θέματα της κατηγορίας, ενώ σε κυπριακού τύπου αγγεία, όπως τα ληκύθια 11786 (αρ. κατ. 67), 11776 (αρ. κατ. 66), 11775 (αρ. κατ. 65), εμφανίζονται και τα πρώτα δείγματα της διακόσμησης Spaghetti Ware. Μεγάλος αριθμός αρυβαλλοειδών ληκυθίων της κατηγορίας έχει επίσης βρεθεί στην Κρήτη, γι' αυτό και χαρακτηρίζονται συχνά και ως αρύβαλλοι «ροδιοκρητικού» τύπου, καθώς και στην Κάτω Ιταλία και Σικελία. Η περίοδος παραγωγής τους διήρκεσε έως και μετά τα μέσα του 7^{ου} αι. π.Χ., με αλλοιωμένη αυτή την περίοδο τη μορφή τους: το σώμα γίνεται χαμηλό, σχεδόν τετράγωνο, με άρθρωση στον

69. Rhodian Spaghetti Ware aryballoid juglet

Rhodes, Ialysos, T 58 (422) Tsambikou.

22nd EPCA, 11781.

Late Geometric period (740/725 - 700 BC).

Height: 4.5 cm, width: 5.5 cm,

base diam.: 2.4 cm.

Grey-brown clay.

Light brown slip, black in places due to firing on the funeral pyre. Decoration with brown paint. Flat base, squat spherical body. Oblique zigzags with concentric circles on the shoulder. The rest decorated with horizontal bands.

Comments - bibliography

Cf. Coldstream 1969, 4, pl. ΙΙh (no. 14709), from grave 45 in Kamiros. See also no. 11783 (cat. no. 70).

Vasso Patsiada

70. Rhodian Spaghetti Ware aryballoid juglet

Rhodes, Ialysos, T 58 (422) Tsambikou.

22nd EPCA, 11783.

Late Geometric period (740/725-700 BC).

Height: 4.2 cm, width: 5 cm,

base diam.: 2.1 cm.

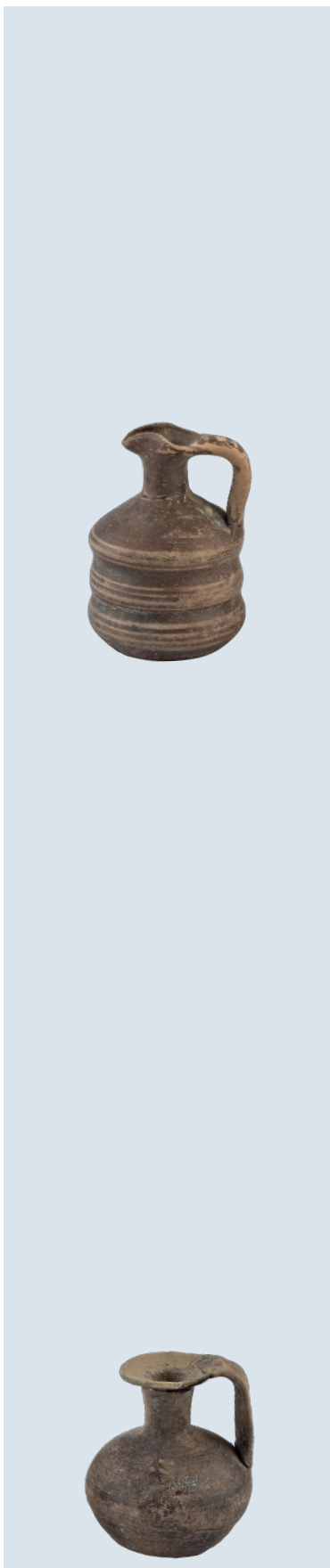
Light grey clay.

Slip similar to the clay. Decoration with brown paint. Flat base, spherical body. Vertical zigzags with concentric circles on the shoulder. The rest decorated with horizontal bands.

Comments - bibliography

The juglet, along with nos. 11784 (cat. no. 72), 11781 (cat. no. 69), 11777 (cat. no. 73) and 11779 (cat. no. 68), belongs to the Spaghetti ware juglets. The final form of this juglet is believed to have developed at the Rhodian workshops of the late 8th c. BC, as the large number of examples found in Rhodes indicates. But their prototypes are Cypriot, as the typical decorative themes of this category first occur there, while the first examples of the Spaghetti ware decorations appear on juglets such as the nos. 11786 (cat. no. 67), 11776 (cat. no. 66) and 11775 (cat. no. 65). A large number of aryballoid juglets has also been found in Crete (hence the term "Rhodio-Cretan" aryballoi) as well as in south Italy and Sicily. Their production lasted until after the mid-7th c. BC with a change in shape: the body became low, almost square, carinated on the shoulder and above the base, while decoration seemed more negligent.

For the Rhodian Spaghetti Ware in general and collective bibliography, see Σταμπολίδης & Καρέτσου (επιμ.) 1998, 185, no. 195

ώμο και επάνω από τη βάση, ενώ η απόδοση της διακόσμησης εμφανίζεται αμελέστερη.

Για τα Spaghetti Ware της Ρόδου γενικότερα βλ. συγκεντρωμένη βιβλιογραφία στο Σταμπολίδης & Καρέτσου (επιμ.) 1998, 185, αρ. 195 [Αγγελική Γιαννικουρή] και 297-300 για παραδείγματα από Κρήτη και Ιταλία. Βλ. επίσης ενδεικτικά για ύστερα παραδείγματα, Coldstream 1969, 5, πίν. IIIf (γ' τέταρτο 7^{ου} αι. π.Χ., τάφος 37 Ιαλυσού). Βλ. επίσης Grasso, Pappalardo & Romano 2004 για αρυβάλλους από τους Λεοντίνους.

Βάσω Πατσιαδά

71. Ληκύθιο με τριβαθμιδωτό σώμα

Ρόδος, Ιαλυσός, T 58 (422) Τσαμπίκου.

ΚΒ' ΕΠΚΑ, 11780.

Ύστερη Γεωμετρική περίοδος (740/725 - 700 π.Χ.).

Ύψος: 7 εκ., διάμ. σώματος: 4,7 εκ.,

διάμ. βάσης: 3,5 εκ.

Πηλός ροδοκάστανος.

Επίχρσιμα καστανέρυθρο. Επίπεδη επιφάνεια έδρασης, σώμα κυλινδρικό, διαμορφωμένο από τρεις επάλληλους δακτυλίους, λοξός ώμος, στενός λαιμός που απολήγει σε τρίλοβο χείλος. Λεπτές ταινίες στο χρώμα του πηλού περιθέουν τους δακτυλίους, παράλληλες ταινίες στη λαβή.

Σχόλια - βιβλιογραφία

Τρία ακόμη ληκύθια ομοίου τύπου, με ραδινότερο σώμα και όμοιο επίχρσιμα, έχουν βρεθεί σε τάφους της Ιαλυσού και της Καμίρου της Ύστερης και Μέσης Γεωμετρικής περιόδου. Το ληκύθιο αρ. 11780 θεωρήθηκε τοπικής παραγωγής, ενώ σε ανατολική επίδραση έχει αποδοθεί το ερυθρόχρωμο επίχρσμά του. Συγγενείς μορφολογικά αρυβάλλοι, με καλής όμως ποιότητας μελανό γάνωμα και ιώδεις οριζόντιες ταινίες, είναι γνωστοί από την λακωνική κεραμική του 6^{ου} αι. π.Χ.

Βλ. για τα ροδιακά ληκύθια, Μπουρογιάννης 2007, τόμ. Β, 107-108, αρ. ΙΑγ6 (155800), πίν. 78δ (Ιαλυσός, Μάρμαρο τάφος 51, 750-725 π.Χ.). CIRh VI-VII, 202, αρ. 5(14747), εικ. 240, (Κάμιρος, T LXXXIII, Μέση Γεωμετρική περίοδος). CIRh III, 136, αρ. 2 (11655), εικ. 128 (Ιαλυσός, T CVII (394) Τσαμπίκου). Για τους λακωνικούς αρυβάλλους βλ. Σταμπολίδης (επιμ.) 2003, 363, αρ. 512, 513, όπου και άλλα παραδείγματα.

Βάσω Πατσιαδά

72. Ροδιακό αρυβαλλοειδές ληκύθιο της κατηγορίας με Κύκλους και Κυματοειδείς Γραμμές

Ρόδος, Ιαλυσός, T 58 (422) Τσαμπίκου.

ΚΒ' ΕΠΚΑ, 11784.

Ύστερη Γεωμετρική περίοδος (740/725-700 π.Χ.).

Ύψος: 5,8 εκ., διάμ. σώματος: 5 εκ.,

διάμ. βάσης: 3 εκ.

Πηλός ανοιχτός γκριζός.

Το επίχρσιμα έχει αποκτήσει χρώμα γκριζομέλανο από την όπτηση στην πυρά. Επίπεδη επιφάνεια

[Αγγελική Γιαννικουρή] and 297-300 for examples from Crete and Italy. For later examples, see also indicatively Coldstream 1969, 5, pl. IIIf (third quarter of the 7th c. BC, grave 36 at Ialysos). See also Grasso, Pappalardo & Romano 2004 for aryballois from Leontinoi.

Vasso Patsiada

71. Juglet with tripartite body

Rhodes, Ialysos, T 58 (422) Tsambikou.

22nd EPCA, 11780.

Late Geometric period (740/725 - 700 BC).

Height: 7 cm, width: 4.7 cm,

base diam.: 3.5 cm.

Pink-brown clay.

Red-brown slip. Flat base, cylindrical body, formed by three successive rings, oblique shoulder, narrow neck and three-spouted rim. Thin bands similar to the clay in colour encircle the rings. Parallel bands on the handle.

Comments - bibliography

Three more juglets with a more slender body and similar slip have been found at graves of Ialysos and Kamiros of the Middle and Late Geometric period. Juglet 11780 is considered a local product, while its reddish slip has been attributed to eastern influences. Aryballois similar in morphology are present in Laconian pottery of the 6th c. BC but they display a slip of better quality and purple horizontal lines.

For the Rhodian juglets, see Μπουρογιάννης 2007, vol. B, 107-108, no. ΙΑγ6 (155800), pl. 78δ (Ialysos, Marmaro, grave 51, 750-725 BC). CIRh VI-VII, 202, no. 5(14747), fig. 240, (Kamiros, T LXXXIII, Middle Geometric period). CIRh III, 136, no. 2 (11655), fig. 128 (Ialysos, T CVII (394) Tsambikou). For the Laconian aryballois, see Stampolidis (ed.) 2003, 363, no. 512, 513, with other examples.

Vasso Patsiada

72. Rhodian Spaghetti Ware aryballoid juglet

Rhodes, Ialysos, T 58 (422) Tsambikou.

22nd EPCA, 11784.

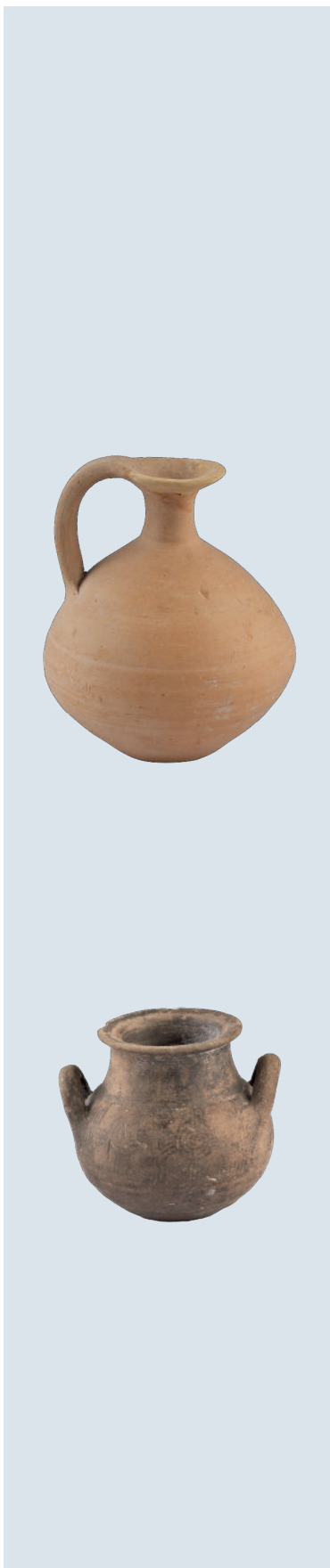
Late Geometric period, (740/725-700 BC)

Height: 5.8 cm, width: 5 cm,

base diam.: 3 cm.

Light grey clay.

The slip appears dark grey due to firing on the funeral pyre. Flat base, squat spherical body, tapering neck, wide flat rim. Deco-

νεια έδρασης, σφαιρικό πεπιεσμένο σώμα, λαιμός διευρυνόμενος κοντά στο χείλος, ευρύ ταινιωτό χείλος. Από την διακόσμηση διακρίνεται ταινία κάτω από το ώμο και στο κατώτερο τοίχωμα διακοσμητική ζώνη με ομάδες κατακόρυφων κυματοειδών γραμμών.

Σχόλια - βιβλιογραφία

Βλ. το αρ. 11783 (αρ. κατ. 70) και για παράλληλα το αρ. 11781 (αρ. κατ. 69).

Βάσω Πατσιαδά

73. Ροδιακό αρυβαλλοειδές ληκύθιο της κατηγορίας με Κύκλους και Κυματοειδείς Γραμμές

Ρόδος, Ιαλυσός, T 58 (422) Τσαμπίκου.

ΚΒ' ΕΠΚΑ, 11777.

Ύστερη Γεωμετρική περίοδος (740/725-700 π.Χ.).

Ύψος: 11,8 εκ., διάμ. σώματος: 10 εκ.,

διάμ. βάσης: 4 εκ.

Πηλός ροδοκάστανος.

Επίχρυσμα όμοιο με τον πηλό. Επίπεδη επιφάνεια στήριξης, υψηλό, αμφικωνικό σώμα, κοντός λαιμός απολήγει σε χοανοειδές χείλος. Λαβή ταινιωτή. Δεν διακρίνονται τα ίχνη της διακόσμησης.

Σχόλια - βιβλιογραφία

Πρβλ. Γρηγοριάδου, Γιαννικουρή & Μαρκέτου 2001, 381, εικ. 14δ (από τάφο της Ιαλυσού του 650-600 π.Χ.) • Σταμπολίδης (επιμ.) 2003, 298, αρ. 277 [Μάγια Ευσταθίου].

Βλ. και ό.π. αρ. 11783 (αρ. κατ. 70).

Βάσω Πατσιαδά

74. Κρατηρίσκος με διακόσμηση της κατηγορίας με Κύκλους και Κυματοειδείς Γραμμές

Ρόδος, Ιαλυσός, T 58 (422) Τσαμπίκου.

ΚΒ' ΕΠΚΑ, 11787.

Ύστερη Γεωμετρική περίοδος (740/725-700 π.Χ.).

Ύψος: 6,4 εκ., διάμ. σώματος: 6,5 εκ.,

διάμ. βάσης: 2,9 εκ., διάμ. χείλους: 4,7 εκ.

Πηλός γκριζός.

Επιφάνεια γκριζομέλανη λόγω της όπτησης στη νεκρική πυρά. Η διακόσμηση με καστανομέλανη βαφή. Επίπεδη επιφάνεια στήριξης, σώμα σφαιρικό, λαιμός ευρύς και κοντός, χείλος ταινιωτό προεξέχον, οριζόντιες ανασηκωμένες λαβές. Στον λαιμό τεθλασμένη γραμμή. Μεταξύ των λαβών διακοσμητική ζώνη που ορίζεται δεξιά και αριστερά από κατακόρυφες γραμμές και φέρει στο εσωτερικό της δύο ομάδες ομόκεντρων κύκλων, από τους οποίους εκφύονται σταυροειδώς ομάδες ευθύγραμμων και κυματοειδών γραμμών. Παράλληλες ταινίες στο κατώτερο τοίχωμα.

Σχόλια - βιβλιογραφία

Η διακόσμηση του αγγείου το εντάσσει στην κατηγορία των Spaghetti Ware, η οποία στη Ρόδο, εκτός από τους συνηθισμένους σφαιρικούς αρυβάλλους, είχε συνδυαστεί και με άλλα σχήματα,

rated with a band below the shoulder and a zone of vertical zigzags on the lower part of the body.

Comments - bibliography

See also no. 11783 (cat. no. 70) and for similar examples, see no. 11781 (cat. no. 69).

Vasso Patsiada

73. Rhodian Spaghetti Ware aryballoid juglet

Rhodes, Ialysos, T 58 (422) Tsambikou.

22nd EPCA, 11777.

Late Geometric period (740/725-700 BC).

Height: 11.8 cm, width: 10 cm,

base diam.: 4 cm.

Pink-brown clay.

Slip similar to the clay. Flat base, tall biconical body, short neck, funnel-shaped rim. Strap handle. No traces of decoration.

Comments - bibliography

Cf. Γρηγοριάδου, Γιαννικουρή & Μαρκέτου 2001, 381, fig. 14δ (from a grave at Ialysos dated to 650-600 BC) • Stampolidis (ed.) 2003, 298, no. 277 [M. Efstathiou].

See also, op.cit. no. 11783 (cat. no. 70).

Vasso Patsiada

74. Spaghetti Ware small krater

Rhodes, Ialysos, T 58 (422) Tsambikou.

22nd EPCA, 11787.

Late Geometric period (740/725-700 BC).

Height: 6.4 cm, width: 6.5 cm,

base diam.: 2.9 cm, rim diam.: 4.7 cm.

Grey clay.

Black-grey surface due to firing on the funeral pyre. Decoration of black-brown paint. Flat base, spherical body, short and wide neck, flat flaring rim, raised horizontal handles. Zigzag line on the neck. Decorative zone between the handles, defined by zigzags left and right. Within this zone two groups of concentric circles, with groups of straight lines and zigzags stemming crosswise. Parallel horizontal bands on the lower part of the body.

Comments - bibliography

The vessel's decoration is termed as Spaghetti Ware, which apart from the common spherical aryballoi, was also present in Rhodes on other shapes, such as plates, small kraters, pyxides etc, although to a lesser extent compared to the prevailing perfume-containing aryballoi. The ware's standardised and limited decorative

όπως πινάκια, κρατηρίσκους, πυξίδα κ.ά., αν και σε πολύ μικρότερο ποσοστό σε σύγκριση με τα κυρίαρχους αρωματοδόχους αρυβάλλους. Τα τυποποιημένα και περιορισμένα αριθμητικά διακοσμητικά θέματα του ρυθμού συνδυάζονται στον κρατηρίσκο αρ. 11787 με ιδιαίτερα πρωτότυπο τρόπο, στοιχείο που σε συνδυασμό με το σπάνιο για την κατηγορία σχήμα του κρατηρίσκου υπογραμμίζουν τον πρωτοποριακό ρόλο του ροδιακού εργαστηρίου στη δημιουργία του συγκεκριμένου ρυθμού.

Παπαποστόλου 1968, 88, πίν. 42.

Πρβλ. CIRh VI-VII, 38, αρ. 13724, εικ. 37 και 41, κρατηρίσκος ομοίου σχήματος και με παρόμοια διακόσμηση από τον τάφο VIII της Καμίρου. Για την ποικιλία των σχημάτων της κατηγορίας Spaghetti Ware, βλ. Johansen 1958, 155-156.

Βάσω Πατσιαδά

75. Μικροσκοπικό ληκύθιο

Ρόδος, Ιαλυσός, T 58 (422) Τσαμπίκου.

KB' ΕΠΚΑ, 11785.

Ύστερη Γεωμετρική περίοδος (740/725-700 π.Χ.)

Ύψος: 3 εκ., διάμ. σώματος: 3,3 εκ.,

διάμ. βάσης: 1,4 εκ., διάμ. χείλους: 1,8 εκ.

Πηλός γκριζός.

Επίχρυσμα ομοίου χρώματος με τον πηλό. Λείπει η λαβή. Επίπεδη επιφάνεια στήριξης. Σώμα αμφικωνικό με έντονη άρθρωση. Κοντός λαιμός, χείλος προεξέχον. Ακόσμητο.

Σχόλια - βιβλιογραφία

Πρβλ. Γρηγοριάδου, Γιαννικουρή & Μαρκέτου 2001, 381, αρ. 16, εικ. 14στ.

Βάσω Πατσιαδά

themes are combined on the kraterisk no. 11787 quite innovatively, which in association with the rarity of the shape highlight the pioneering role of the Rhodian workshop in the creation of this specific ware.

Παπαποστόλου 1968, 88, pl. 42.

Cf. CIRh VI-VII, 38, no. 13724, fig. 37 and 41, a kraterisk of similar shape and decoration from grave VII of Kamiros. For the variety of shapes of the Spaghetti ware, see Johansen 1958, 155-156.

Vasso Patsiada

75. Miniature juglet

Rhodes, Ialysos, T 58 (422) Tsambikou.

22nd EPCA, 11785.

Late Geometric period (740/725-700 BC).

Height: 3 cm, width: 3.3 cm,

base diam.: 1.4 cm, rim diam.: 1.8 cm.

Grey clay.

Slip similar to the clay. Handle missing. Flat base. Carinated biconical body. Short neck, flaring rim. Undecorated.

Comments - bibliography

Cf. Γρηγοριάδου, Γιαννικουρή & Μαρκέτου 2001, 381, no. 16, fig. 14στ.

Vasso Patsiada

76. Μικροσκοπικό ληκύθιο

Ρόδος, Ιαλυσός, T 58 (422) Τσαμπίκου.

KB' ΕΠΚΑ, 11782.

Ύστερη Γεωμετρική περίοδος (740/725-700 π.Χ.).

Ύψος: 4,5 εκ., διάμ. σώματος: 6 εκ.,

διάμ. βάσης: 3,7 εκ.

Πηλός γκριζός.

Επίχρυσμα όμοιο με τον πηλό. Λείπει το χείλος και η λαβή. Επίπεδη και ευρεία επιφάνεια έδρασης, σώμα χαμηλό, αμφικωνικό με έντονη άρθρωση. Ακόσμητο.

Σχόλια - βιβλιογραφία

Πρβλ. CIRh III, 95, αρ. 6 (11745), εικ. 90 (με διακόσμηση Spaghetti Ware, τάφος LVI (414) της Ιαλυσού, κτήμα Τσαμπίκου).

Βάσω Πατσιαδά

76. Miniature juglet

Rhodes, Ialysos, T 58 (422) Tsambikou

22nd EPCA, 11782.

Late Geometric period (740/725-700 BC).

Height: 4.5 cm, width: 6 cm,

base diam.: 3.7 cm.

Grey clay.

Slip similar to the clay. Rim and handle missing. Flat and wide base, low, carinated, biconical body. Undecorated.

Comments - bibliography

Cf. CIRh III, 95, no. 6 (11745), fig. 90 (with Spaghetti Ware decoration, grave LVI (414) of Ialysos, Tsambikou plot).

Vasso Patsiada

77. Αβαθής φιάλη με εγχάρακτη διακόσμηση

Ρόδος, Ιαλυσός, Τ 58 (422) Τσαμπίκου.
ΚΒ' ΕΠΚΑ, 11799.

Ύστερη Γεωμετρική περίοδος (740/725-700 π.Χ.).
Ύψος: 2,8 εκ., διάμ.: 10,5 εκ., διάμ. βάσης: 3,5 εκ.
Πηλός τεφρός έως καστανότεφρος.

Στο εξωτερικό τοίχωμα, αμέσως κάτω από το χείλος, διακοσμητική ζώνη που ορίζεται από ζεύγη εγχάρακτων γραμμών. Στο εσωτερικό της ομάδας από τρία κατακόρυφα ζικ-ζακ γραμμίδια σε εναλλαγή με διπλούς ρόμβους. Δεύτερη παρόμοια διακοσμητική ζώνη σώζεται αποσπασματικά στο κατώτερο τοίχωμα.

Σχόλια - βιβλιογραφία

Η φιάλη αρ. 11799 ομοιάζει με ρηχές φιάλες από τάφους της Αστυπάλαιας, τα πρότυπα των οποίων έχουν αποδοθεί σε χάλκινες φιάλες της Κύπρου της Γεωμετρικής και Αρχαϊκής Εποχής. Κεραμική με εγχάρακτη διακόσμηση, ανάμεσά τους και βαθιές φιάλες, έχουν βρεθεί και σε τάφους της Κω.

Μπουρογιάννης 2007, τόμ. Β, 113-114, πίν. 83α.
Για τις φιάλες από την Αστυπάλαια βλ. Michalaki-Kollia 1988, 230-232, πίν. 18-19. Για τα εγχάρκτα αγγεία από την Κω βλ. Morricone 1978, 86-88, εικ. 80-87.

Βάσω Πατσιαδά

77. Shallow bowl with incised decoration

Rhodes, Ialysos, T 58 (422) Tsambikou.
22nd EPCA, 11799.

Late Geometric period (740/725-700 BC).
Height: 2.8 cm, width: 10.5 cm,
base diam.: 3.5 cm.
Grey to grey-brown clay.

On the outer surface, directly below the rim, a decorative zone defined by pairs of incised lines. In the interior, groups of three vertical zigzags with double lozenges. Below that, a similar decorative zone is partially visible on the lower part of the body.

Comments - bibliography

The bowl no. 11799 resembles shallow bowls from graves of Astypalaea, whose prototypes can be found in Cypriot bronze bowls of the Geometric and Archaic eras. Pottery with incised decoration, shallow bowls among them, has been found in graves of Kos.

Μπουρογιάννης 2007, vol. B, 113-114, pl. 83 α. For the bowls from Astypalaea, see Michalaki-Kollia 1988, 230-232, pl. 18-19. For the incised vessels from Kos, see Morricone 1978, 86-88, fig. 80-87.

Vasso Patsiada

78. Λαιμός πλαστικού αγγείου

Ρόδος, Ιαλυσός, Τ 58 (422) Τσαμπίκου.
ΚΒ' ΕΠΚΑ, 11790.

Ύστερη Γεωμετρική περίοδος (740/725-700 π.Χ.).
Ύψος: 5,5 εκ., πλάτος: 4,5 εκ., πάχος: 2,5 εκ.
Πηλός, ροδοκάστανος, χωρίς εγκλείσματα.

Λαιμός πλαστικού αγγείου σε μορφή χήνας, ροδιακή απομίμηση μελανού επί ερυθρού ρυθμού. Επίχρυσμα στιλπνό, πορτοκαλέρυθρο. Στον λαιμό οριζόντιες γραμμές. Στο κεφάλι γραμμική διακόσμηση. Οι οφθαλμοί αποδίδονται ως πλαστικά εξογκώματα, τονίζονται όμως και με γραπτό κύκλο με στιγμή στο κέντρο του.

Σχόλια - βιβλιογραφία

Μπουρογιάννης 2007, τόμ. Α, 218, τόμ. Β, 114, πίν. 83β-γ. Βλ. Guggisberg 1996, 130, αρ. 444, πίν. 34.4 και 125, αρ. 430, πίν. 31 και 127, αρ. 436, πίν. 32 για πτηνόμορφους ασκούς από την Κω. Πρβλ. επίσης Maximova 1927, πίν. XI, αρ. 43, πτηνόμορφος ασκός από τη Ρόδο, Μουσείο Λούβρου, αρ. 377.

Βάσω Πατσιαδά

78. Neck of a plastic vessel

Rhodes, Ialysos, T 58 (422) Tsambikou.
22nd EPCA, 11790.

Late Geometric period (740/725-700 BC).
Height: 5.5 cm, width: 4.5 cm,
thickness: 2.5 cm.
Pink-brown clay, without inclusions.

Neck of a plastic vessel in the shape of a goose, Rhodian Black-on-Red imitation. Lustrous orange-red slip. Horizontal lines on the neck. Linear decoration on the head. Plastic knobs form the eyes, accentuated by a painted circle and a dot.

Comments - bibliography

Μπουρογιάννης 2007, vol. A, 218, vol. B, 114, pl. 83β-γ. See Guggisberg 1996, 130, no. 444, pl. 34.4 and 125, no. 430, pl. 31 and 127, no. 436, pl. 32 for bird-shaped askoi from Kos. Also cf. Maximova 1927, pl. XI, no. 43, bird-shaped askos from Rhodes, Louvre, no. 377.

Vasso Patsiada

79. Λαιμός πλαστικού αγγείου

Ρόδος, Ιαλυσός, T 58 (422) Τσαμπίκου.
ΚΒ' ΕΠΚΑ, 11789.

Ύστερη Γεωμετρική περίοδος (740/725-700 π.Χ.).
Ύψος σωζ.: 7,4 εκ., μεγ. πλάτος: 4 εκ., πάχος: 2,8 εκ.
Πηλός ροδοκάστανος, χωρίς εγκλείσματα.

Λαιμός πλαστικού αγγείου σε μορφή ιππαρίου, ροδιακή απομίμηση μελανού επί ερυθρού ρυθμού. Επίχρυσμα σιλπνό καστανέρυθρο, βαφή μελανή, εξίτηλη. Διακρίνεται γραπτή διακόσμηση με ομάδες μικρών ομόκεντρων κύκλων σε οριζόντια διάταξη. Γραμμική διακόσμηση στον λαιμό, οι οφθαλμοί αποδίδονται ως κύκλος με στιγμή στο κέντρο.

Σχόλια - βιβλιογραφία

Μπουρογιάννης 2007, τόμ. Α, 218, τόμ. Β, 114-115, πίν. 84 α-β · Guggisberg 1996, 130, αρ. 444, πίν. 34.4. Για πλαστικά αγγεία στη Ρόδο βλ. και το πρόσφατο άρθρο Τριανταφυλλίδης 2007-2008, όπου και σχετική βιβλιογραφία.

Βάσω Πατσιαδά

80. Ανθρωπόμορφο, χειροποίητο ειδώλιο

Ρόδος, Ιαλυσός, T 58 (422) Τσαμπίκου.
ΚΒ' ΕΠΚΑ, 11794.

Ύστερη Γεωμετρική περίοδος (740/725-700 π.Χ.).
Ύψος: 12,5 εκ., μεγ. πλάτος: 7,3 εκ., πάχος: 4 εκ.
Πηλός γκριζός, πορώδης, κακής ποιότητας με προσμίξεις.

Αποκρουσμένο το κάτω αριστερό τμήμα, στο κάτω δεξιό άκρο διατηρείται η αρχική, επίπεδη κάτω επιφάνεια, που δείχνει ότι η μορφή δεν είχε αποδοθεί σε όλο το ύψος της. Το πρόσωπο είναι δυσανάλογα μεγάλο, ανασκώνεται ελαφρά, η μύτη μεγάλη και χονδροειδής, το στόμα μικρό με δήλωση και των δύο χειλέων, οι οφθαλμοί αποδίδονται ως χαμηλά εξογκώματα με οπή στο κέντρο τους. Το πρόσωπο πλαισιώνουν δύο άτεχνοι βόστρυχοι. Το σωζόμενο δεξιό χέρι μοιάζει με γλωσσοειδή προεξοχή. Αδιαμόρφωτη η πίσω πλευρά.

Σχόλια - βιβλιογραφία

Για χειροποίητα ανθρωπόμορφα ειδώλια στα ιερά της Αθηνάς στη Ρόδο και σε τάφους της Ιαλυσού, βλ. CIRh VI-VII, 287-288, αρ. 4 (14344), 288, αρ. 5 (14345), εικ. 17 (αποθέτης Καμίρου) και Blinkenberg 1931, 467-468, πίν. 83, 476, πίν. 86-88 (αποθέτης Λίνδου) · CIRh III, 46, αρ. 5 (10671), εικ. 33 και 36, 62-63 (11420-11428), εικ. 52, 69-70, αρ. 2 (11485-11493), εικ. 59 και Γρηγοριάδου, Γιαννικουρή & Μαρκέτου 2001, 389, αρ. 6, εικ. 34α σε τάφους της Ιαλυσού.

Βλ. επίσης γενικότερα για αρχαϊκά, χειροποίητα, ειδώλια όπου και βιβλιογραφία, Σπάθη 2007-2008.

Βάσω Πατσιαδά

79. Neck of a plastic vessel

Rhodes, Ialysos, T 58 (422) Tsambikou.
22nd EPCA, 11789.

Late Geometric period (740/725-700 BC).
Surviving height: 7.4 cm, max. width: 4 cm, thickness: 2.8 cm.

Pink-brown clay, without inclusions.

Neck of a plastic vessel in the shape of a horse, Rhodian Black-on-Red imitation. Lustrous red-brown slip, black worn paint. Painted decoration of groups of small concentric circles. Linear decoration on the neck. Circles with dots imply the eyes.

Comments - bibliography

Μπουρογιάννης 2007, vol. A, 218, vol. B, 114-115, pl. 84 α-β · Guggisberg 1996, 130, no. 444, pl. 34.4. For plastic vessels from Rhodes, see recent article Τριανταφυλλίδης 2007-2008, with relevant bibliography.

Vasso Patsiada

80. Handmade human figurine

Rhodes, Ialysos, T 58 (422) Tsambikou.
22nd EPCA, 11794.

Late Geometric period (740/725-700 BC).
Height: 12.5 cm, max. width: 7.3 cm, thickness: 4 cm.

Porous grey clay with inclusions.

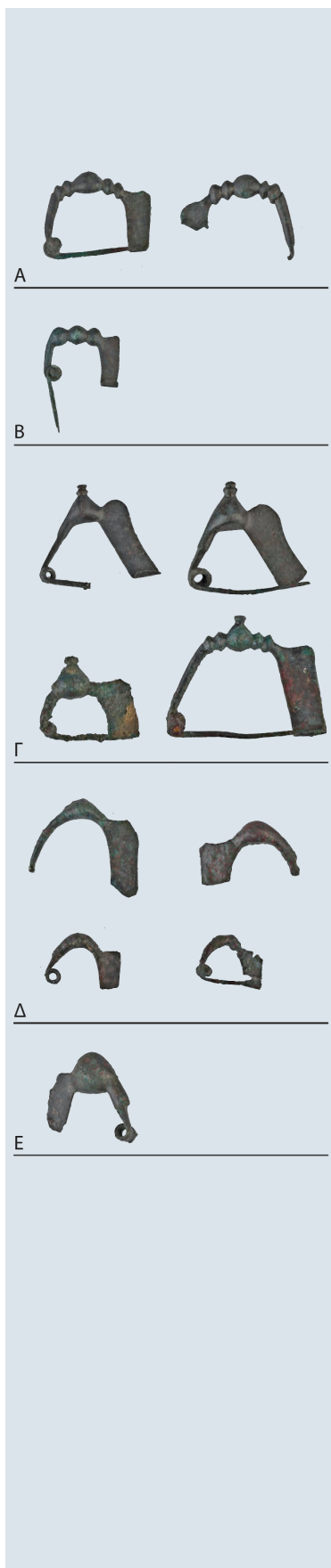
The figurine's low left side missing. The right bottom side preserves its flat base, showing that it did not depict the full human body. The face is disproportionately large, slightly raised, the nose is large and bulky; the mouth is small with both lips designated. Low knobs signify the eyes. Two coarsely-worked plaits border the head. The surviving right arm is shaped like a knob. The reverse side left coarse.

Comments - bibliography

For handmade human figurines at the sanctuaries of Athena in Rhodes and from graves at Ialysos, see CIRh VI-VII, 287-288, no. 4 (14344), 288, no. 5 (14345), fig. 17 (Kamirós deposit) and Blinkenberg 1931, 467-468, pl. 83, 476, pl. 86-88 (Lindos deposit) · CIRh III, 46, no. 5 (10671), fig. 33 and 36, 62-63 (11420-11428), fig. 52, 69-70, no. 2 (11485-11493), fig. 59 and Γρηγοριάδου, Γιαννικουρή & Μαρκέτου 2001, 389, no. 6, fig. 34 α in graves of Ialysos.

For archaic, handmade figurines in general, see Σπάθη 2007-2008 with bibliography.

Vasso Patsiada

81. Πόρπες

Ρόδος, Ιαλυσός, Τ 58 (422) Τσαμπίκου.
ΚΒ' ΕΠΚΑ, 11802.

Ύστερη Γεωμετρική περίοδος (740/725-700 π.Χ.).
Χαλκός.

Α) Μία σχεδόν ακέραια πόρπη και δεύτερη ελλιπής αποτελούμενες από ορθογώνιο πλακίδιο και τόξο με κεντρικό σφαιρίδιο, πλαισιωμένο από αμφικωνικούς δακτυλίους.

Β) Πόρπη με ορθογώνιο πλακίδιο και τρεις αμφικωνικούς δακτυλίους στο τόξο.

Γ) Δύο ακέραιες πόρπες και μία ελλιπής αποτελούμενες από πλακίδιο λοξής κατεύθυνσης με καμπύλη την άνω απόληξη του και τόξο που φέρει κωνικό σφαιρίδιο με διακοσμητική απόφυση στην κορυφή του. Τέταρτη πόρπη ομοίου τύπου, στην οποία το κεντρικό σφαιρίδιο πλαισιώνεται από ζεύγη αμφικωνικών δακτυλίων.

Δ) Μία ακέραια και τρεις ελλιπείς πόρπες αποτελούμενες από ορθογώνιο πλακίδιο και τόξο με κωνική διόγκωση στο άνω τμήμα του.

Ε) Ελλιπής πόρπη αποτελούμενη από ορθογώνιο πλακίδιο και τόξο με σφαιρίδιο στην κορυφή του. Το στέλεχος του τόξου που κατευθύνεται λοξά προς τα κάτω υποδιαιρείται σε δύο τμήματα άνισου πάχους.

Σχόλια - βιβλιογραφία

Όλες οι πόρπες του τάφου ανήκουν σε τύπους διαδεδομένους στα νησιά του Αιγαίου και στην Κρήτη κατά την Γεωμετρική και Αρχαϊκή Εποχή. Πολύ συνηθισμένοι είναι οι συγκεκριμένοι τύποι και στη Ρόδο, όπου έχουν βρεθεί κατά δεκάδες στους αποθέτες των ιερών της Αθηνάς στην Λίνδο, στην Ιαλυσό και στην Κάμιρο.

Οι πόρπες της ομάδας Α ανήκουν στον τύπο IIc της Sapouna-Sakellarakis 1978, 63-65, πίν. 17. Αντίστοιχα τύπος IV 11 του Blinkenberg 1926, 100, εικ. 109.

Η πόρπη της ομάδας Β μπορεί να ενταχθεί στον τύπο III c της Sapouna-Sakellarakis 1978, 59-63, πίν. 12-15. Αντίστοιχα, τύπος IV 12 του Blinkenberg 1926, 101, εικ. 110-111.

Οι πόρπες της ομάδας Γ εντάσσονται στον τύπο VIIa της Sapouna-Sakellarakis 1978, 94-97, πίν. 37-38.

Οι πόρπες της ομάδας Δ αντιπροσωπεύουν τον τύπο IV d της Sapouna-Sakellarakis 1978, 77-84, πίν. 27-31. Αντίστοιχα, τύπος IV 3 του Blinkenberg 1926, 92, εικ. 94.

Τέλος η πόρπη της ομάδας Ε αντιστοιχεί στον τύπο V a της Sapouna-Sakellarakis 1978, 87, αρ. 1137, πίν. 32. Αντίστοιχα, τύπος IV 10 του Blinkenberg 1926, 98-100, εικ. 103-1078.

Αδημοσίευτες.

Βάσω Πατσιαδά

81. Fibulae

Rhodes, Ialysos, T 58 (422) Tsambikou.
22nd EPCA, 11802.

Late Geometric period (740/725-700 BC).
Bronze.

A) An almost complete fibula and a fragment of a second one consisting of rectangular plates and bows with central buttons, amid biconical rings.

B) Fibula with rectangular plate and three biconical rings on the bow.

C) Two complete fibulae and fragment of a third. Plates of irregular shape, bows bearing a conical button with a decorative protrusion at the top. A fourth fibula, of a similar type, with the central button amid biconical rings.

D) One complete fibula and three fragments with rectangular plates and bows with a conical protrusion.

E) Fragment of a fibula with a rectangular plate and a bow with a globule on top. The bow is divided into two parts of unequal thickness.

Comments - bibliography

The types of all fibulae found within the grave are widespread in the Aegean islands and Crete in the Geometric and Archaic eras. These types are also very popular in Rhodes, where large numbers have been found in the deposits of the sanctuaries of Athena at Lindos, Ialysos and Kamiros.

The group A fibulae belong to the IIc type of Sapouna-Sakellarakis 1978, 63-65, pl. 17. Respectively, Blinkenberg's type IV 11, 1926, 100, fig. 109.

The group B fibulae can be attributed to the IIIc type of Sapouna-Sakellarakis 1978, 59-63, pl. 12-15. Respectively, Blinkenberg's type IV 12, 1926, 101, fig. 110-111.

The group C fibulae belong to the VIIa type of Sapouna-Sakellarakis 1978, 94-97, pl. 37-38.

The group D fibulae belong to the IVd type of Sapouna-Sakellarakis 1978, 77-84, pl. 27-31. Respectively, Blinkenberg's IV 3, 1926, 92, fig. 94.

Finally the group E fibula corresponds to the V a type of Sapouna-Sakellarakis 1978, 87, no. 1137, pl. 32. Respectively, Blinkenberg's IV 10, 1926, 98-100, εικ. 103-1078.

Unpublished

Vasso Patsiada

82. Χάλκινος δακτύλιος

Ρόδος, Ιαλυσός, T 58 (422) Τσαμπίκου.
ΚΒ' ΕΠΚΑ, Χωρίς αριθμό ευρετηρίου.
Ύστερη Γεωμετρική περίοδος (740/725-700 π.Χ.).
Διάμετρος: 2 εκ.
Χαλκός.

Αποτελείται από ταινιωτό στέλεχος το οποίο στο ένα άκρο του διχοτομείται σε δυο στελέχη που κάμπτονται προς τα έξω. Το άλλο άκρο είναι αποκομμένο.

Αδημοσίευτο

Βάσω Πατσιαδά

82. Bronze ring

Rhodes, Ialysos, T 58 (422) Tsambikou.
22nd EPCA, without inventory number.
Late Geometric period (740/725-700 BC).
Diameter: 2 cm.
Bronze.

Made of a flat strip which at one end separates into two parts, each bending outwards. The other end is missing.

Unpublished

Vasso Patsiada

83. Ελικοειδές ενώτιο

Ρόδος, Ιαλυσός, T 58 (422) Τσαμπίκου.
ΚΒ' ΕΠΚΑ, 11800-11801.
Ύστερη Γεωμετρική περίοδος (740/725-700 π.Χ.).
16x7 χιλιοστά, πάχος: 3 χιλ.
Άργυρος.

Ακέραιο. Αποτελείται από συμπαγές κυλινδρικό στέλεχος. Το δεύτερο ενώτιο του ζεύγους, το οποίο αναφέρεται στο CIRh III, έχει σήμερα χαθεί.

Σχόλια - βιβλιογραφία

Ο τύπος του ελικοειδούς ενωτίου, είχε μακρά περίοδο εξέλιξης και διαδόθηκε σε διάφορες περιοχές. Τα παλαιότερα παραδείγματα, απλά σε μορφή και με περιορισμένη εγχάρακτη διακόσμηση, εμφανίζονται από τον 8^ο αι. π.Χ. Ο τύπος συνεχίστηκε έως και τον 4^ο αι. π.Χ. με περίτεχνη και ποικίλη διακόσμηση στα άκρα του, ανάλογη με το πνεύμα κάθε εποχής και τις προτιμήσεις των κατά τόπους εργαστηρίων.

Γρηγοριάδου, Γιαννικουρή & Μαρκέτου 2001, 390, αρ. 12, εικ. 35δ, 394, αρ. 8, εικ. 43, όπου και βιβλιογραφία.

Για την εξέλιξη του τύπου βλ. Δεσποίνη 1996, 31-32, πίν. 47-50, 54-55. Για ροδιακά παραδείγματα των γεωμετρικών και αρχαϊκών χρόνων βλ. Laffineur 1978, 139 κ.ε., 233-234, αρ. 209, 213, πίν. XXV.

Βάσω Πατσιαδά

83. Spiral earring

Rhodes, Ialysos, T 58 (422) Tsambikou.
22nd EPCA, 11800-11801.
Late Geometric period (740/725-700 BC).
16x7 mm, thickness: 3 mm.
Silver.

Complete. Made of a solid cylindrical hoop. The pair's other earring, mentioned at CIRh III, is now lost.

Comments - bibliography

The type of spiral earring has evolved through a long period of time and was widespread. The earliest examples, simple in form and with limited incised decoration, appear in the 8th c. BC. The type persisted until the 4th c. BC with elaborate decorations near the edges, consistent to the spirit of the age and the preferences of each workshop.

Γρηγοριάδου, Γιαννικουρή & Μαρκέτου 2001, 390, no. 12, fig. 35δ, 394, no. 8, fig. 43, with bibliography.

For the evolution of the type, see Δεσποίνη 1996, 31-32, pl. 47-50, 54-55. For Rhodian examples of the Geometric and Archaic eras, see Laffineur 1978, 139 ff., 233-234, no. 209, 213, pl. XXV.

Vasso Patsiada

84. Μικροσκοπικό χρυσό έλασμα

Ρόδος, Ιαλυσός, T 58 (422) Τσαμπίκου.
ΚΒ' ΕΠΚΑ, χωρίς αριθμό ευρετηρίου.
Ύστερη Γεωμετρική περίοδος (740/725-700 π.Χ.).
Χρυσός.

Αδημοσίευτο

Βάσω Πατσιαδά

84. Miniature gold sheet

Rhodes, Ialysos, T 58 (422) Tsambikou.
22nd EPCA, without inventory number.
Late Geometric period (740/725-700 BC).
Gold.

Unpublished

Vasso Patsiada

85. Ορθογώνιο πλακίδιο του τύπου της «Γυναίκα στο Παράθυρο»

Ρόδος, Ιαλυσός, αποθέτης ιερού Ιαλυσίας Αθηνάς.
ΚΒ' ΕΠΚΑ, 7955.

9^{ος} - 8^{ος} αι. π.Χ.

Ύψος: 7,5 εκ., πλάτος: 6,3 εκ., πάχος: 1,3 εκ.

Ελεφαντοστό.

Έχει μορφή παραθύρου με τριπλό βαθμιδωτό πλαίσιο και στενό άνοιγμα στο κέντρο, κάτω από το οποίο εικονίζεται κιγκλίδωμα από τέσσερις κιονίσκους με φοινικόσχημα κιονόκρανα.

Σχόλια - βιβλιογραφία

Το πλακίδιο αποτελεί συνεπτυγμένη μορφή της παράστασης με τη λεγόμενη «Γυναίκα στο Παράθυρο», στην οποία κατά κανόνα εικονίζεται στο άνοιγμα του παραθύρου μία γυναικεία προτομή κατ' ενώπιον. Η γυναικεία μορφή έχει συνδεθεί με την λατρεία της Αστάρτης - Αφροδίτης, της ανατολικής και φοινικικής Αφροδίτης, που δεν είναι η ελληνική θεά της ομορφιάς και του έρωτα, αλλά θεά της γονιμότητας και της αναγέννησης της φύσης. Η στάση της γυναίκας των πλακιδίων που σκύβει για να κοιτάζει με έντονο βλέμμα μέσα από το μικρό άνοιγμα, πιστεύεται ότι εκφράζει ερωτική διαθεσιμότητα και πως παραπέμπει στην ιερά πορνεία, η οποία αποτελούσε μέρος της λατρείας της Αστάρτης, αλλά και άλλων γυναικείων ανατολικών θεοτήτων. Ανάμεσα σε αυτές περιλαμβάνεται, σύμφωνα με φιλολογικές πηγές, και η Αφροδίτη, για την οποία μάλιστα μαρτυρείται λατρεία της στη Κύπρο ως «Αφροδίτη Παρακύπτουσα». Πλακίδια με την «Γυναίκα στο Παράθυρο» έχουν βρεθεί σε διάφορες θέσεις της Εγγύς Ανατολής, αλλά και σε ελληνικά ιερά. Στη Ρόδο, εκτός από την αποθέτη της Ιαλυσίας Αθηνάς, είναι γνωστά και από τον αποθέτη της Αθηνάς στην Κάμιρο. Θεωρούνται προϊόντα της φοινικικής τέχνης, όπως φανερώνει η τεχνοτροπία τους, αλλά και το χαρακτηριστικό για την φοινικική αρχιτεκτονική βαθμιδωτό πλαίσιο του παραθύρου.

Martelli 2000, 106-107, εικ. 7, όπου και βιβλιογραφία για παράλληλα παραδείγματα και γενικότερα για τον τύπο των πλακιδίων. Γενικότερα για τα πλακίδια με την «Γυναίκα στο Παράθυρο» και τη θρησκευτική σημασία τους βλ. Barnett 1957, 145-151 και Washbourne 1999.

Βάσω Πατσιαδά

85. Rectangular plaque with "Woman at the Window" motif

Rhodes, Ialysos, deposit of the sanctuary of Ialysia Athena.

22nd EPCA, 7955.

9th - 8th c. BC.

Height: 7.5 cm, width: 6.3 cm, thickness: 1.3 cm.

Ivory.

It has the shape of a triple-framed window with a narrow opening at the centre. Below, a balustrade of four columns with palm tree capitals.

Comments - bibliography

The plaque is a compressed type of the "Woman at the Window" motif where a female bust fills the opening. The female figure has been associated with Astarte-Aphrodite, the eastern and Phoenician Aphrodite, who was not the Greek goddess of love and beauty but a deity of fertility and the rebirth of nature. The woman's stance in these plaques, leaning forward and staring out of the small opening, is believed to express sexual availability and refer to sacred prostitution, which was an integral part of the worship of Astarte and other eastern goddesses. Aphrodite was among them, according to literary sources. In Cyprus, she was worshipped as "Aphrodite Parakypoussa" ("Leaning"). Plaques with the "Woman at the Window" have been found in various Near Eastern sites, but also in Greek sanctuaries. In Rhodes, apart from the deposit of Ialysia Athena, examples are also known from the deposit of Athena at Kamiros. They are considered Phoenician artworks, as indicated by their technique as well as the typical Phoenician architectural elements.

Martelli 2000, 106-107, fig. 7 with bibliography for parallel examples and the plaque type in general. For the "Woman at the window" plaques in general and their religious significance, see Barnett 1957, 145-151 and Washbourne 1999.

Vasso Patsiada

Βόρειο Αιγαίο / Northern Aegean

86. Τμήμα οinoχόης

Καραμπουρνάκι Θεσσαλονίκης.
ΙΣΤ' ΕΠΚΑ - Ανασκαφή Α.Π.Θ.
στο Καραμπουρνάκι, K96.759 + K96.760.

Τέλη 8^{ου} - α' μισό 7^{ου} αι. π.Χ.

Ύψος: 14 εκ., διάμ. λαιμού: 5,2-5,4 εκ.

Πηλός ανοικτός ερυθρός, με λίγες προσμίξεις και μαρμαρυγία, γκριζος πυρήνας.

Πρόκειται για δύο συγκολλημένα θραύσματα που σώζουν το χείλος, τον λαιμό και τμήμα του ώμου μιας τριφυλλόστομης οinoχόης. Εξωτερικά το αγγείο καλύπτεται με αραιό λευκό επίχρισμα. Εσωτερικά διακρίνονται έντονα τα ίχνη του τροχού.

86. Part of an oinochoe

Karabournaki, Thessaloniki.

16th EPCA - Aristotle University excavations at Karabournaki, K96.759 + K96.760.

Late 8th c. - first half of the 7th c. BC.

Height: 14 cm, neck diam.: 5.2-5.4 cm.

Light red clay with few inclusions and mica; grey core.

Two attached fragments consisting of the rim, neck and part of the shoulder of a trefoil-spouted jug. The outer surface is covered by a thin white slip. Traces of the potter's wheel clearly visible on the inside.

Σχόλια - βιβλιογραφία

Το σχήμα της οinoχόης με το τρίλοβο χείλος, τον κυλινδρικό ή κολουροκωνικό λαιμό και τον λοξό ώμο που ανοίγει αρκετά προς τα κάτω συναντάται σε πολλά φοινικικά παραδείγματα, σε πηλό και μέταλλο. Μιμήσεις του σχήματος υπάρχουν και σε άλλες περιοχές (π.χ. στην Ετρουρία) κάτω από φοινικική επίδραση. Με βάση τον πηλό του, το αγγείο από το Καραμπουρνάκι θα μπορούσε να μιμείται φοινικικά πρότυπα.

Για παράλληλα, βλ. Bartoloni 1988, 495-496 («jug with carinated body»). Gehrig & Niemeyer 1990, 173, αρ. 111, 174, αρ. 112, 178, αρ. 120, 179, αρ. 122, 184, αρ. 136, 203-204, αρ. 177, 210, αρ. 188 • Σταμπολίδης (επιμ.) 2003, 228 αρ. 16, 230, αρ. 21 και αρ. 22.

Αδημοσίευτο

Ελένη Μανακίδου – Δέσποινα Τσιαφάκη

87. Τμήμα φοινικικής οinoχόης

Καραμπουρνάκι Θεσσαλονίκης.
ΙΣΤ' ΕΠΚΑ – Ανασκαφή Α.Π.Θ. στο Καραμπουρνάκι, K2001.96.
Τέλη 8^{ου} - α' μισό 7^{ου} αι. π.Χ.
Ύψος: 5,8 εκ., διάμ. λαιμού: 2 εκ.
Πηλός ανοικτός πορτοκαλόκαστανος, καθαρός, με λίγες προσμίξεις.

Δύο συγκολλημένα θραύσματα από το χείλος και μέρος του κωνικού λαιμού μιας τριφυλλόστομης οinoχόης. Σώζεται και η γένεση της λαβής επάνω στο λαιμό. Καλύπτεται με έντονο και στιλπνό πορτοκαλέρυθρο υάλωμα, που έχει απολεπιστεί σε μεγάλο βαθμό.

Σχόλια-βιβλιογραφία

Βρέθηκε στο επιφανειακό στρώμα της τομής μαζί με κεραμική διαφόρων κατηγοριών που χρονολογείται από τα γεωμετρικά μέχρι και τα αρχαϊκά χρόνια. Ο τύπος φαίνεται να είναι συχνός σε φοινικικές θέσεις της Ανατολικής και Δυτικής Μεσογείου.

Τιβέριος, Μανακίδου & Τσιαφάκη 2001, 259, 262, εικ. 8. Σταμπολίδης (επιμ.) 2003, 228 αρ. 15 [Μ. Τιβέριος]. Πρβλ. Aubet 1997, 258 εικ. 61, 268 εικ. 66, 269 εικ. 67, 288 εικ. 69, Bartoloni 1988, 496, 501.

Ελένη Μανακίδου – Δέσποινα Τσιαφάκη

88. Δύο όστρακα κυπρο-φοινικικής οinoχόης ή ληκύθου

Καραμπουρνάκι Θεσσαλονίκης.
ΙΣΤ' ΕΠΚΑ – Ανασκαφή Α.Π.Θ. στο Καραμπουρνάκι, K2004.505 α+β.
Α' μισό 7^{ου} αι. π.Χ.

α) ύψος: 4,2 εκ., πλάτος: 4 εκ.,

β) ύψος: 1,8 εκ., πλάτος: 1,5 εκ.

Πηλός ανοικτός πορτοκαλέρυθρος, καθαρός

Τα όστρακα προέρχονται από τρίλοβη οinoχόη ή ληκύθο με σφαιρικό σώμα. Εξωτερικά καλύπτονται με στιλπνό ερυθρό υάλωμα. Από τη διακόσμηση με καστανόμαυρη βαφή διακρίνονται μία

Comments - bibliography

The jug's shape, with the trefoil-spouted rim, the cylindrical or truncated conical neck and oblique shoulder has many Phoenician parallels, in clay or metal. Many regions imitate the shape (e.g. Etruria) under Phoenician influence. Based on the vessel's clay, the jug from Karabournaki could imitate Phoenician prototypes.

For similar examples, see Bartoloni 1988, 495-496 («jug with carinated body») • Gehrig & Niemeyer 1990, 173, no. 111, 174, no. 112, 178, no. 120, 179, no. 122, 184, no. 136, 203-204, no. 177, 210, no. 188 • Stampolidis (ed.) 2003, 228, no. 16, 230, no. 21 and no. 22.

Unpublished

Eleni Manakidou – Despina Tsiadaki

87. Fragment of a Phoenician jug

Karabournaki, Thessaloniki.
16th EPCA – Aristotle University excavations at Karabournaki, K2001.96
Late 8th c. - first half of the 7th c. BC.
Height: 5.8 cm, neck diam.: 2 cm.
Light orange-brown clay, clear with few inclusions.

Two attached fragments from the rim and conical neck of a trefoil-spouted jug. The handle's genesis survives on the neck. Covered with lustrous but worn orange-red slip.

Comments - bibliography

Found at the surface layer of the trench with various pottery wares dating from the Geometric to the Archaic eras. The type is commonly found in Phoenician sites of the eastern and western Mediterranean.

Τιβέριος, Μανακίδου & Τσιαφάκη 2001, 259, 262, fig. 8. • Stampolidis (ed.) 2003, 228 no. 15 [M. Tiverios]. Cf. Aubet 1997, 258 fig. 61, 268 fig. 66, 269 fig. 67, 288 fig. 69, Bartoloni 1988, 496, 501.

Eleni Manakidou – Despina Tsiadaki

88. Two sherds from a Cypro-Phoenician oinoche or jug

Karabournaki, Thessaloniki.
16th EPCA – Aristotle University excavations at Karabournaki, K2004.505 α+β.
First half of the 7th c. BC.
a) height: 4.2 cm, width: 4 cm,
b) height: 1.8 cm, width: 1.5 cm
Fine light orange-red clay

The sherds belong to a trefoil-spouted spherical jug or oinochoe. Exterior covered with lustrous red slip. Six bands and part of three concentric circles of black-

δέσμη από έξι ταινίες και τμήμα από τρεις ομόκεντρους κύκλους στο μεγαλύτερο όστρακο και δέσμη από τέσσερις ταινίες στο μικρότερο.

Σχόλια - βιβλιογραφία

Τα όστρακα ανήκουν στην κατηγορία μελανού επί ερυθρού τύπου II. Η διακόσμηση με ομόκεντρες ταινίες και μικρούς ομόκεντρους κύκλους είναι συχνή σε οινόχοδες και ληκύθους της Κυπρογεωμετρικής III (850-750/720) και της Κυπροαρχαϊκής I φάσης (750/720-650/630 π.Χ.). Παρόμοια αγγεία αποτελούν συχνά ευρήματα σε τάφους της Κύπρου, της Κρήτης και των Δωδεκανήσων κατά την «ανατολιζούσα» περίοδο.

Τιβέριος, Μανακίδου & Τσιαφάκη 2004, 341 σημ. 9, 344, εικ. 8. Παράλληλα για το σχήμα και τη διακόσμηση, βλ. Gehrig & Niemeyer 1990, 63 εικ. 49, 152 αρ. 72, Σταμπολίδης (επιμ.) 2003, 254-255 αρ. 120, 123, 125. Γενικά για την παραγωγή και τη διάδοση της κεραμικής «Black on Red» από την Κύπρο στην ανατολική μεσόγειο βλ. Schreiber 2003.

Ελένη Μανακίδου – Δέσποινα Τσιαφάκη

brown paint survive on the larger sherd and four bands on the smaller.

Comments - bibliography

The sherds belong to Type II of the Black-on-Red ware. Decoration of bands and small concentric circles is common on jugs of the Cypriot Geometric III (850-750/720) the Cypro-Archaic phase (750/720-650/630 BC). Similar vessels are common finds in graves of Cyprus, Crete and the Dodecanese in the Orientalising period.

Τιβέριος, Μανακίδου & Τσιαφάκη 2004, 341 note 9, 344, fig. 8. For the shape and decoration, see Gehrig & Niemeyer 1990, 63 fig. 49, 152 no. 72, Stampolidis (ed.) 2003, 254-255 no. 120, 123, 125. For the production and circulation of the Black-on-Red ware from Cyprus to the eastern Mediterranean, see Schreiber, 2003.

Eleni Manakidou – Despina Tsiadaki

89. Χρυσό ενώτιο

Καραμπουρνάκι Θεσσαλονίκης (Βρέθηκε στις 14/7/2008, σε βάθος 3,98 μ., περίπου στο κέντρο της τομής 23-12δ). ΙΣΤ' ΕΠΚΑ – Ανασκαφή Α.Π.Θ.

στο Καραμπουρνάκι, ΜΟ8.38.

Περ. 700 π.Χ.

Διάμ. κρίκου: 1,5 εκ., σωζ. μήκος: 2,7 εκ.

Χρυσός.

Αποτελείται από ένα σχετικά λεπτό στέλεχος κυκλικής διατομής, που σχηματίζει διπλό κρίκο με τα αιχμηρά άκρα του προς τα πάνω. Στο κάτω μέρος της περιφέρειας είναι κολλημένα τρία κάθετα στελέχη, τα οποία διαμορφώνονται με μία σειρά πέντε κουκίδων το καθένα και απολήγουν σε τρία μενταγιόν που αποτελούνται από πέντε σφαιρίδια και θυμίζουν καρπούς από μούρα.

Σχόλια – βιβλιογραφία

Τα τρία στελέχη είναι κατασκευασμένα με την τεχνική της κοκκίδωσης. Είναι παρόμοιο, με ορισμένες διαφορές στο μέγεθος και τη μορφή, με το ενώτιο αρ. ευρ. ΜΟ9.4 (αρ. κατ. 90). Θυμίζει τα «τρίγληνα μορόεντα» σκουλαρίκια της Ήρας (Ιλ. Ξ 183) ή αυτά που είχε την πρόθεση να προσφέρει στην Πηνελόπη ένας από τους μνηστήρες, ο Ευρυδάμας (Οδύσσεια σ, 297-8). Ο τύπος του ενώτιου αυτού είναι γνωστός στη βιβλιογραφία ως «mulberry type». Βλ. σχετικά: Maxwell-Stuart 1989, Higgins 1980, 106 πίν. 16C. Παραδείγματα από την Ανατολή και την Κύπρο: Lubsen-Admiraal & Crouwel 1989, 182-3 αρ. 240 (Κυπρο-Γεωμετρική III, 850-750 π.Χ.). Naumann 1980, 30, αρ. 30 πίν. 9 (9^{ος}-8^{ος} αι. π.Χ.).

Τιβέριος, Μανακίδου & Τσιαφάκη 2008, 334 σημ. 16 εικ. 8.

Ελένη Μανακίδου – Δέσποινα Τσιαφάκη

89. Gold earring

Karabournaki, Thessaloniki

(Found on July 14, 2008 at the centre of the 23-12δ trench, depth 3,98 m.).

16th EPCA – Aristotle University excavations at Karabournaki, ΜΟ8.38.

Circa 700 BC.

Hoop diam.: 1.5 cm, surv. length: 2.7 cm.

Gold.

Made of a relatively thin string forming a double hoop with its sharp edges upwards. Three vertical shafts comprising of a group of five dots and terminate in three medallions. The medallions comprise of five globules and resemble berries.

Comments - bibliography

The technique of granulation was used for the three shafts. The earring is similar (but with certain differences in size and shape) to the earring ΜΟ9.4 (cat. no. 90). It brings to mind the «τρίγληνα μορόεντα» earring of Hera (Iliad, XIV 183) or the earrings the suitor Eurydamas planned to offer to Penelope (Odyssey, XVIII, 297-8). This type of ear-ring is known in the relevant literature as the «mulberry type». See relevant Maxwell-Stuart 1989, Higgins 1980, 106 pl. 16C. Examples from the East and Cyprus: Lubsen-Admiraal & Crouwel 1989, 182-3 no. 240 (Cypro-Geometric III, 850-750 BC). Naumann 1980, 30 no. 30, pl. 9 (9th-8th c. BC).

Τιβέριος, Μανακίδου & Τσιαφάκη 2008, 334 note 16 fig. 8.

Eleni Manakidou – Despina Tsiadaki

90. Χρυσό ενώτιο

Καραμπουρνάκι Θεσσαλονίκης.
(Βρέθηκε στις 29/7/2009, σε βάθος 1,73 μ.
και σε απόσταση 0,22 μ. από τη νότια παρειά
του «Νότιου υπόσκαπτου» της τομής 22-84β).
ΙΣΤ' ΕΠΚΑ – Ανασκαφή Α.Π.Θ.
στο Καραμπουρνάκι, ΜΟ9.4.
Περ. 700 π.Χ.
Διάμ. κρίκου: 1,1 εκ., σωζόμ. μήκος: 2 εκ.

Αποτελείται από λεπτό συρμάτινο κρίκο και φέρει μικρό καμπυλωμένο στέλεχος με ανοικτή απόληξη-άγκιστρο περασμένο ανάμεσα στο μεγάλο στέλεχος-κρίκο. Στο κάτω μέρος της περιφέρειας είναι κολλημένα τρία στελέχη τα οποία διαμορφώνονται με μία σειρά τεσσάρων κουκίδων σε κάθετη διάταξη το καθένα και απολήγουν σε τρία μενταγιόν από τέσσερα σφαιρίδια που θυμίζουν μούρα.

Σχόλια - βιβλιογραφία

Είναι παρόμοιο, αλλά λίγο μικρότερο και με λιγότερα σφαιρίδια, με το ενώτιο αρ. ΜΟ8.38. Για παράλληλα βλ. αρ. ευρ. ΜΟ8.38 (αρ. κατ. 89). Τιβέριος, Μανακίδου & Τσιαφάκη 2009, σημ. 17 εικ. 12.

Ελένη Μανακίδου – Δέσποινα Τσιαφάκη

90. Gold earring

Karabournaki, Thessaloniki.
(Found on July 29, 2009, in the 22-84β,
depth: 1.73 m).
16th EPCA – Aristotle University excavations
at Karabournaki, ΜΟ9.4.
Circa 700 BC.
Hoop diam.: 1.1 cm, surv. length: 2 cm.

Made of a thin wire and bears a small curved shaft terminating in a hook through a large loop. On the earring's lower periphery three vertical shafts are located comprising of four dots and terminating in three medallions resembling berries.

Comments - bibliography

It is similar, but smaller, to the earring ΜΟ8.38. For parallels, see ΜΟ8.38 (cat. no. 89). Τιβέριος, Μανακίδου & Τσιαφάκη 2009, note 17 fig. 12.

Eleni Manakidou – Despina Tsiafaki

91. Οκτώσχημη πόρπη

Θάσος, Ιερό Αρτέμιδος.
Αρχαιολογικό Μουσείο Θάσου, Δ 1565.
7^{ος} αι. π.Χ.
Μήκος: 7,7 εκ., διάμ. δίσκων: 3,7 εκ.
Ελεφαντοστό.

Λεπτή επιμήκης πλάκα αποτελούμενη από δύο κυκλικούς δίσκους που συνδέονται με ορθογώνιο στέλεχος, εκατέρωθεν του οποίου εκφύονταν δύο δισκάρια. Οι δίσκοι φέρουν στην περιμέτρου τους εγχάρακτο κόσμημα πλοχμού πλαισιωμένου από ομόκεντρους κύκλους. Στο πίσω μέρος του ενός δίσκου διατηρείται τμήμα του ταινιωτού ελάσματος από τη χάλκινη πόρπη για στερέωση σε ύφασμα.

Σχόλια - βιβλιογραφία

Βρέθηκε σε αποθήκη του Ιερού της Αρτέμιδος στη Θάσο, μαζί με σημαντικό αριθμό παρόμοιων πορπών και πολύτιμων αντικειμένων ανατολικής προέλευσης. Οι οστέινες πόρπες αυτής της μορφής είναι συνήθη αφιερώματα, κυρίως κατά τον 7^ο αιώνα π.Χ., σε σημαντικά ιερά σε όλη την ηπειρωτική Ελλάδα, την Ιωνία, τη Σικελία και την Κυρήνη. Παρόμοιες πόρπες έχουν βρεθεί στην Αίγαια, την Όλυνθο, την Πάρο, τη Θήρα, τη Σπάρτη.

Grandjean & Salviat 2000, 298 • Σταμπολίδης (επιμ.) 2003, 544-546.

Δημητρία Μαλαμίδου

91. Spectacle fibula

Thasos, Sanctuary of Artemis.
Archaeological Museum of Thasos, Δ 1565.
7th c. BC.
Length: 7.7 cm, disk diam.: 3.7 cm
Ivory.

Thin elongated plate, comprising of two circular disks connected by a rectangular shaft. The disks bear incised decoration along their perimeter framed within concentric circles. One disk's reverse side preserves part of the bronze brooch's shaft, for fastening on a cloth.

Comments - bibliography

Found within a deposit at the sanctuary of Artemis in Thasos, along with a significant number of similar fibulae and precious artefacts of eastern origin. Ivory fibulae of this type are common votive offerings in the 7th c. BC at important sanctuaries across mainland Greece, Ionia, Sicily and Kyrene. Similar fibulae have been found in Aineia, Olynthos, Paros, Thera and Sparta. Grandjean & Salviat 2000, 298 • Stampolidis (ed.) 2003, 544-546.

Dimitria Malamidou

92. Ειδώλιο λιονταριού

Θάσος, Ιερό Αρτέμιδος.
Αρχαιολογικό Μουσείο Θάσου, Δ 1512.
7^{ος} αι. π.Χ.
Μήκος: 11 εκ., ύψος: 5 εκ.
Ελεφαντοστό.

Ειδώλιο ανακλιμένου λιονταριού. Πλατύ ρύγχος και ανοικτό στόμα που αφήνει να φαίνονται τα δόντια και η γλώσσα του ζώου. Η χείτη αποδίδεται με πλούσια εγχάραξη και τα αυτιά ανάγλυφα. Οι βολβοί των οφθαλμών θα ήταν ένθετοι από διαφορετικό υλικό. Δύο κάθετες ορθογώνιες εντομές στη ράχη και την κοιλιά δέχονταν τένοντες που θα στερεώνονταν με γόμφους που περνούσαν σε οριζόντιες οπές στις πλευρές του ζώου.

Σχόλια - βιβλιογραφία

Βρέθηκε σε αποθήκη του Ιερού της Αρτέμιδος στη Θάσο μαζί με τμήματα όμοιων ειδωλίων και άλλα πολύτιμα αφιερώματα. Πιθανότατα αποτελούσε κοσμητικό στοιχείο πολυτελούς επίπλου (θρόνου, κιβωτίου). Πρόκειται για έργο εισαγμένο από την Ανατολή και πρέπει να αποδοθεί σε κάποιο από τα εργαστήρια της βόρειας Συρίας ή της Φοινίκης που προμήθευαν με πολύτιμα έπιπλα τα ασσυριακά και χετιτικά ανάκτορα, και εξήγαν περιστασιακά σε προορισμούς της Δύσης και στο Αιγαίο. Η επίδρασή τους στην αρχαϊκή τέχνη του ελληνικού χώρου είναι αισθητή τόσο στη μικροτεχνία όσο και στις εικονιστικές τέχνες και την αγγειογραφία. Ανάλογα παραδείγματα έχουν βρεθεί σε πολλές θέσεις της Ανατολίας, σε ιερά της Ιωνίας, τη Σάμο, τις Κυκλάδες αλλά και την Ετρουρία. Η παρουσία τέτοιων αντικειμένων στη Θάσο αναπόφευκτα παραπέμπει στην αρχαία παράδοση που διασώζεται από τον Ηρόδοτο (VI, 47). Σύμφωνα με αυτήν, οι Φοίνικες ήταν οι πρώτοι που εντόπισαν τα κοιτάσματα χρυσού στη Θάσο, έφτασαν δηλαδή στο νησί πριν από τους Πάριους. Παρόλο που δεν υπάρχουν αρχαιολογικές αποδείξεις, δεν αποκλείεται μια απευθείας επαφή του νησιού με τα κέντρα της Ανατολής.

Salviat 1962.

Δημητρία Μαλαμίδου

93. Ειδώλιο λιονταριού

Θάσος, Ιερό Αρτέμιδος.
Αρχαιολογικό Μουσείο Θάσου, Δ 1513.
7^{ος} αι. π.Χ.
Μήκος: 5,8 εκ., ύψος: 3,6 εκ.
Ελεφαντοστό.

Εμπρός μέρος του κορμού και τμήμα του κεφαλιού ειδωλίου λιονταριού όμοιου με το προηγούμενο (αρ. κατ. 92). Αποκρουσμένο εν μέρει το πρόσωπο και το στόμα. Ελαφρώς διαφορετική η απόδοση των βοστρύχων της χείτης και των αυτιών.

Σχόλια-βιβλιογραφία

Ομοίως με προηγούμενο λήμμα (αρ. 92).

Δημητρία Μαλαμίδου

92. Lion figurine

Thasos, Sanctuary of Artemis.
Archaeological Museum of Thasos, Δ 1512
7th c. BC.
Length: 11 cm, height: 5 cm.
Ivory.

Figurine in the shape of a lion couchant. Wide and open mouth with teeth and tongue showing. Incised mane and relief ears. The eye balls must have been inlaid, made by a different material. Two vertical rectangular incisions on the animal's back and the stomach. Pegs would pass through horizontal holes on the sides of the animal.

Comments - bibliography

Found in a deposit in the sanctuary of Artemis at Thasos, with fragments of similar figurines and other precious votive offerings. It possibly adorned a luxurious piece of furniture (throne, box). It is an eastern import and should be attributed to a northern Syrian or Phoenician workshop that supplied the Assyrian and Hittite palaces with lavish furniture, and occasionally exported to other destinations in the West and the Aegean. Their impact in archaic Greek art is obvious not only in miniature art but also in visual arts and pottery painting. Similar examples have been found in many Anatolian sites, in sanctuaries of Ionia, Samos, the Cyclades, as well as Etruria. Their presence at Thasos is inevitably associated to Herodotus' account (VI, 47). According to it, the Phoenicians were the first to locate the gold mines of Thasos, hence arriving before the Parians. Although archaeological evidence for this is yet to be found, the possibility of direct contact between the island and the Levantine centres cannot be excluded.

Salviat 1962.

Dimitria Malamidou

93. Lion figurine

Thasos, Sanctuary of Artemis.
Archaeological Museum of Thasos, Δ 1513.
7th c. BC.
Length: 5.8 cm, height: 3.6 cm.
Ivory.

Front half of the body and part of the head of a lion figurine, similar to the previous one (cat. no. 92). Head and mouth chipped in places. Slightly different rendering of the mane and ears to the previous one.

Comments - bibliography

See above (no. 92).

Dimitria Malamidou

94. Ταρτήσιο ελεφαντοστέινο χτένι

Σάμος, πηγάδι G του Ηραίου.

Αρχαιολογικό Μουσείο Βαθέος Σάμου,

A 590 / Αρ. γερμ. κατ. E 89.

Β' τρίτο του 7^{ου} αι. π.Χ.

Μήκος: 11,5 εκ., σωζ. ύψος: 5 εκ.

Ελεφαντοστόυν.

Ελλιπές κατά το ένα πέρας του και ως προς τους περισσότερους οδόντες του. Συγκολλημένο από τέσσερα (4) τμήματα και συμπληρωμένο με κερύ.

Ορθογώνιο παραλληλεπίπεδο χτένι φέρει εγχάρακτες παραστάσεις και στις δύο πλευρές. Στη μία όψη αποδίδεται δεξιόστροφος οκλάζων λέων στρέφοντας την κεφαλή του προς τα πίσω σε δεξιόστροφο οκλάζοντα γρύπα, που προβάλλει το ένα πρόσθιο σκέλος του επάνω στα νύα του λέοντα. Στην πίσω όψη, δύο ουραίοι όφεις κινούνται προς τα δεξιά μέσα σε τοπίο με λωτούς. Οι παραστάσεις περιβάλλονται από πλαίσιο με εγχάρκτη τεθλασμένη γραμμή.

Σχόλια - βιβλιογραφία

Πρόκειται για εξάρτημα γυναικείου καλλωπισμού. Οστέινα και ελεφαντοστέινα χτένια, απλά και διπλά, έχουν βρεθεί στον χώρο της ανατολικής Μεσογείου από την Ύστερη Εποχή του Χαλκού και με διάφορες παραλλαγές εντοπίζονται και στην κεντρική και δυτική Μεσόγειο κατά την Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου. Γραπτά διακοσμητικά χτενάκια κοσμούν ψευδόστομους αμφορείς του 11^{ου} αι. π.Χ. στην Κύπρο. Οι Κύπριοι κεραμείς πιθανώς αντέγραψαν τα ελεφαντοστέινα μυκηναϊκά χτένια. Οι πρόγονοι των ελεφαντοστέινων χτενιών αναζητούνται στη Φοινίκη, όπου η τέχνη των πινακιδίων από ξύλο είχε σημειώσει μεγάλη ανάπτυξη. Από τον 7^ο αι. π.Χ. ασχολήθηκαν με αυτή την τέχνη οι Καρχηδόνιοι, οι οποίοι φιλοτέχνησαν και χτένια. Αξιοσημείωτο είναι ότι ο δυτικοφοινικικός καλλιτέχνης χρησιμοποίησε την εγχάρκτη για να διακοσμήσει τα έργα του, ενώ στην Ανατολή χρησιμοποιήθηκε η τεχνική του πρόστυπου ανάγλυφου. Στη Δύση τα παραδείγματα συναντώνται στην Ανδαλουσία και ειδικότερα στο Cruz del Negro, το Achebucal και το Osuna, ενώ λίγα βρέθηκαν στην Ετρουρία.

Τα αποσπασματικά σωζόμενα ελεφαντοστέινα χτένια με εγχάρκτη διακόσμηση και στις δύο όψεις τους, που ήλθαν στο φως με τις ανασκαφές στο Ηραίο της Σάμου, αποδόθηκαν από την Br. Freyer-Schauenburg σε δυτικοφοινικικό εργαστήριο και θεωρούνται εισηγμένα από την περιοχή της Ανδαλουσίας. Οι ομοιότητες μεταξύ αυτών και άλλων από τη νοτιοδυτική Ιβηρική χερσόνησο και συγκεκριμένα από τη Σεβίλλη (Carmona) της Ισπανίας είναι χαρακτηριστικές. Η ύπαρξή τους στη Σάμο θα μπορούσε να συσχετισθεί με το ταξίδι του θαλασσοπόρου Κωλαίου, ο οποίος αφού ταξίδεψε μέχρι τις Ηράκλειες Στήλες, αφιέρωσε στην Ήρα πολύτιμα αναθήματα και πιθανώς μεταξύ αυτών και χτένια.

Freyer-Schauenburg, 1966, 11, αρ. 26. 14, 104 κ.ε., 119, πίν. 29a • Σταμπολίδης (επιμ.) 2003, 542, αρ. 1069 [Μαρία Βιγλάκη] και παράλληλα Σταμπολίδης (επιμ.) 2003, 542-543, αρ. 1066 έως 1073, όπου και βιβλιογραφία • Τιβέριος 1998, 69-71, 261.

Μαρία Βιγλάκη-Σοφιανού

94. Tartessian ivory comb

Samos, well G of the Heraion.

Archaeological Museum of Vathy Samou,

A 590 / German cat. no. E 89.

Second third of the 7th c. BC.

Length: 11.5 cm, surv. height: 5 cm.

Ivory.

Missing part of the handle and most of its teeth. Fragmented into four parts, mended and restored with wax.

Rectangular comb with incised decorations on both sides. One side depicts a lion couchant to the right, turning its head back towards a griffin couchant to the right. The griffin extends a front leg towards the lion. On the other side, two snakes move to the right in a landscape of lotuses. An incised zigzag line frames each decorative zone.

Comments - bibliography

This is a female toiletry item. Bone and ivory combs single or double, appear in the eastern Mediterranean from the Late Bronze Age. They can also be found in several variations in the central and western Mediterranean of the Early Iron Age. Painted decorative combs adorn stirrup jars of the 11th c. BC in Cyprus. The Cypriot potters probably depicted Mycenaean ivory combs. The precursors of the ivory combs are sought in Phoenicia, where wooden plate carving had reached an advanced stage. The Carthaginians dealt with this art from the 7th c. BC, producing combs among other artefacts. It is noteworthy that the western Phoenician craftsmen used incision to decorate their products, while the eastern Phoenicians preferred low reliefs. In the West, examples have been found in Andalusia, and particularly at Cruz del Negro, Achebucal and Osuna, while few have been found in Etruria.

Br. Freyer-Schauenburg has attributed the fragmentary ivory combs with incised decoration on both sides found at the Heraion of Samos to a western Phoenician workshop and she considers them imports from Andalusia. The similarities between these combs and examples found in the southwestern Iberian peninsula, particularly Seville (Carmona) are distinctive. Their presence at Samos could be associated with the journey of the seafarer Kolaïos who reached the Pillars of Hercules (Gibraltar) and dedicated precious votive offerings to Hera, possibly combs among them.

Freyer-Schauenburg, 1966, 11, no. 26. 14., 104 ff., 119, pl. 29a • Stampolidis (ed.) 2003, 542, no. 1069 [Maria Viglaki] • Parallels Stampolidis (ed.) 2003, 542-543, nos. 1066 to 1073, with bibliography • Τιβέριος 1998, 69-71, 261.

Maria Viglaki-Sofianou

95. Αττικός γεωμετρικός σκύφος

Αθήνα. Οδός Πειραιώς, οικόπεδο Σαπουντζάκη.
Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, ΕΑΜ 784.
725-700 π.Χ. Εργαστήριο Αθηνών 894.
Διάμετρος: 13 εκ.
Πηλός.

Στο εσωτερικό του αγγείου μία από τις πρωιμότερες παραστάσεις θρησκευτικών πομπών. Τέσσερις γυναίκες μορφές, πιθανότατα χορεύτριες, με κλαδιά στα υψωμένα, ενωμένα χέρια τους κινούνται προς μία καθιστή, σε θρόνο με ερεισίνωτο, σχεδόν κατεστραμμένη γυναικεία μορφή, πιθανότατα θεά. Επιπλέον η ηγετική μορφή των γυναικών κρατά στεφάνι. Πίσω από την καθιστή μορφή δύο όρθιες ανδρικές μορφές με ασπίδες τύπου Διπύλου και δόρατα πλαισιώνουν μία επίσης γυμνή ανδρική μορφή που εικονίζεται σε βαθύ κάθισμα επάνω σε μία κίστη να κρατά στο ένα χέρι κάποιο είδος μουσικού οργάνου που έχει ερμηνευτεί ως άρπα ή συριακή λύρα και στο άλλο ένα κλαδί, όμοιο με τα κλαδιά των χορευτριών. Δύο εραλδικές σφίγγες ή κένταυροι αποτελούν την τρίτη εικονογραφική σύνθεση.

Η παράσταση των τελευταίων αποδεικνύει ότι πριν ακόμα το τέλος της γεωμετρικής περιόδου, ανατολικά στοιχεία έχουν αρχίσει να εμφανίζονται στην ελληνική τέχνη. Ωστόσο η δυσκολία στην αναγνώριση της ταυτότητας των δύο αυτών όντων από τους ερευνητές (έχουν χαρακτηριστεί ως κένταυροι, σφίγγες, σφίγγες με χέρια ακόμα και το ένα ως κένταυρος και το άλλο σφίγγα), αποδεικνύει ότι στο τέλος του 8^{ου} αι. π.Χ. οι αττικοί αγγειογράφοι πειραματίζονταν σε νέα εικονογραφικά στοιχεία και προσπαθούσαν να τα συνδυάσουν και να τα ενσωματώσουν στην αττική τέχνη με αποτέλεσμα την απεικόνιση μυθικών όντων χωρίς αποκρυσταλλωμένα τα χαρακτηριστικά τους.

Σχόλια - βιβλιογραφία

Η παρουσία σε μία ταφή ενός σκύφου με μία «εξωτική» και σίγουρα ανατολικής επίδρασης αφηγηματική παράσταση, εντάσσεται στο γενικότερο πνεύμα που χαρακτηρίζει τις ταφικές πρακτικές της ίδιας περιόδου από την ίδια περιοχή της Αθήνας, και είναι αυτό του συνδυασμού εικονιστικής, αττικής γεωμετρικής κεραμικής με άλλα αντικείμενα εμπνευσμένα από την τέχνη της Ανατολής, όπως χρυσές ταινίες και ελεφάντινα γυναικεία ειδώλια στον τύπο της Αστάρτης. Η παρουσία κτερισμάτων με φανερή την επίδραση της Ανατολής έχει θεωρηθεί ότι αντικατοπτρίζει την προσπάθεια της «παλαιάς» άρχουσας τάξης να εδραιώσει τη θέση της όχι μόνο στην αθηναϊκή κοινωνία, αλλά και σε σχέση με τις υπόλοιπες πόλεις-κράτη και να κάνουν φανερό ότι είναι απόλυτα εξοικειωμένοι με τις τάσεις της νέας εποχής. Η παρουσία του σκύφου ΕΑΜ 784 σε ένα τάφο του αθηναϊκού Κεραμεικού του τέλους του 8^{ου} αι. π.Χ. εντάσσει τη συγκεκριμένη ταφή στο νέο πνεύμα της εποχής που χαρακτηρίζεται από την εισροή ανατολικών στοιχείων στην τέχνη και στη ζωή γενικότερα.

Verdélis 1951, 18-19, εικ. 11 • Carter 1972, 46, πίν. 11, b-c • N. Kourou, M. Komvou & St. Paftopoulou, *LIMC* II, 1, 1984, 959 (λ. Αθηνά, αρ. 15).

Αναστασία Γκαδόλου

95. Attic geometric skyphos

Athens. Piraeus Street, Sapountzaki plot
National Archaeological Museum, EAM 784
725-700 BC. Workshop of Athens 894
Diameter: 13 cm
Clay.

The vessel's interior depicts one of the earliest representations of a religious procession. Four female figures, possibly dancers, holding branches on their raised hands, move towards a female figure almost, completely worn, seated on a throne, most probably a deity. The leader of the group holds a wreath. Behind the seated figure, two standing male figures with Dipylon shields and spears on either side of a male figure seated on a cista, holding a musical instrument interpreted either as a harp or a Syrian lyre on the one hand and branch on the other, similar to those held by the dancers. Two heraldic sphinxes or centaurs form the third iconographic scene.

The latter's presence signifies that eastern elements have appeared in Greek art already since the Geometric era. The creatures' identity is difficult to discern (they have been described as centaurs, sphinxes, sphinxes with arms, or one of them centaur and the other sphinx) showing that in the late 8th c. BC, Attic painters experimented on new iconographic elements in an attempt to combine them with pre-existing ones and incorporate them in their repertoire. Thus the characteristics of mythical creatures were not crystallised yet.

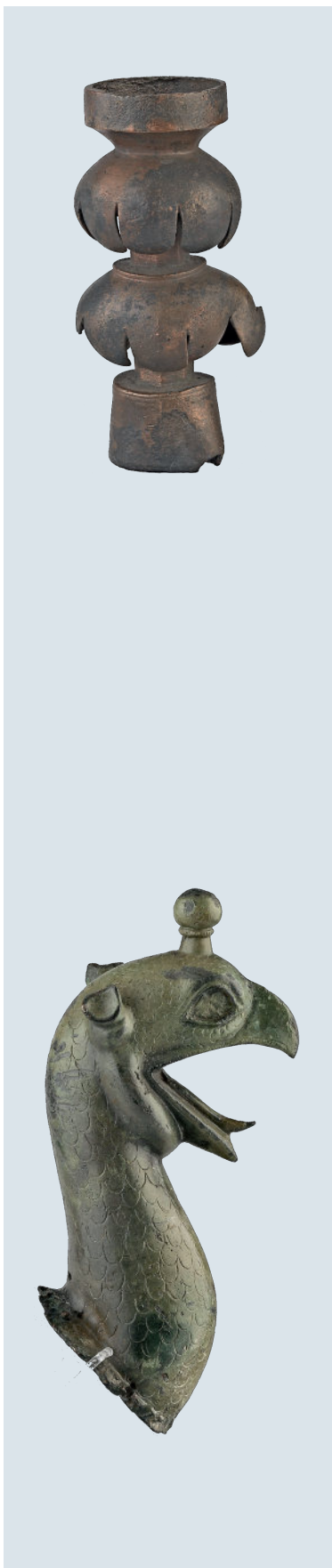
Comments - bibliography

The presence of a skyphos with an 'exotic' and surely eastern representation within a burial falls within a wider trend of burial practices in Athens at the time. Attic Geometric representational art in pottery and other artefacts is inspired by the art of the East, such as gold bands and ivory figurines of Astarte. The presence of burial offerings with clear eastern influences has been interpreted as an attempt of the 'old' ruling class to establish their position not only in Athens but also in association to other city-states, as well as showing their acquaintance with new art trends. The presence of the skyphos EAM 784 in a burial of the late 8th c. BC at the Athenian Kerameikos, incorporates this burial to this new trend, which is characterised by the influx of eastern elements in art and life in general.

Verdélis 1951, 18-19, fig. 11 • Carter 1972, 46, pl. 11, b-c • N. Kourou, M. Komvou & St. Paftopoulou, *LIMC* II, 1, 1984, 959 (Athina, no. 15).

Anastasia Gadoulou

96. Τμήμα Λυχνοστάτη

Ακρόπολη των Αθηνών.
Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο,
ΕΑΜ Χ6720.
7^{ος} αι. π. Χ.
Ύψος: 14 εκ.
Χαλκός.

Προέρχεται από τη βάση λυχνοστάτη. Αποτελείται από ένα κεντρικό οκταγωνικό στέλεχος, το οποίο φέρει στο κέντρο δύο ανεστραμμένους κάλυκες ανθέων με οκτώ πέταλα και απολήγει σε κυλινδρικό στέλεχος κοίλο στο εσωτερικό. Στο άνω κυκλικό τμήμα θα υπήρχαν τρία στελέχη με ελικοειδείς απολήξεις που θα στερέωναν κυκλική στεφάνη για τη στήριξη του λύχνου ή της δάδας

Σχόλια - βιβλιογραφία

Ο τύπος αυτός του λυχνοστάτη θεωρείται κυπριακός, γιατί αποτελεί αγαπητό ανάθημα στα ιερά του νησιού και συχνά κτέρισμα σε τάφους της Κύπρου. Στον ελλαδικό χώρο τέτοιοι λυχνοστάτες έχουν βρεθεί κυρίως στη Σάμο και στη Ρόδο. Ο τύπος διαδόθηκε ευρέως σε όλη τη Μεσόγειο, όπως αποδεικνύεται από τα παραδείγματα που βρέθηκαν σε ιερά της Συροπαλαιστίνης, αλλά και της Ετρουρίας και της Ιβηρικής Χερσονήσου.

De Ridder 1896, 131, αρ. 403 • Scholl 2006, 159, αρ. 131 • Fontan et Le Meaux (eds.) 2007, 338, αρ. 156.

Νομική Παλαιοκρασσά

97. Προτομή γρύπα

Τσοτύλι Κοζάνης.
Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο,
ΕΑΜ Χ15205.
Τέλη 7^{ου} αι. π. Χ.
Ύψος: 12,5 εκ.
Χαλκός.

Η μορφή φέρει όλα τα τυπικά χαρακτηριστικά της εποχής. Αναπτύσσεται σε σχήμα S, έχει ανοιχτό ράμφος, μακριά μυτερή γλώσσα, που εξέρχεται από το ανοικτό στόμα, οφθαλμούς, που τονίζονται από τα ανάγλυφα βλέφαρα και θα έφεραν ένθετη ίριδα, όρθια αυτιά, απόφυση σε μορφή μήκωνος στην κορυφή του κεφαλιού, το λεγόμενο «ρόπαλο», και εγχάρακτες φολίδες σε όλη την επιφάνεια. Στη δισκοειδή βάση υπάρχουν οπές για την προσήλωση της μορφής στον ώμο του αγγείου. Στο εσωτερικό είναι κοίλος.

Σχόλια - βιβλιογραφία

Ο γρύπας κοσμούσε τον ώμο λέβητα. Τα μυθικά αυτά όντα με σώμα λέοντος και κεφαλή αετού, ήταν ανατολικής προέλευσης και είχαν αποτροπαικό χαρακτήρα. Οι χάλκινοι λέβητες με προτομές γρυπών εισήχθηκαν στον ελλαδικό χώρο από την Ανατολή τον 8^ο αι. π.Χ. Με το πέρασμα των ετών, ωστόσο, και με την ανάπτυξη της χαλκουργίας, οι Έλληνες τεχνίτες, ενώ αρχικά μιμούνταν στα έργα τους τις μυθικές μορφές της Ανατολής, στη συνέχεια τους απέδωσαν καθαρά ελληνικό ύφος. Οι προτομές στην πλειονότητά τους κα-

96. Fragment of a lamp stand

Athenian Acropolis.
National Archaeological Museum,
EAM X6720.
7th c. BC.
Height: 14 cm.
Bronze.

It belonged to the base of the lamp stand and it consists of a central octagonal shaft which bears two reverse flower buds at midpoint and terminates in a concave hollow shaft. Three stems with spirals would have been present on the upper cyclical part that would support the ring where the lamp was placed.

Comments - bibliography

This type of lamp stand is considered Cypriot as it was a popular votive offering in the island's sanctuaries and a common burial offering in Cypriot graves. Similar examples have been found mainly in the islands of Samos and Rhodes. The type spread across the Mediterranean as indicated by the examples found in sanctuaries of Syro-Palestine, as well as of Etruria and Iberia.

De Ridder 1896, 131, no. 403 • Scholl 2006, 159, no. 131 • Fontan et Le Meaux (eds.) 2007, 338, no. 156.

Nomiki Palaiokrassa

97. Bust of a griffin

Tsotyli, Kozani prefecture.
National Archaeological Museum,
EAM X15205.
Late 7th c. BC.
Height: 12.5 cm.
Bronze.

The figure bears all typical characteristic of its era. The figure's form is S-shaped, with open beak, long tongue pulled out, eyes accentuated by relief eyelids and inlaid irises, pointed ears, a club-shaped protrusion on the head and incised foliated motif on the whole surface. Holes on the disk-shaped base helped fasten the hollow figure on the shoulder of a vessel. The interior is concave.

Comments - bibliography

The griffin adorned the shoulder of a lebes. These mythical creatures of eastern origin with a lion's body and an eagle's head had apotropaic attributes. Bronze lebetes with griffin busts were imported in Greece from the East in the 8th c. BC. Greek craftsmen copied the eastern prototypes of mythical creatures at first, but through the course of time these artefacts acquire a more Greek character. The busts were generally cast, especially from the mid-7th c. BC, but there are several early examples of ham-

τασκευαζόταν με την τεχνική της χύτευσης, ιδίως από τα μέσα του 7^{ου} αι. π.Χ., ενώ υπάρχουν και κάποια συνήθως πρωιμότερα παραδείγματα, κατασκευασμένα με σφυρηλάτηση. Τέτοιοι λέβητες συνήθως απαντούν ως αναθήματα στα ιερά. Το πλήθος των προτομών γρυπών που βρέθηκαν στο ιερό της Ήρας στη Σάμο και στο ιερό του Διός στην Ολυμπία επιβεβαιώνουν τη φήμη του νησιού ως κέντρου παραγωγής χάλκινων έργων ήδη από τον 8^ο και 7^ο αι. π.Χ. και την ύπαρξη σημαντικού εργαστηρίου και στην Ολυμπία. Ανάλογα αναθήματα υπήρχαν και στους Δελφούς, στην Ακρόπολη των Αθηνών και αλλού. Ίσως αποτελεί έργο πελοποννησιακού εργαστηρίου.

Σταμπολίδης (επιμ.) 2003, 427, αρ. 709 [Ρ. Προσκυνητοπούλου]. Γενικώς για τους γρύπες: Herrmann 1979, 161, σημ. 3, Akurgal 1992, 33-52.

Νομική Παλαιοκρασά

mered ones. Such lebetes were usually votive offerings in sanctuaries. The multitude of griffin busts found at the sanctuary of Hera at Samos and the sanctuary of Zeus at Olympia confirm the former's reputation as a major centre of bronze-working already in the 8th and 7th c. BC and the existence of an important workshop in the latter. Similar votive offerings have been found at Delphi, the Athenian Acropolis and elsewhere. This example is probably the product of a Peloponnesian workshop.

Stampolidis (ed.) 2003, 427, no. 709 [R. Proskinitopoulou]. For griffins in general: Herrmann 1979, 161, note 3, Akurgal 1992, 33-52.

Nomiki Palaiokrassa

98. Φιάλη

Δελφοί, Ιερό της Αθηνάς Pronaia.
Αρχαιολογικό Μουσείο Δελφών, 4463.
7^{ος} αι. π.Χ.
Ύψος: 6 εκ., μέγ. διάμ. χείλους: 17,2 εκ.
Χαλκός.

Σώμα ημισφαιρικό. Στον πυθμένα της φιάλης, γύρω από χαμηλότατο ομφαλό, διατάσσονται πέταλα ρόδακα. Στο σώμα με έκκρουστη τεχνική αποδίδεται η πολιορκία μιας πόλης. Πάνω στα τείχη απεικονίζονται τέσσερις τοξότες μαχόμενοι κατά των εισβολέων που προσπαθούν με κλίμακες να καταλάβουν την ακρόπολη. Η παράσταση ολοκληρώνεται με την απεικόνιση φτερωτής σφίγγας που οδηγεί άρμα.

Σχόλια - βιβλιογραφία

Θεωρείται έργο κυπριακού εργαστηρίου με έντονες επιρροές από την αιγυπτιακή και φοινικική τέχνη.

Perdrizet 1908, 23-25 • Rolley 1991, 156-158.

Ανθούλα Τσαρούχα

98. Bowl (phiale)

Delphi, phiale Sanctuary of Athena Pronaia.
Archaeological Museum of Delphi, 4463.
7th c. BC.
Height: 6 cm, max. rim diam.: 17.2 cm.
Bronze.

Hemispherical body. At the centre of the bowl rosette petals encircle a very shallow omphalos. The hammering technique was used on the vessel's body to depict four archers defending an acropolis against invaders who attempt to climb with ladders. The representation concludes with a winged sphinx drawing a chariot.

Comments - bibliography

Considered the product of a Cypriot workshop with strong Egyptian and Phoenician influences.

Perdrizet 1908, 23-25 • Rolley 1991, 156-158.

Anthoula Tsaroucha

99. Φτερωτή μορφή Σειρήνας

Δελφοί. Εντοπίστηκε στο Ιερό του Απόλλωνα, κοντά στη Στοά των Αθηναίων.

Αρχαιολογικό Μουσείο Δελφών, 851.

7^{ος} αι. π.Χ.

Σωζ. πλάτος: 10 εκ.

Όστρεο *tridacna* υπόλευκου χρώματος.

Το πρόσωπο αποδίδεται τριγωνικό με ανάγλυφη μύτη. Τα χαρακτηριστικά του προσώπου, η κόμη και η διακόσμηση της καλύπτρας που φέρει η μορφή στην κεφαλή, αποδίδονται εγχάρακτα. Η καλύπτρα κοσμεύεται με φύλλα λωτού, γλωσσοειδή κοσμήματα και μια ανδρική μορφή (βασιλιά ή θεού). Οι λεπτομέρειες της διακόσμησης τονίζονται με ερυθρό και κίτρινο χρώμα.

Σχόλια - βιβλιογραφία

Στα εργαστήρια της Συρίας και της Παλαιστίνης, γύρω στον 7^ο αι. π.Χ., ένα πολύτιμο υλικό, τα όστρεα *tridacna* που προέρχονται από την Ερυθρά θάλασσα και τον Ινδικό ωκεανό, αποτέλεσαν για μικρό χρονικό διάστημα, αντικείμενα κατεργασίας για την κατασκευή κυρίως αγγείων κοσμητικών υλών. Η φτερωτή Σειρήνα από τους Δελφούς μπορεί να συγκριθεί με ανάλογα παραδείγματα από το Ηραίο της Σάμου.

Perdrizet 1908, 22 • Rolley 1991, 14. Βλ. επίσης Σταμπολίδης (επιμ.) 2003, 503, αρ. 952 [Μαρία Βιγλάκη]. Για παραδείγματα από τη Ρόδο βλ. Boardman 1980, 72, που προέρχονται από τα συροπαλαιστινιακά εργαστήρια.

Ανθούλα Τσαρούχα

100. Φιάλη

Ιδαίον Άντρο.

Αρχαιολογικό Μουσείο Ηρακλείου, Χ29.

Ύστερη Γεωμετρική περίοδος.

Ύψος: 31 εκ., διάμ. χείλους: 19,9 εκ.

Χαλκός οξειδωμένος με πράσινη πάτινα.

Χάλκινη φιάλη με διακόσμηση από τρεις εγχάρακτες ζώνες με πλοχμό στον πυθμένα και τέσσερις ανδρικές σφίγγες με γένη στην περιφέρεια, ανάμεσα στις οποίες φυτική διακόσμηση από έξι παπύρους με ανοιχτά και κλειστά άνθη. Πάνω στο κεντρικό κλειστό άνθος των παπύρων σκαρβαίος με ανοιχτά φτερά, ενώ στα πλευρικά άνθη φίδια με στέμματα από ηλιακούς δίσκους.

Σχόλια - βιβλιογραφία

Έργο αιγυπτιαζουσας φοινικικής τεχνοτροπίας που παραπέμπει στη χαλκουργία και την ελεφαντουργία του Aslan Tash και της Nimrud κατά την περίοδο του Σαργκόν Β'. Το έργο θεωρείται εισαγμένο χωρίς να μπορεί να αποκλειστεί η πιθανότητα να φτιάχτηκε από κρητικό καλλιτέχνη με φοινικικά πρότυπα.

Σταμπολίδης & Καρέτσου (επιμ.) 1998, 126, 249, αρ. 308 [Αλεξάνδρα Καρέτσου] • Hoffman, 1997, 11.

Μαρία Κυρίμη

99. Winged Siren

Delphi, Sanctuary of Apollo, near the Stoa of the Athenians.

Archaeological Museum of Delphi, 851.

7th c. BC.

Surviving width: 10 cm.

Pale white *tridacna* shell.

The face is triangular with a relief nose. The facial features, the hairstyle and the head-dress are incised. Lotus leaves, tongue-shaped ornaments and a male figure (either a king or a god) decorate the head-dress. Details are accentuated by the use of red and yellow paint.

Comments - bibliography

The *tridacna* sea shells, a precious material coming from the Red Sea and the Indian Ocean were used for a short period of time for the production of cosmetics vessels in Syrian and Palestinian workshops in the 7th c. BC. The winged Siren of Delphi can be compared to similar examples from the Heraion at Samos.

Perdrizet 1908, 22 • Rolley 1991, 14. See also Stampolidis (ed.) 2003, 503, no. 952 [Maria Viglakis]. For examples from Syro-Palestinian workshops in Rhodes, see Boardman 1980, 72.

Anthoula Tsaroucha

100. Bowl (phale)

Idaean Cave.

Archaeological Museum of Herakleion, X29.

Late Geometric period.

Height : 31 cm, rim diam.: 19.9 cm.

Oxidised bronze with green patina.

Bronze bowl decorated in the interior with three incised zones of garlands and four bearded male sphinxes along the periphery with six papyri between them bearing open or closed buds. Above the central closed papyrus bud a scarab with open wings and snakes with sun-disks above each side flower.

Comments - bibliography

A Phoenician product of Egyptian influence that refers to the bronze- and ivory-working of Aslan Tash and Nimrud during the reign of Sargon II. The bowl is considered an imported without excluding the possibility to have been produced by a Cretan craftsman based on Phoenician prototypes.

Σταμπολίδης & Καρέτσου (επιμ.) 1998, 126, 249, no. 308 [Αλεξάνδρα Καρέτσου] • Hoffman, 1997, 11.

Maria Kyrimi

101. Ανεικονική ταφική στήλη (cippus)

Μεσαμπελιές Ηρακλείου, οικόπεδο Κισσανδράκη
Επιγραφικό Μουσείο,
Αρχαιολογικό Μουσείο Ηρακλείου, Γ 1125.
Μεσογεωμετρική / Υστερογεωμετρική περίοδος
(790-710 π.Χ.).
Ύψος: 79 εκ., πλάτος: 33 εκ., πάχος: 20 εκ.
Πωρόλιθος(;) με αδροδουλεμένη επιφάνεια.
Ακέραιη.

Ανεικονική ταφική στήλη ορθογώνιου παραλληλεπίπεδου σχήματος με στενότερη ορθογώνια άνω απόληξη. Στην πρόσθια όψη κοιλότητα από την οποία ξεκινούν δύο συμμετρικές καμπύλες αυλακώσεις, που απολήγουν στο περιχέιλωμα της άνω απόληξης.

Σχόλια - βιβλιογραφία

Σταμπολίδης & Καρέτσου (επιμ.) 1998, 276 αρ. 348 [Αλεξάνδρα Καρέτσου & Νότα Κούρου] • Kourou & Karetso 1998, 243- 255. Για παράλληλα βλ. Moscati (ed.) 1988, Tore 1992, Bisi 1967, Tusa 1976.

Μαρία Κοκοσάλη

101. Abstract funerary stele (cippus)

Mesambelies, Herakleion, Kissandraki plot
Epigraphical Museum,
Archaeological Museum of Herakleion, Γ 1125
Middle Geometric / Late Geometric period
(790-710 BC)
Height: 79 cm, width: 33 cm, thick: 20 cm.
Poros limestone(;) with coarsely treated surface. Complete.

Rectangular abstract funerary stele with a narrower rectangular finial. On the front side two symmetrical curves emerge from the periphery of a round cavity, reaching the upper edge of the stele.

Comments - bibliography

Σταμπολίδης & Καρέτσου (επιμ.) 1998, 276 no. 348 [Αλεξάνδρα Καρέτσου & Νότα Κούρου] • Kourou & Karetso 1998, 243-255. For parallels, see Moscati (ed.) 1988, Tore 1992, Bisi 1967, Tusa 1976.

Maria Kokosali

102. Ανθρωπόμορφη ταφική στήλη (cippus)

Κνωσός, ανασκαφή Βενιζέλειου Νοσοκομείου.
ΚΓ' ΕΠΚΑ, Γ 1126.
Πρώιμη Ανατολίζουσα περίοδος.
Ύψος: 44 εκ., πλάτος: 24 εκ., πάχος: 15,5 εκ., μεγ. πλ. κεφαλιού: 15 εκ.
Πωρόλιθος.

Το κεφάλι διαχωρίζεται σαφώς από το σώμα με έντονο περίγραμμα του τριγωνικού προσώπου. Από τα χαρακτηριστικά του προσώπου διακρίνονται τα μεγάλα αμυγδαλόσχημα μάτια με φρύδια που οξύνονται στο μέσον και το κλειστό με σφιγμένα χείλη στόμα. Ημίεργο.

Σχόλια - βιβλιογραφία

Οι φοινικικές στήλες εμφανίζουν μια ευρεία τυπολογία στον χώρο της ανατολικής Μεσογείου από την 1^η χιλιετία π.Χ. Στην Κρήτη κατά τον 8^ο και 7^ο π.Χ. αι. εντοπίζονται δείγματα φοινικικών cippi στην Ελεύθερνα και Κνωσό, οι οποίες αποτελούν ισχυρές μαρτυρίες φοινικικής κατοίκησης στην Κρήτη.

Βλ. σχετικά Stambolidis 1990 • Stambolidis & Kotsonas 2006 • Σταμπολίδης & Καρέτσου (επιμ.) 1998 • Kourou & Grammatikaki 1998.

Μαρία Κυρίμη

102. Human-shaped funerary stele (cippus)

Knossos, Venizeleion Hospital excavations.
23rd EPCA, Γ 1126.
Early Orientalising era.
Height : 44 cm, width: 24 cm, thickness: 15.5 cm, max. head width: 15 cm.
Poros limestone.

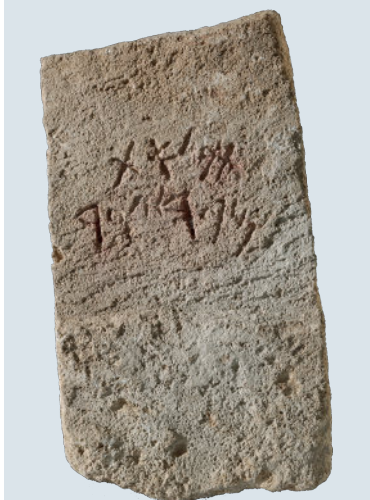
The head is clearly separated from the rest of the body with a bold triangular outline. The large almond-shaped eyes are discerned with eyebrows and a closed mouth. Half-finished.

Comments - bibliography

Phoenician cippi present a wide typology in the eastern Mediterranean from the 1st millennium BC. Examples of Phoenician cippi are found in Crete in the 8th and 7th c. BC at Eleftherna and Knossos, which strongly testify for a Phoenician habitation on the island.

See Stambolidis 1990 • Stambolidis & Kotsonas 2006 • Σταμπολίδης & Καρέτσου (επιμ.) 1998 • Kourou & Grammatikaki 1998.

Maria Kyrimi

Μεσογειακό εμπόριο
Mediterranean trade

103. Φοινικική στήλη (cippus)

Ελεύθερνα, Νεκρόπολη Ορθής Πέτρας.
Αποθήκη Αρχαιολογικού Μουσείου Ρεθύμνου, Λ3139.
Υστερος 8^{ος} (?) / 7^{ος} αι. π.Χ.
Ύψος: 58 εκ., πλάτος: 38 εκ., πάχος: 18 εκ.
Ασβεστόλιθος.
Σπασμένα τμήματα της επίστεψης. Αποκρούσεις στις γωνίες της βάσης και κατά τόπους στην ταϊνία.
Μονολιθικό cippus τύπου «tanit». Τραπεζοειδής υψηλός κορμός που επιστέφεται από έξεργη παραλληλεπίπεδη ταϊνία. Μικρό τμήμα του cavetto διατηρείται πάνω από την ταϊνία.

Σχόλια - Βιβλιογραφία

Ανάλογοι τύπου cippi (αλλά και βάσεις) έχουν εντοπισθεί στην περιοχή της αρχαίας Φοινίκης (Akko/Dor) καθώς και σε περιοχές της δυτικής εξάπλωσης των Φοινίκων (Καρχηδόνα, Σικελία, Σαρδηνία). Για μια πρώτη παρουσίασή του βλ. Stampolidis 2003a, 221 κ.εξ., όπου και για άλλου είδους φοινικικά cippi. Επίσης, Σταμπολίδης 2004, αρ. 257. Για το παλαιότερα ευρεθέν cippus της Ελεύθερνας βλ. Stampolidis 1990.

Αδημοσίευτο

Νικόλαος Σταμπολίδης

104. Λίθινη στήλη

Λίβανος.
Αρχαιολογικό Μουσείο του Αμερικανικού Πανεπιστημίου της Βηρυτού, 06.2.
Εποχή Σιδήρου II (8^{ος}-7^{ος} αι. π.Χ.).
Ύψος: 51 εκ., πλάτος: 26 εκ.
Αμμόλιθος.
Φοινικική στήλη, ακανόνιστου ορθογώνιου σχήματος με φοινικική επιγραφή σε δυο γραμμές, συμπεριλαμβανομένων ένδεκα αλφαβητικών γραμμάτων με ερυθρή βαφή:

TKL[]T όριο των προσφορών (?)
MDR Y[]R της αφιερωμένης (?) δασώδους
περιοχής

Αδημοσίευτο

Leila Badre

105. Χαναναϊτικός Αμφορέας

Κορμός Οικία Χ.
ΚΓ' ΕΠΚΑ.
ΑΜΗ Π 30421.
Μέσα σε σύνολο Υστερομινωικής III Α1.
Αρχές 14^{ου} αι π.Χ.
Ύψος: 61 εκ., μέγ. διάμ.: 34,5 εκ.,
διάμ. χείλους: 11,8 εκ.
Γκριζος πηλός με εγκλείσματα άμμου και μίκα.
Σκούρα καστανέρυθρη βαφή. Συγκολλημένος και συμπληρωμένος κατά τόπους.
Σώμα οξυπύθμενο που καταλήγει σε στενή κυρτή βάση. Ώμοι γωνιώδεις από όπου ξεκινούν οι κάθετες ταινιωτές λαβές που προσφύονται στην κοιλιά. Ανάγλυφος δακτύλιος σχηματίζει το

103. Phoenician stele (cippus)

Eleftherna, Orthe Petra necropolis.
Archaeological Museum of Rethymnon storeroom, Λ3139.
Late 8th (?) / 7th c. BC.
Height: 58 cm, width: 38 cm, thickness: 18 cm.
Limestone.
Fragmented finial. Wears on the corners and elsewhere.

The stele is a monolithic cippus of the Tanit type. Tall trapezoid body crowned by a high relief band. Part of the cavetto survives above the band.

Comments - bibliography

Similar cippi (and also their bases) have been found in Phoenicia (Akko/Dor) and in western areas with Phoenician presence (Carthage, Sicily, Sardinia). For a preliminary presentation, see Stampolidis 2003a, 221 ff., with reference to other types of cippi. See also Σταμπολίδης 2004, no. 257. For the previously found cippus at Eleftherna, see Stampolidis 1990.

Unpublished

Nikolaos Stambolidis

104. Stone stele

Lebanon.
Archaeological Museum of the American University of Beirut, 06.2.
Iron Age II (8th-7th c. BC).
Height: 51 cm, width: 26 cm.
Sandstone.
Phoenician stele of irregular rectangular shape with a Phoenician inscription in two lines, including eleven alphabetic letters in red paint:

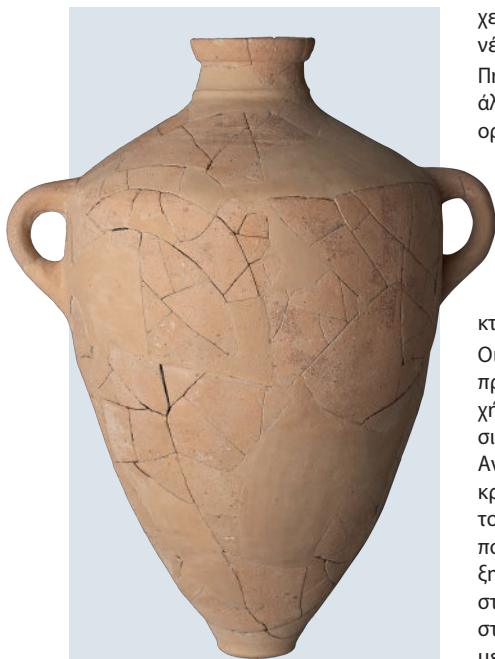
TKL[]T amount of offerings (?)
MDR Y[]R of the dedicated (?)
woodland

Unpublished

Leila Badre

105. Canaanite amphora

Kommos, House X.
23rd EPCA.
ΑΜΗ Π 30421.
Within a Late Minoan III A1 context.
Early 14th c. BC.
Height: 61 cm, max. diam.: 34.5 cm, rim diam.: 11.8 cm.
Grey clay with sand and mica. Dark red-brown paint. Mended and restored.
Piriform body with a narrow base. Carinated shoulder and strap handles from shoulder to body. A relief ring forms the rim. Traces of crossed red-brown decorative bands survive.

χείλος. Διακρίνονται ίχνη διακόσμησης με καστανέρυθρες διασταυρούμενες ταινίες.

Πηλός της νότιας Χαναάν. Βρέθηκε μαζί με πολλά άλλα αγγεία τα περισσότερα τοπικής παραγωγής, ορισμένα όμως εισηγμένα από την Ανατολή, όπως ένας κυπριακός πίθος (Π 30422). Ο σχετικός πλούτος της οικοσκευής του κτιρίου και η ποικιλία των εισηγμένων αντικειμένων κατά την M. C. Shaw δείχνουν ότι οι ένοικοι του σπιτιού ανήκουν στις ηγετικές ομάδες του Κομμού και ίσως συνδέονταν με τη διοίκηση των μεγάλων κτηρίων στα νότια της Οικίας Χ.

Οι χαναανίτικοι αμφορείς, αγγεία μεταφοράς προϊόντων έφθαναν στην Κρήτη από την περιοχή της Συροπαλαιστίνης μέσω του κύριου θαλάσσιου δρόμου που συνέδεε το Αιγαίο με την Εγγύς Ανατολή από την Εποχή του Χαλκού και συγκεκριμένα μέσω Κύπρου, Καρπάθου και Κάσου. Με τους χαναανίτικους αμφορείς μεταφερόταν μια ποικιλία προϊόντων όπως αρωματικά είδη, αποξηραμένοι καρποί, λάδι, κρασί, μπύρα, μέλι, παστό ψάρι ακόμα και χάνδρες κοσμημάτων ή χρωστική ύλη. Διακρίνονται δυο κατηγορίες ανάλογα με την περιοχή προέλευσης τους. Η βόρεια (Ρας-Σάμρα έως Άκκο) και η νότια (Γιάφφα ως Γάζα). Τέτοιοι αμφορείς στην Κρήτη έχουν βρεθεί στη Ζάκρο, στον Πόρο Ηρακλείου, στην Κνωσό, στα Χανιά και στον Κομμό, δηλαδή στις θέσεις των κύριων μινωικών λιμανιών (Σταμπολίδης & Καρέτσου (επιμ.) 1998 56, αρ. 2 [Νότα Δημοπούλου].

Σχόλια - βιβλιογραφία

Shaw & Shaw 1993, 160 • Watrous 1992, 110 αρ. 1951, 160 πιν. 53 σχ. 72 • Σταμπολίδης (επιμ.) 2003, 224, αρ. 1, [Joseph W. Shaw] • Σταμπολίδης & Καρέτσου (επιμ.) 1998, 57, αρ. 3 [Joseph W. Shaw]

Μαρία Κοκοσάλη

106. Χαναανίτικος αμφορέας

Αττική, θολωτός τάφος Μενιδίου.
Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, ΕΑΜ Π2016
13^{ος} αι. π.Χ.

Υψος: 50,5 εκ., διάμ. βάσης: 4,5 εκ.,
διάμ. στομίου: 10,5 εκ., μέγ. διάμ. (χωρίς λαβές):
24,7 εκ., πάχος χείλους: 11 εκ.
Πηλός ερυθρωπός με πολλά εγκλείσματα.

Τροχήλατος αμφορέας. Το σώμα ακέραιο, στόμιο και ώμος συγκολλημένα και συμπληρωμένα. Σώμα οξυπύθμενο, ώμος οριζόντιος με έντονη γωνίωση ως προς το σώμα, χείλος αποστρογγυλεμένο, δύο κάθετες λαβές. Στη μία λαβή εγχάρακτο τραπέζιο, σημείο κεραμεία. Εσωτερικά και εξωτερικά ο αμφορέας καλύπτεται από αραιό λευκωπό έως ωχροκίτρινο αλείφωμα.

Σχόλια - βιβλιογραφία

Εισηγμένος από τη Συροπαλαιστίνη. Βρέθηκε μαζί με άλλους τρεις χαναανίτικους αμφορείς στον ιδιαίτερα πλούσιο θολωτό τάφο του Μενιδίου, στο βόρειο άκρο της Αττικής. Οι χαναανίτικοι αμφορείς είναι τα δημοφιλέστερα εισηγμένα αγγεία στον αιγαιακό χώρο, και χρησίμευαν για την αποθήκευση και μεταφορά υγρών και

South Canaanite clay. Found among many vessels, mostly local productions but also several imports, such as a Cypriot pithos (Π 30422). According to M. C. Shaw, the building's opulence and the variety of imported artefacts show that the residents belonged to the elite of Kommos and were perhaps associated with the administration of the large buildings south of House X.

Canaanite amphorae, as transport vessels, reached Crete from Syro-Palestine through the main sea route that connected the Aegean with the Near East since the Bronze Age, specifically via Cyprus, Karpathos and Kasos. The Canaanite amphorae carried a variety of products, such as perfumes, dried fruit and nuts, oil, wine, beer, honey, salted fish, even jewellery beads or pigments for dyeing. There are two types according to their place of origin. The northern (Ras-Shamra to Akko) and the southern (Jaffa to Gaza). In Crete, such amphorae have been found at Zakros, Poros at Herakleion, Knossos, Chania and Kommos, which were all important Minoan ports (Σταμπολίδης & Καρέτσου (eds.) 1998 56, no. 2 [Νότα Δημοπούλου].

Comments - bibliography

Shaw & Shaw 1993, 160 • Watrous 1992, 110 no. 1951, 160 pl. 53 fig. 72 • Stampolidis (ed.) 2003, 224, no. 1, [Joseph W. Shaw] • Σταμπολίδης & Καρέτσου (επιμ.) 1998, 57, no. 3 [Joseph W. Shaw]

Maria Kokosali

106. Canaanite amphora

Attica, Menidi Tholos tomb.
National Archaeological Museum,
ΕΑΜ Π2016.
13th c. BC.

Height: 50.5 cm, base diam.: 4.5 cm,
rim diam.: 10.5 cm, max. diam. (without
handles): 24.7 cm, rim thickness: 11 cm.
Reddish clay with many inclusions.

Wheelmade amphora. Complete body, rim and shoulder mended and restored. Piriform body, horizontal carinated shoulder, rounded rim, two vertical handles. An incised trapezium on one handle as a potter's mark. The amphora's interior and exterior is covered by a thin buff white slip.

Comments - bibliography

Imported from Syro-Palestine. Found with three other Canaanite amphorae in the exceptionally rich Tholos tomb at Menidi, in the northernmost part of Attica. Canaanite amphorae are the most common imported vessels in the Aegean and were used to store and transport liquid and

στερεών αγαθών (κρασί, λάδι, μέλι, ελιές, ρητίνες, ακόμα και μικρά αγγεία και χάνδρες). Στο Αιγαίο φτάνουν δύο τύποι αμφορέων, αυτός με τους αποστρογγυλεμένους ώμους και ο τύπος με τους γωνιώδεις ώμους, που καλύπτουν χρονικά τον 14^ο και 13^ο αι. π.Χ., τους αιώνες δηλαδή εξάπλωσης της μυκηναϊκής εμπορικής δραστηριότητας και εντατικής επικοινωνίας. Ο συγκεκριμένος ανήκει στον οξυπύθμενο τύπο με τον γωνιώδη ώμο που χαρακτηρίζει και το ναυάγιο του Ulu Burun. Στον ελληνικό χώρο ο τύπος αυτός απαντάται σε ταφικά και οικιστικά περιβάλλοντα σε Πελοπόννησο, Αττική και Κρήτη. Στον συγκεκριμένο τάφο οι αμφορείς ενδεχομένως να είχαν τοποθετηθεί όχι ως απλά δοχεία προσφορών, αλλά ως αντικείμενα εξωτικά, σύμβολα κύρους του νεκρού.

Lolling 1880, 24, πίν. IX2 • Cline 1994, αρ. 298 • Σταμπολίδης (επιμ.) 2003, αρ. 3 [Λένα Παπάζογλου-Μανιουδάκη] • Aruz, Benzel & Evans 2008, 314-320.

Κατερίνα Κωστάντη

solid goods (wine, oil, honey, olives, resins, even smaller vessels and beads). Two types of Canaanite amphorae are present in the Aegean, one with rounded and one with angular shoulders that cover the 14th and 13th c. BC, the era of Mycenaean trading activity and intensive contacts. This particular vessel belongs to the piriform type with the angular shoulder, also present in the Ulu Burun shipwreck. In Greece, similar amphorae have been found in burial or settlement contexts in the Peloponnese, Attica and Crete. In this burial, the amphorae could have been placed not merely as containers of offerings but as exotic objects, prestige items of the deceased.

Lolling 1880, 24, pl. IX2 • Cline 1994, no. 298 • Stampolidis (ed.) 2003, no. 3 [Lena Papazoglou-Manioudaki] • Aruz, Benzel & Evans 2008, 314-320.

Katerina Kostanti

107. Αποθηκευτικό αγγείο

Νότιος Λίβανος.
Αρχαιολογικό Μουσείο του Αμερικανικού Πανεπιστημίου της Βηρυτού, 927.
Εποχή Σιδήρου II.
Ύψος: 40 εκ., πλάτος: 23 εκ.
Πηλός.

Αμφορέας με οξυπύθμενη βάση, κυλινδρικό σώμα με γωνίωση στον ώμο, που καταλήγει σε κάθετο χείλος. Δύο μικρές δακτυλιόσχημες λαβές τοποθετημένες αμέσως κάτω από τον ώμο.

Αδημοσίευτο

Leila Badre

107. Storage jar

South Lebanon.
Archaeological Museum of the American University of Beirut, 927.
Iron Age II.
Height: 40 cm, width: 23 cm.
Clay.

Jar with pointed base, cylindrical body carinated at shoulder and narrowing to a vertical slightly rolled rim; two small loop handles attached just below the shoulder.

Unpublished

Leila Badre

108. Αποθηκευτικό αγγείο

Βηρυτός, «Φοινικική αποθήκη».
Αρχαιολογικό Μουσείο του Αμερικανικού Πανεπιστημίου της Βηρυτού, 643.1.
Εποχή Σιδήρου II.
Ύψος: 47 εκ., πλάτος: 24 εκ.
Πηλός.

Αμφορέας με οξυπύθμενη βάση, κυλινδρικό σώμα με γωνίωση στον ώμο, που καταλήγει σε κάθετο χείλος. Δύο μικρές δακτυλιόσχημες λαβές τοποθετημένες αμέσως κάτω από τον ώμο.

Σχόλια - βιβλιογραφία

Badre 1997, 80-82.

Leila Badre

108. Storage jar

Beirut, "Phoenician Warehouse".
Archaeological Museum of the American University of Beirut, 643.1.
Iron Age II.
Height: 47 cm, width: 24 cm.
Clay.

Jar with pointed base, cylindrical body carinated at shoulder and narrowing to a vertical slightly rolled rim; two small loop handles attached just below the shoulder.

Comments - bibliography

Badre 1997, 80-82.

Leila Badre

109. Φοινικικός αμφορέας

Αρχαία Μεθώνη, «Υπόγειο».
Αρχαιολογική Συλλογή Μακρυγιαλού Πιερίας
ΜΘ 2033.
Τέλη 8^{ου} αι π.Χ.
Ύψος: 53,4 εκ., διάμ. βάσης: 2,8 εκ.,
μέγ. διάμ.: 22,7 εκ., διάμ. χείλους: 9,4 εκ.
Πηλός.

Σχεδόν ακέραιος αμφορέας με στενό κυλινδρικό σώμα που στενεύει προς τα κάτω, μικρό κωνικό πόδι, ευρύ επικλινή ώμο, χαμηλό κατακόρυφο χείλος και δύο μικρές στρογγυλές λαβές. Περιμετρικά του σώματος, στο ύψος των λαβών, διακρίνονται σημάδια από σχοινιά, με τα οποία θα στερεωνόταν κατά τη μεταφορά. Εσωτερικά, κοντά στη βάση, σώζονται υπολείμματα από αδιάγνωστη ουσία.

Σχόλια - βιβλιογραφία

Ο αμφορέας αυτός ανήκει στον τύπο που ονομάζεται "torpedo" ή "sausage" και χρησιμοποιήθηκε για τη μεταφορά ή την αποθήκευση κρασιού. Τα χαρακτηριστικά του σχήματος δεν αφήνουν αμφιβολία για τη χρήση του: η διαμόρφωση του χείλους προσφέρει ασφαλές σφράγισμα, ενώ το επίμηκες σώμα με τη στενή βάση εξασφαλίζει σταθερότητα κατά τη θαλάσσια μεταφορά. Επιπλέον, τα αγγεία τοποθετημένα το ένα δίπλα στο άλλο ήταν δεμένα με σχοινιά, και οι μικρές στρογγυλές λαβές εξυπηρέτούσαν τη συγκεκριμένη χρήση, καθώς δεν φαίνεται να είναι κατάλληλες για ανάρτηση.

Ο τύπος φαίνεται ότι ανήκει σε μια οικογένεια φοινικικών αμφορέων που παρουσιάζει μικρές παραλλαγές. Παράγεται στην ανατολική Μεσόγειο και εξάγεται στην Κύπρο αλλά και στη Δύση. Οι περισσότεροι από τους αμφορείς αυτούς χρονολογούνται στο β' μισό του 8^{ου} αι π. Χ. Ο αμφορέας από τη Μεθώνη βρίσκει παράλληλα σε αμφορείς που βρέθηκαν σε όλη τη Μεσόγειο. Βλ. σχετ. Badre 1997 • Barako 2008 • Karageorghis 1970.

Αδημοσίευτο

Αθηνά Αθανασιάδου

110. Φοινικικός αμφορέας

Αρχαία Μεθώνη, «Υπόγειο».
Αρχαιολογική Συλλογή Μακρυγιαλού Πιερίας
ΜΘ 2034.
Τέλη 8^{ου} αι π.Χ.
Ύψος: 86 εκ., διάμ. βάσης: 4 εκ.,
μέγ. διάμ.: 25,6 εκ., διάμ. χείλους: 15,2 εκ.
Πηλός.

Τμήμα αμφορέα με στενό κυλινδρικό σώμα που στενεύει προς τα κάτω, μικρό κωνικό πόδι, ευρύ επικλινή ώμο, χαμηλό κατακόρυφο χείλος και δύο μικρές στρογγυλές λαβές.

Σχόλια - βιβλιογραφία

Βλέπε λήμμα αρ. 109.

Αδημοσίευτο

Αθηνά Αθανασιάδου

109. Phoenician amphora

Ancient Methone, "Basement".
Archaeological Collection of Makrygialos
Prefecture of Pieria ΜΘ 2033.
Late 8th c. BC.
Height: 53.4 cm, base diam.: 2.8 cm,
max. diam.: 22.7 cm, rim diam.: 9.4 cm.
Clay.

Almost complete amphora with narrow cylindrical body, small conical foot, wide carinated shoulder, low vertical rim and two small round handles. Traces of ropes can be seen on the body's perimeter near the handles, as the vessel would have been tied during transport. Traces of an unknown substance at the interior, near the bottom.

Comments - bibliography

This amphora belongs to the "torpedo" or "sausage" type and was used for transporting or storing wine. The shape's characteristics testify for its use: the rim offers secure sealing while the oblong body with the narrow base provides stability during sea travel. Furthermore, the amphorae placed next to each other were tied with ropes and the small round handles served that purpose as they were unfit for suspension.

The type appears to belong to a 'family' of Phoenician amphorae with minor variations. It was produced in the eastern Mediterranean and exported to Cyprus and the West. Most of these amphorae date to the second half of the 8th c. BC. Similar amphorae to the Methone example have been found throughout the Mediterranean. See Badre 1997 • Barako 2008 • Karageorghis 1970.

Unpublished

Athena Athanasiadou

110. Phoenician amphora

Ancient Methone, "Basement".
Archaeological Collection of Makrygialos
Prefecture of Pieria ΜΘ 2034.
Late 8th c. BC.
Height: 86 cm, base diam.: 4 cm,
max. diam.: 25.6 cm, rim diam.: 15.2 cm.
Clay.

Part of an amphora with narrow cylindrical body, small conical foot, wide carinated shoulder, low vertical rim and two small round handles.

Comments - bibliography

See entry no. 109.

Unpublished

Athena Athanasiadou

111. Φοινικικός αμφορέας

Αρχαία Μεθώνη, «Κτίριο Β».
Αρχαιολογική Συλλογή Μακρυγιαλού Πιερίας,
ΜΘ 3878.
Α' μισό 4^{ου} αι π.Χ.
Ύψος: 86 εκ., διάμετρος βάσης: 4 εκ.,
μέγ. διάμ.: 25,6 εκ., διάμ. χείλους: 15,2 εκ.
Πηλός.

Ακέραιος αμφορέας με ιδιαίτερα ψηλό και στενό κυλινδρικό σώμα που στενεύει προς τα κάτω, μικρό κυλινδρικό έμβολο, επικλινή ώμο που οδηγεί σε ευρύ στόμιο χωρίς ιδιαίτερη διαμόρφωση του χείλους και δύο κατακόρυφες ταινιωτές λαβές.

Σχόλια - βιβλιογραφία

Ο αμφορέας αυτός ανήκει στον τύπο που ονομάζεται "torpedo" ή "sausage" και χρησιμοποιήθηκε για την μεταφορά ή την αποθήκευση κρασιού. Ο τύπος φαίνεται ότι ανήκει σε μια οικογένεια φοινικικών αμφορέων που παρουσιάζει μικρές παραλλαγές. Παράγεται στην ανατολική Μεσόγειο και εξάγεται στην Κύπρο αλλά και στη Δύση. Οι περισσότεροι από τους αμφορείς αυτούς χρονολογούνται στο β' μισό του 8^{ου} αι π.Χ., ωστόσο μια αναβίωση του τύπου υπάρχει στον 5^ο και 4^ο αι π.Χ. Βλ. σχετ. Sagona 1982.

Αδημοσίευτο

Αθηνά Αθανασιάδου

111. Phoenician amphora

Ancient Methone, "Building B".
Archaeological Collection of Makrygialos
Prefecture of Pieria, ΜΘ 3878.
First half of the 4th c. BC.
Height: 86 cm, base diam.: 4 cm,
max. diam.: 25.6 cm, rim diam.: 15.2 cm.
Clay.

Complete amphora with particularly tall and narrow cylindrical body, small cylindrical base, carinated shoulder, wide rim and two vertical strap handles.

Comments - bibliography

This amphora belongs to the "torpedo" or "sausage" type and was used for transporting or storing wine. The type appears to belong to a 'family' of Phoenician amphorae with small variations. It was produced in the eastern Mediterranean and exported to Cyprus and the West. Most of these amphorae date to the second half of the 8th c. BC with a revival in the 5th and 4th c. BC. See Sagona 1982.

Unpublished

Athena Athanasiadou

112. Εμπορικός αμφορέας

Ιερισσός 1983, οικόπεδο 29, ταφή 2714-A104.
ΙΣΤ' ΕΠΚΑ, χωρίς αριθμό καταγραφής
(φυλάσσεται στο ΑΜΘ).
Τελευταίο τέταρτο 6^{ου} αι. π.Χ.
Ύψος σωζ.: 52 εκ., διάμ. χείλους: 13,6 εκ.,
μέγ. διάμ. σώματος: 38,2 εκ.
Πηλός με λεία επιφάνεια που καλύπτεται με
αραιό υπόλευκο επίχρισμα.

Σώζεται σε αποσπασματική κατάσταση, συγκολλημένος από αρκετά θραύσματα. Λείπουν μικρά τμήματα από το σώμα, τα οποία έχουν συμπληρωθεί με γύψο και ολόκληρη η βάση. Μικρές αποκρούσεις υπάρχουν στο χείλος. Η επιφάνειά του φέρει ίχνη διάβρωσης, ενώ ένα σημείο του σώματος είναι λίγο παραμορφωμένο. Ο λαιμός του είναι ελαφρώς συμπίεσμένος στο σημείο προσάρτησης των λαβών.

Έχει ιδιαίτερα τονισμένο χείλος με μορφή σπείρας που προεξέχει έντονα από το λαιμό, καθώς αναδιπλώνεται προς τα κάτω. Ο λαιμός είναι κυλινδρικός και στο σημείο ένωσης του με τον ώμο σχηματίζεται ένας πλαστικός δακτύλιος. Λίγο κάτω από το χείλος, στο ύψος των λαβών, υπάρχει μια οριζόντια αυλάκωση. Το σώμα του είναι αρκετά ευρύ, σχεδόν σφαιρικό. Οι ελλειψοειδείς διατομές λαβές, ξεκινούν λίγο επάνω από το μέσο του λαιμού και με τοξωτή διαμόρφωση καταλήγουν ελαφρώς λοξά στον ώμο του αγγείου, όπου και φέρουν εμπίεστες δακτυλίες. Στη μια όψη του λαιμού και στον ώμο υπάρχει dipinto

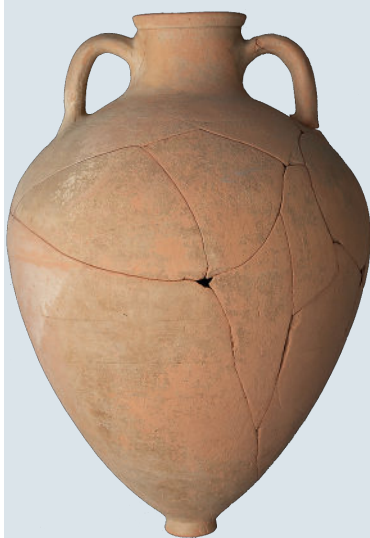
112. Trade amphora

Ierissos 1983, plot 29, grave 2714-A104.
16th EPCA, without inventory number
(stored at the A.M.Th.).
Last quarter of the 6th c. BC.
Height (surviving): 52 cm,
rim diam.: 13.6 cm, max. diam.: 38.2 cm.
Smooth clay covered by a thin white sli.

Preserved fragmentarily, mended and restored. Parts of the body and the whole base missing, completed with gypsum. The rim and the rest of the body are worn and part of the body is distorted. The neck is slightly compressed at the point of the handles. Accentuated rim in the form of a spiral that protruding from the neck as it rewinds backwards. Cylindrical neck with ridge at its base. A horizontal incision located just below the rim at the point of the handles. The body is wide, almost spherical. The handles, ellipsoid in section, start from the neck's midpoint and reach the vessel's shoulder, where they bear impressed finger marks. A purple dipinto of three letters (Ε Π V) is located on the neck and the shoulder.

Comments - bibliography

The amphora comes from a northeastern Aegean workshop, of the so-called 'Sami-an type' by Zeest

ιώδους χρώματος με τρία γράμματα: Ε Π V.

Σχόλια - βιβλιογραφία

Ο αμφορέας προέρχεται από εργαστήριο του νοτιοανατολικού Αιγαίου, του λεγόμενου «σαμιακού τύπου» της Zeest.

Φίλης 2011, 183-194, πίν. 60, αρ. κατ. Σ/Ζ-1. Για τους αμφορείς «σαμιακού τύπου της Zeest» βλ. Dupont 20032, 178-186, εικ. 23.10a («standard type»).

Κώστας Φίλης

113. Εμπορικός αμφορέας

Ιερισσός 1983, οικόπεδο 29, ταφή 2570 A37.

ΙΣΤ' ΕΠΚΑ (φυλάσσεται στο ΑΜΘ), I.13886.

Τέλη 6^{ου} - αρχές 5^{ου} αι. π.Χ.

Ύψος: 55 εκ., διάμ. σώματος: 38 εκ., διάμ. χείλους: 12,1, διάμ. βάσης: 6,1 εκατ.

Πηλός με επιφάνεια λεία που καλύπτεται με αραιό υπόλευκο επίχρισμα.

Συγκολλημένος από λίγα θραύσματα. Λείπουν ορισμένα μικρά τμήματα από το σώμα. Μικρές αποκρούσεις στο χείλος. Η επιφάνειά του είναι κατά τόπους διαβρωμένη.

Το χείλος του είναι τριγωνικής διατομής με ελαφρώς κεκλιμένη την επάνω επιφάνειά του και διαχωρίζεται από τον λαιμό με μια οριζόντια αυλάκωση. Ο λαιμός του είναι σχετικά κοντός, κυλινδρικός και διαχωρίζεται με σαφήνεια από τον ώμο. Το σώμα του είναι ωσειδές, με τη μέγιστη διάμετρο να βρίσκεται περίπου στο μέσο του. Οι ελλειψοειδείς διατομές λαβές ξεκινούν από το μέσο περίπου του λαιμού, υψώνονται ελαφρώς προς τα επάνω και στη συνέχεια με τοξωτή διαμόρφωση καταλήγουν στον ώμο, όπου και φέρουν εμπίστες δακτυλίες στη βάση τους. Η βάση του είναι δακτυλιόσχημη, στενή με κατακόρυφα τοιχώματα. Στην κάτω επιφάνειά της υπάρχει ρηχή βάθυνση με χαμηλή μαστοειδή απόφυση στο κέντρο της. Στο σημείο ένωσης της βάσης με το σώμα διακρίνεται ένας πολύ λεπτός πλαστικός δακτύλιος.

Σχόλια - βιβλιογραφία

Ο αμφορέας προέρχεται από αδιάγνωστο εργαστήριο του βόρειου Αιγαίου.

Dupont 2003, 186-190, Φίλης 2011 229-244, κυρίως 235-237, πίν. 71 (αρ. κατ. BA-3) • Φίλης υπό εκτύπωση.

Κώστας Φίλης

Φίλης 2011, 183-194, pl. 60, inv.no. Σ/Ζ-1. For Zeest's 'Samian type' amphorae, see Dupont 2003², 178-186, fig. 23.10a («standard type»).

Kostas Filis

113. Trade amphora

Ierissos 1983, plot 29, grave 2570 A37.

ΙΣΤ' ΕΠΚΑ (stored at the A.M.Th.), I.13886.

Late 6th - early 5th c. BC.

Height: 55 cm, max. diam.: 38 cm, rim diam.: 12.1 cm, base diam.: 6.1 cm.

Smooth clay covered by a thin white slip.

Mended from few fragments. Small parts of the body missing. The rim and the surface of the body worn.

The rim is triangular in section with its upper surface slightly curved and a horizontal groove separates it from the neck. The neck is relatively short, cylindrical and clearly differentiated from the body. The body is ovoid, with its maximum diameter at midpoint. The ellipsoide in section handles start from the neck's midpoint, slightly curving upwards and reach the shoulder, with impressed finger marks on their base. The vessel's ring base is narrow and vertical. A shallow deepening at the bottom has a small mastoid protuberance at its centre. A very thin ridge is located at the point where the base is attached to the body.

Comments - bibliography

The amphora comes from an unidentified northern Aegean workshop.

Dupont 2003, 186-190, Φίλης 2011 229-244, mainly 235-237, pl. 71 (inv.no. BA-3) • Φίλης in print.

Kostas Filis

114. Περίπλο σε μορφή κεφαλής κριού

Άγνωστη προέλευση.

Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης,
ΜΘ 15255.

4^{ος} αι. π.Χ.

Ύψος: 4 εκ., πάχος: 2,5 εκ.

Γυαλί.

Είναι κατασκευασμένο με την τεχνική της περιέλιξης σε ράβδο και διατηρεί στο κάτω μέρος του κυλινδρική κοιλότητα. Στην κορυφή του κεφαλιού υπήρχε δακτύλιος ανάρτησης, ο οποίος δεν σώζεται. Το κεφάλι είναι κατασκευασμένο από λευκό αδιαφανές γυαλί, ενώ τα κέρατα από βαθύ κυανό με ερυθρές γραμμώσεις. Τα μάτια είναι φτιαγμένα, επίσης, από βαθύ κυανό γυαλί με κίτρινο περίγραμμα.

Σχόλια - βιβλιογραφία

Πρόκειται για σπάνιο εύρημα. Ο τύπος ανάγεται σε καρχηδονικά πρότυπα. Αδάμ-Βελήνη (επιμ.) 2010, αρ. 385 [Ιγνατιάδου Δέσποινα]. Συνοπτικά για τη μακριά φοινικική παράδοση στην παραγωγή γυαλιού βλ. Uberti 1988. Για τον ιδιαίτερο ρόλο της Καρχηδόνας στην παραγωγή γυάλινων αντικειμένων, και κυρίως πολύχρωμων περιπτών, στην αρχαία Μεσόγειο βλ. Seefried 1982, Barthélemy 1992, Caubet, Fontan & Le Meaux 2007, 203. Κοντινό παράλληλο από τη Σαρδηνία σε Uberti 1988, 482, 712 αρ. 758, χρονολογείται στον 7^ο - 6^ο αι. π.Χ.

Ευαγγελία Στεφανή

114. Pendant in the shape of a ram's head

Unknown provenance.

Archaeological Museum of Thessaloniki,
MO 15255.

4th c. BC.

Height: 4 cm, width: 2.5 cm.

Glass.

The pendant is made by rod-forming (winding) and preserves a cylindrical cavity at the bottom. A suspension ring was located at the top, now missing. The head is made of opaque white glass and the horns of dark blue with red lines. The eyes are also made of dark blue glass with yellow outlines.

Comments - bibliography

This pendant is a rare find. The type derives from Punic prototypes. Adam-Veleni (ed.) 2010, no. 385 [Ignatiadou Despina]. For the long Phoenician tradition in glass production, see Uberti 1988. For Carthage's special role in glass production and mainly polychrome pendants in the ancient Mediterranean, see Seefried 1982, Barthélemy 1992, Caubet, Fontan & Le Meaux 2007, 203. A close parallel from Sardinia in Uberti 1988, 482, 712 no. 758, dated to the 7th - 6th c. BC.

Evangelia Stefani

115. Χάνδρα

Φοινίκη.

Αρχαιολογικό Μουσείο του Αμερικανικού Πανεπιστημίου της Βηρυτού, 50.13.

Εποχή Σιδήρου II.

Ύψος: 2,1 εκ., πλάτος: 1,7 εκ.

Γυαλί.

Περίπλο με μορφή ανδρικού κεφαλιού. Σκούρη μπλε κόμη και γένια, πρόσθετο κάλυμμα κεφαλής, μεγάλοι 'οφθαλμοί' με μελανές κόρες, μελανά φρύδια, λευκά ενώτια. Κάθετη διάτρηση (πλατύτερη στο κάτω τμήμα και στενότερη στην κορυφή του κεφαλιού) για ανάρτηση.

Σχόλια - βιβλιογραφία

Πρβλ. Uberti 1988, 480.

Αδημοσίευτο

Leila Badre

115. Bead

Phoenicia.

Archaeological Museum of the American University of Beirut, 50.13.

Iron Age II.

Height: 2.1 cm, width: 1.7 cm.

Glass.

Pendant in the shape of a human head. Dark blue hair and beard, headdress, large eyes with black pupils, black brows, white earrings. Vertical perforation (wide below and small at top of head) for suspension.

Comments - bibliography

Cf. Uberti 1988, 480.

Unpublished

Leila Badre

116. Οφθαλμωτή ψήφος

Άγιος Αθανάσιος, τάφος 1.
Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης,
ΜΘ 23804.
4^{ος} αι π.Χ.
Ύψος: 3,1 εκ., μέγ. διάμ.: 2,7 εκ.
Γυαλί.

Ψήφος κυλινδρικού σχήματος με τρήμα μεγάλης διαμέτρου. Είναι κατασκευασμένη από γυαλί καστανού χρώματος. Στο μέσον του ύψους της διατρέχεται από οφθαλμούς κυανού χρώματος με λευκούς και καστανέρυθρους κύκλους γύρω τους. Στην υπόλοιπη επιφάνεια υπάρχουν επίθετα σφαιρίδια κίτρινου χρώματος.

Σχόλια - βιβλιογραφία

Αδάμ-Βελένη (επιμ.) 2010, αρ. 282 [Αποστόλου Αλέξανδρος].

Οι οφθαλμωτές ψήφοι είχαν αποτροπαϊκό χαρακτήρα. Παράγονταν σε μια ποικιλία χρωματικών συνδυασμών και διάταξης των οφθαλμών και σχημάτιζαν περιδέραια ή φέρονταν στον λαιμό μεμονωμένα ως περιάπτα. Ήταν διαδεδομένες σε όλη τη Μεσόγειο. Για τη φοινικική παράδοση στην παραγωγή γυαλιού βλ. Uberti 1988, 480-482. Για παράλληλα βλ. Moscati (ed.) 1988, 734, αρ. 886 περιδέραιο από την Ιβηρική του 5^{ου}-4^{ου} αι. π.Χ. και Moscati (ed.) 1988, 711, αρ. 757 περιδέραιο από τη Σαρδηνία στο οποίο συνδυάζονται ανθρωπόμορφες και κυλινδρικές οφθαλμωτές ψήφοι.

Ευαγγελία Στεφανή

117. Ανθρωπόμορφη ψήφος-περιάπτο

Όλυνθος.
Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης,
38.ms 243.
4^{ος} αι π.Χ.
Ύψος: 3,7 εκ., μέγ. διάμ.: 3,2 εκ.
Γυαλί.

Κυλινδρική διάτρητη ψήφος-περιάπτο κατασκευασμένη από γυαλί γαλαζοπράσινου χρώματος με την τεχνική της περιέλιξης γύρω από μεταλλική ράβδο. Στην περιφέρεια σχηματίζονται με ένθετο γυαλί τρία προσωπεία, τα οποία φέρουν ζεύγος οφθαλμών κυανού και λευκού χρώματος και οριζόντιες γραμμές κυανού χρώματος ως υποδήλωση φρυδιών. Μαλλιά και ενώτια δηλώνονται με επίθετα σφαιρίδια κίτρινου γυαλιού.

Σχόλια - βιβλιογραφία

Οι γυάλινες χάντρες που αποδίδουν ανδρικά και σπανιότερα γυναικεία κεφάλια θεωρούνται χαρακτηριστικά φοινικικά τεχνουργήματα και είχαν σημαντική διάδοση σε πολλές περιοχές της Μεσογείου. Ερμηνεύονται ως άμεσες ή συμβολικές απεικονίσεις θεοτήτων, ενώ είναι πιθανός ο μαγικοαποτροπαϊκός τους χαρακτήρας.

Αδάμ-Βελένη (επιμ.) 2010, αρ. 421 [Δημουλά Αναστασία], όπου και σχετική βιβλιογραφία.

Για τη φοινικική παράδοση στην παραγωγή γυαλιού βλ. Uberti 1988, 480-482. Για ανάλογες αν-

116. Eye Bead

Agios Athanasios, Tomb 1.
Archaeological Museum of Thessaloniki,
MΘ 23804.
4th c. BC.
Height: 3.1 cm, max. diam.: 2.7 cm.
Glass.

Cylindrical bead with large perforation, made of brown glass. Decorated by blue eyes with white and red-brown circles around its circumference. The rest of the surface is decorated with added yellow globules.

Comments - bibliography

Adam-Veleni (ed.) 2010, no. 282 [Apostolou Alexandros].

Beads decorated with eyes had apotropaic character. They were produced in a variety of colour combinations and arrangement of the eyes. They were used in necklaces or as single pendants suspended on the neck. They were widespread across the Mediterranean. For the Phoenician tradition in glass production see Uberti 1988, 480-482. For parallels, see Moscati (ed.) 1988, 734, no. 886 a pendant from Iberia of the 5th-4th c. BC, and Moscati (ed.) 1988, 711, no. 757 a pendant from Sardinia, which combines beads with eyes and in the shape of human heads.

Evangelia Stefani

117. Bead-Pendant in the shape of a human head

Olynthos.
Archaeological Museum of Thessaloniki,
38.ms 243.
4th c. BC.
Height: 3.7 cm, max. diam.: 3.2 cm.
Glass.

Perforated cylindrical bead-pendant, made of turquoise glass with the technique of winding around a metal rod. Three masks are formed around its circumference, with pairs of blue and white eyes, and horizontal blue lines indicating the eyebrows. Hair and earrings are indicated with small globules of yellow glass.

Comments - bibliography

Glass beads with male and, less commonly, female heads are considered typical Phoenician artworks and were very widespread across the Mediterranean. They are interpreted as direct or symbolical representations of deities, with a possible apotropaic character.

Adam-Veleni (ed.) 2010, no. 421 [Dimoula Anastasia], with bibliography.

For the Phoenician tradition in glass production see Uberti 1988, 480-482. For sim-

θρωπόμορφες ψήφους-περίαπτα βλ. Uberti 1988, 711, αρ. 756 από τη Σαρδηνία και Fontan & Le Meaux (eds.) 2007, 366, αρ. 264 από την Κύπρο. Και τα δύο παραπάνω ανάλογα παραδείγματα χρονολογούνται στον 4^ο-3^ο αι. π.Χ. Βλ. επίσης Spaer 2001, 86-87, 155-158, 166.

Ευαγγελία Στεφανή

118. Περιδέραιο από οφθαλμωτές χάντρες

Χαλκιδική.

Αρχαιολογικό Μουσείο Πολυγύρου, Συλλογή Λαμπροπούλου, Λ133.

5^{ος}-4^{ος} αι. π.Χ.

Διάμετρος: 1-2 εκ., ύψος: 6-7 εκ.

Γυαλί μπλε, γαλαζοπράσινο, λευκό και κίτρινο διαβρωμένο με βελονισμούς και ιριδισμούς.

Το περιδέραιο αποτελείται από 46 μπλε οφθαλμωτές χάντρες. Η απόχρωση του γυαλιού διαφοροποιείται από σκούρο μπλε ως γαλαζοπράσινη. Οι οφθαλμοί είναι απλοί από λευκό βάθος και σκούρο μπλε πυρήνα ή σύνθετες με ομόκεντρους μπλε κύκλους γύρω από τον πυρήνα. Ο αριθμός των κύκλων διαφέρει. Σε μια περίπτωση οι κύκλοι είναι κίτρινοι. Οι χάντρες δεν παρουσιάζουν ομοιομορφία στις διαστάσεις και τις αναλογίες. Ανάμεσά τους υπάρχει μια γαλάζια διπλή και δύο μεγαλύτερες μπλε διακοσμημένες με ένθετα σφαιρίδια από κίτρινο γυαλί.

Σχόλια - βιβλιογραφία

Γυάλινες μπλε οφθαλμωτές χάντρες απαντούν σε περιδέραια της αρχαϊκής και κλασικής εποχής στη Μακεδονία. Οι κεντρικές μεγαλύτερες χάντρες με τα γυάλινα κίτρινα σφαιρίδια δεν είναι τόσο συχνές. Παρόμοια έχει βρεθεί στον τάφο 1 του Αγίου Αθανασίου, που χρονολογείται στον 4^ο αιώνα π.Χ.

Για παράλληλα βλ. Αδάμ-Βελένη (επιμ.) 2010, αρ. 29 (ΓΡΒ 3139) [Καραμήτρου-Μεντεσιόδη Γεωργία] και αρ. 282 [Αποστόλου Αλέξανδρος].

Ελισάβετ-Μπεττίνα Τσιγαρίδα

119. Περιδέραιο οφθαλμωτές χάντρες

Χαλκιδική.

Αρχαιολογικό Μουσείο Πολυγύρου, Συλλογή Λαμπροπούλου, Λ134.

Τέλη 5^{ου} ή 4^{ου} αι. π.Χ.

Διάμετρος: 1-1,9 εκ., ύψος: 0,5-0,7 εκ.

Γυαλί κίτρινο, μπλε, λευκό και πράσινο διαβρωμένο με βελονισμούς και ιριδισμούς.

Το περιδέραιο αποτελείται από 86 κίτρινες οφθαλμωτές χάντρες διαφόρων μεγεθών και αναλογιών και μια μπλε οφθαλμωτή. Ανάμεσα στις κίτρινες, δύο είναι διπλές και μία αισθητά μεγαλύτερη από τις άλλες. Η άλλη μεγαλύτερη χάντρα είναι μπλε με ένθετα κίτρινα σφαιρίδια από γυαλί, όπως οι μεγαλύτερες του περιδεραίου Λ133 (αρ. κατ. 118). Οι οφθαλμοί είναι απλοί αποτελούμενοι από λευκό βάθος και σκούρο μπλε πυρήνα ή σύνθετοι με ομόκεντρους μπλε κύκλους γύρω από τον πυρήνα. Σε μια περίπτωση οι κύκλοι είναι κίτρινοι.

ilar human-shaped beads-pendants, see Uberti 1988, 711, no. 756 from Sardinia and Fontan & Le Meaux (eds.) 2007, 366, no. 264 from Cyprus. Both examples date to the 4th-3rd c. BC. See also Spaer 2001, 86-87, 155-158, 166.

Evangelia Stefani

118. Necklace with eye beads

Chalkidike

Archaeological Museum of Polygyros, Lambropoulos Collection, Λ133.

5th-4th c. BC.

Diameter: 1-2 cm, height: 6-7 cm.

Blue, turquoise, white and yellow glass.

The pendant is made of 46 eye beads. The glass colour varies from dark blue to turquoise. The eyes are simple with a dark blue core on white background or more composite with concentric circles around the core. The number of circles varies. In one case the circles are yellow. The beads are not equal in size and proportions. A blue double bead and two larger blue decorated with added globules of yellow glass.

Comments - bibliography

Blue glass beads are found in necklaces of the Archaic and Classical era in Macedonia. The larger central beads with the yellow glass globules are not common. A similar one has been found in Tomb 1 of Agios Athanasios and dates to the 4th c. BC.

For parallels see Adam-Veleni (ed.) 2010, no. 29 (ΓΡΒ 3139) [Karamitrou-Mentesidou Georgia] and no. 282 [Apostolou Alexandros].

Elisavet-Bettina Tsigarida

119. Necklace eye beads

Chalkidike.

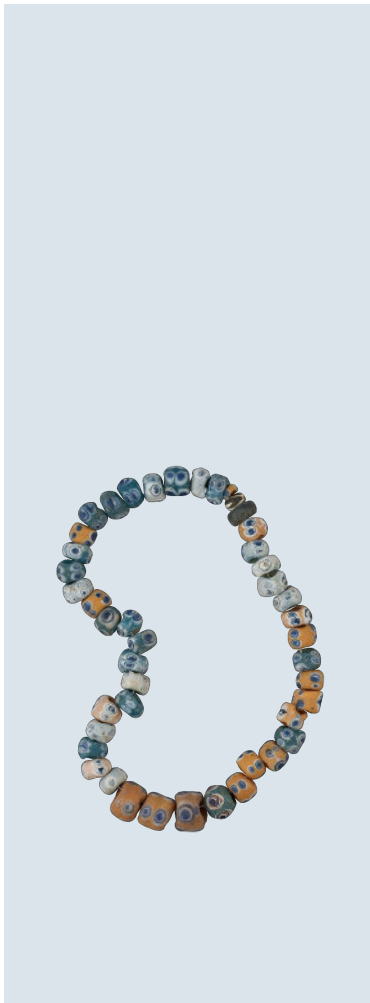
Archaeological Museum of Polygyros, Lambropoulos Collection, Λ134.

Late 5th or 4th c. BC.

Diameter: 1-1.9 cm, height: 0.5-0.7 cm.

Yellow, blue, white and green glass.

The necklace is made of 86 yellow eye beads of various sizes and proportions and a blue eye bead. Among the yellow beads, two double beads and one significantly larger than the rest. The second largest bead is blue with added yellow glass globules, as in the necklace Λ133 (cat. no 118). The eyes are simple with dark blue core on white background or more composite with blue concentric circles. In one case, the circles are yellow.

Σχόλια - βιβλιογραφία

Οι χάντρες του περιδεραιού Λ134 από τη Χαλκιδική είναι παρόμοιες με αυτές του περιδεραιού ΜΘ12226 από τάφο του τέλους του 5^{ου} αιώνα π.Χ. στην Επανωμή. Η μια μεγαλύτερη χάντρα του περιδεραιού είναι όμοια με αυτές του Λ133 (αρ. κατ. 118).

Για παράλληλα βλ. Αδάμ-Βελήνη (επιμ.), 2010 αρ. 282 [Αποστόλου Αλέξανδρος], αρ. 324 [Τσιμπιδου-Αυλωνίτου Μαρία].

Ελισάβετ-Μπεττίνα Τσιγαρίδα

120. Περιδέραιο από οφθαλμωτές χάντρες

Χαλκιδική.

Αρχαιολογικό Μουσείο Πολυγύρου, Συλλογή Λαμπροπούλου, Λ696.

Τέλη 5^{ου} αι. π.Χ.

Διάμετρος: 1-1,9 εκ., ύψος 0,5-0,6 εκ.

Γυαλί κίτρινο, μπλε, λευκό και πράσινο διαβρωμένο με βελονισμούς και ιριδισμούς.

Το περιδέραιο αποτελείται από 46 χάντρες: 28 μπλε οφθαλμωτές, 17 κίτρινες οφθαλμωτές και μια πράσινη απλή κυλινδρική. Οι χάντρες δεν παρουσιάζουν ομοιομορφία στις διαστάσεις και τις αναλογίες και πιθανότατα προέρχονται από διαφορετικά περιδέραια. Οι οφθαλμοί είναι απλοί αποτελούμενοι από λευκό βάθος και σκούρο μπλε πυρήνα ή σύνθετοι με ομόκεντρους μπλε κύκλους γύρω από τον πυρήνα.

Σχόλια - βιβλιογραφία

Για παράλληλα βλ. Αδάμ-Βελήνη (επιμ.) 2010, αρ. 29 [Καραμήτρου-Μεντεσίδη Γεωργία] και αρ. 324 [Τσιμπιδου-Αυλωνίτου Μαρία].

Ελισάβετ-Μπεττίνα Τσιγαρίδα

Comments - bibliography

The beads of the necklace Λ134 from Chalkidice are similar to those of ΜΘ12226 from a grave dating to the late 5th c. BC from Epanomi. The necklace's larger bead is similar to those of Λ133 (cat. no. 118).

For parallels see Αδάμ-Βελήνη (ed.) 2010, no. 282 [Apostolou Alexandros], no. 324 [Tsimbidou-Avlonitou Maria].

Elisavet-Bettina Tsigarida

120. Necklace with eye beads

Chalkidice.

Archaeological Museum of Polygyros, Lambropoulos Collection, Λ696.

Late 5th c. BC.

Diameter: 1-1.9 cm, height: 0.5-0.6 cm

Yellow, blue, white and green glass.

The necklace is made of 46 beads: 28 blue eye beads, 17 yellow eye beads and a green cylindrical one. The beads are not equal in size and proportions and probably come from different necklaces. The eyes are simple with dark blue core on white background or more composite with blue concentric circles.

Comments - bibliography

For parallels see Adam-Veleni (ed.) 2010, no. 29 [Karamitrou-Mentesidou Georgia] and no. 324 [Tsimbidou-Avlonitou Maria].

Elisavet-Bettina Tsigarida

121. Ομφαλωτή φιάλη

Τύμβος Νικήσιανης Καβάλας.
Αρχαιολογικό Μουσείο Καβάλας, Α868.
Τελευταίο τέταρτο 4^{ου} αι. π.Χ.
Ύψος: 3,2 εκ., διάμετρος: 15,1 μ.
Αργυρος.

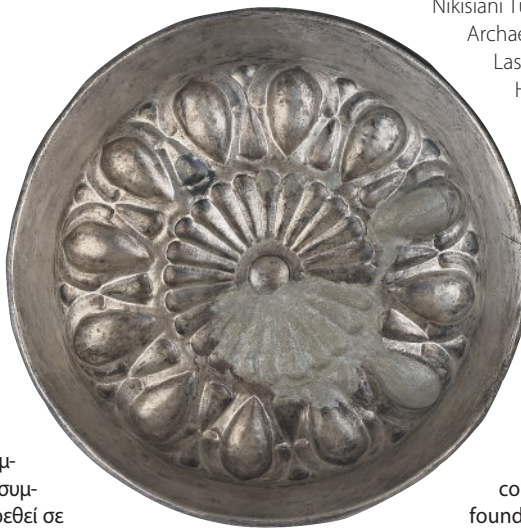
Αργυρή ομφαλωτή φιάλη που φέρει εμπέστη και σφυρήλατη διακόσμηση. Στον πυθμένα αναπτύσσεται ανάγλυφος ομφαλωτός 24φυλλος ρόδακας που περιβάλλεται από ζώνη με δώδεκα μεγάλα αμυγδαλόσχημα φύλλα, τοποθετημένα εναλλάξ με δώδεκα τρίφυλλα άνθη λωτού.

Σχόλια - βιβλιογραφία

Ανήκει σε σύνολο αγγείων συμποσίου που είχαν εναποτεθεί ως κτερίσματα σε έναν από τους έξι τάφους που καλύπτονταν από τον τύμβο της Νικήσιανης. Παρόμοιες φιάλες με τη συμβατική ονομασία «αχαιμενιδικές» έχουν βρεθεί σε ανάλογα σύνολα ταφικών κτερισμάτων, όπως στον τάφο Α του Δερβενίου και στο θησαυρό Rogozen της Βουλγαρίας.

Λαζαρίδης, Ρωμιοπούλου & Τουράτσογλου 1992, 22, εικ. 3, πίν. 8.

Δημητρία Μαλαμίδου

121. Mesomphalic bowl (phiale)

Nikisiani Tumulus, Kavala.
Archaeological Museum of Kavala, Α868.
Last quarter of the 4th c. BC.
Height: 3.2 cm, diameter: 15.1 cm.
Silver.

Silver mesomphalic bowl (phiale) with impressed and hammered decoration. At the centre, a relief 24-leaf rosette surrounded by a zone of twelve large amygdaloid leaves alternating with twelve 3-leaf lotus flowers.

Comments - bibliography

The phiale belongs to a group of symposium vessels placed as offerings in one of the six burials under the Nikisiani Tumulus. Similar bowls, known conventionally as "Achaemenid" have been found in analogous burial assemblages, such as the Tomb A of Derveni and the Rogozen treasure in Bulgaria.

Λαζαρίδης, Ρωμιοπούλου & Τουράτσογλου 1992, 22, fig. 3, pl. 8.

Dimitria Malamidou

122. Αβαθής φιάλη

Δερβένι, τάφος Β.
Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης, ΜΘ Β19.
Τέλη 4^{ου} αι. π.Χ.
Ύψος: 3,5 εκ., διάμ. χείλους: 14,3 εκ.
Αργυρος.

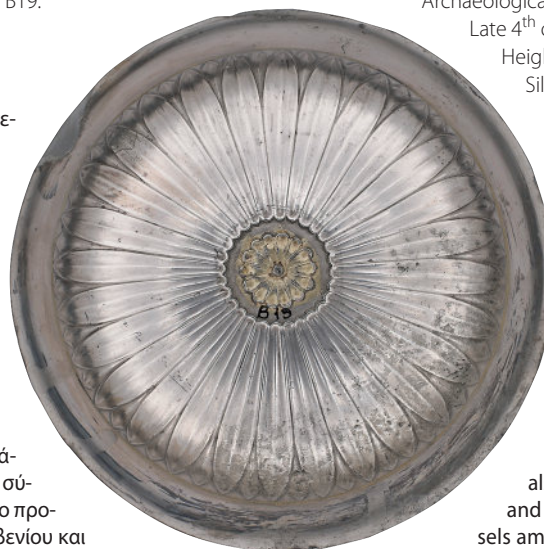
Αργυρή φιάλη στη βάση της οποίας εξωτερικά υπάρχει έξεργος δεκατετράφυλλος ρόδακας επιχρυσωμένος. Από αυτόν ξεκινούν είκοσι οκτώ λογχοειδή φύλλα σε ακτινωτή διάταξη, που φθάνουν ως το σημείο που διαμορφώνεται η έξω κλίση του χείλους.

Σχόλια - βιβλιογραφία

Ο τύπος θεωρείται «αχαιμενιδικός», ωστόσο τέτοιου είδους μεταλλικά σκεύη κατασκευάζονταν και σε εργαστήρια άλλων περιοχών εκτός Ανατολής, όπως η Μακεδονία, της οποίας η τορευτική παράδοση είναι σημαντική. Η φιάλη ανήκει στο σύνολο του πλούσιου τάφου Β, από τον οποίο προέρχεται και ο μεγάλος κρατήρας του Δερβενίου και πολυάριθμα ακόμα ευρήματα, ανάμεσά τους και άλλα αργυρά σκεύη -κάλυκας, οinoχόη, φιάλες- «αχαιμενιδικού τύπου». Βλ. Fontan & Le Meaux (eds.) 2007, 346, αρ. 177 [Eleni Froussou], χάλκινη φιάλη με το μοτίβο του ρόδακα στον πυθμένα από τη Λοκρίδα, που χρονολογείται τον 9^ο αι. π.Χ. Φιάλες αυτού του τύπου που βρίσκονται στην Ελλάδα θεωρούνται φοινικικής προέλευσης.

Θέμελης & Τουράτσογλου 1997, αρ. Β19, 66, όπου και σχετική βιβλιογραφία.

Ευαγγελία Στεφανίδη

122. Shallow bowl (phiale)

Derveni, tomb B.
Archaeological Museum of Thessaloniki, ΜΘ Β19.
Late 4th c. BC.
Height: 3.5 cm, rim diam.: 14.3 cm.
Silver.

Silver phiale with a relief 14-leaf gilded rosette on the exterior. Twenty-eight lanceolate leaves stem from it, reaching the rim.

Comments - bibliography

The bowl's type is termed as "achaemenid" but similar metal vessels were not produced solely on eastern workshops but also elsewhere, such as Macedonia, whose metal-working tradition was significant. The bowl was part of a group within the rich Tomb B, which also contained the large Derveni Krater and numerous artefacts, other silver vessels among them – calyx, oinochoe, "achaemenid" bowls. See Fontan & Le Meaux (eds.) 2007, 346, no. 177 [Eleni Froussou], bronze bowl with the rosette motif at the centre from Lokris. Which dates to the 9th c. BC. Similar bowls found in Greece are considered Phoenician imports.

Θέμελης & Τουράτσογλου 1997, no. Β19, 66, with relevant bibliography.

Ευαγγελία Στεφανίδη

123. Ορθογώνια ενεπίγραφη πλάκα με δίγλωσση ελληνική-φοινικική επιγραφή

Πόλη Κω.

ΚΒ' ΕΠΚΑ, Αρχαιολογικό Μουσείο Κω, Ε 6.

Τέλη 4^{ου} αι. π.Χ.

Μήκος: 56 εκ., ύψος: 30 εκ., πάχος: 15 εκ.

Μάρμαρο λευκό, χονδρόκοκκο.

Η ενεπίγραφη επιφάνεια εμφανίζει έντονα ίχνη φθοράς. Η πίσω και οι πλαγίες πλευρές είναι δουλεμένες με χονδρό βελόνι. Στην όψη, κατά μήκος της κάτω ακμής υπάρχει στενή περιταίνια. Ίχνη ασβέστη από δεύτερη χρήση στην πίσω και στη δεξιά στενή πλευρά. Στην όψη η επιγραφή:

[_ΦΡ]ΟΔΙΤΗ ΙΔΡΥΣΑΤΟ
...ΤΙΜΟΣ ΑΒΔΑΛΩΝΥΜΟΥ
[ΣΙΔ]ΩΝΟΣ ΒΑΣΙΛΕΩΣ
[_Π]ΕΡ ΤΩΝ ΠΛΕΟΝΤΩΝ

Σχόλια - βιβλιογραφία

Η επιγραφή βρέθηκε τυχαία το 1982 στην πόλη της Κω, σε χώματα από την κατεδάφιση παλαιάς οικίας. Είναι ιδιαίτερα σημαντική, διότι αποτελεί την πρώτη επιγραφική μαρτυρία για τον Αβδαλώνυμο, τον οποίο έχρισε βασιλιά ο Μέγας Αλέξανδρος μετά την κατάκτηση της Σιδώνας το 333 π.Χ., αφού απομάκρυνε τον φιλοπέρση βασιλιά Στράτωνα. Ο Αβδαλώνυμος ήταν μέχρι τώρα γνωστός μόνον από φιλογιστικές μαρτυρίες (Διόδωρος XVII 46,6 και 47,1; Curtius IV, 1, 15; Πολυδεύκης VI 105; Ιουστίνος XI 10,8). Με το πρόσωπό του έχει, επίσης, συνδεθεί η λεγόμενη σαρκοφάγος του Μεγάλου Αλεξάνδρου στο Μουσείο Κωνσταντινούπολης. Η περίφημη σαρκοφάγος από την βασιλική νεκρόπολη της Σιδώνας, η οποία κατά μία άποψη ήταν η σαρκοφάγος του Αβδαλώνυμου, εκτός από την παράσταση της μάχης της Ισούς, εικονίζει σκηνή κυνηγιού λιονταριού στην οποία συμμετέχει ο Αβδαλώνυμος μαζί με τον Αλέξανδρο, σκηνή κυνηγιού πάνθηρα με τον Αβδαλώνυμο μόνο του και σκηνή με τον Αβδαλώνυμο σε μάχη, πιθανώς στην μάχη της Γάζας. Στη μάχη αυτή, που διεξήχθη το 312 π.Χ. ανάμεσα στον Πτολεμαίο και τον Αντίγονο για τον έλεγχο της Συρίας, ο Αβδαλώνυμος συμμετείχε με το μέρος του γιού του Αντιγόνου, Δημητρίου.

Η επιγραφή από την Κω δεν σώζει το όνομα του γιού του Αβδαλώνυμου, ούτε στο ελληνικό, ούτε στο φοινικικό κείμενο. Αποτελεί ωστόσο σαφή ένδειξη ότι ο αναθέτης επισκέφθηκε την Κω πιθανώς ως αρχηγός ναυτικής δύναμης και πρεσβευτής του Αντιγόνου πριν την μάχη της Γάζας, η οποία στάθηκε μοιραία για τη ζωή του πατέρα του, αλλά πιθανώς και για τον ίδιο. Το ανάθημα του γιού του τελευταίου βασιλιά της Σιδώνας στην Αφροδίτη, τη φοινικική Ασάρτη, πρέπει να ήταν, όπως φανερώνει η μορφή του ενεπίγραφου λίθου, κάποιο οικοδόμημα κοντά στη θάλασσα ή στο λιμάνι της Κω.

Κάντζια & Szzyrmer 1980.

Βάσω Πατσιαδά

123. Rectangular plaque with bilingual inscription, Greek and Phoenician

City of Kos, Kos island.

22nd EPCA, Archaeological Museum of Kos, E 6.

Late 4th c. BC

Length: 56 cm, height: 30 cm, thickness: 15 cm.

White coarse-grained marble.

The inscribed surface is heavily worn. The back and lateral sides are treated with chisel. A narrow band located at the bottom of the main side. Traces of lime from a secondary use on the back and right lateral side. The inscription reads:

[_ΦΡ]ΟΔΙΤΗ ΙΔΡΥΣΑΤΟ
...ΤΙΜΟΣ ΑΒΔΑΛΩΝΥΜΟΥ
[ΣΙΔ]ΩΝΟΣ ΒΑΣΙΛΕΩΣ
[_Π]ΕΡ ΤΩΝ ΠΛΕΟΝΤΩΝ

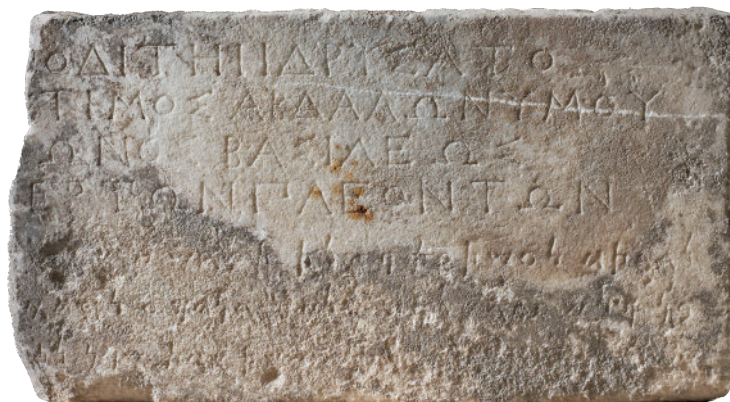
Comments - bibliography

The inscription was found by chance in 1982 at Kos during the demolition of an old house. Its importance rests on the fact that it is the first epigraphic mention of Abdalonymus, who was appointed king by Alexander the Great after the fall of Sidon in 333 BC, when the latter removed the philo-Persian king Strato, and was only known from literary sources (Diodorus XVII 46,6 and 47,1; Curtius IV, 1, 15; Pollux VI 105; Justin XI 10,8). The sarcophagus known as the Alexander Sarcophagus now in Istanbul, is also associated with him. The famous sarcophagus comes from the necropolis of Sidon and it has been proposed to have belonged to Abdalonymus. Apart from the depiction of the Battle of Issus, another scene depicts Abdalonymus with Alexander hunting lions, Abdalonymus alone hunting panthers and in battle, possibly the Battle of Gaza. This battle took place in 312 BC between Ptolemy and Antigonos for the control of Syria. Abdalonymus took part by the side of Demetrios, Antigonos' son.

The inscription does not preserve the name of Abdalonymus' son either in Greek or in Phoenician. Nonetheless, it is a clear indication that the dedicator visited Kos as the leader of a naval force and ambassador of Antigonos before the battle of Gaza, which was fatal for his father and probably himself. The dedication to Aphrodite, the Phoenician Astarte, by the son of the last king of Sidon, as the plaque indicates, must have been a building near the sea or at the city's port.

Κάντζια & Szzyrmer 1980.

Vasso Patsiada

124. Επιτύμβια πλάκα με δίγλωσση επιγραφή, ελληνική-φοινικική

Ρόδος, ανατολική νεκρόπολη.

ΚΒ' ΕΠΚΑ, Αρχαιολογικό Μουσείο Ρόδου, ΠΒΕ 1233.

3^{ος} αι. π.Χ.

Ύψος: 13 εκ., μήκος: 24,3 εκ., πάχος: 6,5 εκ.

Λάρτιος λίθος.

Αδρά δουλεμένη με το βελόνι στην πίσω και στις πλάγιες πλευρές.

Σχόλια - βιβλιογραφία

Η πλάκα βρέθηκε στην ανατολική νεκρόπολη της Ρόδου, όπου έχουν κατά καιρούς αποκαλυφθεί επιτάφια μνημεία ξένων, γεγονός που σύμφωνα με μία άποψη υποδηλώνει ότι στη συγκεκριμένη περιοχή της νεκρόπολης ενταφιάζονταν κυρίως οι πολυάριθμοι, μόνιμα εγκαταστημένοι στην πόλη, ξένοι κάτοικοι της πόλης.

Το ελληνικό κείμενο της επιγραφής αναφέρει μόνο το όνομα του νεκρού στα ελληνικά - Ηρακλείδης- καθώς και τον τόπο καταγωγής του -Κιτιεύς - όπως συνηθιζόταν στη Ρόδο σε επιτάφιας επιγραφές ξένων. Το φοινικικό κείμενο είναι πιο αναλυτικό: εκτός από το φοινικικό όνομα του Ηρακλείδη, Abdelmelqart, που σημαίνει ο δούλος του Melqart (φοινικικός θεός), περιλαμβάνει και το όνομα του πατέρα του, Abdsasom, που σημαίνει υπηρέτης του θεού Sasom, καθώς και το όνομα του παππού του, Tqns.

Η πλάκα με την διγλωσση επιγραφή πρέπει να ήταν εντοιχισμένη στην πρόσοψη του τάφου του Ηρακλείδη, ο οποίος καταγόταν από το Κίτιον της Κύπρου, όπου υπήρχε εγκατάσταση Φοινίκων από τον 9^ο αι. π.Χ. Ο Ηρακλείδης, όπως και δυο άλλοι ομοσθενείς του, γνωστοί από αναθηματικές επιγραφές, ζώντας πιθανότατα μόνιμα στη Ρόδο, είχε εξελληνίσει το φοινικικό του όνομα. Φαίνεται όμως ότι παράλληλα με την ελληνική, διατήρησε και χρησιμοποιούσε κατά τη διαμονή του στο κοσμοπολίτικο νησί και την μητρική του γλώσσα.

Lipinski 2004, 145-149.

Βάσω Πατσιαδά

124. Funerary plaque with bilingual inscription, Greek and Phoenician

Rhodes, eastern necropolis.

22nd EPCA, Archaeological Museum of Rhodes, ΠΒΕ 1233.

3rd c. BC.

Height: 13 cm, length: 24.3 cm, thickness: 6.5 cm.

Lithos lartios.

Coarsely treated at the back and lateral sides.

Comments - bibliography

The plaque was found at the eastern necropolis of Rhodes, where various foreign monuments have been found at times, indicating that this particular part of the necropolis were the burial grounds of the numerous foreign citizens living in the city.

The Greek text of the inscription mentions only the name of the deceased in Greek – Herakleides – and his place of origin – Kitieus (from Kition) – as was common in Rhodes for the funerary inscription of foreigners. The Phoenician text is more extensive: apart from the Phoenician version of the name – Abdelmelqart – which means ‘servant of Melqart’ (a Phoenician deity), it also mentions his father’s name, Abdsasom (servant of the god Sasom) and his grandfather’s, Tans.

The bilingual plaque must have been fixed on the façade of Herakleides' tomb, who originated from Kition in Cyprus, which the Phoenicians had settled in the 9th c. BC. Herakleides, as two other fellow Phoenicians, known from votive inscriptions, residing permanently in Rhodes, had hellenised his name. It appears though, that along with Greek, he also used his mother tongue while living on this cosmopolitan island.

Lipinski 2004, 145-149.

Vasso Patsiada

125. Ενεπίγραφη μαρμάρινη βάση ερμαϊκής στήλης

Βρέθηκε το 1889 στη Δήλο, νότια της Αγοράς των Ιταλών.
Μουσείο Δήλου, Α 01274.
118/117 π.Χ.

Ύψος: 12,5 εκ., μήκος: 30,5 εκ., πλάτος: 22-22,8 εκ. Στην επάνω επιφάνεια παραλληλόγραμμος τόρμος διαστάσεων 7,5×9 εκ., και βάθους 5 εκ.

Βάση παραλληλόγραμμου σχήματος από γαλαζωπό τηνιακό μάρμαρο. Μικρές αποκρούσεις στην πρόσθια όψη και στις ακμές.

Όπως δείχνει το λάξευμα στην επάνω επιφάνεια η βάση στήριζε κάποτε μια ερμαϊκή στήλη, το πιθανότερο με κεφάλι Ηρακλή. Στη Δήλο έχουν βρεθεί μέχρι τώρα 254 ερμαϊκές στήλες, που ήταν τοποθετημένες σε πολλά σημεία της πόλης, σε δρόμους, σε πλατείες, σε ιδιωτικά και δημόσια κτήρια. Οι περισσότερες (192) είναι απλές τετράγωνες στήλες, τύπου που δημιουργήθηκε στην Αθήνα, με κεφάλι Ερμή, Ηρακλή. Ερμαφρόδιτου, πορτραίτο αθλητή και σπανιότερα με κεφάλι Σατύρου. Άρκετές (54) αποτελούνται από κορμό ντυμένο με χιτώνα, ιμάτιο ή λεοντή, που απολήγει στο κάτω μέρος σε στήλη και παριστάνουν Ηρακλή, Άρποκράτη, Ερμαφρόδιτο, Πρίαπο, Σεϊληνούς και Σατύρους. Λίγες (8) είναι κορμός γυμνός και παριστάνουν Σάτυρο ή Ερμαφρόδιτο.

Η επιγραφή στην πρόσθια επιφάνεια της βάσης δηλώνει τον χρόνο της ανάθεσης, τους αναθέτες, τον λόγο της ανάθεσης και τους θεούς στους οποίους αφιερώθηκε αυτή η στήλη:

ΕΠΙΡΧΟΝΤΟΣΛ[ΗΝ]Α[Ι]Ο[Υ]
ΓΥΜΝΑΣΙΑΡΧΟΥΝΤΟΣΔΕ
ΑΡΙΣΤΩΝΟΣΤΟΥΑΡΙΣΤΩΝΟΣ
ΜΑΡΑΘΩΝΙΟΥΟΙΕΦΗΒΕΥΣΑΝΤΕΣ
ΔΙΟΝΥΣΙΟΣΔΙΟΝΥΣΙΟΥΣΙΔΩΝΙΟΣ
ΑΓΑΘΟΚΛΗΣΛΥΣΙΟΥΔΑΜΑΣΚΗΝΟΣ
ΘΕΟΔΟΤΟΣΕΥΗΜΕΡΟΥΤΥΡΙΟΣΕΡΜΕΙ
[Η]ΡΑΚΛΕΙΠ[ΑΙΔ]ΟΤΡΙΒΟΥΝΤΟΣΠΟΛΕΜ[ΑΙ]ΟΥΤΟΥΠΟΛΕΜΑΙΟΥ
Α[Θ]ΗΝΑΙΟΥ

Σε ελεύθερη μετάφραση:

«Τη χρονιά που Επώνυμος Αρχοντας στην Αθήνα ήταν ο Ληναίος (118/17 π.Χ.) και διευθυντής του Γυμνασίου στη Δήλο ήταν ο Αρίστωνας, γιος του Αρίστωνα από τον Μαραθώνα, οι απόφοιτοι του Γυμνασίου Διονύσιος, γιος του Διονύσιου, από την Σιδώνα, Αγαθοκλής, γιός του Λυσία, από την Δαμασκό και Θεόδοτος, γιος του Ευήμερου, από την Τύρο, με/το αφιέρωσαν στον Ερμή και τον Ηρακλή. Εκπαιδευτές τους ήταν ο Πολεμαίος, γιος του Πολεμαίου, από την Αθήνα».

125. Inscribed marble base of a herm

Found in 1889 at Delos, south of the Agora of the Italians.
Museum of Delos, A 01274.
118/117 BC.

Height: 12.5 cm, length: 30.5 cm, width: 22-22.8 cm. A rectangular socket, 7.5 cm×9 cm and 5 cm deep, on the top surface.

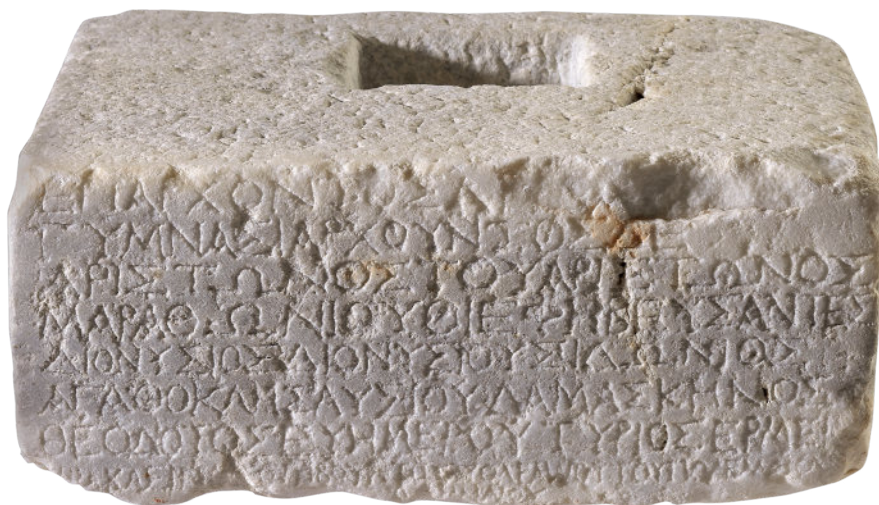
Rectangular base of blue marble from the island of Tenos. Slightly worn in front and at the edges.

The base was supporting a herm, as the carving on the upper surface shows, most probably with a head of Heracles. 254 herms have been found in Delos so far, placed in various spots in the city, on streets, squares, private or public buildings. Most (192) are simple rectangular stelae, a type originating in Athens, with heads of Hermes, Heracles, Hermaphroditus, the portrait of an athlete or rarely a Satyr. Several (54) show a torso wearing a chiton, himation or lion skin that terminates below into a stele and depict Heracles, Harpocrates, Priapus, Silenus and Satyrs. Very few (8) show a naked torso and depict either Hermaphroditus or a Satyr.

The inscription on the front surface mentions the year and reason for dedication, the dedicators' names and the gods this herm was dedicated to.

In free translation:

"In the year when Lenaeus (118/17 BC) was Eponymous Archon at Athens and Aristonas, son of Aristonas from Marathon was Gymnasiarch at Delos, the graduates of the Gymnasium, Dionysos, son of Dionysios from Sidon, Agathocles, son of Lysias from Damascus and Theodotos, son of Euemerios from Tyre, dedicated this to Hermes and Heracles. Ptolemaios, son of Ptolemaios from Athens was their trainer."

Σχόλια – βιβλιογραφία

Επειδή η Δήλος ήταν κάτω από αθηναϊκή κυριαρχία εφαρμοζόταν και εκεί το αθηναϊκό εκπαιδευτικό σύστημα, το οποίο, στους ελληνιστικούς χρόνους διαιρείται σε τρία στάδια: το «πρωτοβάθμιο», από τα έξι ως τα δέκα τέσσερα, το, μάλλον προαιρετικό, «δευτεροβάθμιο» από τα δεκατέσσερα έως τα δεκαοκτώ και το «τριτοβάθμιο» από τα δεκαοκτώ έως τα είκοσι. Οι έφηβοι, κυρίως των πλούσιων οικογενειών, από τα 14 μέχρι τα 18 τους χρόνια φοιτούσαν είτε σε ιδιωτικές παλαίστρες, είτε στο δημόσιο γυμνάσιο, όπως οι τρεις νέοι που αναφέρονται στην επιγραφή. Τα γυμνάσια ήταν μεγάλες, δημόσιες αθλητικές εγκαταστάσεις. Η πόλη φρόντιζε για τη σωματική άσκηση και την πνευματική αγωγή των εφήβων, καλύπτοντας την δαπάνη για την ίδρυση, τη διοίκηση και λειτουργία των χώρων αυτών και για τους εκπαιδευτές. Ο γυμνασίαρχος, βοηθούμενος από τον υπογυμνασίαρχο, ήταν υπεύθυνος για την εύρυθμη λειτουργία κάθε γυμνασίου, καθώς και για την ποιότητα αγωγής που παρείχετο σε αυτό. Ο παιδοτρίβης ήταν ειδικός εκπαιδευτής, ο οποίος, βοηθούμενος από εξειδικευμένο προσωπικό, φρόντιζε για τη φυσική ανάπτυξη και εκγύμναση των νέων καθοδηγώντας τους στις διάφορες σωματικές ασκήσεις (κυρίως στο πένταθλον και στο παγκράτιον). Εκτός από τους παιδοτρίβες που εργάζονταν στα κρατικά γυμνάσια υπήρχαν και ιδιώτες παιδοτρίβες με δικές τους, ιδιωτικές παλαίστρες. Τα μαρμάρινα θρανία του Γυμνασίου της Δήλου (EaDélōs XXVIII, Le Gymnase), όπως ακριβώς συμβαίνει και στα ξύλινα θρανία των σύγχρονων γυμνασίων, είναι γεμάτα με χαράγματα των νέων που κάθισαν σ' αυτά. Δύο από τις Ερμαϊκές στήλες που βρέθηκαν εκεί καλύπτονται επίσης εξ ολοκλήρου με τέτοια χαράγματα. Οι έφηβοι της Δήλου, ή οι θαυμαστές τους, με φοβερή δεξιότητα και υπομονή, σκαλίζουν ανθρώπινες μορφές, στεφάνια, πλοία, αγγεία. Έρωτες, γράφουν τα ονόματά τους ξανά και ξανά, διαλαλώντας τις φιλίες, ή τους έρωτές τους: ο Αινέας και ο Λυσίας, ο Αρχίας και ο Διόγνητος, ο Αχαιός και ο Δαμίων, ο Γηρόστρατος και ο Λεύκιος, ο Διονύσιος και ο Γλαύκων είναι ΦΙΛΟΙ, ο Μήδειος και ο Θεόδοτος, πού χαράζουν τα ονόματά τους πέντε φορές, είναι ΑΕΙ ΦΙΛΟΙ (=παντοτινοί φίλοι), άλλοι είναι ΑΝΑΓΚΑΙΟΙ (=απαραίτητοι ο ένας στον άλλο, αχώριστοι, ή συγγενείς), κι άλλοι απλώς χαράζουν κάτω από τα ονόματά τους τη λέξη ΕΡΩΤΙ. Το όνομα Διονύσιος απαντά 25 φορές, το όνομα Θεόδοτος απαντά 8 φορές και το όνομα Αγαθόκλης 3 φορές, δεν είναι όμως καθόλου βέβαιο ότι κάποιοι από αυτούς είναι ένας από τους νεαρούς αναθέτες. Σε ένα θρανίο, πάντως, απαντούν μαζί και τα τρία ονόματα.

Οι τόποι καταγωγής των τριών νέων δίνουν μια ιδέα της σύνθεσης του κοσμοπολίτικου πληθυσμού της Δήλου. Γύρω στα τέλη του 2^{ου} αι. π.Χ. στο μικρό αυτό νησί, εκτός από τους Αθηναίους και τους Ρωμαίους, που αποτελούσαν την πλειονότητα του πληθυσμού, κατοικούσαν άνθρωποι από την Πελοπόννησο, την κεντρική και δυτική Ελλάδα, τη Μακεδονία, τα νησιά του Αιγαίου και του Ιονίου, τη Θράκη και τον Εύξεινο Πόντο, την Ταυρική Χερσόνησο, την Τρωάδα, τη Μυσία, την Αιολίδα, την Ιωνία, τη Λυδία, την Καρία, τη Λυκία, τη Βιθυνία, την Παφλαγονία, τον Πόντο, την Καππαδοκία, την Πισιδία, την Παμφυλία, την Κιλικία, τη Συρία, τη Μηδία, την Φοινίκη, την Κύπρο, την Αίγυπτο, την Κυρήνη, την Αραβία.

Όλοι αυτοί συνυπάρχουν ειρηνικά, υιοθετούν τον ελληνικό τρόπο ζωής, μιλούν και γράφουν ελληνικά, κατοικούν σε ελληνικά σπίτια, κτίζουν ιερά στα οποία λατρεύουν τους θεούς τους χωρίς κανένα ιδιαίτερο πρόβλημα, εργάζονται και διασκεδάζουν μαζί, ενώ τα παιδιά τους φοιτούν στο ίδιο γυμνάσιο, και γυμνάζονται μαζί στις ίδιες παλαίστρες.

BCH XVI (1892) 159 αριθ. 17 (στο κείμενο παραλείπεται ο έκτος στίχος) • Inscriptions de Délos, ap. 1925

Παναγιώτης Χατζηδάκης

Comments - bibliography

The Athenian educational system was also practiced at Delos since the island was under Athenian rule. That system was divided in three stages in Hellenistic times: the primary level, from ages six to fourteen, the rather optional secondary level, from fourteen to eighteen, and the final level from eighteen to twenty. Youths, mostly of rich families, from 14 to 18 would either attend private Palaestrae or the public Gymnasium, as the three youths mentioned in the above inscription. The Gymnasia were large, public, athletic facilities. The city cared for the physical exercise and education of its youths, covering the expenses for the trainers and the foundation, administration and operation of these facilities. The *Gymnasiarch*, assisted by the *Hypogymnasiarch*, was responsible for the smooth operation of each Gymnasium, as well as for the quality of education offered. The *Paidotribe* was a special trainer who, with the help of specialized personnel, cared for the physical development and training of the youths, guiding them in various physical exercises (mostly *pentathlon* and *panagration*). Apart from the *Paidotribes* employed in public Gymnasia, private *Paidotribes* would operate their own Palaestrae. The marble benches on the Gymnasium of Delos (EaDélōs XXVIII, Le Gymnase), such like the benches on modern schools were filled with graffiti of the youths who sat there. Two of the Herms found there were also filled with similar graffiti. The Delian youths or their admirers carved human figures, wreaths, ships, vessels, cupids with exceptional skill and patience, wrote their names again and again, declare their friendship or love: Aineas and Lysias, Archias and Diognetos, Achaios and Damion, Gerostratos and Leukios, Dionysios and Glaukon were ΦΙΛΟΙ (friends), Medeios and Theodotos, who carved their names five times were ΑΕΙ ΦΙΛΟΙ (friends for ever), others are necessary ΑΝΑΓΚΑΙΟΙ (necessary for each other, inseparable or relatives), while others just carve the word ΕΡΩΤΙ (love) under their names. The name Dionysios occurs 25 times, Theodotos occurs 8 times and Agathokles 3 times, but it is uncertain whether they are identified as the dedicators. In any case, all three names occur together on a bench.

These three youths' places of origin give us an idea for the composition of Delos' cosmopolitan inhabitants. Apart from the Athenians and the Romans who were the majority of the population around the end of the 2nd c. BC, this small island was also home to people from the Peloponnese, central and western Greece, Macedonia, the Aegean and Ionian islands, Thrace, the Black Sea, Taurica, the Troad, Mysia, Aeolis, Ionia, Lydia, Caria, Lycia, Bithynia, Paphlagonia, Pontus, Cappadocia, Pisidia, Pamphylia, Cilicia, Syria, Media, Phoenicia, Cyprus, Egypt, Cyrene and Arabia.

All these coexist peacefully, they adopt the Greek way of living, speak and write in Greek, inhabit Greek houses, built temples for their own gods without any obstruction, work and revel together, while their children attend the same Gymnasium and practice in the same palaestra.

BCH XVI (1892) 159 no. 17 (the sixth line is omitted from the text) • Inscriptions de Délos, ap. 1925.

Panagiotis Chatzidakis

126. Αγαλμάτιο μικρού αγοριού

Συλλογή Ραιδεστού ανατολικής Θράκης.
Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης, ΜΘ 262.
250-200 π.Χ.
Ύψος: 27,5 εκ.
Μάρμαρο πεντελικό.

Εικονίζεται ένα γυμνό αγοράκι, καθισμένο στο έδαφος. Λείπουν ο λαιμός με το κεφάλι, το δεξιό χέρι από το ύψος του ώμου, ενώ από το αριστερό σώζεται μέρος του βραχίονα. Από το δεξιό σκέλος διατηρείται μόνον ο μηρός, ενώ λείπουν και τμήματα της πλίνθου. Τέλος, ο ελλειψοειδής τόρμος στη βάση του λαιμού δηλώνει ότι το γλυπτό επισκευάστηκε στην αρχαιότητα.

Το αγοράκι κάθεται με το αριστερό σκέλος λυγισμένο παράλληλα με το έδαφος και με έντονα λυγισμένο στο γόνατο το δεξιό πόδι του. Στο έδαφος στηριζόταν και το αριστερό χέρι, ενώ με το δεξιό ακουμπισμένο στο αντίστοιχο μηρό κρατούσε μια μικρή σφαίρα. Σύμφωνα με ορισμένα χαρακτηριστικά του σώματος, όπως η πολύ φουσκωτή κοιλιά και οι πτυχώσεις του δέρματος στο στήθος, στην κοιλιά και στους μηρούς, το άτριχο της ήβης, καθώς και το γεγονός ότι και το κεφάλι, με τη μεσολάβηση ενός πολύ χαμηλού λαιμού, ακουμπούσε απευθείας επάνω στους ώμους είναι φανερό ότι το παιδάκι απεικονίζεται σε βρεφική ηλικία, σε ένα αγαλματικό τύπο των αρχών του 4^{ου} αι. π.Χ. Η πλίνθος του αγαλματίου ήταν ένθετη σε ορθογώνια βάση η οποία θα έφερε χαραγμένη και την αναθηματική επιγραφή, με την οποία ο αναθέτης έθετε το απεικονιζόμενο παιδί στην προστασία της θεότητας προκειμένου να εξασφαλίσει την προστασία του.

Σχόλια - βιβλιογραφία

Αγαλμάτια του τύπου αυτού είναι γνωστά και από άλλα παραδείγματα που προέρχονται από Ασκληπιεία και ιερά θεοτήτων με θεραπευτικές ιδιότητες ή κουροτρόφων, που προστάτευαν τη γέννηση των παιδιών και φρόντιζαν για την ανατροφή τους, όπως τα Ασκληπιεία της Επιδαύρου και της Λισού στην Κρήτη, στην Αθήνα, στο ιερό του Απόλλωνα στις αρχαίες Αμφανές και πιθανόν και στο Δίον. Στα ιερά αυτά, παράλληλα με τα λατρευτικά και τα αναθηματικά αγάλματα των θεραπευτών θεών, αφιερώνονται και αγαλμάτια παιδιών, μελλεφήβων, αλλά κυρίως αγοριών και κοριτσιών μικρής ηλικίας, τα οποία απεικονίζονται σε διάφορους αγαλματικούς τύπους και κρατούν μικρά ζώα, όπως τα περιστέρια, οι χήνες και τα μικρά σκυλιά, αντικείμενα, όπως μπάλες και αστραγάλους, ή καρπούς και σταφύλια. Σύμφωνα και με τις σχετικές ανα-

126. Statuette of a small boy

Raidestos Collection (eastern Thrace).
Archaeological Museum of Thessaloniki, ΜΘ 262.
250-200 BC.
Height: 27.5 cm.
Pentelic marble.

A nude boy is depicted, sitting on the ground. The head and neck are missing, as well as the right arm from the shoulder and part of the left arm. Only the thigh survives from the right leg. Parts of the plinth are also missing. Finally, the socket located at the base of the neck indicates that the statuette was repaired in antiquity. The boy sits with his left leg bent parallel to the ground and his right knee bent. The left hand would also touch the ground, while the right one, resting on the thigh held a small sphere. Based on several indications, such as the inflated belly, the hairless pubic region, the fact that the head almost rests on the shoulders, with the presence of a very short neck, the statue depicts an infant, at a type of the early 4th c. BC. The statuette's plinth was inlaid on a rectangular base with a votive inscription. According to it, the dedicator placed the depicted child under the protection of the deity in order to secure its well-being.

Comments - bibliography

Statuettes of this type are known from sanctuaries of Asclepius and other gods with healing qualities or protectors of youths, such as the Asclepieion of Epidaurus, of Lisos in Crete and of Athens, as well as the sanctuary of Apollo in ancient Amphanes and probably in Dion. Apart from cult and votive statues of the healing deities, statues of children were also dedicated to these sanctuaries, as well as

θηματικές επιγραφές, αποτελούν ικετευτικά ή ευχαριστήρια αναθήματα πιστών με σκοπό την ίαση ή την επιτυχή ανάπτυξη των παιδιών τους.

Αναθηματικά αγαλμάτια που απεικονίζουν μικρά παιδιά στον τύπο των Temple-boys βρέθηκαν, επίσης, στο ιερό του Eshmoun στο Bostan ech Cheikh στη Σιδώνα. Ο ναός, άμεσα συνδεδεμένος με τα ευεργετικά νερά της πηγής Ydlal, κτίστηκε στα τέλη του 6ου με αρχές του 5ου αι. π.Χ. από τον βασιλιά της Σιδώνας Eshmounazar Β' και προσέλκυσε προσκυνητές από την ευρύτερη περιοχή, οι οποίοι προσέρχονταν προσευχόμενοι για μια θαυματουργή θεραπεία.

Ο Εσμούν, νεαρός φοινικικός θεός της βλάστησης, που πεθαίνει και ανασταίνεται ακολουθώντας τον ετήσιο κύκλο της φύσης, εγγυάται την προστασία και την αναγέννησή της, ιδιότητες που τον ταυτίζουν αρχικά με τον Άδωνη, αλλά και με τον Melqart, πάρεδρο επίσης της Αστάρτης και προστάτη της φοινικικής πόλης Τύρου. Η λατρεία του ως θεού θεραπευτή καθιερώνεται στη διάρκεια του 5ου αιώνα, εποχή κατά την οποία παρουσιάζονται στο ιερό του τα πρώτα παιδικά αγαλμάτια αγοριών και κοριτσιών σε δύο κυρίως ηλικιακές βαθμίδες. Πρόκειται για παραστάσεις μικρών παιδιών που τίθενται στην προστασία του θεού θεραπευτή για να τα προφυλάξει από τις ασθένειες, τον θάνατο ή άλλες συμφορές, μια πρακτική ιδιαίτερα διαδεδομένη στην αρχαιότητα, λόγω της υψηλής θνησιμότητας κατά τους πρώτους μήνες της παιδικής ηλικίας. Σε αυτά συγκαταλέγονται και βασιλικά αναθήματα, όπως το άγαλμα που ανέθεσε στον θεό ο βασιλιάς Baana για την προστασία του γιού του Baalshilem.

Η αντίληψη αυτή για τις θεραπευτικές ιδιότητες του Εσμούν και η διείσδυση της ελληνικής σκέψης και των θρησκευτικών αντιλήψεων στην περιοχή μέσω των εμπορικών συναλλαγών επέτρεψαν την ταύτισή του αρχικά με τον Απόλλωνα και στη συνέχεια με τον Ασκληπιό στα όψιμα ελληνιστικά χρόνια. Με ελληνικά πρότυπα συνδέεται, επίσης, και η απεικόνιση των παιδιών που παίζουν με τα αγαπημένα τους ζώα και τα παιχνίδια, τα οποία αντιπροσωπεύουν το περιβάλλον του οίκου τους. Ωστόσο, ενώ στις απεικονίσεις τους ήδη από τα μέσα του 5ου αι. π.Χ. υιοθετείται μια καθαρά ελληνική καλλιτεχνική διατύπωση, αντίθετα οι αναθηματικές επιγραφές στη βάση των αγαλμάτων, που αναφέρουν το όνομα του αναθέτη και τη θεότητα προς την οποία απευθύνεται, ακολουθούν τη γραφή της τοπικής φοινικικής παράδοσης. Αυτή η διείσδυση του ελληνικού πολιτισμού και των θρησκευτικών αντιλήψεων στον τοπικό φοινικικό πληθυσμό, που κορυφώθηκε με την εκστρατεία του Μεγάλου Αλεξάνδρου στην Ανατολή, δεν είναι ωστόσο μονομερής, όπως αποδεικνύει η παρουσία φοινικικών αγαλματικών τύπων μαρμαρίνων παιδικών αγαλματιών σε ελληνικά ιερά από τα μέσα του 4ου αι. π.Χ.

Beer 1985, 24 σημ. 29 • Beer 1994 • Δεσπίνης 2010, 20 αριθ. 348, εικ. 1049-1052 • Eickstedt 2001, 38-40 • Καλτσάς 2001, 262 αριθ. 548, 270 αριθ. 564 • Jidejian 2003, 67-75 • Λεβέντη 2009 • Μαχαίρα 2011, 443 εικ. 5 • Markoe 2000, 115-129 • Moscati (ed.) 1988 • Παπαοικονομού 1981 • Πινιάτογλου 2009, 292-294, εικ. 2 • Riethmüller 2005. Σχετικά με τη γεωγραφική κατανομή των ιερών του Ασκληπιού στην ηπειρωτική Ελλάδα και τις ελληνικές αποικίες και ιδιαίτερα για τη θρακική αιγαιακή ακτή, βλ. 325 κ.ε. Stucky 1993, 29-39, 53-64, 83-87, πίν. 23-30 • Vorster 1983, 204-205, 380 αριθ. 150, πίν. 22, 1-2.

Κατερίνα Τζαναβάρη

statues of adolescents. Most common though were the statuettes of little boys and girls, depicted in various types and holding doves, geese and small dogs, and various artefacts such as balls and toys or fruit and grapes. According to relevant inscriptions, they are pleading or thanksgiving offerings of believers for their children. Votive statuettes depicting small children in the 'Temple-boy' type have also been found in Eshmoun at Bostan ech Cheikh of Sidon. The temple, directly associated with the healing waters of the Ydlal spring, was built in the late 6th-early 5th c. BC by the king of Sidon, Eshmounazar II, and attracted worshippers who prayed for a miracle cure. Eshmoun, the young Phoenician god of vegetation, dies and resurrects constantly, following nature's cycle, guaranteeing its protection and rebirth. These qualities led to his association with Adonis and Melqart, the companion of Astarte and patron god of Tyre. The god's cult was established in the 5th c. BC, when the first children's statuettes appeared at his sanctuary, usually separated into two age groups. These statues depict young children placed under the god's protection from illnesses, death or other misfortunes, a common practice in antiquity due to the high rate of infant mortality. Even royal votive offerings fall within this category, as for example, the statue dedicated to the god by king Baana for the protection of his son Baalshilem. The belief on Eshmoun's therapeutic abilities and the penetration of Greek thought and religion in the region through commercial contacts led to the identification of the deity initially with Apollo and later on, in the late Hellenistic era, with Asclepius. The depiction of children playing with their favourite pets or toys representing the environment they were growing up in, is also associated with Greek prototypes. However, while the representations adopt a clearly Greek artistic expression already since the mid-5th c. BC, the votive inscriptions on the bases of the statues, mentioning the dedicant and the deity they implore, preserve the local Phoenician script. This penetration of Greek culture and religious beliefs in the local Phoenician population which culminated with Alexander's eastern campaign was not unilateral as the presence of Phoenician statuettes in Greek sanctuaries from the mid-4th c. BC indicates.

Beer 1985, 24 note 29 • Beer 1994 • Δεσπίνης 2010, 20 no. 348, fig. 1049-1052 • Eickstedt 2001, 38-40 • Καλτσάς 2001, 262 no. 548, 270 no. 564 • Jidejian 2003, 67-75 • Λεβέντη 2009 • Μαχαίρα 2011, 443 fig. 5 • Markoe 2000, 115-129 • Moscati (ed.) 1988 • Παπαοικονομού 1981 • Πινιάτογλου 2009, 292-294, Fig. 2 • Riethmüller 2005. For the geographic distribution of the sanctuaries of Asclepius in mainland Greece and the Greek colonies, especially for the Thracian coast, see 325 ff. Stucky 1993, 29-39, 53-64, 83-87, pl. 23-30 • Vorster 1983, 204-205, 380 no. 150 pl. 22, 1-2.

Katerina Tzanavari

**127. Αργυρό τετράδραχμο –
Αλέξανδρος Γ΄ (336-323 π.Χ.
και μεταθανάτιες εκδόσεις)**

ΙΣΤ΄ ΕΠΚΑ, Παράδοση Γ. Ζαχαρία, ΑΕΝ 2516-12.

Χρονολογία κοπής: 310-309 π.Χ.

Διάμ.: 27,5 χιλ., άξονας: 01 h, Βάρος: 16,90 γρ.

Εμπροσθότυπος: Νεανική κεφαλή Ηρακλέους με λεοντή προς τα δεξιά.

Οπισθότυπος: Ζευς, ένθρονος, αετοφόρος προς τα αριστερά. Το επιγράφιο ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ κατακορύφως προς τα δεξιά. Στο πεδίο αριστερά ο φοινικικός αριθμός 37 και τα φοινικικά γράμματα ayin και kaph (𐤀 𐤋).

Νομισματοκοπείο Ακης.

Σχόλια - βιβλιογραφία

Price 1991, 3293.

Χρήστος Γκατζόλης

**127. Silver tetradrachm –
Alexander III (336-323 BC
and posthumous issues)**

16th EPCA, handed in by G. Zacharias, ΑΕΝ 2516-12.

Issue date: 310-309 BC.

Diam.: 27.5 mm, axis: 01 h, weight: 16.90 gr.

Obverse: Head of beardless Heracles, in lion skin, to the right.

Reverse: Zeus, seated, holding an eagle, to the left. The inscription ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ vertically to the right. In the field left the Phoenician number 37 and the Phoenician letters ayin and kaph (𐤀 𐤋).

Mint of Ake.

Comments - bibliography

Price 1991, 3293.

Christos Gatzolis

**128. Αργυρό τετράδραχμο –
Αλέξανδρος Γ΄ (336-323 π.Χ.
και μεταθανάτιες εκδόσεις)**

ΙΣΤ΄ ΕΠΚΑ, Παράδοση Γ. Ζαχαρία, ΑΕΝ 2516-13.

Χρονολογία κοπής: περ. 323-περ. 300 π.Χ.

Διάμετρος: 27 χιλ., άξονας: 12 h, βάρος: 17 γρ.

Εμπροσθότυπος: Νεανική κεφαλή Ηρακλέους με λεοντή προς τα δεξιά.

Οπισθότυπος: Ζευς, ένθρονος, αετοφόρος προς τα αριστερά. Το επιγράφιο ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ κατακορύφως προς τα δεξιά. Στο πεδίο αριστερά: άγκυρα, Δ – Ι. Κάτω από το θρόνο: μονογράφημα.

Νομισματοκοπείο «Μαράθου».

Σχόλια - βιβλιογραφία

Price 1991, 3449.

Χρήστος Γκατζόλης

**128. Silver tetradrachm –
Alexander III (336-323 BC
and posthumous issues)**

16th EPCA, handed in by G. Zacharias, ΑΕΝ 2516-13.

Issue date: c. 323- c. 300 BC.

Diameter: 27 mm, axis: 12 h, weight: 17 gr.

Obverse: Head of beardless Heracles, in lion skin, to the right.

Reverse: Zeus, seated, holding an eagle, to the left. The inscription ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ vertically to the right. In the field left: anchor, Δ – Ι. Below the throne: monogram.

Mint of "Marathos".

Comments - bibliography

Price 1991, 3449.

Christos Gatzolis

**129. Αργυρό τετράδραχμο –
Αλέξανδρος Γ΄ (336-323 π.Χ.
και μεταθανάτιες εκδόσεις)**

«Θησαυρός» Ν. Ποτίδαιας, Χαλκιδική / 1989B (CH VIII 260).

ΙΣΤ΄ ΕΠΚΑ, ΑΕΝ 1147-8.

Χρονολογία κοπής: περ. 330-περ. 320 π.Χ.

Διάμετρος: 28 χιλ., άξονας: 11 h, βάρος: 16,65 γρ.

ΑΡ τετράδραχμο Εμπροσθότυπος: Νεανική κεφαλή Ηρακλέους με λεοντή προς τα δεξιά.

Οπισθότυπος: Ζευς, ένθρονος, αετοφόρος προς τα αριστερά. Το επιγράφιο ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ κατακορύφως προς τα δεξιά. Στο πεδίο αριστερά: ΑΡ. Νομισματοκοπείο Βύβλου.

Σχόλια - βιβλιογραφία

Price 1991, 3426.

Χρήστος Γκατζόλης

**129. Silver tetradrachm –
Alexander III (336-323 BC
and posthumous issues)**

N. Potidaea Chalkidice Hoard / 1989B (CH VIII 260).

16th EPCA, ΑΕΝ 1147-8.

Issue date: c.330 – c.320 BC.

Diameter: 28 mm, axis: 11 h, weight: 16,65 gr.

Obverse: Head of beardless Heracles, in lion skin, to the right.

Reverse: Zeus, seated, holding an eagle, to the left. The inscription ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ vertically to the right. In the field to the left: ΑΡ.

Mint of Byblos.

Comments - bibliography

Price 1991, 3426.

Christos Gatzolis

130. Βωμίσκος

Λίβανος.
Αρχαιολογικό Μουσείο του Αμερικανικού
Πανεπιστημίου της Βηρυτού, 63.40.
Ελληνιστική Εποχή.
Ύψος: 29 εκ., πλάτος: 16 εκ.
Μάρμαρο.

Βωμός με τετράγωνη βάση και κορυφή.
Ελληνική επιγραφή σε πέντε γραμμές:

ΘΑΡC[
ΦΗΛΙ[
ΟΥΔΕΙC
JΘΑΝΑ
TOC

Αδημοσίευτο
Leila Badre

131. Λήκυθος

Λίβανος.
Αρχαιολογικό Μουσείο του Αμερικανικού
Πανεπιστημίου της Βηρυτού, 861.
Ελληνιστική Εποχή.
Ύψος: 12,8 εκ., πλάτος: 5,5 εκ.
Πηλός.

Ψηλή δισκόμορφη βάση, ψηλό ωοειδές σώμα με
γωνίωση στον ώμο, κάθετη αυλακωτή λαβή από
το λαιμό ως τον ώμο. Λείπει το χείλος και τμήμα
του λαιμού. Στο σώμα αποδίδονται δύο μορφές
κάτω από άμπελο. Μελανή βαφή στη βάση και
στο κάτω μέρος του σώματος. Ο ώμος διακοσμί-
ται με μαύρες ακτινωτές γραμμές.

Αδημοσίευτο
Leila Badre

132. Δοχείο πλήρωσης λυχναριών

Λίβανος.
Αρχαιολογικό Μουσείο του Αμερικανικού
Πανεπιστημίου της Βηρυτού, 929.
Ελληνιστική Εποχή.
Ύψος: 6,1 εκ., πλάτος: 8,8 εκ.
Πηλός.

Δοχείο πλήρωσης λυχναριών με μικρό πόδι, συ-
μπιεσμένο σφαιρικό σώμα, ευρύ χείλος, κοντή
κωνική προχοή και λαβή ελαφρά υπερυψωμένη,
κάθετα τοποθετημένη στο σώμα. Ίχνη μαύρου
επιχρίσματος στο σώμα.

Αδημοσίευτο
Leila Badre

133. Λαβή αμφορέα

Λίβανος.
Αρχαιολογικό Μουσείο του Αμερικανικού
Πανεπιστημίου της Βηρυτού, 34.12.
Ελληνιστική Εποχή.
Μήκος: 10,5 εκ., πλάτος: 7 εκ.
Πηλός.

Ενσφράγιστος ροδιακός αμφορέας. Κυκλικό

130. Small altar

Lebanon.
American University of Beirut
Archaeological Museum, 63.40.
Hellenistic era.
Height: 29 cm, width: 16 cm.
Marble.

Altar made of marble with square base
and top. Greek inscription of five lines:

ΘΑΡC[
ΦΗΛΙ[
ΟΥΔΕΙC
JΘΑΝΑ
TOC

Unpublished
Leila Badre

131. Lekythos

Lebanon.
American University of Beirut
Archaeological Museum, 861.
Hellenistic era.
Height: 12.8 cm, width: 5.5 cm.
Clay.

High disk base, tall ovoid body carinated
at shoulder, vertical grooved handle at-
tached from neck to shoulder; neck and
rim missing; painted on body with two
black figures under a vine; base painted in
black; shoulder decorated with black radi-
ated lines.

Unpublished
Leila Badre

132. Lamp filler

Lebanon.
American University of Beirut
Archaeological Museum, 929.
Hellenistic era.
Height: 6.1 cm, width: 8.8 cm.
Clay.

Lamp filler on small stem, squat spher-
ical body with wide mouth, short conical
spout and loop handle attached per-
pendicular to body; traces of black slip on
body.

Unpublished
Leila Badre

133. Jar handle

Lebanon.
American University of Beirut
Archaeological Museum, 34.12.
Hellenistic era.
Length: 10.5 cm, width: 7 cm.
Clay.

Stamped handle of Rhodian amphora.

σφράγισμα με επιγραφή περιμετρικά του ρόδου, συμβόλου της νήσου:

Ε ΠΤ ΕΥΦΡΑΝΟΡΟΣ ΝΑ ;
ΑΡΤΑΜΙΤΙΟΝ

Αδημοσίευτο

Leila Badre

134. Λαβή αμφορέα

Λίβανος.

Αρχαιολογικό Μουσείο του Αμερικανικού Πανεπιστημίου της Βηρυτού, 34.22.

Ελληνιστική Εποχή.

Μήκος: 10,5 εκ., πλάτος: 7 εκ.

Πηλός.

Ενσφράγιση λαβή ροδιακού αμφορέα με τετράγωνο σφράγισμα και επιγραφή:

ΣΩΚΡΑΤΕΥΣΥ.

Αδημοσίευτο

Leila Badre

135. Επιτύμβια στήλη

Αθήνα, Κεραμεικός.

Εντοπίστηκε το 1861 κατά την διάνοιξη της οδού Πειραιώς κοντά στην Αγία Τριάδα και βορείως της «Οδού των Τάφων».

Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, ΕΑΜ 1488.

Β' μισό του 4^{ου} αι. π.Χ.

Ύψος: 138 εκ., πλ.: 48-41 εκ.

Μάρμαρο πεντελικό.

Αετωματική στήλη με ανάγλυφη παράσταση σε λαξευμένο ορθογώνιο πλαίσιο. Ο νεκρός κείται σε στρωμένη κλίνη προς τα δεξιά, ανάμεσα σε ένα λιοντάρι που ορθώνεται στα πίσω πόδια και μία γυμνή (οπλισμένη;) ανδρική μορφή, σε έντονο διασκελισμό. Πάνω από τον κορμό της δεξιάς μορφής απεικονίζονται η πλώρα και το ιστίο ενός πλοίου. Το μνημείο φέρει επιγραφή σε ελληνική και φοινικική γλώσσα καθώς και επίγραμμα.

Αντίπατρος Αφροδισίου Άσκα(λωνίτης)

Δομσαλώς Δομανώ Σιδώνιος ανέθηκε.

(Φοινικική επιγραφή σε δύο στίχους)

(Phoenician inscription in two lines)

Μηθείς ανθρώπων θαυμάζετω εικόνα τήνδε,
ὡς περί μέν με λέων, περί δέγ πρῶιρ' ἰγκτετάνυσται.
ἤλθε γάρ εἰχθρολέων τὰμὰ θέλων σποράσαι.
ἀλλὰ φίλοι τ' ἤμυναν καὶ μοι κτέρισαν τάφον οὔτηι,
οὓς ἔθελον φιλέων, ἱεράς ἀπὸ νηὸς ἰόντες.
Φοινίκην δ' ἔλιπον, τείδε χθονὶ σῶμα κέκρυνμαι.

Η μοναδική αυτή και ασυνήθιστη, σε σχέση με την εικονογραφία των αττικών επιτύμβιων αναγλύφων, παράσταση, παρουσιάζει δυσχέρειες στην ερμηνεία, οφειλόμενες εν μέρει και στη φθορά της στήλης. Η ιδιαιτερότητα της εικόνας, στην οποία αναφέρεται δια του επιγράμματος ο νεκρός, με τρόπο που θυμίζει ανάλογες, σε πρώτο πρόσωπο, έμμετρες αρχαϊκές επιγραφές, συνδέεται με την ξένη προέλευση του κατόχου του τάφου. Σύμφωνα με την ελληνική επιγραφή πά-

Circular impression with an inscription around the Rose, the symbol of Rhodes:

Ε ΠΤ ΕΥΦΡΑΝΟΡΟΣ ΝΑ ?
ΑΡΤΑΜΙΤΙΟΝ

Unpublished

Leila Badre

134. Jar handle

Lebanon.

American University of Beirut Archaeological Museum, 34.22.

Hellenistic era.

Length: 10.5 cm, width: 7 cm.

Clay.

Stamped handle of Rhodian amphora with square stamp and inscription:

ΣΩΚΡΑΤΕΥΣΥ.

Unpublished

Leila Badre

135. Funerary stele

Athens, Kerameikos.

It was found in 1861 during road works on Piraeus Street near Agia Triada and north of the "Street of the Graves".

National Archaeological Museum, ΕΑΜ 1488.

Second half of the 4th c. BC.

Height: 138 cm, width: 48-41 cm.

Pentelic marble.

Stele with finial and relief representation within a rectangular frame. The deceased is lying on a couch to the right, between a lion and a nude male figure (armed?) striding. The bow and the mast of a ship are depicted above the right figure's torso. The monument bears an inscription in Greek and Phoenician as well as an epigram.

νω από το ανάγλυφο, το μνημείο ανήκε σε ένα Φοίνικα, τον Αντίπατρο, γιό του Αφροδισίου από την Ασκαλών, και ανατέθηκε από τον Δομσαλώ, γιό του Δομανώ, από την Σιδώνα. Στη φοινικική επιγραφή παρουσιάζεται πρώτα ο νεκρός, ως ο Σεμ, γιός του Αμπνταστάρτ, Ασκαλωνίτης, και ακολουθεί, όπως στα ελληνικά, το πλήρες όνομα του Σιδώνιου Δομσαλώ που έστησε το μνημείο. Τόσο το όνομα, όσο και το πατρώνυμο του νεκρού έχουν εξελληνισθεί. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η μετατροπή του φοινικικού πατρωνύμου, που σημαίνει «θεράπων της Αστάρτης», στο ελληνικό όνομα Αφροδίσιος. Η πόλη Ασκαλών ήταν πράγματι σύμφωνα με τον Ηρόδοτο (1.105) και τον Πausανία (1.14.7) κέντρο της λατρείας της Αφροδίτης Ουρανίας ή Αστάρτης (στα σημιτικά) Ουρανίας, γνωστής και ως Συριακής Αφροδίτης. Το λιοντάρι και η πλώρα του πλοίου που πλαισιώνουν τον νεκρό στην εικόνα, αλλά και στον β' στίχο του επιγράμματος, ανήκουν στα σύμβολα της θεάς Αστάρτης, προστάτιδος της ναυσιπλοΐας και της γενέθλιας πόλης του θανόντος, της Ασκαλών, όπου υπήρχε και ο ναός της. Ο «εἰχθρολέων», το εχθρικό, έτοιμο να κατασπαράξει το σώμα του Αντιπάτρου, λιοντάρι, στον γ' στίχο του επιγράμματος, συμβολίζει πιθανόν την δυσμένεια της ίδιας της Αστάρτης, εξαιτίας της οποίας βρήκε τον θάνατο, στη θάλασσα ή σε κάποιο άλλο ατύχημα, ο κάτοχος του τάφου. Σύμφωνα με τους τελευταίους στίχους του επιγράμματος, οι φίλοι και ομοεθνεῖς του Αντιπάτρου προστάτευσαν το σώμα του και φρόντισαν για την ταφή του στην Αττική, μακριά από την Φοινίκη, ερχόμενοι από «ιεράς νηός». Το πλοίο σχετίζονταν ίσως με κάποια φοινικική ιερή αποστολή, «θεωρία», στην Αθήνα. Εάν η μορφή στα δεξιά ερμηνευθεί ως συμβολική απεικόνιση των συντρόφων του νεκρού, τότε το μέγεθος και η γυμνότητά της είναι δυνατόν να εκφράζει την ηρωοποίησή τους. Οι λεπτομέρειες της παράστασης θα αποδίδονταν με χρώμα, ίχνη του οποίου όμως δεν σώθηκαν.

Σχόλια- βιβλιογραφία

Οι δίγλωσσες επιγραφές είναι σπάνιες στα επιτάφια μνημεία της Αττικής. Αρχαιότερη είναι μια αρχαϊκή δίγλωσση επιγραφή από τον Κεραμεικό, γραμμένη σε ελληνική και καρική γλώσσα. Στα κλασικά χρόνια, οι μη ελληνικές επιγραφές αφορούν Φοίνικες, εγκατεστημένους ή παρεπιδημούντες, στην Αττική. Εμπόριο, τραπεζικές συναλλαγές αλλά και η πνευματική ζωή της Αθήνας είναι οι βασικοί τομείς, όπου τους συναντούμε. Φοίνικες από διάφορες πόλεις της Κύπρου και της Ανατολής εμφανίζονται κατά καιρούς στην Αττική ως επίσημα μέλη διπλωματικών αντιπροσωπειών και θρησκευτικών αποστολών. Οι περισσότεροι ξένοι στα χρόνια αυτά ήταν εγκατεστημένοι στον Πειραιά, όπου υπήρχαν και οι μεγαλύτερες δυνατότητες απασχόλησης. Εκεί ασκούσαν ελεύθερα και τις πάτριες λατρείες τους. Στην Αθήνα, η παρουσία ξένων φοινικικής προέλευσης αυξάνει σταδιακά στη διάρκεια του 4^{ου} αι. π.Χ. Επιτύμβια μνημεία διαφόρων τύπων με αποκλειστικά ελληνικές ή δίγλωσσες επιγραφές, που αφορούν άτομα φοινικικής καταγωγής, βρέθηκαν στο αρχαίο νεκροταφείο του Κεραμεικού, καθώς και στην περιοχή της Ακαδημίας. Φαίνεται λοιπόν, ότι κατοικούσαν σε μια δική τους «συνοικία» στα δυτικά ή βορειοδυτικά της πόλης. Οι θρησκευτικές κοινότητες των ξένων φρόντιζαν επιπλέον για την ταφή των θανόντων μελών ή απλώς ομοεθνών τους. Την ιδιαίτερα στενή σχέση των Αθηναίων με τον βασιλέα της Σιδώνας Στράτωνα επιβεβαιώνει, πλην των άλλων ιστορικών μαρτυριών, τιμητικό, προξενικό ψήφισμα του 367 π.Χ.

Salta 1991, 176, 200-201 (για όλους τους ξένους και τα μνημεία τους στην Αττική, 161-239) • Καλτσάς 2001, 190 αριθ. 376 • Stager 2005, 427-449 • Xagorari-Gleissner 2009, 120-121.

Μαρία Σάλτα

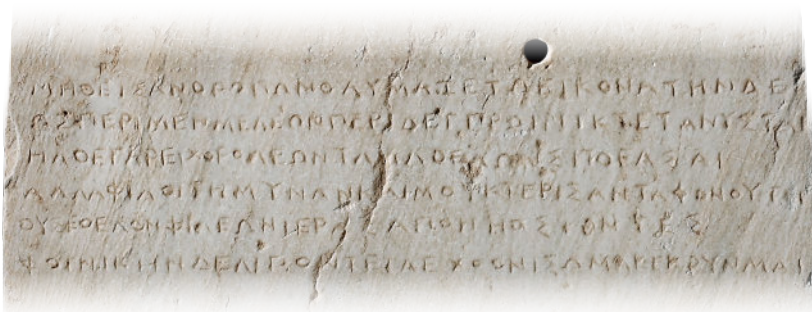
a Phoenician, Antipatros, son of Aphrodisios from Askalon and was assigned by Domsalos, son of Domanos from Sidon. The Phoenician inscription mentions the deceased as Sem, son of Abdistart from Ascalon, followed by the full name in Greek of the Sidonian Domsalos, who erected the monument. The personal name of the deceased and his father's name have been hellenised. The conversion of the father's Phoenician name, which meant "healer of Astarte", into the Greek Aphrodisios is particularly interesting. Herodotus (1.105) and Pausanias (1.14.7) mention that Aphrodite Ourania or Astarte Ourania (in Semitic), also known as Syrian Aphrodite was worshipped in Ascalon. The lion and the ship's bow in the relief, as well as the second line of the epigram belong to the goddess' symbols, as she was the protector of seafaring and the patron deity of Ascalon, the hometown of the deceased. The "εἰχθρολέων", the aggressive lion, mentioned in the third line possibly symbolizes Astarte's disfavour which caused the owner's death at sea or in another accident. The last verses inform us that the friends and compatriots of the deceased protected his body and took care of his burial away from Phoenicia, in Attica, getting there with a "sacred ship". The ship was probably associated with a sacred Phoenician mission to Athens. If the figure to the right is interpreted as a symbolic representation of his friends, then the figure's size and nudity could express their 'heroisation'. The relief's details were painted but no traces of colour survive.

Comments - bibliography

Bilingual inscriptions are rare on the funerary monuments of Attica. The earliest surviving is an archaic bilingual inscription from Kerameikos, written in Greek and Carian. In the Classical era, non-Greek inscriptions refer to Phoenicians, residing permanently or temporarily in Attica. They are mostly associated with trade, financial transactions as well as the Athenian intellectual life. Phoenicians from Cyprus or the East appear at times as official members of diplomatic and religious delegations. Most foreigners at the time settled in Piraeus, which offered most opportunities for work. There, they could freely worship their own gods. The Phoenician presence in Athens gradually increased in the 4th c. BC. Various types of funerary monuments with exclusively Greek or bilingual inscriptions belonging to people of Phoenician origin have been found in the ancient cemetery of Kerameikos, as well as in the Academia. It appears that they resided in their 'own neighbourhood' at the west or southwest of the city. Foreign religious communities took care of their deceased members. The close relation between Athens and the king of Sidon, Straton, apart from literary sources is also confirmed by a honorary consular decree of 367 BC.

Salta 1991, 176, 200-201 (for all foreigners and their monuments at Athens, 161-239) • Καλτσάς 2001, 190 no. 376 • Stager 2005, 427-449 • Xagorari-Gleissner 2009, 120-121.

Maria Salta

136. Μαρμαρίνη ανθρωπόμορφη σαρκοφάγος

Πάρος.

ΚΑ' ΕΠΚΑ, Α 10203.

Ύψος: 41 εκ., μήκος: 212 εκ., μεγ. πλάτος: 71 εκ., πάχος: 10 εκ.

Μάρμαρο Πάρου.

Το κάτω μέρος ημίεργης μαρμαρίνης ανθρωπόμορφης σαρκοφάγου φοινικικού τύπου. Οι πλαϊνές της επιφάνειες δεν έχουν υποστεί την τελική λείανση. Διακρίνονται τα σημάδια από το πικούνι.

Σχόλια - βιβλιογραφία

Οι πρωιμότερες μαρμαρίνες ανθρωπόμορφες σαρκοφάγοι τοποθετούνται χρονολογικά στο α' μισό του 5^{ου} αι. π.Χ. και η κατασκευή τους συνεχίζεται έως τον 3^ο αι. π.Χ. Έχουν διατυπωθεί διάφορες θεωρίες για την προέλευσή τους, με επικρατέστερες αυτή που τις αποδίδει σε Φοινίκες τεχνίτες, οι οποίοι υπό την επιρροή της αιγυπτιακής τεχνοτροπίας μιμούνταν τις ανθρωπόμορφες ξύλινες αιγυπτιακές σαρκοφάγους και αυτή που τις αποδίδει σε Παρίους γλύπτες. Είναι βέβαιο πάντως πως στο νησί της Πάρου λειτούργησε από τον 5^ο αι. π.Χ. ένα δραστήριο εργαστήριο παραγωγής τέτοιου τύπου σαρκοφάγων. Κατά πάσα πιθανότητα οι τεχνίτες ήταν Παριανοί γλύπτες αλλά δεν μπορεί να αποκλειστεί το ενδεχόμενο ότι και στο ίδιο το νησί της Πάρου εργάζονταν Φοινίκες που είχαν αφομοιώσει την ντόπια τεχνοτροπία. Οι σαρκοφάγοι από παριανό μάρμαρο, τόσο αυτές που έχουν βρεθεί εντός Πάρου, όσο και αυτές από άλλα μέρη της Μεσογείου, λαξεύονταν σε δύο στάδια επεξεργασίας. Σε πρώτη φάση γινόταν στην Πάρο η χονδρή λείανση και στη συνέχεια το έργο έφευγε ημίεργο για τον προορισμό του, όπου γινόταν η τελική επεξεργασία. Η κατασκευή τους προϋπέθετε όχι μόνο μεγάλο όγκο από το ακριβό υλικό, αλλά και μεγάλο αριθμό τεχνιτών, οι οποίοι θα έπρεπε να λαξεύσουν τον τεράστιο όγκο του μαρμάρου στα λατομεία αρχικά και να το επεξεργαστούν στη συνέχεια στα εργαστήρια παραγωγής. Είναι σαφές ότι οι σαρκοφάγοι αυτές λόγω του μεγάλου κόστους κατασκευής απευθύνονταν σε πλούσιους εμπόρους ή άρχοντες και ότι η διακίνησή τους απαιτούσε ένα ευρύ εμπορικό δίκτυο. Στο Μουσείο της Πάρου εκτίθενται τα κάτω μέρη τριών ολόκληρων ημίεργων ανθρωπόμορφων σαρκοφάγων, ενώ στην αποθήκη του μουσείου φυλάσσονται τμήματα άλλων δύο. Το 1989 σε οικόπεδο ιδιότης στην Παροικιά αποκαλύφθηκε το πρώτο-ως τώρα γνωστό για το νησί- άνω τμήμα καλύμματος τέτοιας σαρκοφάγου. Σώζεται έως τους ώμους και το κεφάλι είναι ημίεργο. Πρόσφατα, επίσης, σε άλλο οικόπεδο ιδιότης αποκαλύφθηκε το κάτω τμήμα καλύμματος άλλης μίας τέτοιας σαρκοφάγου. Περισσότερες των εκατό ανθρωπόμορφων σαρκοφάγων φοινικικού τύπου έχουν βρεθεί σε διάφορα μέρη της Μεσογείου (Λυκία, Φοινίκη, Κύπρο, Ιβηρική, Σικελία) και εκτίθενται σε διάφορα μουσεία, όπως στο Μουσείο Κωνσταντινούπολης, στο Εθνικό Μουσείο Βηρυτού, σε μουσεία της Κύπρου, στο Μουσείο του Λούβρου, στο Μητροπολιτικό Μουσείο της Νέας Υόρκης.

Σκιλάρντι 1973, 466-471 • Σκιλάρντι 1975, 205, εικ. 180, αρ. 24 • Κουράγιος 2011, 268-286 και ειδικότερα 272-273, εικ.9α - 9β • Karageorghis 2000, 469-478 • Buhl 1983, 199-202 • Buhl 1991, 675-681 • Coldstream, 1982, 261-275.

Γιάννος Κουράγιος

136. Anthropomorphic marble sarcophagus

Paros.

21st EPCA, A 10203.

Height: 41 cm, length: 212 cm,

max. width: 71 cm, thickness: 10 cm.

Parian marble.

The lower part of an unfinished anthropomorphic Phoenician-style sarcophagus. The lateral sides are not fully smooth. Tool marks are visible.

Comments - bibliography

The earliest anthropomorphic marble sarcophagi date to the first half of the 5th c. BC and they carry on to the 3rd c. BC. Various theories regarding their origin have been put forth. The prevailing theories attribute them to either Phoenician sculptors influenced by wooden Egyptian sarcophagi, or to Parian sculptors. In any case, it is sure that a vigorous workshop produced such types of sarcophagi in Paros since the 5th c. BC. The craftsmen were most probably Parians without excluding the possibility of Phoenicians working on the island and having adopted the local style. Sarcophagi made of Parian marble, either found in Paros or elsewhere in Mediterranean, had two stages of production. The initial rough treatment took place in Paros and the product would be transferred half-finished to its final destination where finishing treatment would take place. Their production required a large slab of marble and a large work force that would process the marble at the quarry at first and at the workshop later on. It is obvious that due to their high cost of production, these sarcophagi were intended for rich merchants or high class citizens and their transportation involved an extensive commercial network. The lower parts of three anthropomorphic sarcophagi are exhibited in the Museum of Paros and fragments of two more are stored. In 1989 the first hitherto known upper part of a sarcophagus was revealed in a private plot in the town of Paroikia, Paros. It survives to the shoulders and the head is unfinished. The lower part of a similar sarcophagus was found recently on another private plot. More than a hundred anthropomorphic Phoenician-style sarcophagi have been found across the Mediterranean (Lycia, Phoenicia, Cyprus, Iberia, Sicily) and are on display in various museums, such as the Museums of Istanbul, the National Museum in Beirut, museums in Cyprus, the Louvre or the Metropolitan Museum of New York.

Σκιλάρντι 1973, 466-471 • Σκιλάρντι 1975, 205, fig.180, no. 24 • Κουράγιος 2011, 268-286 and especially 272-273, fig. 9a-9b, Karageorghis 2000, 469-478 • Buhl 1983, 199-202 • Buhl 1991, 675-681 • Coldstream, 1982, 261-275.

Giannos Kouragios

137. Φιάλη με φοινικική επιγραφή

Κνωσός, βόρειο νεκροταφείο, τάφος J.
Αρχαιολογικό Μουσείο Ηρακλείου, Χ 4346.
Πρωτογεωμετρική περίοδος.
Ύψος : 6,7 εκ. διάμ. χείλους 15εκ.
Χαλκός χρυσοκάστανος με καστανέρυθρη
πάτινα.

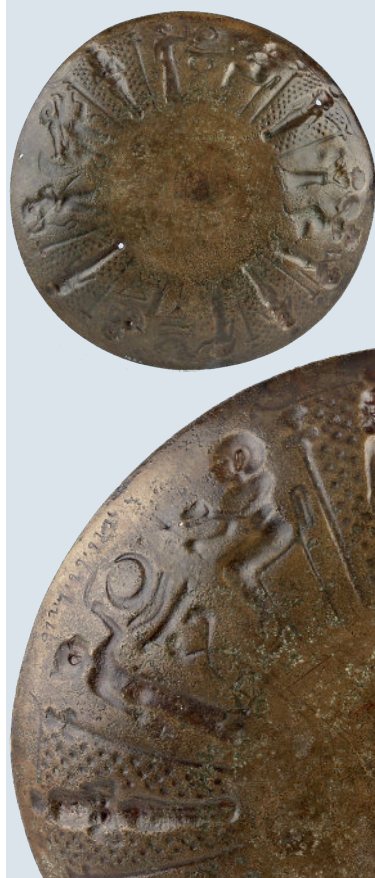
Χάλκινη ενεπίγραφη φιάλη με ημισφαιρικό σώμα. Κάτω από το χείλος, ανάμεσα σε δύο ζώνες διακοσμημένες με διαγώνιες εγχάραιες, φέρει φοινικική επιγραφή με το όνομα του κατόχου της («Κύπελλο του Χ, γιού του Υ»).

Σχόλια - βιβλιογραφία

Πρόκειται για την πρωιμότερη αλφαβητική επιγραφή από τον αιγιακό χώρο. Η ύπαρξή της ενισχύει την άποψη ότι οι Κρήτες δέχτηκαν και υιοθέτησαν πρώτοι το φοινικικό αλφάβητο, από το οποίο προήλθε το ελληνικό.

Βλ. Catling 1977, 12 • Markoe 1985, 114 • Σταμπολίδης & Καρέτσου (επιμ.) 1998, 238.

Μαρία Κυρίμη

138. Ενεπίγραφη φιάλη

Ολυμπία, κοντά στον ποταμό Αλφειό.
Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, ΕΑΜ Χ 7941.
Τέλη 8^{ου} - αρχές 7^{ου} αι. π.Χ.
Διάμ.: 20,4 εκ., ύψος: 3,1 εκ.
Χαλκός.

Η φιάλη στο εσωτερικό κοσμεύεται περιμετρικά με τέσσερις σκηνές, χωρισμένες μεταξύ τους με τέσσερα πεδία, που ορίζονται εν είδει ναΐσκου από δύο κίονες με άνθη λωτού στην επίστεψη, και φέρουν εναλλάξ μια ανδρική γενειοφόρο μορφή και μια γυναικεία με τα χέρια στο στήθος. Οι μορφές επιστέφονται από το φτερωτό δίσκο του ήλιου. Στις σκηνές απεικονίζονται τρεις μουσικοί, που παίζουν αυλό, τύμπανο και λύρα, μια ένθρονη μορφή εμπρός σε τράπεζα προσφορών και μια άλλη ιστάμενη που κάνει θυσία, δύο άνδρες με δόρατα, που φονεύουν έναν γρύπα, και μια καθιστή μορφή, που θηλάζει βρέφος, ενώ δίπλα μια όρθια μορφή κάνει θυσία εμπρός σε τράπεζα προσφορών. Η διακόσμηση έχει γίνει με την έκτυπη τεχνική. Ο πυθμένας του αγγείου φέρει εγχάρακτο οκτάκτινο αστέρι με ρόδακες ανάμεσα στις ακτίνες. Στην εξωτερική επιφάνεια της φιάλης εγχάρακτη αραμαϊκή επιγραφή αναφέρει το όνομα του κατόχου.

Σχόλια- βιβλιογραφία

Η εικονογραφία της φιάλης πιθανώς σχετίζεται με κάποια θεότητα ή ήρωα και χαρακτηρίζεται από πολλά φοινικίζοντα αλλά και αιγυπτιακά στοιχεία,

137. Bowl (phiale) with Phoenician inscription

Knossos, northern cemetery, grave J.
Archaeological Museum of Herakleion,
X 4346.
Protogeometric period.
Height: 6.7 cm, rim diam.: 15 cm.
Gold-brown bronze with red-brown
patina.

Inscribed bronze bowl with hemispherical body. Below the rim, between two decorative zones of oblique incisions, a Phoenician inscription mentioning the owner's name ("Bowl of X, son of Y").

Comments - bibliography

This is the earliest known alphabetic inscription in the Aegean world. Its existence reinforces the view that the Phoenician alphabet, which led to the Greek alphabet, was first adopted by the Cretans.

See Catling 1977, 12 • Markoe 1985, 114 • Σταμπολίδης & Καρέτσου (επιμ.) 1998, 238.

Maria Kyrimi

138. Inscribed bowl (phiale)

Olympia, near the river Alpheios.
National Archaeological Museum,
EAM X 7941.
Late 8th - early 7th c. BC.
Diameter: 20.4 cm, height: 3.1 cm.
Bronze.

Four scenes decorate the interior divided into four fields resembling temples, with two columns and lotus flower finials. Within each an alternating bearded male figure or a female figure with hands at the chest are depicted. A winged sun-disk is located above them. The scenes depict three musicians playing flute, drum and lyre, an enthroned figure in front of an offering table and another figure sacrificing, two male figures with spears killing a griffin and a seated figure breast-feeding an infant, with a standing figure next to her sacrificing on an offering table. Decoration is embossed. A star with eight rays and rosettes between them is located on the centre. The bowl's exterior bears an Aramaic inscription mentioning the owner's name.

Comments - bibliography

The bowl's iconography, characterised by multiple Phoenician and Egyptian elements which reveal Syrian influences, is probably associated with a deity or hero.

που φανερώνουν συριακή επιρροή. Φιάλες ανατολικής προέλευσης, κυρίως από τη Φοινίκη ή τη Συρία και την Κύπρο, είχαν διαδοθεί σε όλο το χώρο της Μεσογείου, στον ελλαδικό χώρο και στην Ιταλία, χάρη στην ανάπτυξη του εμπορίου κυρίως κατά την ανατολιζούσα περίοδο. Η εύρεση μιας φοινικικής φιάλης στο πανελλήνιο ιερό της Ολυμπίας αποδεικνύει ότι οι πιστοί που ανέθιζαν τις προσφορές τους στο ιερό δεν προέρχονταν μόνον από τον ελλαδικό χώρο, αλλά και από την Ανατολή και τη Δύση.

De Ridder 1896, 19, αρ. 66 • Markoe 1985, 204-205, πιν. 316-319, αρ. G 3 • Fontan & Le Meaux (eds.) 2007, 136, 346, αρ. 176.

Νομική Παλαιοκρασσά

139. Αττική γεωμετρική τριφυλλόστομη οinoχόη

Αθήνα, Δίπυλο.

Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, ΕΑΜ 192.

740 π.Χ. Εργαστήριο του ζωγράφου του Διπύλου.

Ύψος: 23 εκ.

Πηλός.

Στον ώμο εγχάρακτη η πρωιμότερη γνωστή ελληνική επιγραφή σε εξάμετρο. Έχει χαραχθεί από δύο χαρακτές, από αριστερά προς τα δεξιά:

ΗΟΣ ΝΥΝ ΟΡΧΕΣΤΩΝ ΠΑΝΤΩΝ
ΑΤΑΛΩΤΑΤΑ ΠΑΙΖΕΙ ΤΟΤΟΔΕ Κ(Μ)
Μ(Ν;)/Ν...

(αυτός που από όλους τους χορευτές χορεύει πιο ανάλαφρα ΑΥΤΟ...)

Ο πρώτος χαρακτήρας της επιγραφής ήταν ασφαλώς αοιδός και πρέπει να γνώριζε τα Ομηρικά έπη: το *αταλώτατα* απαντά στην *Ιλιάδα* (Σ 567), ενώ ο χορός της Οδύσσειας (ψ 143-147) παραπέμπει στο περιεχόμενο του στίχου της οinoχόης. Ο δεύτερος χαρακτήρας προσπάθησε χωρίς όμως να τα καταφέρει, να συνεχίσει τη γραφή (*τοτοδε* και κάποια δυσερμήνευτα γράμματα).

Σχόλια- βιβλιογραφία

Η πρόσφατη έρευνα έχει καταλήξει ότι η εισαγωγή του αλφαβήτου στην Ελλάδα, βάσει τόσο των αρχαιολογικών δεδομένων, όσο και της σύγκρισης της μορφής των γραμμάτων με τα αντίστοιχα φοινικικά, συντελέστηκε γύρω στο 800 π.Χ. Αξίζει να σημειωθεί ότι το εξάμετρο της οinoχόης του Διπύλου ήδη περιλαμβάνει ένα Χ, ένα από τα γράμματα που πρόσθεσαν οι Έλληνες στο φοινικικό αλφάβητο. Η επιγραφή του αγγείου αντικατοπτρίζει, σύμφωνα με τους μελετητές, το τέλος της περιόδου κατά την οποία οι Έλληνες χρησιμοποιούσαν το φοινικικό αλφάβητο χωρίς επεμβάσεις. Οι περισσότερες από τις ελληνικές επιγραφές που χρονολογούνται πριν το 650 π.Χ. ανήκουν στο δεύτερο μισό του 8ου αι. π.Χ. (750-700 π.Χ.), ενώ ελάχιστες χρονολογούνται στο α' μισό του 8ου αι. π.Χ. (800-750 π.Χ.). Τα περισσότερα και πρωιμότερα δείγματα ελληνικής γραφής προέρχονται από τους γεωγραφικούς χώρους που υπήρχε ευβοϊκή παρουσία, αν και κατά μία

Eastern bowls had spread across the Mediterranean, in Greece and Italy, deriving mainly from Phoenicia, Syria or Cyprus, due to the development of trade in the Orientalising period. This bowl's presence in the pan-Hellenic sanctuary of Olympia indicates that apart from the Greeks pilgrims from the East and West also visited the sanctuary and offered dedications.

De Ridder 1896, 19, no. 66 • Markoe 1985, 204-205, pl. 316-319, no. G 3 • Fontan & Le Meaux (eds.) 2007, 136, 346, no. 176.

Nomiki Palaiokrassa

139. Attic Geometric trefoil oinochoe

Athens, Dipylon.

National Archaeological Museum, ΕΑΜ 192.

740 BC. Workshop of the Dipylon painter.

Height: 23 cm.

Clay.

The earliest known Greek inscription in hexameter is found on the vessel's shoulder. It was inscribed by two writers, from left to right:

ΗΟΣ ΝΥΝ ΟΡΧΕΣΤΩΝ ΠΑΝΤΩΝ
ΑΤΑΛΩΤΑΤΑ ΠΑΙΖΕΙ ΤΟΤΟΔΕ Κ(Μ)
Μ(Ν;)/Ν...

(Whoever of all these dancers now plays most delicately, to him this...).

The first writer was obviously an *aoidos* (ancient singer) and was acquainted with the Homeric epics: the word *αταλώτατα* is present in the *Iliad* (XVIII 567), while the chorus in the *Odyssey* (XXIII 143-147) refers to the oinochoe's verse. The second writer unsuccessfully attempts to continue the verse (*τοτοδε* and some indiscernible letters).

Comments - bibliography

Recent research has concluded that the introduction of the alphabet in Greece took place around 800 BC according to archaeological evidence and the comparative study of letter forms with the respective Phoenician. It is worth mentioning that the Dipylon inscription already contains an X, one of the letters added by the Greeks to the Phoenician alphabet. The vessel's inscription reflects, according to the researchers, the end of an era when the Greeks were using the Phoenician alphabet without any modifications. Most Greek inscriptions dating before 650 BC belong to second half of the 8th c. BC (750-700 BC), while very few date to the first half of the same century (800-750 BC). The earliest examples of Greek inscriptions have

άποψη η Αττική θεωρείται πιθανότατα ο χώρος όπου υιοθετήθηκε το αλφάβητο.

Coldstream 1968, 32. 358 κ. εξ. • Jeffery 1961, 69 • Gadolou 2008, 320-321, αρ. 46.

Αναστασία Γκαδόλου

been found at sites with Euboean presence, though another theory suggests that Attica was the place where the alphabet was adopted.

Coldstream 1968, 32. 358 ff. • Jeffery 1961, 69 • Gadolou 2008, 320-321, no. 46.

Anastasia Gadolou

140. Ενεπίγραφα όστρακα

Ρόδος, Ιαλυσός, T 37(344) Κουκκιά.

ΚΒ' ΕΠΚΑ, 11459.

650-630 π.Χ.

1) 8,2x4,5 εκ. 2) 5,8x6,3 εκ. 3) 5x10 εκ.

Πηλός.

Τρία ενεπίγραφα θραύσματα από μεγάλο αγγείο. Καλύπτονται από καστανομέλανο επίχρισμα. Το θραύσμα αρ. 1 φέρει την ελληνική επιγραφή ... ΝΟΣ ΗΜΙ (ανήκω στον...). Το θραύσμα αρ. 2 τέσσερα φοινικικά γράμματα, τα δύο από αυτά, το ΚΑΦ και το ΔΑΛΕΤ, δίνουν την ελληνική λέξη ΚΑΔΟΣ, που αντιστοιχεί με το όνομα του αγγείου. Το θραύσμα αρ. 3 φέρει δυσανάγνωστο σύμβολο.

Σχόλια - βιβλιογραφία

Τα θραύσματα βρέθηκαν σε ταφική πυρά και χρονολογούνται από τα συνευρήματά τους στην περίοδο 650-630 π.Χ. Το αγγείο από το οποίο προέρχονται πρέπει να ήταν μεγάλου μεγέθους, προορισμένο ίσως για μεταφορά κάποιου προϊόντος. Αυτό υποδηλώνουν και τα αρχικά της λέξης ΚΑΔΟΣ που διαβάζονται στη φοινικική επιγραφή.

Τα τρία ενεπίγραφα όστρακα αποτελούν μικρή αναφορά για τις εμπορικές επαφές των Φοινίκων με τη Ρόδο, νησί που βρισκόταν στους εμπορικούς δρόμους που συνέδεαν την Συροπαλαιστίνη και την Κύπρο με την Δύση, το Αιγαίο, τη Μικρά Ασία και την Κρήτη. Οι επαφές αυτές έχουν απασχολήσει την έρευνα, η οποία βασιζόμενη στον μεγάλο αριθμό αγγείων και ευρημάτων ανατολικής επίδρασης ή προέλευσης που έχουν βρεθεί στη Ρόδο, είχε διατυπώσει την ελκυστική άποψη περί εγκατάστασης μιας κοινότητας Φοινίκων στο νησί, οι οποίοι ασχολούνταν με την βιοτεχνία των αρωμάτων και την κατασκευή αρωματοδόχων αγγείων για την συσκευασία τους. Η άποψη αυτή έχει πλέον αναθεωρηθεί, καθώς ειδικές μελέτες απέδειξαν ότι η συντριπτική πλειονότητα των μέχρι πρόσφατα θεωρουμένων φοινικικών αγγείων είναι κυπριακά.

CIRh III, 67, αρ. 18, εικ. 56 και 54 • Coldstream 1969, 5, πίν. IIIg-h. Βλ. επίσης Kourou 2003, 255-256, εικ. 4-5, όπου αναφορά και σε δεύτερη, δυσανάγνωστη, φοινικική επιγραφή σε κυπριακό ειδώλιο σφίγγας από τα Βρουλιά της Ρόδου.

Βάσω Πατσιαδά

140. Inscribed sherds

Rhodes, Ialysos, T 37(344) Koukkia.

22nd EPCA, 11459.

650-630 BC.

1) 8.2x4.5 cm, 2) 5.8x6.3 cm, 3) 5x10 cm.

Clay.

Three inscribed sherds from a large ceramic vessel. Covered with black-brown slip. Sherd no. 1 bears the Greek inscription ... ΝΟΣ ΗΜΙ (I belong to...). Sherd no. 2 bears four Phoenician letters, two of which, ΚΑΦ and ΔΑΛΕΤ, form the Greek word ΚΑΔΟΣ, which refers to the type of the vessel. Sherd no. 3 bears an unidentified symbol.

Comments - bibliography

The sherds were found in a funeral pyre and their context dates to 650-630 BC. The vessel they derive from must have been a large container. The initials of the word ΚΑΔΟΣ on the Phoenician inscription advocate this.

The three inscribed sherds are a small reference to the commercial contacts of the Phoenicians with Rhodes, an island located on the trade routes that connected Syro-Palestine and Cyprus with the West, the Aegean, Asia Minor and Crete. Research has focused on these contacts. Due to the large number of pottery and other artefacts of eastern origin found in Rhodes it has been proposed that a Phoenician community resided on the island, specialising in the production of perfumes and the vessels associated with them. This view has been revised as recent studies have shown that the vast majority of these vessels hitherto termed Phoenician, were in fact Cypriot.

CIRh III, 67, no. 18, fig. 56 and 54 • Coldstream 1969, 5, pl. IIIg-h. See also Kourou 2003, 255-256, fig. 4-5, with a mention of another, difficult to read Phoenician inscription on a Cypriot figurine of a sphinx from Vroulia at Rhodes.

Vasso Patsiada

1

2

3

141. Μαρμάρινος δίσκος με εγχάρακτα γράμματα

Πάρος, Βρέθηκε από ψαρά στη θάλασσα, βορειοδυτικά του νησιού.

ΚΑ' ΕΠΚΑ, Α124.

Ελληνιστική Εποχή.

Διάμετρος: 33 εκ., πάχος: 6 εκ.

Μάρμαρο Πάρου.

Πρόκειται για μαρμάρινο δίσκο που στη λεία επιφάνεια του φέρει εγχάρακτα γράμματα και άλλα σύμβολα ελληνικού και φοινικικού αλφαβήτου, τα οποία δεν σχηματίζουν λέξεις και βρίσκονται απλά σε μεμονωμένη διάταξη, σα να πρόκειται για άσκηση γραφής. Διακρίνονται τουλάχιστον τρία φοινικικά γράμματα. Η πίσω πλευρά του δίσκου είναι ακατέργαστη. Δεν είναι εύκολο να χρονολογηθεί το αντικείμενο, αφού δεν βρέθηκε σε ανασκαφή. Από τον τύπο των γραμμάτων μόνο τοποθετείται χρονολογικά στην ελληνιστική περίοδο (3^{ος} - 2^{ος} αι. π.Χ.).

Σχόλια- βιβλιογραφία

Η υιοθέτηση του φοινικικού αλφαβήτου από τους Έλληνες συνέπεσε περίπου με την περίοδο του μεγάλου αποικισμού στην πρώιμη αρχαϊκή περίοδο. Μετά την παραλαβή του φοινικικού αλφαβήτου και την προσαρμογή του στις φωνητικές ανάγκες της ελληνικής γλώσσας με την προσθήκη φωνηέντων, οι Έλληνες άρχισαν να το διαδίδουν στους γειτονικούς λαούς, ήδη από τον 8^ο αι. π.Χ. Συνεχίζοντας την παράδοση των Φοινίκων, οι Έλληνες έγραφαν από τα δεξιά προς τα αριστερά, ενώ για μακροσκελή κείμενα χρησιμοποιούσαν το λεγόμενο βουστροφηδόν σύστημα, στο οποίο οι στίχοι γράφονταν εναλλάξ, από δεξιά προς αριστερά και από αριστερά προς δεξιά (όπως ένα βόδι που οργώνει το χωράφι). Οι εγκαταστάσεις Φοινίκων στην Ελλάδα βεβαιώνονται από επιγραφές της κλασικής και ελληνιστικής περιόδου με σημαντικότερη μία δίγλωσση επιγραφή του 4^{ου} αι. π.Χ. από το νησί της Κω. Πρόκειται για μικρές κοινότητες κυρίως σε νησιά που βρίσκονταν πάνω σε θαλάσσιους εμπορικούς δρόμους. Μία τέτοια εγκατάσταση θα βρισκόταν και στην Πάρο που κατείχε κεντρική θέση στην εμπορική δραστηριότητα, λόγω των λατομείων του μαρμάρου, αλλά σύμφωνα με τον Ηρόδοτο και στην αποικία της Πάρου, τη Θάσο, όπου υπήρχαν πλούσια ορυχεία. Τέλος, αναφέρεται από πηγές ότι Φοίνικες γλύπτες εργάζονταν τον 3^ο-1^ο αι. π.Χ. στη Ρόδο και στη Δήλο, το ιερό νησί του Απόλλωνα.

Για τη γραφή βλ. Karageorghis 2000, 469-478, ιδιαίτερα 475-476, εικ. 14 • Κριτζάς 2003, 217-219.

Γιάννος Κουράγιος

141. Marble disk bearing inscribed letters

Paros. Found at sea by a fisherman, NW of the island.

21st EPCA, A124.

Hellenistic era.

Diameter: 33 cm, thickness: 6 cm.

Parian marble.

Marble disk with inscribed letters and other symbols on its smooth surface without forming words. The Greek and Phoenician letters seem to have been inscribed as writing practice. At least three Phoenician letters can be read. The disk's reverse side is coarse. It is difficult to date the disk, since it was not found during excavations. Solely through letter style, the artefact can be dated to the Hellenistic era (3rd - 2nd c. BC).

Comments - bibliography

The adoption of the Phoenician alphabet by the Greeks coincided with the era of colonial expansion in the early Archaic period. Having received the Phoenician alphabet and modified it to the needs of the Greek language, the Greeks started spreading it to their neighbours, already since the 8th c. BC. Following the Phoenician tradition, the Greeks wrote from left to right, while using the boustrophedon writing style for longer texts, with every other line reversing from right to left and the opposite (like an ox ploughing a field). It is testified that Phoenicians resided in Greece through epigraphic evidence of the Classical and Hellenistic era, the most famous being a bilingual inscription of the 4th c. BC from the island of Kos. The Phoenicians lived in small communities, mainly on islands located on trade routes. A similar community must have existed on Paros, which occupied a central place in sea trade, due to its marble quarries. Furthermore, Herodotus informs us of the rich mines located in Thasos, a Parian colony. Finally, sources inform us that Phoenician sculptors worked at Rhodes and Delos, the sacred island of Apollo, in the 3rd-1st c. BC.

For the script, see Karageorghis 2000, 469-478, especially 475-476, fig. 14 • Kritzis 2003, 217-219.

Giannos Kouragios

Συντομογραφίες / Abbreviations

AJA	American Journal of Archaeology
BCH	Bulletin de correspondance hellénique
BSA	The Annual of British School at Athens
JHS	Journal of Hellenic Studies
ΑΑΑ	Αρχαιολογικά Ανάλεκτα εξ Αθηνών
ΑΔ	Αρχαιολογικό Δελτίο
ΑΕΜΘ	Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και στη Θράκη
ΠΑΕ	Πρακτικά της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας

Βιβλιογραφία / Bibliography

- Αδάμ-Βελένη (επιμ.) / Adam-Veleni (ed.) 2010 Π. Αδάμ-Βελένη (επιμ.), *Γυάλινος Κόσμος, Κατάλογος Έκθεσης*, Θεσσαλονίκη. / P. Adam-Veleni (ed.), *Glass Cosmos, Exhibition Catalogue*, Thessaloniki.
- Adamassi Guzzo 1991 M. G. Adamassi Guzzo, "The shadow line". Réflexions sur l'introduction de l'alphabet en Grèce, in Baurain, Bonnet, Krings (eds.), 293-309.
- Akerstrom 1975 A. Akerstrom, More Canaanite Jars from Greece, *Opuscula Atheniensia* 11, 185-192.
- Ακτσελή & Μανακίδου 2001 Δ. Ακτσελή & Ε. Μανακίδου, Αρωματικά φυτά, αρώματα και μυροδοχεία: χρήσεις τους στην καθημερινή και θρησκευτική ζωή κατά τους αρχαίους και κλασικούς χρόνους, στο Ε. Μπέρκι (επιμ.), *Φαρμακευτικά και αρωματικά φυτά. Παραδοσιακές χρήσεις και δυνατότητες αξιοποίησής τους. Ζ' triήμερο εργασίας, Κύπρος, Παραλίμνη 21-25 Μαρτίου 1997*, Αθήνα, 83-109.
- Akurgal 1992 E. Akurgal, Zur Entstehung des griechischen Greifenbildes, in H. Froning, T. Hölster & H. Mielsch (eds.), *Kotinos. Festschrift für Erika Simon*, Mainz am Rhein, 1992, 33-52.
- Aloupi et al E. Aloupi, Y. Maniatis, T. Paradellis & L. Karali-Yiannacopoulou, Analysis of a Purple Material Found at Akrotiri, in D. Hardy & C. A. Renfrew (eds.), *Thera and the Aegean World III/ 1. Proceedings of the Third International Congress, Santorini / Greece*, London 488-490.
- André 1951 J. André, Vin myrrhé, *Annales de la Faculté des Lettres d'Aix* 25/1-2, 45-62.
- Ανδρόνικος 1971 Μ. Ανδρόνικος, Η ελληνική γραφή, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. Β. Αρχαϊκός Ελληνισμός, Αθήνα, 196-201.
- Apostolakou 2008 S. Apostolakou, A Workshop for Dyeing Wool at Pefka Near Pacheia Ammos KENTRO, *The Newsletter of the INSTAP Study Center for East Crete* 11, 1-2.
- Artzy 1994 M. Artzy, Incense, Camels and Collared Rim Jars: Desert Trade Routes and Maritime Outlets in the Second Millennium BC., *Oxford Journal of Archaeology* 13/2, 121-147.
- Aruz, Benzel & Evans 2008 (eds.) J. Aruz, K. Benzel & J. M. Evans (eds.), *Beyond Babylon: Art, Trade, and Diplomacy in the Second Millennium B.C.*, The MET, New York and New Haven.
- Aubet 1993 M. E. Aubet, *The Phoenicians and the West. Politics, Colonies and Trade*, Cambridge.
- Aubet 2001² M. E. Aubet, *The Phoenicians and the West. Politics, Colonies, and Trade*, Cambridge.
- Badre 1983 L. Badre, Les Peuples de la Mer à Ibn Hani?, *Atti del I congresso internazionale di studi fenici e punici, Roma, 5-10 Novembre 1979*, Rome, 203-209.
- Badre 1997 L. Badre, Bey 003 Preliminary Report: Excavations of the American University of Beirut Museum, *Bulletin d'Archéologie et d'Architecture Libanaise* v. 2, 6-94.
- Badre 2003 L. Badre, Handmade Burnished Ware and Contemporary Imported Pottery from Tell Kazel, in Stampolidis & Karageorghis (eds.) 2003, 83-99.
- Badre 2006 L. Badre, Tell Kazel-Simyra: a contribution to a Relative Chronological History in the Eastern Mediterranean during the Late Bronze Age, *Bulletin of American School of Oriental Research*, 343, 65-95.
- Badre 2008 L. Badre, *Beyond Babylon: Art, Trade and Diplomacy in the Second Millennium B.C.*, New York.

- Badre, Boileau, Jung & Mommsen 2005 L. Badre, M.-C. Boileau, R. Jung & H. Mommsen, The Provenance of Aegean and Syrian type Pottery found at Tell Kazel (Syria), *Ägypten und Levante* 15, 15-47.
- Barako 2008 T. Barako, Amphoras through the Ages, in L. E. Stager, J. D. Schloen & D. M. Master (eds.), *Ashkelon I. Introduction and Overview (1985-2006)*, Winona Lake, 429-461.
- Baramki 1956-58 D. Baramki, A Late Bronze Age Tomb at Sarafand, Ancient Sarepta, *Berytus* XII, 129-142.
- Barnett 1957 R. D. Barnett, *A Catalogue of the Nimrud Ivories*, London.
- Barthélemy 1992 M. Barthélemy, El vidrio fenico-punico en la Península Ibérica y Baleares, in *Producciones artesanales fenico-punicas, VI Jornadas de arqueología fenico-punica*, 29-40.
- Bartoloni 1988 P. Bartoloni, The Pottery, in Moscati (ed.) 1988, 492-510.
- Baslez 1987 M. F. Baslez, Le rôle et la place des phéniciens dans la vie économique des ports de l'Égée, in Lipiński (ed.), 267-285.
- Bass 1986 G. F. Bass, A Bronze Age Shipwreck at Ulu Burun (Kas): 1984 Campaign, *AJA* 90, 269-296.
- Bass 1990 G. F. Bass, Nautical Archaeology and Biblical Archaeology, *Biblical Archaeologist* 53/1, 4-10.
- Bass, Pulak, Collon & Weinstein 1989 G. F. Bass, C. Pulak, D. Collon, J. Weinstein, The Bronze Age Shipwreck at Ulu Burun: 1986 Campaign, *AJA* 93/1, 1-29.
- Baurain & Bonnet 1992 C. Baurain & C. Bonnet, *Les Phéniciens. Marins de trois continents*, Paris.
- Baurain, Bonnet & Krings (eds.) 1991 C. Baurain, C. Bonnet & V. Krings (eds.), *Phoinikeia Grammata. Lire et écrire en Méditerranée. Actes du Colloque de Liège, 15-18 Novembre 1989*, Studia Phoenicia, Namur.
- Becker 2001 C. Becker, Did the People in Ayios Mamas Produce Purple-Dye During the Middle Bronze Age? Considerations on the Prehistoric Production of Purple-Dye in the Mediterranean, in H. Buitenhuis & W. Plummer (eds.), *Animals and Man in the Past: Essays in Honour of Dr. A. T. Clason Emeritus Professor of Archaeozoology Rijksuniversiteit Croningen, The Netherlands*, Arc-Publicatie 41, 122-134.
- Becker 2008 C. Becker, Die Archäozoologischen Befund, in C. Becker & H. Kroll (eds.), *Das Prähistorische Olynth. Ausgrabungen in der Toumba Agios Mamas. 1994-1996. Ernährung und Rohstoffnutzung im Wandel. Prähistorische Archäologie in Südosteuropa Band 22*, Leidorf, 49-118.
- Beer 1985 C. Beer, Comparative Votive Religion: the Evidence of Children in Cyprus, Greece and Etruria, in T. Linders, G. Nordquist (eds.), *Gifts to the Gods*, Upsala, 21-29.
- Beer 1994 C. Beer, *Temple-Boys. A study of Cypriote votive Sculpture I. Catalogue*, SIMA XIII-Jonsered.
- Benzi 1992 M. Benzi, *Rodi e la civiltà micenea*, Roma.
- Betancourt 2008 P. P. Betancourt, Minoan Trade, in C. W. Shelmerdine (ed.), *The Cambridge Companion to the Aegean Bronze Age*, New York, 209-229.
- Bevan 2007 A. Bevan, *Stone Vessels and Values in the Bronze Age Mediterranean*, Cambridge.
- Bikai 1978 P. M. Bikai, *The Pottery of Tyre*, Warminster.
- Bikai 1987 P. M. Bikai, *The Phoenician Pottery of Cyprus*, Nicosia.
- Bisi 1967 A. M. Bisi, *Le stele puniche*, Roma.
- Blinkenberg 1926 Chr. Blinkenberg, *Fibules grecques et orientales*, København.
- Blinkenberg 1931 Chr. Blinkenberg, *Lindos I. Fouilles de l'acropole 1902-1914. Les petits objets*, Berlin.
- Boardman 1980 J. Boardman, *The Greeks Overseas*, London.
- Boardman 1990 J. Boardman, Al Mina and History, *Oxford Journal of Archaeology* 9 (2), 169-199.
- Boardman 2005 J. Boardman, Al Mina: Notes and Queries, *Ancient West and East* 4 (2), 278-291.

- Boardman 2006 J. Boardman, Early Euboean Settlements in the Carthage Area, *Oxford Journal of Archaeology* 25 (2), 195-200.
- Boesken Kanold & Haubrichs 2008 I. Boesken Kanold & R. Haubrichs, Tyrian Purple Dyeing: An Experimental Approach with Fresh Murex Trunculus, in C. Alfaro & L. Karali (eds.), *Vestidos, Textiles y Tintes. Estudios Sobre la Produccion de Bienes de Consumo en la Antigüedad. Actas del II Symposium Internacional sobre Textiles y Tintes del Mediterraneo en el mundo antiguo*, Valencia, 253-255.
- Bonizzoni, Bruni, Guglielmi, Milazzo & Neri 2011 L. Bonizzoni, S. Bruni, V. Guglielmi, M. Milazzo & O. Neri, Field and Laboratory Multi-technique Analysis of Pigments and Organic Painting Media from An Egyptian Coffin (26th dynasty), *Archaeometry* 53/6, 1212-1230.
- Bonnet 1996 C. Bonnet, *Astarté. Dossier documentaire et perspectives historiques*, Roma.
- Bosanquet 1904 R. Bosanquet, Some "Late Minoan" Vases Found in Greece, *JHS* 24, 321-322.
- Botto 1990 M. Botto, *Studi storici sulla Fenici al' VIII e il VII secolo a.C.*, Pisa.
- Botto 2008 M. Botto, Le più antiche presenze fenicie nell' Italia meridionale, in Intrieri & Ribichini (eds.) 2008, 157-179.
- Bounni, Lagarce, Lagarce & Saliby 1978 A. Bounni, J. Lagarce, E. Lagarce & N. Saliby, Rapport préliminaire sur la deuxième campagne de fouilles (1976) à Ibn Hani (Syrie), *Syria* 55, 233-301.
- Bounni, Lagarce, Lagarce, Saliby & Badre 1979 A. Bounni, J. Lagarce, E. Lagarce, N. Saliby & L. Badre, Rapport préliminaire sur la troisième campagne de fouilles (1977) à Ibn Hani (Syrie), *Syria* 56, 217-294.
- Bourogiannis 2000 G. Bourogiannis, The Black-on-Red pottery found in Cos: From pots to trade or immigrants, *Annali dell'Istituto universitario orientale di Napoli* 7, 9-23.
- Μπουρογιάννης 2007 Γ. Μπουρογιάννης, *Κυπριακή και φοινικική κεραμική στο Αιγαίο κατά τους πρώιμους ιστορικούς χρόνους: εμπορικά δίκτυα και το πρόβλημα του Black-on-Red*, Τόμ. Α και Β, αδημ. διδ. διατ. Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών (Διαδίκτυο, Εθνικό Αρχείο Διδακτορικών Διατριβών).
- Bourogiannis 2009 G. Bourogiannis, Eastern Influence on Rhodian Geometric Pottery: Foreign Elements and Local Receptiveness, in Karageorghis & Kouka (eds.) 2009, 114-130.
- Bourogiannis υπό δημ. G. Bourogiannis, Who hides behind the pots? Reassessing the Phoenician presence in Early Iron Age Cos and Rhodes, *Proceedings of the 7th International Congress of Phoenician and Punic Studies* (Hammamet 10-14 November 2009).
- Bourguignon 2010 A. Bourguignon, Les origines de l'alphabet grec: status quaestionis, *Les Études Classiques* 78, 97-133.
- Braudel 2005α F. Braudel, *Η Μεσόγειος και ο μεσογειακός κόσμος την εποχή του Φιλίππου Β' της Ισπανίας. Τ. Α', Ο ρόλος του περίγυρου*, β' ανατ. ελληνικής έκδοσης, (μτφρ. Κ. Μιτσοτάκη), Αθήνα.
- Braudel 2005β F. Braudel, *Γραμματική των πολιτισμών*, δ' ανατ. ελληνικής έκδοσης, Αθήνα (μτφρ. Α. Αλεξάκης), Αθήνα.
- Brixhe 1994 C. Brixhe, La saga de l'alphabet et la collaboration des cultures, in D. Conso, N. Fick & B. Pouille (eds.), *Mélanges François Kerlouégan*, Annales Littéraires de l'Université de Besançon 515, Paris, 79-94.
- Brock 1957 J. K. Brock, *Early Greek Tombs near Knossos*, Cambridge.
- Buchner & Ridgway 1993 G. Buchner & D. Ridgway, *Pithekoussai I*, Monumenti Antichi, Serie Monografica 4, Roma.
- Buhl 1983 M. L. Buhl, *L'origine des sarcophages anthropoides phéniciens en pierre*, in C. Bartoloni et al (eds.), *Atti del Io Congresso Internazionale di studi Fenici e Punici*, Roma 5-10 November 1979, Roma, vol. I, 199-202.

- Buhl 1991 M. L. Buhl, *Les sarcophages anthropoids phéniciens en dehors de la Phénicie*, στο *Atti del Ilo Congresso Internazionale di studi Fenici e Punici II*, Roma, 675-681.
- Buhl 1993 M. L. Buhl, *Les sarcophages anthropoides pheniciens trouves en dehors de la Phénicie*, in C. Bartoloni et al (eds.), *Atti del I Congresso Internazionale di studi Fenici e Punici*, Roma, 675-681, 1993.
- Bunnens 1979 G. Bunnens, *L'expansion phénicienne en Méditerranée. Essai d'interpretation fondé sur une analyse des traditions littéraires*, Études de Philologie, d'Archéologie et d'Histoire Anciennes, XVII, Bruxelles, Rome.
- Burke 1999 B. Burke, Purple and Aegean Textile Trade in the Early Second Millennium B.C., in P.P. Betancourt, V. Karageorghis, R. Laffineur & W.-D. Niemeier (eds.), *MELETEMATA. Studies in Aegean Archaeology Presented to Malcolm H. Wiener as He Enters His 65th Year*, Aegaeum 20, Liège & Texas at Austin, 75-82.
- Burkert 1992 W. Burkert, *The Orientalizing Revolution. Near Eastern Influence on Greek Culture in the Early Archaic Age*, Cambridge MA & London.
- Burkert 2002 W. Burkert, Ελληνική Περιφέρεια: τα μυστήρια της Σαμοθράκης στο Α. Αβαγιανού (επιμ.), *Λατρείες στην «περιφέρεια» του αρχαίου ελληνικού κόσμου*, Αθήνα, 31-63.
- Bunnens 1979 G. Bunnens, *L'expansion phénicienne en Méditerranée, Essai d'interpretation fondé sur une analyse des traditions littéraires*, Bruxelles & Rome.
- Çakirlar & Becks 2009 C. Çakirlar & R. Becks, "Murex" Dye Production at Troia: Assessment of Archaeomalecological Data from Old and New Excavations, *Studia Troica* 18, 87-103.
- Capet 2003 E. Capet, Tell Kazel (Syrie), Rapport préliminaire sur les 9è-17è campagnes de fouilles (1993-2001) du Musée de l'Université Américaine de Beyrouth, Chantier II, *Berytus* 47, 63-121.
- Carbillet 2011 A. Carbillet, *La figure hathorique à Chypre (IIe-Ier mill. Av. J.-C.)*, Münster.
- Carter 1972 J. Carter, The beginning of Narrative Art in the Geometric period, *BSA* 67, 25-58.
- Carter 1987 J. B. Carter, The Masks of Ortheia, *AJA* 91, 355-383.
- Carter & Morris (eds.) 1995 J. B. Carter & S.P. Morris (eds.), *The Ages of Homer. A Tribute to Emily Townsend Vermeule*, Austin.
- Catling 1997 H. W. Catling, The Knossos Area, 1974-1976, *Archaeological Report* 23, 3-23.
- Caubet, Fontan & Le Meaux 2007 A. Caubet, É. Fontan & H. Le Meaux, La Faïence et le Verre en Méditerranée orientale et occidentale, in Fontan & Le Meaux (eds.) 2007, 199-203.
- Chadwick 1997 J. Chadwick, *Ο μυκηναϊκός κόσμος* (μτφρ. Κ. Ν. Πετρόπουλος), Αθήνα.
- Chapman 1972 S. Chapman, A Catalogue of Iron Age Pottery From the Cemeteries of Khirbet Silm, Joya, Qrayé and Qasmieh of South Lebanon, *Berytus* XXI, 55-194.
- Charaf-Mullins 2006 H. Charaf-Mullins, *Les céramiques importées de l'ouest, στο Tell Arqa: les niveaux de l'âge du Bronze*, v.I, Beyrouth, 174-192.
- ClRh III G. Jacopi, *Scavi nella necropolis di Jalisso 1924-1928*, Clara Rodos III, 1929.
- ClRh VI-VII G. Jacopi, *Esplorazione archeologica di Camiro-II*, Clara Rodos VI-VII, parte I, 1932-33.
- Clarke (ed.) 2005 J. Clarke (ed.), *Archaeological perspectives of the transmission and transformation of culture in the eastern Mediterranean*, Levant Supplementary Series, 2, Oxford.
- Cline 1994 E. H. Cline, *Sailing the Wine-Dark Sea. International trade and the Late Bronze Age Aegean*, BAR International Series 591, Oxford.
- Coldstream 1968 N. Coldstream, *Greek Geometric Pottery, a survey of ten local styles and their chronology*, London.

- Coldstream 1969 J. N. Coldstream, The Phoenicians of Ialysos, *Bulletin of the Institute of Classical Studies of the University of London* 16, 1-18.
- Coldstream 1982 J. N. Coldstream, Greeks and Phoenicians in the Aegean, in Niemeyer (ed.), 261-275.
- Coldstream & Huxley 1972 J. N. Coldstream & G. L. Huxley, *Kythera. Excavations and Studies Conducted by the University of Pennsylvania Museum and the British School at Athens*, London.
- Coldstream & Bikai 1988 J. N. Coldstream & P. Bikai, Early Greek Pottery in Tyre and Cyprus: some preliminary comparisons, *Report of the Department of Antiquities of Cyprus*, 35-44.
- Coldstream & Catling 1996 J. N. Coldstream & H. W. Catling, *Knossos North Cemetery. Early Greek Tombs*, British School at Athens, Supplementary Volume 28, London.
- Cook & Dupont 2003² R. M. Cook & P. Dupont, *East Greek Pottery*, London.
- Cooksey 2001 C. J. Cooksey, Tyrian Purple: 6'-Dibromoindigo and Related Compounds, *Molecules* 6, 736-769.
- Courtois & Courtois 1978 J.-C. Courtois & L. Courtois, Corpus céramique de Ras Shamra-Ugarit. Niveaux historiques d'Ugarit. Bronze Moyen et Bronze Récent, *Ugaritica* VII, Paris, 191-370.
- Crouwel 1981 J. H. Crouwel, *Chariots and other means of land transport in Bronze Age Greece*, Amsterdam.
- Culican 1982 W. Culican, The Repertoire of Phoenician Pottery, in Niemeyer (ed.) 1982, 45-82.
- Day, Quin, Rutter & Kilikoglou 2011 P. M. Day, P. S. Quinn, J. Rutter & V. Kilikoglou, A World of Goods: Transport Jars and Commodity Exchange at the Late Bronze Age Harbor of Kommos, Crete, *Hesperia* 80, 511-558.
- Deger-Jalkotzy & Lemos (eds.) 2006 S. Deger-Jalkotzy & I. S. Lemos (eds.), *Ancient Greece: From the Mycenaean Palaces to the Age of Homer*, Edinburgh.
- des Courtils & Pariente 1985 J. des Courtils & A. Pariente, Thasos, Hérakleion, *BCH* 109, 881-884.
- des Courtils & Pariente 1986 J. des Courtils & A. Pariente, Thasos, Hérakleion, *BCH* 110, 802-809.
- des Courtils & Pariente 1988 J. des Courtils & A. Pariente, Excavations in the Herakles Sanctuary at Thasos, in R. Hägg, N. Marinatos & G. C. Nordquist (eds.), *Early Greek Cult Practice. Proceedings of the Fifth International Symposium at the Swedish Institute at Athens, 26-29 June, 1986*, 121-123.
- des Courtils & Pariente 1991 J. des Courtils & A. Pariente, Problèmes topographiques et religieux à l' Hérakleion de Thasos, in R. Étienne-M.-Th. Le Dinahet (eds.), *L' espace sacrificiel dans les civilisations méditerranéennes de l' Antiquité*, Lyon 1991, 67-73.
- des Courtils, Gardeisen & Pariente 1996 J. des Courtils, A. Gardeisen & A. Pariente, Sacrifices d' animaux à Hérakleion de Thasos, *BCH* 120, 799-820.
- de Hoz 1983 J. de Hoz, Algunas consideraciones sobre los origenes del alphabeto griego in J.A. Fernandez Delgan (ed.), *Estudios metodologicos sobre la lingua griega*, Caceres, 11-50.
- De Ridder 1896 A. De Ridder, *Catalogue des Bronzes trouvés sur l' Acropole d' Athènes*, Athènes, 1896.
- Δεσπίνης et al. 2010 Γ. Δεσπίνης, Θ. Στεφανίδου-Τιβεριού, Εμμ. Βουτυράς (επιμ.), *Κατάλογος Γλυπτών του Αρχαιολογικού Μουσείου Θεσσαλονίκης*, τ. III, Θεσσαλονίκη.
- Δεσποίνη 1996 Α. Δεσποίνη, *Ελληνική Τέχνη. Αρχαία χρυσά κοσμήματα*, Αθήνα 1996.
- Detienne 2006 M. Detienne, *Οι κήποι του Άδωνι. Η μυθολογία των μυρωδικών στην αρχαία Ελλάδα* (μτφρ. Κ. Αλεξοπούλου, Σπ. Γεωργακόπουλος, Σ. Οικονόμου), Αθήνα.
- Di Stefano 2008 G. Di Stefano, Eubei a Cartagine? Indicatori archeologici, in Intrieri & Ribichini (eds.) 2008, 149-156.

- Drower 1973 M. S. Drower, Syria c. 1550-1400 B.C., in Edwards, Gadd, Hammond & Sollberger (eds.) 1973, 417-525.
- du Piéd 2008 L. du Piéd, The Early Iron Age in the northern Levant: continuity and change in the pottery assemblages from Ras el-Bassit and Rass Ibn Hani, *Scripta Mediterranea* XXVII and XXVIII, 161-185.
- Dunbabin 1968 T. J. Dunbabin, *The western Greeks. The History of Sicily and South Italy from the Foundation of the Greek Colonies to 480 B.C.*, Oxford.
- Dupont 2003 P. Dupont, Archaic East Greek trade amphoras, 186-190, in Cook & Dupont, 2003².
- Edmonds 2000 J. Edmonds, Tyrian or Imperial Purple Dye, *Historic Dyes Series* 7, 3-41.
- Edwards 1979 R. Edwards, *Kadmos, the Phoenician. A Study in Greek Legends and the Mycenaean Age*, Amsterdam.
- Edwards, Gadd, Hammond & Sollberger (eds.) 1973 I. E. S. Edwards, C. J. Gadd, N. G. L. Hammond & E. Sollberger (eds.), *The Cambridge Ancient History, Volume II, Part 1: History of the Middle East and the Aegean Region c. 1800-1380 BC*, Cambridge.
- Eickstedt 2001 Kl.-V. von Eickstedt, *Το Ασκληπιείον του Πειραιώς*, Αθήναι.
- Étienne (ed.) 2010 R. Étienne (ed.), *La Méditerranée au VIIe siècle av. J.-C. (essays d'analyses archéologiques)*, Paris.
- Φάππας 2010 I. Φάππας, Έλαιον ενώδες, τεθωμένον. Τα αρωματικά έλαια και οι πρακτικές χρήσης τους στη μυκηναϊκή Ελλάδα και την αρχαία Εγγύς Ανατολή (14^{ος}-13^{ος} αι. π.Χ.), Χανιά.
- Φαρμακίδου 2004 E. Φαρμακίδου, Από τα νεκροταφεία της αρχαίας Ιαλυσού: Δύο γεωμετρικές ταφές στην Κρεμαστή Ρόδου, στο Σταμπολίδης & Γιαννικουρή (επιμ.) 2004, 165-176.
- Faure 2004 P. Faure, *Μύρα και αρώματα της αρχαιότητας* (μτφρ. Γ. Σπανός), Αθήνα.
- Φίλης 2011 K. Φίλης, *Εμπορικοί αμφορείς από την αρχαία Άκανθο και το τοπικό εργαστήριο*, Θεσσαλονίκη, αδημ. διδ. διατρ. Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.
- Φίλης υπό εκτύπωση K. Φίλης, Εμπορικοί αμφορείς από εργαστήρια του βόρειου Αιγαίου στο νεκροταφείο της Ακάνθου, στο Π. Αδάμ-Βελένη & Αικ. Τζαναβάρη (επιμ.), *Δινήεσσα. Τιμητικός τόμος για την Αικατερίνη Ρωμιοπούλου*, Θεσσαλονίκη (υπό εκτύπωση).
- Fletcher 2006 R. Fletcher, The cultural biography of a Phoenician mushroom-lipped jug, *Oxford Journal of Archaeology* 25 (2), 173-194.
- Fontan & Le Meaux (eds.) 2007 E. Fontan & H. Le Meaux, *La Méditerranée et des Phéniciens: de Tyr à Carthage*, Institut du monde arabe, 6 novembre 2007 - 20 avril 2008, Paris.
- Fourrier 2010 S. Fourrier, Chypre au VIIe s., in Étienne (ed.) 2010, 156-169.
- Frankfort 1996⁵ H. Frankfort, *The Art and Architecture of the Ancient Orient*, Yale.
- Freyer- Schauenburg 1966 Br. Freyer- Schauenburg, *Elfenbeine aus dem samischen Heraion*, Hamburg.
- Fugmann 1958 E. Fugmann, *Hama, Fouilles et Recherches de la Fondation Carlsberg. L'architecture des Périodes Pré-Hellénistiques 1931-1938*, II 1, Copenhagen.
- Fuller 2003 J. F. Fuller, *Η ιδιοφυής στρατηγική του Μεγάλου Αλεξάνδρου*, Αθήνα.
- Gadolou 2008 A. Gadolou, in J. Latacz, Th. Greub, P. Blome, A. Wiczorek *Homer. Der Mythos von Troia in Dichtung und Kunst*, Antikenmuseum Basel und Sammlung Ludwig, 16. März-17 August 2008, Basel.
- Gehrig & Niemeyer 1990 U. Gehrig & H. G. Niemeyer (eds.), *Die Phönizier im Zeitalter Homers*, Kestner - Museum, Hannover 14. Sept. 1990 - 25. Nov. 1990, Mainz am Rhein.
- Georgiou 2003 G. Georgiou, A Cypro-Geometric I Tomb from Kition, *Report of the Department of Antiquities of Cyprus* 2003, 149-167.

- Γεννάδιος 1959 Π. Γ. Γεννάδιος, *Λεξικόν φυτολογικόν* (2^η έκδοσις μετά συμπληρώσεων), Αθήναι.
- Gjerstad 1948 E. Gjerstad, *The Swedish Cyprus Expedition: The Cypro-Geometric, Cypro-Archaic and Cypro-Classical Periods*, Stockholm.
- Gorham & Bryant 2001 L. D. Gorham, V. M. Bryant, Pollen, Phytoliths, and Other Microscopic Plant Remains in Underwater Archaeology, *International Journal of Nautical Archaeology*, 30/2, 282-298.
- Graham 1978 A. J. Graham, The Foundation of Thasos, *BSA* 73, 61-98.
- Graham 1992 A. J. Graham, Abdera and Teos, *JHS* 112, 44-73.
- Γραμμένος & Πετρόπουλος 2003 Δ. Β. Γραμμένος & Ε. Κ. Πετρόπουλος, *Ancient Greek colonies in the Black Sea*, Thessaloniki.
- Grandjean & Salviat 2000 Y. Grandjean & F. Salviat, *Guide de Thasos*, Paris.
- Gras, Rouillard & Teixidor 1989 M. Gras, P. Rouillard & J. Teixidor, *L'univers phénicien*, Paris.
- Grasso, Pappalardo & Romano 2004 L. Grasso, L. Pappalardo & F. P. Romano, In merito alla classe dei cosiddetti aryballoi ro-dio-cretesi, in Σταμπολίδης & Γιαννικουρή (επιμ.) 2004, 159-164.
- Γρηγοριάδου, Γιαννικουρή & Μαρκέτου 2001 Α. Γρηγοριάδου, Α. Γιαννικουρή & Τ. Μαρκέτου, Καύσεις νεκρών από την Ιαλυσό, στο Σταμπολίδης (επιμ.) / Stampolidis (ed.) 2003, 373-401.
- Guarducci 1967 M. Guarducci, *Epigrafia greca* I, Roma.
- Guarducci 1987 M. Guarducci, *Epigrafia greca dalle origini al tardo impero*, Roma. Ελληνική έκδοση: *Ελληνική επιγραφική από τις απαρχές ως την ύστερη ρωμαϊκή αυτοκρατορική περίοδο* (μτφ. Κ. Κουρεμένος), 2008, Αθήνα.
- Gubel 2006 E. Gubel, Notes on the Phoenician Component of the Orientalizing Horizon, in Riva & Vella (eds.) 2006, 85-93.
- Guggisberg 1996 M. A. Guggisberg, *Frühgriechische Tierkeramik*, Mainz.
- Gunter 2009 A. C. Gunter, *Greek Art and the Orient*, Cambridge.
- Haldane 1990 C. Haldane, Shipwrecked Plant Remains, *Biblical Archaeologist* 53/1, 55-60.
- Haldane 1993 C. Haldane, Direct Evidence for Organic Cargoes in the Late Bronze Age, *World Archaeology* 24/ 3, 348-360.
- Hankey & Leonard 1998 V. Hankey & A. Jr. Leonard, Aegean LB I and II Pottery in the East: 'Who is the potter, pray, and who the pot?,' in E. H. Cline & D. Harris-Cline (eds.), *The Aegean and the Orient*, *Aegaeum* 18, Liège/Austin, 29-36.
- Harden 1962 D. Harden, *Ancient Peoples and Places the Phoenicians*, London.
- Havelock 1982 E. A. Havelock, *The Literate Revolution in Greece and its Cultural Consequences*, Princeton.
- Helck 1995 W. Helck, *Die Beziehungen Aegyptens und Vorderasiens zur Aegaeis bis ins 7. Jhdt v.Chr.*, Darmstadt 1995.
- Herrmann 1979 H.-V. Herrmann, *Die Kessel der orientalisierenden Zeit. II. Kesselprotomen und Stab-dreifüsse*, *Olympische Forschungen* 11, Berlin.
- Herrmann 1981 P. Herrmann, Teos und Abdera im 5. Jahrhundert. Ein neues Fragment der Teiorum Dirae, *Chiron* 11, 1-30.
- Herscher 1975 E. Herscher, The Imported Pottery, in *Sarepta: A Preliminary Report on the Iron Age. Excavations of the University Museum of the University of Pennsylvania 1970-72*, Philadelphia, 85-104.
- Heubeck 1979 A. Heubeck, *Die Schrift*, *Archaeologia Homerica* III, X, Göttingen.
- Higgins 1980² R. A. Higgins, *Greek and Roman Jewellery*, London.

- Hodos 2006 T. Hodos, *Local Responses to Colonization in the Iron Age Mediterranean*, London & New York.
- Hoffman 1997 G. L. Hoffman, *Imports and immigrants: Near Eastern contacts with Iron Age Crete*, University of Michigan Press.
- Hutchinson 1956 R. W. Hutchinson, A Late Minoan Tomb at Knossos, *BSA* 51, 68-73.
- Iacovou 2004 M. Iacovou, Phoenicia and Cyprus in the First Millennium B.C. Two Distinct Cultures in Search of their Distinct Archaeologies, *Bulletin of the American Schools of Oriental Research* 336, 61-66.
- Intrieri & Ribichini (eds.) 2008 M. Intrieri & S. Ribichini, *Fenici e Italici, Cartagine e la Magna Grecia. Popoli a contatto culture a confronto. Atti del convegno internazionale, Cosenza, 27-28, Maggio 2008*, Rivista di Studi Fenici, 36 (1-2), Pisa, Roma.
- Jeffery 1961 L. M. Jeffery, *The local scripts of archaic Greece. A study of the origin of the greek alphabet and its development from the eighth to the fifth centuries BC*, Oxford.
- Jeffery & Morpurgo-Davies 1970 L. H. Jeffery & A. Morpurgo-Davies, Ποινικαστάς and ποινικάζειν: BM 1969. 4-2.1, a New Archaic Inscription from Crete, *Kadmos* 9, 118-154.
- Jeffery 1990 L. H. Jeffery, *The Local Scripts of Archaic Greece. A Study of the Origin of the Greek Alphabet and its Development from the Eighth to the Fifth Centuries BC* (Revised Edition with a Supplement by A. W. Johnston), Oxford.
- Jensen 1963 L. B. Jensen, Royal Purple of Tyre, *Journal of Near Eastern Studies* 22 (2), 104-118.
- Jidejian 2003 N. Jidejian, *The Greeks and the Phoenicians in Antiquity*, Athens.
- Johansen 1958 K. F. Johansen, *Exochi. Ein frührhodisches Gräberfeld*, København.
- Jones 1993 D. W. Jones, Phoenician Unguent Factories in Dark Age Greece: Social Approaches to Evaluating the Archaeological Evidence, *Oxford Journal of Archaeology* 12, 293-303.
- Jung 2006 (2008) R. Jung, Die mykenische Keramik von Tell Kazel (Syrien), *Damaszener Mitteilungen* 15, 147-218.
- Jung 2007 R. Jung, Tell Kazel and the Mycenaean Contacts with Amurru (Syria), στο M. Bietak & E. Czerny (eds.), *The Synchronisation of Civilisations in the Eastern Mediterranean in the Second Millennium B.C. III. Proceedings of the SCIEM 2000 - 2nd EuroConference, Vienna, 28th of May-1st of June*, Vienna, 551-570.
- Jung 2011 R. Jung, Mycenaean Vending Cups in Syria? Thoughts about the Unpainted Mycenaean Pottery from Tell Kazel, in W. Gauss, M. Lindblom, A. K. Smith & J. C. Wright (eds.), *Our Cups are Full: Pottery and Society in the Aegean Bronze Age. Papers Presented to Jeremy Rutter on the Occasion of his 65th Birthday*, Oxford, 121-132.
- Κακριδής 1986 I. Κακριδής (επιμ.), *Ελληνική Μυθολογία*, Αθήνα.
- Καλτσάς 2001 N. Καλτσάς, *Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο. Τα Γλυπτά*, Αθήνα.
- Κάντα 1998 A. Κάντα, Επισκόπηση των σχέσεων μεταξύ Κρήτης, Αιγαίου και Εγγύς Ανατολής στην Εποχή του Χαλκού, στο Σταμπολίδης & Καρέτσου (επιμ.) 1998, 30-52.
- Κάντα 2003 A. Κάντα, Ο αιγαιακός κόσμος μεταξύ Ανατολής και Δύσης. Απόψεις κοινών πολιτιστικών στοιχείων από το 16^ο έως τον 11^ο αι. π.Χ. Η ηπειρωτική Ελλάδα, οι Κυκλάδες, η Κρήτη και η Ανατολή κατά την προϊστορική περίοδο. Ανασκόπηση των πολιτιστικών και εμπορικών σχέσεων, στο Σταμπολίδης (επιμ.) / Stampolidis (ed.) 2003, 20-40.
- Κάντζια & Sznycer 1980 (1986) X. Κάντζια – M. Sznycer, ...ΤΙΜΟΣ ΑΒΔΑΛΩΝΥΜΟΥ [ΣΙΔ]ΩΝΟΣ ΒΑΣΙΛΕΩΣ. Μία δίγλωσση ελληνική-φοινικική επιγραφή από την Κω, *ΑΔ* 35, Μελέτες, 1-31.
- Karageorghis 1970 V. Karageorghis, *Excavations in the Necropolis of Salamis II*, vol. 4, Nicosia.
- Karageorghis 1983 V. Karageorghis, *Palaepaphos- Skales: An Iron Age cemetery in Cyprus*, *Alt-Paphos* 3, Konstanz.

- Karageorghis 2000 V. Karageorghis, Phoenician Marble Anthropoid Sarcophagi and their Parian Connection, στο Δ. Σκιλάρντι- Ντ. Κατσωνοπούλου (επιμ.), *Παρία Λίθος, Πρακτικά Συνεδρίου, Παροικιά 2-5/10/1997*, Αθήνα, 469-478.
- Καραγιώργης 2002 Β. Καραγιώργης, *Κύπρος. Το σταυροδρόμι της ανατολικής Μεσογείου 1600-500 π.Χ.*, Αθήνα.
- Karageorghis 2008 V. Karageorghis, Interconnections between Cyprus and Lebanon from the Bronze Age to the End of the Archaic Period, *Bulletin d'Archéologie et d'Architecture Libanaise*, Hors-Série VI, 325-337.
- Karageorghis 2011-2012 V. Karageorghis, Mycenaean Cypriote and Related Material, *Archaeology and History in the Lebanon* 34-35, 372-382.
- Karageorghis & Stampolidis (eds.) 1998 V. Karageorghis & N. Stampolidis (eds.), *Eastern Mediterranean. Cyprus – Dodecanese – Crete, 16th-6th c. B.C., Proceedings of the International Symposium*, Rethymno.
- Karageorghis & Marketou 2006 V. Karageorghis & T. Marketou, Late Bronze Age Ia/Ib Rhodian imitations of Cypriote ceramics. The evidence from Trianda, in E. Czerny, I. Hein, H. Hunger, D. Melman, & A. Schwab (eds.), *Timelines. Studies in Honour of Manfred Bietak*, Vol II, Leuven, Paris, 455-69.
- Karageorghis & Badre 2009 V. Karageorghis & L. Badre, *Cypriot Antiquities in the Archaeological Museum of the American University of Beirut*, Nicosia.
- Karageorghis & Kouka (eds.) 2009 V. Karageorghis & O. Kouka (eds.), *Cyprus and the East Aegean. Intercultural Contacts from 3000 to 500 BC., An International Archaeological Symposium held at Pythagoreion, Samos, October 17th-18th 2008*, Nicosia.
- Karali-Yiannakopoulou 1990 L. Karali-Yiannakopoulou, Sea Shells, Land Snails and Other Marine Remains from Akrotiri, in D. Hardy, J. Keller, V. Galanopoulos, N. Fleming & T. Druitt (eds.), *Thera and the Aegean World III*, No. 2, London, 410-415.
- Kardara 1974 C. Kardara, Βαφή, βαφεία και βαφαί κατά την αρχαιότητα, *Hesperia* 43(4), 447-453.
- Kelder 2009 J.M. Kelder, Royal Gift Exchange Between Mycenae and Egypt: Olives as 'Greeting Gifts' in the Late Bronze Age Eastern Mediterranean, *AJA* 113.3, 339-352.
- Kempinski 1974 A. Kempinski, Tell el Ajjul-Beth –Aglayim or Sharuhén, *Israel Exploration Journal* 24, 145-152.
- Kirchhoff 1887⁴ A. Kirchhoff, *Studien zur Geschichte des griechischen Alphabets*, Gütersloh.
- Klaffenbach 1957 G. Klaffenbach, *Griechische Epigraphik*, Göttingen.
- Knapp 1993 A. B. Knapp, Thalassocracies in Bronze Age Eastern Mediterranean Trade: Making and Breaking a Myth, *World Archaeology* 24/3, 332-347.
- Koehl 1985 R. B. Koehl, *Sarepta III: The Imported Bronze and Iron Age Wares from Area II, X*, Beyrouth.
- Koller, Baumer, Kaup & U. Weser 2005 J. Koller, U. Baumer, Y. Kaup & U. Weser, Herodotus' and Pliny's Embalming Materials Identified on Ancient Egyptian Mummies, *Archaeometry* 47/3, 609-628.
- Kopcke 1990 G. Kopcke, *Handel*, *Archaeologia Homerica*, Göttingen.
- Koren 2005 Z.C. Koren, The First Optimal All-Murex All-Natural Purple Dyeing in the Eastern Mediterranean in a Millennium and a Half, *Dyes in History and Archaeology* 20, 136-149.
- Kotsonas 2008 A. Kotsonas, *The Archaeology of Tomb A1K1 of Orthi Petra in Eleutherna. The Early Iron Age Pottery*, Athens.
- Κουκούλη-Χρυσανθάκη 1992 Χ. Κουκούλη-Χρυσανθάκη, *Πρωτοϊστορική Θάσος*, Αθήνα.
- Κουράγιος 2011 Γ. Κουράγιος, Το νεκροταφείο της αρχαίας πόλης της Πάρου. Οι παλαιότερες έρευνες, *Παριανά* 122, 268-286.

- Kourou 2000 N. Kourou, Phoenician presence in Early Iron Age Crete reconsidered, in E. Aubet- M. Barthélemy (eds.), *Actas del IV Congreso Internacional de Estudios Fenicios y Púnicos III*, 1067-1076.
- Kourou 2002 N. Kourou, Phéniciens, Chypriotes, Eubéens et la foundation de Carthage, *Cahiers du Centre d'Études Chypriotes* 32, 89-114.
- Kourou 2003 N. Kourou, Rhodes: the Phoenician Issue Revisited. Phoenicians at Vroulia?, in Stampolidis & Karageorghis (eds.) 2003, 249-262.
- Kourou 2007 N. Kourou, Les Phéniciens en mer Égée, in Fontan & Le Meaux (eds.) 2007, 137-139.
- Kourou 2008 N. Kourou, The Evidence from the Aegean, in Sagona (ed.) 2008, 305-364.
- Kourou 2009 N. Kourou, The Aegean and the Levant in the Early Iron Age: Recent Developments, *Bulletin d'Archéologie et d'Architecture Libanaise*, Hors-Série VI, 361-73.
- Kourou & Grammatikaki 1998 N. Kourou & E. Grammatikaki, An Anthropomorphic Cippus from Knossos, Crete, in R. Rolle & K. Schmidt (eds.), *Archäologische Studien in Kontaktzonen der antiken Welt*, Hamburg, 237-251.
- Kourou & Karetsou 1998 N. Kourou & A. Karetsou, An Enigmatic Stone from Knossos. A Reused Cippus?", in Karageorghis & Stampolidis (eds.) 1998, 243-253.
- Krings (ed.) 1995 V. Krings (ed.), *La civilization phénicienne et punique. Manuel de recherché*, Leiden, New York & Köln.
- Κριτζάς 2003 X. Κριτζάς, *Η εισαγωγή του αλφαβήτου και τα πρώιμα ελληνικά αλφάβητα*, στο Σταμπολίδης (επιμ.) / Stampolidis (ed.) 2003, 217-219.
- Κριτζάς 2010 X. Κριτζάς, Φοινίκια Γράμματα: Νέα αρχαϊκή επιγραφή από την Έλτυνα. Παράρτημα, στο Ρεθεμιωτάκης & Εγγλέζου 2010.
- Kuhrt 1995 A. Kuhrt, *The Ancient Near East c. 3000-330 BC*, Vol. 2, London & New York.
- Κυρτάτας & Ράγκος 2010 Δ. Ι. Κυρτάτας & Σ. Ι. Ράγκος, *Η ελληνική αρχαιότητα*, Αθήνα.
- Lambrinoudakis 2006 V. Lambrinoudakis, Interrelations between the Aegean and the Levant during the late Classical Period: The Case of two Inscriptions from Naxos, στο Ν. Χ. Σταμπολίδης (επιμ.), *Γενέθλιον. Αναμνηστικός τόμος για τη συμπλήρωση είκοσι χρόνων λειτουργίας του Μουσείου Κυκλαδικής Τέχνης*, Αθήνα, 275-280.
- Lacaze Duthiers 1859-1860 M. Lacaze Duthiers, Natural History of the Purple of the Ancients, *Proceedings of the Royal Society of London* 10, 579-584.
- Laffineur 1978 R. Laffineur, *L'orfèvrerie rhodienne orientalisante*, Paris 1978.
- Lagarce & Lagarce 1988 J. Lagarce & E. Lagarce, The Intrusion of the Sea Peoples and Their Acculturation: a Parallel Between Palestinian and Ras Ibn Hani Data, in *Studies in the History and Archaeology of Palestine III, Proceedings of the First International Symposium on Palestine Antiquities*, Aleppo, 137-333.
- Launey 1944 M. Launey, *Le sanctuaire et le culte d' Héraklès à Thasos, Études Thasiennes I*, Paris.
- Λαζαρίδης, Ρωμοπούλου & Τουράτσογλου 1992 Δ. Λαζαρίδης, Αικ. Ρωμοπούλου & Γ. Τουράτσογλου, *Ο τύμβος της Νικήσιανης*, Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας 121, Αθήνα.
- Lemos 2003 I. S. Lemos, Craftsmen, Traders and some Wives in Early Iron Age Greece, in Stampolidis & Karageorghis (eds.) 2003, 187-195.
- Lemos 2005 S. Lemos, The Changing Relationship of the Euboeans and the East, in Villing (ed.) 2005, 53-60.
- Leonard 1996 A. Leonard, 'Canaanite Jars' and the Late Bronze Age Aegeo-Levantine Wine Trade, in P. McGovern, S. Fleming, S. Katz & H. Solomon (eds.), *The Origins and Ancient History of Wine*, Amsterdam, 233-254.

- Λεβέντη 2009 I. Λεβέντη, Τα γλυπτά αναθήματα από το ιερό στη θέση Σωρός και η συμβολή τους στην ταύτιση της λατρεύμενης θεότητας, στο Α. Μαζαράκης Αινιάν (επιμ.), *Αρχαιολογικό Έργο Θεσσαλίας και Στερεάς Ελλάδας*, 2, τ. Ι, Βόλος, 295-308.
- Liddell & Scott 2007 H. G. Liddell & R. Scott, *Μέγα λεξικόν της ελληνικής γλώσσης. Μεταφρασθέν εκ της αγγλικής εις την ελληνικὴν υπό Ξ. Π. Μόσχου* (ανατύπωσης), Αθήναι.
- Lipiński (ed.) 1987 E. Lipiński (ed.), *Phoenicia and the East Mediterranean in the First Millennium B.C., Proceedings of the Conference held in Leuven from the 14th to the 16th of November 1985*, Studia Phoenicia V, Orientalia Lovaniensia Analecta 22, Leuven.
- Lipiński 2004 E. Lipiński, *Itineraria Phoenicia*, Studia Phoenicia XVIII, Leuven/Louvain.
- Lolling 1880 H. G. Lolling, *Das Kuppelgrab bei Menidi*, Athen.
- Loret 1949 V. Loret, *La résine de térébinthe (sonter) chez les anciens Egyptiens*, Cairo.
- Lubsen-Admiraal & Crouwel 1989 S. Lubsen-Admiraal & J. Crouwel (eds.), *Cyprus and Aphrodite. Exhibition Catalogue Al-lard Pierson Museum 2/6-3/9 1989*, Amsterdam.
- Lucas 1937 A. Lucas, Notes on Myrrh and Stacte, *Journal of Egyptian Archaeology* 23/1, 27-33.
- Macgillivray 2004 J. Macgillivray, A Middle Minoan Cup from Sidon, in C. Doumet-Serhal (ed.), *A Decade of History and Archaeology in the Lebanon*, Beirut, 125-127.
- McGovern & Michel 1990 P. E. McGovern & R. H. Michel, Royal Purple Dye: its Identification by Complementary Physicochemical Techniques, in R. W. Biers & P. E. McGovern (eds.), *Organic Contents of Ancient Vessels: Material Analysis and Archaeological Investigation*, MASCA: Research Papers in Science and Archaeology No. 7, Philadelphia, 69-76.
- McGovern, Bourriau, Harbottle & Allen 1994 P. E. McGovern, J. Bourriau, G. Harbottle, & S. J. Allen, The Archaeological Origin and Significance of the Dolphin Vase as Determined by Neutron Activation Analysis, *Bulletin of the American Schools of Oriental Research* 296, 31-43.
- McGovern, Glusker, Exner & Hall 2008 P. E. McGovern, D. L. Glusker, L. J. Exner & G. R. Hall, The Chemical Identification of Resinated Wine and a Mixed fermented Beverage in the Bronze Age Pottery Vessels of Greece, in Y. Tzedakis, H. Martlew & M. K. Jones (eds.), *Archaeology Meets Science: Biomolecular Investigations in Bronze Age Greece. The Primary Scientific Evidence 1997-2003*, Oxford, 169-218.
- Μαχαίρα 2011 B. Μαχαίρα, Το Ασκληπιείο στη Λισό: ο χαρακτήρας της λατρείας μέσα από τα γλυπτά αναθήματα, στο Μ. Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη & Ε. Παπαδοπούλου (επιμ.), *Πεπραγμένα Ι' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, Χανιά, 437-453.
- Manning & Hulin 2005 S. W. Manning & L. Hulin, Maritime Commerce and Geographies of Mobility in the Late Bronze Age of the Eastern Mediterranean: Problematizations, in E. Blake & B. Knapp, *The Archaeology of Mediterranean Prehistory*, Oxford, 270-302.
- Marek 1993 C. Marek, Euboia und die Entstehung der Alphabetschrift bei den Griechen, *Klio* 75, 27-44.
- Markoe 1985 G. Markoe, *Phoenician Bronze and Silver Bowls from Cyprus and the Mediterranean*, Classical Studies 26, University of California.
- Markoe 2000 G. Markoe, *Peoples of the Past: Phoenicians*, London.
- Marston 2002 E. Marston, *The Phoenicians*. New York.
- Martelli 2000 M. Martelli, La stipe di Ialysos: Avori orientali e greci, in B. d'Erasmus & A. Ausilio (eds.), *Un ponte fra l'Italia e la Grecia. Atti del simposio in onore di Antonino di Vita, Ragusa, 13-15 febbraio 1998*, Padova, 105-118.
- Mavrogiannis 2007 Th. Mavrogiannis, Herodotus on the introduction of the Phoenician alphabet to the Greeks, the Gephyraeans and the Proto-Geometric building at Toumba in Lefkandi, *Klio* 89, 291-319.

- Maximova 1927 M. I. Maximova, *Les vases plastiques dans l'antiquité (époque archaïque)*, Paris 1927.
- Maxwell-Stuart 1989 P. G. Maxwell-Stuart, Homer's Earrings, *American Journal of Philology* 108, 411-415.
- Μαζαράκης-Αινιάν 2000 Αλ. Μαζαράκης Αινιάν, *Όμηρος και Αρχαιολογία*, Αθήνα.
- Μερούσης 2010 Ν. Μερούσης, Τα 'δάκρυα' των δέντρων. Οι χρήσεις ρητινών στο προϊστορικό Αιγαίο, στο Ν. Μερούσης, Ε. Στεφανή & Μ. Νικολαΐδου (επιμ.), *ΙΠΙΣ. Μελέτες στη μνήμη της καθηγήτριας Αγγελικής Πιλάλη-Παπαστερίου από τους μαθητές της στο Α.Π.Θ.*, Θεσσαλονίκη, 257-275.
- Μερούσης 2012 Ν. Μερούσης, *ki-ta-no*, κρίτανος, τερέβινθος, τσικουδιά. Χρησιμοποιούσαν οι Μινωίτες τσικουδόλαδο; *ΠΠΟ-ΙΣΤΟΡΗΜΑΤΑ* 5 ([www. proistoria.wordpress.com](http://www.proistoria.wordpress.com)).
- Merousis v.δ. Ν. Merousis, Did the Minoans Consume only Olive-Oil ? *ki-ta-no* in the Knossos Tablets Reconsidered, in L. Karali-Yannakopoulou & F. Megaloudi (eds.), *Culinary Practices in Antiquity*, BAR International Series, Oxford (υπό δημοσίευση).
- Merrillees 2003 R. S. Merrillees, The First Appearances of Kamares Ware in the Levant, *Ägypten und Levante/Egypt and the Levant* 13, 127-42.
- Mills & White 1989 J. S. Mills & R. White, The Identity of the Resins from the Late Bronze Age Shipwreck at Ulu Burun (Kas), *Archaeometry* 31/1, 37-44.
- Μοάτσος 1932 Γ. Μοάτσος, *Πορφύρα*, Αθήνα.
- Morricone 1978 L. Morricone, Sepulture della prima Età del Ferro a Cos, *Annuario della Scuola archeologica di Atene e delle Missioni italiane in Oriente* LVI (n.s. XL), 9-427.
- Morris 1995² S. P. Morris, *Daidalos and the Origins of Greek Art*, Princeton.
- Moscatti (ed.) 1988 S. Moscati (ed.), *The Phoenicians*, Milan.
- Moussaieff & Mechoulam 2009 A. Moussaieff & R. Mechoulam, Boswellia resin: from religious ceremonies to medical uses: A Review of in-vitro, in-vivo and clinical trials, *Journal of Pharmacy and Pharmacology* 61, 1281-1293.
- Muhly 1970 J. D. Muhly, Homer and the Phoenicians, *Berytus* 19, 19-64.
- Muhly 1999 J. D. Muhly, The Phoenicians in the Aegean, in P. Betancourt, V. Karageorghis, R. Laffineur & W.-D. Niemeier (eds.), *Meletemata: Studies in Aegean Archaeology Presented to Malcolm H. Wiener as He Enters His 65th Year. Vol. II*, Liège 517-526.
- Naumann 1980 F. Naumann, *Antiker Schmuck: vollständiger Katalog der Sammlung und der Sonderausstellung vom 31.5. bis 31.8.1980. Staatliche Kunstsammlungen*, Kassel.
- Nenci 1998 G. Nenci, L'introduction de l'alphabet grec selon Hérodote (v 58), *Revue des études anciennes* 100, 579-589.
- Niemeyer (ed.) 1982 H. G. Niemeyer (ed.), *Phönizier im Westen. Die Beiträge des Internationalen Symposiums über "Die phönizische Expansion im westlichen Mittelmeerraum" in Köln vom 24. bis 27. April 1979*, Madrider Beiträge 8, Mainz am Rhein.
- Niemeyer 2003 H. G. Niemeyer, On the Phoenician Art and its Role in Trans-Mediterranean Interconnections ca. 1100-600 BC, in Stampolidis & Karageorghis (eds.) 2003, 201-208.
- Niemeyer 2006 H. G. Niemeyer, The Phoenicians in the Mediterranean. Between Expansion and Colonization: a non-Greek Model of Overseas Settlement and Presence, in Tsetschladze (ed.) 2006, 143-168.
- Núñez 2004 F. J. Núñez, Preliminary Report on Ceramics from the Phoenician Necropolis of Tyreal Bass. 1997 Campaign, *Bulletin d'Archéologie et d'Architecture Libanaise*, Hors-Série I, 281-373.
- Papaoikonomou 1981 I. Papaoikonomou, L'enfant aux astragales. À propos d'une stèle funéraire crétoise, *BCH* 105, 255-263.

- Παπαποστόλου 1968 I. Παπαποστόλου, Παρατηρήσεις επί Γεωμετρικών Αγγείων εξ Ιαλυσού, *ΑΔ* 23, 77-97.
- Παπάζογλου 2004 Λ. Παπάζογλου, Το φορτωμένο γαϊδουράκι της Κύπρου, στο Α. Γιαννικουρή, Η. Ζερβουδάκη, Η. Κόλλιας & Ι. Παπαχριστοδούλου (επιμ.), *ΧΑΡΙΣ ΧΑΙΡΕ. Μελέτες στη μνήμη της Χάρης Κάντζια*, Αθήνα, Τόμος Β, 319-332.
- Πατσιαδά 2006 Β. Πατσιαδά, Κεραμική από το Απέρι. Νέα στοιχεία για τη θέση της πόλεως Καρπάθου, *Καρπαθιακά*, τόμος Β', Ρόδος, 51-100.
- Pearce 2002 S. M. Pearce, *Μουσεία, αντικείμενα και συλλογές*, (μτφρ. Α. Γυιόκα, Α. Καζάκης, Π. Μπίκας), Θεσσαλονίκη.
- Perdrizet 1908 P. Perdrizet, *Monuments figures, petits bronzes, terres-cuites, antiquités diverses*, Fouilles de Delphes, École Française d'Athènes V 1, Paris.
- Pfohl (ed.) 1968 G. Pfohl (ed.), *Das Alphabet. Entstehung und Entwicklung der griechischen Schrift*, Darmstadt.
- Pieren & Gubel 1986 C. Pieren & É. Gubel, *Les Phéniciens et le monde méditerranéen, Générale de Banque, Bruxelles, 6/3-6/5/86, Banque générale du Luxembourg, Luxembourg, 21/5-6/7/86, Bruxelles*.
- Πινγιάτογλου 2009 Σ. Πινγιάτογλου, Διον. Τα ιερά της Δήμητρος και του Ασκληπιού: οι ανασκαφές των τελευταίων είκοσι χρόνων, *ΑΕΜΘ 20 χρόνια*, 285-294.
- Popham 1970 M. R. Popham, Late Minoan Chronology, *AJA* 74, 3, 226-228.
- Popham, Sackett & Themelis (eds.) 1979 M. R. Popham, L. H. Sackett & P. G. Themelis (eds.), *Lefkandi I. The Iron Age*, Annual of British School at Athens Supplementary vol. 11, London.
- Pouilloux 1954 J. Pouilloux, *Recherches sur l'histoire et les cultes de Thasos*, Études Thasiennes III, Paris.
- Pouilloux 1982 J. Pouilloux, La fondation de Thasos, *Rayonnement grec, Hommages à Charles Delvoye*, Brussels, 91-101.
- Powell 1991 B. B. Powell, *Homer and the Origin of the Greek Alphabet*, Cambridge.
- Price 1991 M. J. Price, *The Coinage in the Name of Alexander the Great and Philip Arrhidaeus*, Zurich, London.
- Pritchard 1978 J. Pritchard, *Recovering Sarepta: A Phoenician City*, Princeton.
- Pulak 1988 C. Pulak, The Bronze Age Shipwreck at Ulu Burun, Turkey: 1985 Campaign, *AJA* 92, 1-38.
- Pulak 1997 C. Pulak, The Uluburun Shipwreck, in S. Swiny, R. L. Hohlfelder & H. Wylde Swiny (eds.), *Res Maritimae: Cyprus and the Eastern Mediterranean from Prehistory to Late Antiquity. Proceedings of the Second International Symposium Cities on the Sea. Nicosia, Cyprus, October 18-22, 1994*, Atlanta-Georgia, 233-262.
- Pulak 1998 C. Pulak, The Uluburun Shipwreck: An Overview, *The International Journal of Nautical Archaeology* 27/3, 188-224.
- Rackham 1935 H. Rackham, *Pliny the Elder. Natural History: Books VIII-XI*, Loeb Classical Library, London.
- Rawlinson, 1889 G. Rawlinson, *History of Phoenicia*, London.
- Reese 1987 D. S. Reese, Palaikastro Shells and Bronze Age Purple-Dye Production in the Mediterranean Basin, *BSA* 82, 201-206.
- Reese 2000 D. S. Reese, Appendix 6.1: Iron Age Shell Purple-Dye Production in the Aegean, in J. Shaw & M. Shaw (eds.), *The Greek Sanctuary. Kommos: An Excavation on the South Coast of Crete Vol. IV*, Princeton, 643-646.
- Reese 2010 D. S. Reese, Shells from Sarepta (Lebanon) and East Mediterranean Purple-Dye Production, *Mediterranean Archaeology and Archaeometry* 10(1), 113-141.

- Reinhold 1970 M. Reinhold, *History of Purple as a Status Symbol in Antiquity*, Collection Latomus No. 116, Bruxelles.
- Ρεθεμιωτάκης & Εγγλέζου 2010 Γ. Ρεθεμιωτάκης & Μ. Εγγλέζου, *Το Γεωμετρικό Νεκροταφείο της Έλτυνας*, Αρχαιολογικό Ινστιτούτο Κρητολογικών Σπουδών, αρ. 4, Ηράκλειο.
- Riethmüller 2005 J. W. Riethmüller, *Asklepios. Heiligtümer und Kulte*, Heidelberg.
- Riva & Vella (eds.) C. Riva & N. C. Vella (eds.), *Debating Orientalization: Multidisciplinary Approaches to Change in the Ancient Mediterranean*, Monographs in Mediterranean Archaeology 10, London.
- Rolley 1991 Cl. Rolley, *Guide de Delphes-Le Musée*, Paris.
- Rölling 2006 W. Rölling, Eine Zweisprachig phönizisch-griechische Inschrift aus Delos, στο Ν.Χρ. Σταμπολίδης (επιμ.), *Γενέθλιον. Αναμνηστικός τόμος για τη συμπλήρωση είκοσι χρόνων λειτουργίας του Μουσείου Κυκλαδικής Τέχνης*, Αθήνα, 281-283.
- Roux 1979 G. Roux, *L' Héracleion thasien. Problèmes de chronologie et d' architecture, Thasiaca*, BCH Suppl. V, Paris, 191-212.
- Ruijgh 1997 C. J. Ruijgh, La date de la création de l'alphabet grec et celle de l'épopée homérique, *Bibliotheca Orientalis* 54, 533-603.
- Ruijgh 1998 C. J. Ruijgh, Sur la date de création de l'alphabet grec, *Mnemosyne* (ser. 4) 51, 658-687.
- Ruscillo 1998 D. Ruscillo, Working Double Tides: The Marine Molluscs from Kommos, *AJA* 102, 392.
- Ruscillo 2005 D. Ruscillo, Reconstructing Murex Royal Purple and Biblical Blue in the Aegean, in D. E. Bar-Yosef Mayer (ed.), *Archaeomalacology. Molluscs in Former Environments of Human Behaviour, Proceedings of the 9th Conference of the International Council of Archaeozoology*, Durham, August 2002, Oxford, 99-106.
- Ruscillo 2006 D. Ruscillo, Faunal Remains from the Civic Buildings at Kommos, in J. Shaw & M. Shaw (eds.), *Kommos V, The Monumental Minoan Buildings*, Princeton, 776-839.
- Sacconi 1969 A. Sacconi, La mirra nella preparazione degli unguenti profumati a Cnosso, *Athenaeum* 47, 281-289.
- Sagona 1982 A. G. Sagona, Levantine Storage Jars of the 13th to the 4th century B.C., *Opuscula Atheniensia* 14, 73-110.
- Sagona (ed.) 2008 C. Sagona (ed.), *Beyond the Homeland: Markers in Phoenician Chronology*, Ancient Near Eastern Studies Supplement 28, Leuven, Paris & Dudley.
- Salles 1980 J.-F. Salles, *La Nécropole « K » de Byblos*, Paris.
- Salta 1991 M. Salta, *Attische Grabstelen mit Inschriften. Beiträge zur Topographie und Prosopographie der Nekropolen von Athen, Attika und Salamis vom Peloponnesischen Krieg bis zur Mitte des 4. Jhs. v. Chr.*, PhD., Tübingen.
- Salviat 1962 Fr. Salviat, Lions d'ivoire orientaux à Thasos, *BCH* 86, 95-116.
- Salviat & Servais 1964 F. Salviat & J. Servais, Stele indicatrice thasienne trouvée au sanctuaire d'Aliki, *BCH* 88, 267-287.
- Salviat 1990 F. Salviat, Vignes et vins anciens de Maronée à Mendé, στο Μνήμη Δ. Λαζαρίδη. *Πόλις και χώρα στην αρχαία Μακεδονία και Θράκη. Πρακτικά Αρχαιολογικού Συνεδρίου, Καβάλα 9-11.5.1986*, Θεσσαλονίκη, 486-489.
- Sapouna-Sakellarakis 1978 E. Sapouna-Sakellarakis, *Die Fibeln der griechischen Inseln*, München 1978.
- Σαπουνά-Σακελλαράκη 1997 Ε. Σαπουνά-Σακελλαράκη, *Σκύρος*, Αθήνα.
- Sarpaki 2001 A. Sarpaki, Condiments, Perfume and Dye Plants in Linear B: A Look at the Textual and Archaeobotanical Evidence, in A. Michailidou (ed.), *Manufacture and Measurement. Counting, Measuring and Recording. Craft Items in Early Aegean Societies*, Athens, 194-265.

- Schadewaldt 1985 W. Schadewaldt, *Από τον κόσμο και το έργο του Ομήρου*, β' τόμος, Ομηρικές σκηνές, β' ελληνική έκδοση (μτφρ. Φ. Ι. Κακριδής), Αθήνα.
- Scholl 2006 A. Scholl, ANAΘΗΜΑΤΑ ΤΩΝ ΑΡΧΑΙΩΝ. Die Akropolisvotive aus dem 8. bis frühen 6. Jahrhundert v. Chr. und die Staatswerdung Athens, *Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts* 121, 1-173.
- Schreiber 2003 N. Schreiber, *The Cypro-Phoenician Pottery of the Iron Age*, Leiden, Boston.
- Seefried 1982 M. Seefried, *Les Pendentifs en verre sur noyau des pays de la Méditerranée antique*, Rome.
- Serpico & White 2003 M. Serpico & R. White, Resins, Amber and Bitumen, in P. T. Nicholson & I. Shaw (eds.), *Ancient Egyptian Materials and Technology*, 430-474, Cambridge.
- Serpico 2003 M. Serpico, Quantifying Resin Trade in the Eastern Mediterranean during the Late Bronze Age, in K.P. Foster & R. Laffineur (eds.), *Metron: Measuring the Aegean Bronze Age. Proceedings of the 9th International Aegean Conference, New Haven, Yale University, 18-21 April 2002* (Aegaeum 24), Liège, 223-230.
- Serpico, Bourriau, Smith, Goren, Stern & Heron 2003 M. Serpico, J. Bourriau, L. Smith, Y. Goren, B. Stern, & C. Heron, Commodities and Containers: A Project to Study Canaanite Amphorae Imported into Egypt during the New Kingdom, in M. Bietak (ed.), *The Synchronisation of Civilisations in the Eastern Mediterranean in the Second Millennium BC II. Proceedings of the SCIEM 2000 Euro-Conference, Haindorf, May 2001*, Wien, 365-75.
- Shanks & Hodder 1995 M. Shanks & I. Hodder, Processual, post-processual and interpretive archaeology, in I. Hodder et al. (eds.), *Interpreting Archaeology: Finding Meaning in the Past*, London, 3-29.
- Shaw & Shaw 1993 J. W Shaw & M. C. Shaw, Excavations at Kommos (Crete) during 1986-1992, *Hesperia* 62, 129-190.
- Sherratt 2005 S. Sherratt, 'Ethnicities,' 'ethnonyms' and archaeological labels. Whose ideologies and whose identities?, in J. Clarke (ed.) 2005, 25-38.
- Σιγάλας 1974 A. Σιγάλας, *Ιστορία της ελληνικής γραφής*, (Β' έκδοσις βελτιωμένη), Θεσσαλονίκη.
- Σκιλάρντι 1973 Δ. Σκιλάρντι, A new Phoenician sarcophagus from Paros, *AAA* VI, 466-471.
- Σκιλάρντι 1975 Δ. Σκιλάρντι, Αρχαιολογικά Έρευναι εν Πάρω, *ΠΑΕ* τ.Α., 197-211.
- Slings 1998 S. R. Slings, "Trade and he": two problems in the early history of the Greek alphabet, *Mnemosyne* (ser. 4) 5, 641-657.
- Smith 2009 J. S. Smith, *Art and Society in Cyprus from the Bronze Age into the Iron Age*, Cambridge.
- Snycer 1979 M. Snycer, L'inscription phénicienne de Tekke près de Cnossos, *Kadmos* 18, 89-93.
- Spaer 2001 M. Spaer, *Ancient Glass in the Israel Museum. Beads and other small objects*, Jerusalem.
- Σπάθη 2007-2008 M. Γ. Σπάθη, Χειροποίητα ανθρωπόμορφα ειδώλια της αρχαϊκής περιόδου από την Αίγινα, *AAA* 40-41, 155-168.
- Stager 2005 J. M. S. Stager, "Let no one wonder at this image". A Phoenician Funerary Stele in Athens, *Hesperia* 74, 427-449.
- Stampolidis 1990 N. Stampolidis, A Funerary Cippus at Eleftherna. Evidence of Phoenician Presence?", *Bulletin of the Institute of Classical Studies* 37, 99-106.
- Σταμπολίδης 1998 N. Χρ. Σταμπολίδης, Εισαγωγή 11^{ος}-6^{ος} αι. π.Χ., στο Σταμπολίδης & Καρέτσου (επιμ.), *Ανατολική Μεσόγειος. Κύπρος-Δωδεκάνησα-Κρήτη*. 16^{ος}-6^{ος} αι. π.Χ., Ηράκλειο 1998, 26-28, 102-134.
- Σταμπολίδης (επιμ.) 2001 N. Χρ. Σταμπολίδης (επιμ.), *Καύσεις στην Εποχή του Χαλκού και την Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου, Πρακτικά του Συμποσίου, Ρόδος, 29 Απριλίου-2 Μαΐου 1999*, Αθήνα.
- Σταμπολίδης 2003 N. Χρ. Σταμπολίδης, Μια περιληπτική ματιά στη Μεσόγειο της Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου (11^{ος}-6^{ος} αι. π.Χ.), στο Σταμπολίδης 2003 (επιμ.), 16-18, 41-79.

- Stampolidis 2003a N. Chr. Stampolidis, On the Phoenician presence in the Aegean, in Stampolidis & Karageorghis (eds.), 217-232.
- Stampolidis 2003b N. Chr. Stampolidis, A summary Glance at the Mediterranean in the Early Iron Age (11th-6th c. BC), in Stampolidis (ed.) 2003, 16-18, 41-79.
- Σταμπολίδης (επιμ.) / Stampolidis (ed.) 2003 N. Χρ. Σταμπολίδης (ed.), *Πλόες... Από τη Σιδώνα στη Χουέλβα. Σχέσεις λαών της Μεσογείου 16^{ος}-6^{ος} αιώνας π.Χ. Κατάλογος έκθεσης στο Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης*, Αθήνα. / N. Chr. Stampolidis (ed.), *Sea Routes ... From Sidon to Huelva; Interconnections in the Mediterranean (16th-6th c. BC). Catalogue of the Exhibition in the Museum of Cycladic Art*, Athens.
- Σταμπολίδης (επιμ.) 2004 N. Χρ. Σταμπολίδης (επιμ.), *Ελεύθερνα: Πόλη – Ακρόπολη – Νεκρόπολη. Κατάλογος της Έκθεσης*, Αθήνα.
- Σταμπολίδης 2007 N. Χρ. Σταμπολίδης, Ένα κλειστό σύνολο. Ανιχνεύοντας αιγυπτιακές και ανατολικές επιρροές στις μεταθανάτιες δοξασίες της γεωμετρικής-αρχαϊκής Ελεύθερνας, στο Α.Α. Λαϊμού, Ε. Σημαντώνη-Μπουρνιά, Λ. Μενδώνη και Ν. Κούρου (επιμ.), *Αμύμονα Έργα. Τιμητικός τόμος για τον Καθηγητή Βασίλη Κ. Λαμπρινουδάκη*, Αθήνα 2007, 19-33.
- Σταμπολίδης / Stampolidis 2008 N. Χρ. Σταμπολίδης, *Αρχαία Ελεύθερνα, Δυτικός Τομέας*, Αθήνα 2008. / N. Chr. Stampolidis, *Ancient Eleutherna, Western Sector*, Athens.
- Σταμπολίδης & Καρέτσου (επιμ.) 1998 N. Χρ. Σταμπολίδης & Α. Καρέτσου (επιμ.), *Ανατολική Μεσόγειος: Κύπρος – Δωδεκάνησα – Κρήτη, 16^{ος}-6^{ος} αι. π.Χ.*, Ηράκλειο.
- Stampolidis & Karageorghis (eds.) 2003 N. Chr. Stampolidis & V. Karageorghis (eds.), *Sea Routes. Interconnections in the Mediterranean 16th-6th c. BC. Proceedings of the International Symposium held at Rethymnon, Crete. September 29th-October 2nd 2002*, Athens.
- Σταμπολίδης & Γιαννικουρή (επιμ.) 2004 N. Χρ. Σταμπολίδης & Α. Γιαννικουρή (επιμ.), *Το Αιγαίο στην Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου, Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου, Ρόδος, 1-4 Νοεμβρίου 2002*, Αθήνα 2004.
- Stampolidis & Kotsonas 2006 N. Chr. Stampolidis & A. Kotsonas, Phoenicians in Crete, in Deger-Jalkotzy & Lemos (eds.) 2006, 337-360.
- Stern, Heron, Corr, Serpico & Bourriau 2003 B. Stern, C. Heron & L. Corr, M. Serpico & J. Bourriau, Compositional Variations in Aged and Heated Pistacia Resin Found in Late Bronze Age Canaanite Amphorae and Bowls from Amarna, Egypt, *Archaeometry* 45/3,
- Stern, Heron, Tellefsen & Serpico 2008 B. Stern, C. Heron, T. Tellefsen & M. Serpico, New Investigations Into the Uluburun Resin Cargo, *Journal of Archaeological Science* 35/8, 2188-2203.
- Stucky 1993 R. A. Stucky, *Die Skulpturen aus dem Eschmun – Heiligtum bei Sidon. Griechische, römische, kyprische und phönizische Statuen und Reliefs vom 6. Jahrhundert vor Chr. bis zum 3. Jahrhundert nach Chr.*, Antike Kunst 17, Beih., Basel.
- Θέμελης & Τουράτσογλου 1997 Π. Θέμελης & Γ. Τουράτσογλου, *Οι τάφοι του Δερβενίου*, Αθήνα.
- Thomas 1992 R. Thomas, *Literacy and Orality in Ancient Greece*, Cambridge / Ελληνική έκδοση, 1996: *Γραπτός και προφορικός λόγος στην αρχαία Ελλάδα* (μτφρ. Δ. Κυρτάτας), Ηράκλειο.
- Τιβέριος 1998 Μ. Τιβέριος, Ευρήματα από την Ταρτησσό στο Ηραίο της Σάμου, στο P. Cabrera Bonet & C. Sánchez Fernández, (eds.), *Οι Αρχαίοι Έλληνες στην Ισπανία. Στα ίχνη του Ηρακλή*, Αθήνα, 66-84.
- Τιβέριος 2004 Μ. Τιβέριος, Οι πανεπιστημιακές ανασκαφές στο Καραμπουρνάκι Θεσσαλονίκης και η παρουσία των Φοινίκων στο βόρειο Αιγαίο, στο Σταμπολίδης & Γιαννικουρή (επιμ.) 2004, 295-306.
- Τιβέριος 2006 Μ. Τιβέριος, Πάρος-Θάσος-Εύβοια στο Ν. Χρ. Σταμπολίδης (επιμ.), *Γενέθλιον. Αναμνηστικός τόμος για τη συμπλήρωση είκοσι χρόνων λειτουργίας του Μουσείου Κυκλαδικής Τέχνης*, Αθήνα, Γενέθλιον, Αθήνα, 73-85.

- Tiverios 2008 M. Tiverios, Greek Colonisation of the Northern Aegean in Tsetskhladze (ed.) 2008, 1-154.
- Τιβέριος & Γηματζίδης 2000 M. Τιβέριος & Σ. Γηματζίδης, Αρχαιολογικές έρευνες στη διπλή τράπεζα της Αγχιάλου κατά το 2000, *AEMΘ* 14, 193-203.
- Τιβέριος, Μανακίδου & Τσιαφάκη 2001 M. Τιβέριος, Ε. Μανακίδου & Δ. Τσιαφάκη, Ανασκαφικές έρευνες στο Καραμπουρνάκι κατά το 2001: ο αρχαίος οικισμός, *AEMΘ* 15, 255-262.
- Τιβέριος, Μανακίδου & Τσιαφάκη 2004 M. Τιβέριος, Ε. Μανακίδου & Δ. Τσιαφάκη, Ανασκαφικές έρευνες στο Καραμπουρνάκι κατά το 2004: ο αρχαίος οικισμός, *AEMΘ* 18, 337-344.
- Τιβέριος, Μανακίδου & Τσιαφάκη 2008 M. Τιβέριος, Ε. Μανακίδου & Δ. Τσιαφάκη, Ανασκαφικές έρευνες στο Καραμπουρνάκι κατά το 2008: ο αρχαίος οικισμός, *AEMΘ* 22, 329-334.
- Τιβέριος, Μανακίδου & Τσιαφάκη 2009 M. Τιβέριος, Ε. Μανακίδου & Δ. Τσιαφάκη, Ανασκαφικές έρευνες στο Καραμπουρνάκι κατά το 2009: ο αρχαίος οικισμός, *AEMΘ* 23, 2009 (υπό εκτύπωση).
- Tore 1992 G. Tore, Cippi, altarini e stele funerary nell Sardegna fenicio-punica: alcune osservazioni preliminari ad una classificazione tipologica, in P. Meloni & E. Atzeni (eds.), *Sardinia Antiqua. Studi in onore di Piero Meloni in occasione del suo settantesimo compleanno*, Cagliari, 177-194.
- Τριανταφυλλίδης 2007-2008 Π. Τριανταφυλλίδης, Πήλινος ασκός των αρχαϊκών χρόνων από την Ιαλυσό Ρόδου, *AAA* 40-41 (2007-2008), 147-153.
- Tsetskhladze (ed.) 2006 G. R. Tsetskhladze (ed.), *Greek Colonisation. An Account of Greek Colonies and Other Settlements Overseas I*, Mnemosyne Supplement 193/1, Brill, Leiden & Boston.
- Tsetskhladze (ed.) 2008 G. R. Tsetskhladze (ed.), *Greek Colonisation. An Account of Greek Colonies and Other Settlements Overseas II*, Mnemosyne Supplement 193/2, Brill, Leiden & Boston.
- Τσουντας 1891 Χρ. Τσουντας, Εκ Μυκηνών, *Αρχαιολογική Εφημερίς*, τόμος 30, 1-44.
- Tubb 1998 J. N. Tubb, *Peoples of the Past: Canaanites*, London.
- Tusa 1976 V. Tusa, *Le stele di Selinunte*, Palermo.
- Tzedakis & Martlew (eds.) 2002 Y. Tzedakis & H. Martlew (eds.), *Minoans and Mycenaeans. Flavours of Their Time. Birmingham Museums and Art Gallery 13 July 2002 - 5 January 2003*. Athens.
- Uberti 1988 M. L. Uberti, Glass, in Moscati (ed.) 1988, Milan, 474-491.
- Vallet & Villard 1996 G. Vallet & F. Villard, *Le monde grec colonial d'Italie du Sud et de Sicile*, Rome.
- Van Beek G. W. Van Beek, Frankincense and Myrrh, *Biblical Archaeologist* 23. 3, 1960, 69-95.
- Van Berchem 1967 D. Van Berchem, Sanctuaires d'«Hercule-Melqart». Contributions à l'étude de l'expansion phénicienne en Méditerranée, *Syria* 44, 73-109.
- Vandersleyen 1987 C. Vandersleyen, L'étymologie de Phoīnix, «Phénicien», in Lipiński (ed.) 1987, 19-22.
- van Effenterre 1973 H. van Effenterre, Le contrat de travail du scribe Spensithios, *BCH* 97, 31-46.
- Ventris & Chadwick 1973 M. Ventris & J. Chadwick, *Documents in Mycenaean Greek*, Cambridge.
- Verdélis 1951 N. M. Verdélis, L'apparition du Sphinx dans l'art grec, *BCH* 75, 1-37.
- Verhecken 1994 A. Verhecken, Experiments with the Dyes from European Purple-Producing Molluscs, *Dyes in History and Archaeology* 12, 22-35.
- Veropoulidou 2005 R. Veropoulidou, *The Shell Assemblage from the MM and LM Site of Karoumes ("The Guard House by the Sea")*, Zakros, Crete, Thessaloniki: INSTAP Research Grant Report.
- Veropoulidou 2011 R. Veropoulidou, *Spondylus gaederopus* Tools and Meals in Central Greece from the 3rd to the 1st Millennium BCE, in M. Nikolaidou & F. Ifantidis (eds.), *Spondylus in Prehistory: New Data and Approaches - Contributions to the Archaeology of Shell Technologies*, BAR International Series 2216, Oxford.

- Βεροπουλίδου 2011 P. Βεροπουλίδου, *Όστρεα από τους οικισμούς του Θερμαϊκού Κόλπου. Ανασυνθέτοντας την κατανάλωση των μαλακίων στη Νεολιθική και την Εποχή Χαλκού*, αδημ. διδ. διατ., Θεσσαλονίκη, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.
- Veropoulidou v.π. R. Veropoulidou, Small-scale purple dye production in the prehistoric Aegean: archaeological implications from an experimental study, υπό προετοιμασία.
- Βεροπουλίδου, Ανδρέου & Κωτσάκης 2005 P. Βεροπουλίδου, Σ. Ανδρέου & Κ. Κωτσάκης, Τούμπα Θεσσαλονίκης: παραγωγή πορφύρας βαφής κατά την Εποχή του Χαλκού, *ΑΕΜΘ* 19, 173-186.
- Villing (ed.) 2005 A. Villing (ed.), *The Greeks in the East*, The British Museum Research Publications 157, London.
- Vokotopoulou & Christides 1995 I. Vokotopoulou & A.-P. Christides, A cypriot graffito on an SOS ampora from Mende, Chalcidice, *Kadmos* 34, 5-12.
- Vorster 1983 C. Vorster, *Griechische Kinderstatuen*, Köln.
- Wachter 1989 R. Wachter, Zur Vorgeschichte des griechischen Alphabets, *Kadmos* 28, 19-78.
- Wachter 1999 R. Wachter, Alphabet. II. Das griechische Alphabet, *Der Neue Pauly* I, 537-547.
- Wachter 2008 R. Wachter, Das Alphabet: Zündung der westlichen Kultur, in H. Siebenmorgen & C. Hattler (eds.), *Zeit der Helden: die «dunklen Jahrhunderte» Griechenlands 1200-700 v. Chr.*, Badisches Landesmuseum, Schloss Karlsruhe 25.10.2008-15.2.2009, Karlsruhe, 257.
- Warren 1969 P. Warren, *Minoan Stone Vases*, Cambridge.
- Washbourne 1999 R. Washbourne, Aphrodite Parakypousa “the Woman at the Window”. The Cypriot Astarte Aphrodite’s fertility role in sacred prostitution and rebirth, *Report of the Department of Antiquities, Cyprus*, 163-177.
- Watrous 1992 L. V. Watrous 1992, *Kommos III: An Excavation on the South Coast of Crete. The Late Bronze Age Pottery*, Princeton.
- Winter 1995 I. J. Winter, Homer’s Phoenicians: History, ethnography or literary trope? [A perspective on early Orientalism], in Carter & Morris (eds.) 1995, 247-271.
- Woodard 1997 R. G. Woodard, *Greek writing from Knossos to Homer. A linguistic interpretation of the origin of the Greek alphabet and the continuity of ancient Greek literacy*, New York & Oxford.
- Xagorari-Gleissner 2009 M. Xagorari-Gleissner, Attische bilingue Grabreliefs des 4. Jhs. v. Chr., *Archäologischer Anzeiger* (2), 113-127.
- Yon 1981 M. Yon, *Dictionnaire Illustré Multilingue de la Céramique du Proche Orient Ancien*, Collection de la Maison de l’Orient Méditerranéen, serie Archeologique 7, Paris.
- Yon 2007 M. Yon, La culture chyprio-phénicienne. Art phénicienne, art chypriote, in Fontan & Le Meaux (eds.) 2007, 119-125.
- Yon, Karageorghis & Hirschfeld 2000 M. Yon, V. Karageorghis & N. Hirschfeld, *Céramiques mycéniennes d’Ougarit*, *Ras Shamra-Ougarit XIII*, Paris.

